कवि-कर्णपूर-गोस्वामिनिर्मितः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

सटीकः

काव्यतीर्थ-साहित्यशास्त्रि

श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्य्येण संस्कृतः

स्वरचितया टिप्पण्या समुल्लासितश्च ।

THE

ALAMKARA-KAUSTUBHA

(A WORK ON SANSKRIT POETICS)

BY

KAVI-KARṆAPŪRA

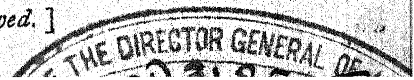
WITH AN OLD COMMENTARY

EDITED WITH A GLOSS BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA, M. A.
LECTURER, PRESIDENCY COLLEGE, CALCUTTA.

PUBLISHED BY
THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,
RAJSHAHI, BENGAL.

December, 1926.

Published by B. N. Sarkar, Hony. Secretary Varendra Research Society, Rajshahi.
Printed by S. Bhattacharji at the Bharat Mihir Press, 2, Bethune Row, Calcutta.

PUBLICATIONS OF

THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAHI, BENGAL.

I. Society's Own Series.

1. Gaudarajamala—A dynastic History of Bengal from early times to the Muhammadan conquest, (in Bengali). By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, Rs. 2.

2. Gaudalekhamala—Vol. II.—Inscriptions of the Pala Kings of Bengal, (In Bengali). Text in Nagari characters, with plates, Bengali translation and notes. By Akshay Kumar Maitra, C. I. E., Rs. 3.

3. Do Vol. III. Inscriptions of the Chandra, Varman and Sena Dynasties of Bengal, (In English). Text in Nagari characters with plates, English translation, introduction, and notes. By N. G. Majumdar, (*In the Press*).

4. Taratantra—Text in Nagari characters. Edited by Girischandra Vedantatirtha, with an English introduction by Akshay Kumar Maitra, C. I. E., As. 8.

5. Kasika-Vivarana-Panjika or Nyasa by Jinendrabuddhi. Edited by Srishchandra Chakravarti, Complete in 3 volumes, Vol. I (Adhyayas 1-4), Rs. 9. *Also available in 4 separate parts.* Vol. II. Pt. 1 (Adhyaya 5), Rs. 2-8. Vol. II. Pt. 2 (Adhyaya 6), Rs. 5. Vol. II (*S. M. Series*) (Adhyayas 7 & 8), Rs. 6-8.

"Done in a scholarly manner"—H. Jacobi.

"The edition is very good and scholarlike"—Sten Konow.

6. The Indo-Aryan Races (In English)—By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, Rs. 5.

"A valuable addition to the literature dealing with the origin of the Indo-Aryan peoples." A. B. Keith (J. R. A. S, 1917).

7. A Catalogue of the Archaeological Relics in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi. By Radhagovinda Basak and Dinesh Chandra Bhattacharya, As. 12.

8. A Descriptive List of Copper-plates and Inscriptions in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi. By Niradbandhu Sanyal, M. A. (*In the Press*)

9. Varendra Research Society's Monographs :—

No. 1—The Nalanda Copper-plate of Devapala. By N. G. Majumdar, Rs. 1.

No. 2—Mahasthan and its Environs by Prabhas Chandra Sen (*In the Press.*)

II. Savita Memorial Series.

1. Bhashavritti—a commentary on Panini's Grammar by Purushottamadeva. Edited by Srishchandra Chakravarti, Rs. 6.

"A scholarly work"—S. K. Belvalkar.

"A very creditable production"—A. F. R. Hoernle.

"The editor has carried out his work with care and success"—A. B. Keith.

2. Dhatupradipa—a work on Paniniya Dhatupatha (Sanskrit verbal roots) by Maitreya Rakshita. Edited by Srishchandra Chakravarti, Rs. 1-8.

3. Alamkarakaustubha—a work on Sanskrit Poetics by Kavi Karnapura. Edited by Sivaprasad Bhattacharyya, Kiranas 1—6 Rs. 3-8. Kiranas 7—10 (*In the Press*).

"Excellent edition"—Ganganath Jha.

"Edited with great judgment and discrimination"—A. B. Keith.

"The manner in which the work has been edited is to be highly commended"—H. Jacobi.

4. Prayaschittaprakarana—Texts on expiatory rites by Bhatta Bhavadeva. Edited by Girishchandra Vedantatirtha Rs. 2.

श्रीश्रीकविकर्णपूरगोस्वामिकृतः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

प्रथमकिरणः ।

श्रीश्रीवृन्दावनचन्द्राय नमः ।

ग्रन्थारम्भे स्वाभीष्टदेवतानामगुणकीर्त्तनात्मकं मङ्गलमङ्गीकुर्व्वन् ग्रन्थकारो ग्रन्थस्य निर्व्विघ्नां परिसमाप्तिमाशास्ते ।

स्वानन्दरससदृक्षः कृष्णश्चैतन्यविग्रहो जयति ।
आपामरमपि कृपया सुधया स्नपयाम्बभूव भूमौ यः ॥ १ ॥

टीका ।

श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ।

अद्वैतप्रकटीकृतो नरहरिप्रेष्ठः स्वरूपप्रियो
नित्यानन्दसखः सनातनगतिः श्रीरूपहृत्केतनः ।
लक्ष्मीप्राणपतिर्गदाधररसोल्लासी जगन्नाथभूः
साङ्गोपाङ्गसपार्षदः स दयतां देवः शचीनन्दनः ॥

टिप्पणी (मौक्तिकावली) ।

श्रीश्रीरामचन्द्रो विजयतेतराम् ।

कृतावासाभ्यासा हृदयकमले प्रोज्झितमले
गिरां सारे पारेजडिमगहने देवभवने ।
पुनानाऽसौ भासा नियतशुचिना मोहमलिनाः
सदाऽम्लाना माता निखिलजगतां क्वाऽपि रमताम् ॥
मेघश्यामोऽघ-नरक-शमो प्रेममाधुर्यरामो
दीव्यद्धामाद्भुतसुललिताकारधिक्कारिकामः ।

---

(१) 'श्रीश्रीगौरविधुर्जयति' इति (ग) (ञ) पुस्तकयोः; 'श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः' इति (ख) पुस्तके, 'श्रीश्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः' इति (छ) पुस्तके ।

स जयति येन प्रभवति दृशि सुदृशां व्यञ्जनावृत्तिः ।
अतिशयितपदपदार्थो ध्वनिरिव मुरलीध्वनिर्मुरारातेः (क) ॥ २

जयतिरत्राकर्म्मकः सर्व्वोत्कर्षवचनः, तेन नमस्कारो व्यज्यते, स्वापकर्षबोधानुकूलव्यापारविशेषो नमस्कार इति न्यायात् । सर्व्वोत्कर्षं दर्शयति— पदं वैकुण्ठादिस्थानं, पदार्थो वस्तुभूतो ब्रह्मानन्दः, ताभ्यामप्यतिशयो, तत्र तत्रापि दुर्लभ इत्यर्थः । तत्र बीजमाह—येनेत्यादि—येन हेतुभूतेन सुदृशां गोपाङ्गनानां दृशि नेत्रे व्यञ्जना विगताञ्जना वृत्तिः प्रभवति, आनन्दाश्रुधौतत्वात् ।

अथ सोऽयं कविमुकुटमणिः श्रीकर्णपूरगोस्वामी स्वकृतश्लोकानां स्वयमेव टीकामाह (2)—ग्रन्थारम्भ इति । ग्रन्थकारः स्वयमेव मत्कृतग्रन्थस्य समाप्तिर्निर्विघ्ना भवत्विच्छतीत्यर्थः । चैतन्यनामा विग्रहश्चैतन्यविग्रहः, कथम्भूतः ? कृष्णः श्रीकृष्णाभिन्नः । स जयति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते । स्वीयो यो भजनानन्दरसस्तत्र स्वयमेव सतृष्णः । यो भूमौ तिष्ठन् पामरपर्य्यन्तं सुधया स्वपयाञ्चकार निमज्जयति स्म (3) ॥ १ ॥

भक्तासक्तः प्रशमनशमनश्चिच्चमत्कारकारी
वंशीधारी भवतु शरणं रावणारिर्हरिर्व्वा ॥

समाधिसिद्धस्य सुजन्मनो मनाङ्नारायणस्यान्वयलब्धजन्मना ।
निधीयतेऽलङ्कृतिकौस्तुभोपरि प्रागल्भ्यमुग्धेन हि मौक्तिकावली ॥

प्रवाचां प्राचां सरणिमनुसृत्य कृतकृत्या भवेयमिति ।
त्वरयति मम मतिर्नु यत्तन्मूकोऽपि वावदूको जातः ॥

(क) नमस्कारश्लोकेनैतेन ग्रन्थार्थोऽपि मनाक् दर्शितः । अतिशयितौ स्वमहिम्ना न्यग्भावितौ पदपदार्थौ येनेति वाक्यमेवोभयत्र वरम्, 'अतिशयितसुरासुरप्रभाव'मित्यादिप्रयोगदर्शनात् । एवमत्र राजदन्तादित्वस्वीकारगौरवं परिहार्य्यम् । मुरलीध्वनेः शब्दतत्त्ववेदिनां भक्तानाञ्च सकाशे पदपदार्थातिशायित्वं स्फुटमेव । 'लावण्यमिवाङ्गनास्वि'ति न्यायात् व्यञ्जनापरनाम्नो ध्वनेः पदपदार्थाश्रितत्वेऽपि सहृदयैः पदपदार्थातिशायित्वं स्वीक्रियते । यदाह ध्वनिकारः स्वयमेव—

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्ज्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥ (१।१ ३)

---

(2) 'व्याख्यामाह' इति (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

(3) 'अथवा स्वेषु राधिकादिभक्तजनेषु आनन्द आनन्ददायको यो रसः शृङ्गारस्तत्र सतृष्णइसमास्वाद-

ग्रन्थस्याभिधेयमप्युपमाऽलङ्कारेण दर्शयति—ध्वनिरिवेति । ध्वनिरुत्तमकाव्यतत्त्वं व्यङ्ग्यभूतं यत् किमपि । स कीदृशः ? अतिशयितौ पदपदार्थौ येन, पदपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः । सुष्ठु पश्यन्तीति सुदृश आलङ्कारिकाः, तेषां दृशि ज्ञाने येन व्यञ्जनावृत्तिः प्रभवति प्रभुर्भवति ।

किञ्च ध्वनिर्नादब्रह्म । तदुक्तम्—

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः ।
वक्त्रे वैखर्य्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्ना-
बद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः (ख) ॥

Sankaracharyya—Prapanchasaratantra. Patala III. (*Verse* 43.)

'जि' अभिभवे इति पराभवार्थक'जि'धातुः सकर्म्मकः, अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—जयतीति । स्वनिष्ठो योऽपकर्षबोधस्तदनुकूलव्यापारो नमस्कार इति नमस्कारलक्षणम् । अत्र तु स्वापेक्षया उत्कर्षबोधकाले तुल्यवित्तिवेद्यतान्यायेन स्वस्मिन्नपकर्षबोधो जायते, तादृशबोधानुकूलव्यापारे (4) 'जयती'ति प्रयोगः । तत्कर्त्तुर्ग्रन्थकारस्यापि वाचनिकनमस्कारसिद्धिरिति भावः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वि'त्यभिधानात् 'पद'शब्दोऽत्र वैकुण्ठादिस्थानविशेषवाचकः । तथा 'पदार्थ'शब्दोऽपि वास्तववस्तुभूतब्रह्मानन्दरूपपदार्थविशेषवाचकः । ताभ्यां पदपदार्थाभ्यां सकाशाद्योऽतिशय उत्कर्षस्तद्विशिष्टः । तथाच पदपदार्थाभ्यां सकाशादतिशयित इति ; राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः । अत्रातिपूर्व्वकाकर्मक'शी'धातुरुत्कर्षवाचकः । तत्र तत्र वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च दुर्लभ इति—ननु तदपेक्षया मुरलीध्वनौ उत्कर्षबोधे सति कथं तत्र मुरलीध्वनेर्दुर्लभताप्रतीतिः, यथा मुखाद्यपेक्षया मन्दहासोऽतिशयित इत्युक्ते न च मुखे मन्दहासस्य दुर्लभताप्रतीतिर्भवतीति चेत् ? उच्यते—अत्रातिशयपदमुत्कर्षवाचकम् । स चोत्कर्षविशेषः वैकुण्ठ-

---

(ख) चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति दर्शनम् । स चोत्पत्तिपक्षतः वैखर्य्यादिभेदैश्चतुर्भिः, बोधव्यापारविचारमालम्ब्य जातिगुणक्रियायदृच्छाख्यैश्चतुर्भिश्च सूच्यते । अत्रोत्पत्तिपक्षमवलम्ब्यैव योगशास्त्रमतोद्गारः । 'वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । द्योतितार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी' इत्यप्यभिन्नो मार्गः । अग्रेऽप्येतत् वक्ष्यते । नादोत्पत्तिविषये प्रतीच्यानां मतमत्र सादरं तुलनीयम् ।

वितुमिच्छन् कश्चचैतन्याख्यविग्रहः सन् भूमौ स्थितं पामरपर्य्यन्तं कृपारूपया सुधया स्नपयाम्बभूवेत्यन्वयः'—इत्यधिकः पाठः केवलं मुद्रितपुस्तक एव दृश्यते ।

(4) 'व्यापारो जयती'ति पाठः (क) (ख) (च) (छ) पुस्तकेषु ।

तस्मादपि सर्व्वोत्कर्षशालित्वं, तत एव वेदादिसर्व्वसिद्धेः । तत्पक्षे, अति शयितावतिक्रान्तौ पदपदार्थौ यस्मिन्, परम्परया वर्णपदादीनां सर्व्वेषां ध्वनिरेव बीजमिति भावः । व्यज्यते अनया सर्व्वमिति व्यञ्जना माया, तस्याः वृत्तिः प्रपञ्चः येन प्रभवतीति । सुदृशां ज्ञानिनां ज्ञाने । शेषोभयपक्ष-स्वीकारः काव्योपयोगित्वात् ।

प्रकारान्तरेणोक्तमर्थं स्तौति—

गोकुलकलनामोदी नानाविध एव स खलु भावानाम् ।

भावब्रह्मप्रमोदयसन्धिसुगन्धिस्वमत्कारी ॥ २ ॥

अत्रापि त्रय एवार्थाः । स इति मुरलीध्वनिः काव्यध्वनिर्नादश्च । आद्ये भावानां व्यभिचारिप्रभृतीनां, द्वितीये तेषामेव, तृतीये भूतानाम् । आद्ये

ब्रह्मानन्दाभ्यां वृन्दावनस्य य उत्कर्षस्तस्य हेतुरूपः । तथा च मुरलीध्वनौ वृन्दावनोत्-कर्षहेतुरूपोत्कर्षस्तदैव सिध्यति यदि वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च मुरलीध्वनिर्न तिष्ठतीत्याक्षेप-बलादेव तत्र तत्र दुर्लभताप्रतीतिः स्यादेवेत्यभिप्रायः । तत उत्कर्षविशेषे हेतुमाह— येन मुरलीध्वनिना गोपाङ्गनानां नेत्रे विगतमञ्जनं यत्र, तथाभूता वृत्तिः सत्ता प्रभवति । तथा च वृन्दावन एव सर्व्वपुरुषार्थशिरोमणिभूतस्य मुरलीध्वनिहेतुक-गोपाङ्गनाप्रेमोदयस्य सम्भवः, न तु वैकुण्ठे । ब्रह्मानन्दे तु प्रेमसामान्यस्य गन्ध एव नास्तीति भावः । ग्रन्थस्याभिधेयं प्रतिपाद्यमुत्तमकाव्यस्य तत्त्वं स्वरूपम् । अतिशयितौ अतिक्रान्तौ पदपदार्थौ येन, पदपदार्थाभ्यामतिरिक्तो भिन्न इत्यर्थः । अतिक्रमणार्थकोऽति-पूर्व्वक'शी'धातुः सकर्मकः । यथैक एव 'जि'धातुरुत्कर्षार्थकश्चेदकर्म्मकः पराभवार्थे तु सकर्मकः, तथाऽत्रापि स्वस्मिन् स्वस्यातिक्रमणासम्भवात् अतिक्रमणलिङ्गेनैव पदे अर्थे च ध्वनेर्भेदप्रतीतिः स्यादेवेति भावः । दृशि ज्ञान इति, 'दृक् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिष्वि'त्यमरः ।

अथ योगशास्त्रमते प्रणवघटकीभूतनादब्रह्मत एव शब्दाद्युत्पत्तिः । एवं वर्णात्मकाः सर्व्वे शब्दा नित्या एव, कण्ठताल्वाद्यभिघातेन तेषां प्राकट्यमेवोत्पत्तिः । तस्मादवस्थात्रयमाह— किञ्चेति । तदुक्तं योगशास्त्रे । यस्तु भावो नादो वर्णरूपः सन् नाभिकमलस्थानात् प्रथमस्तु हृदयं प्राप्नुयात् 'परा' इति आख्या यस्य तथाभूतो भवति, अथानन्तरं स एव हृदयं चित्तं गतश्चेत् 'पश्यन्ती'त्याख्यो भवति, बुद्धियुक्तश्चे'मध्य-मा'ऽख्यः, वक्त्रे कण्ठे गतश्चेत् 'वैखरी' इति आख्या यस्य तथाभूतः । प्रणवघटकीभूतनादस्य स्वरूपानुभवस्तु रोदनसमये नासिकाद्वारा यथाकथञ्चिद् भवतीत्याह—ग्रन्थिर्द्विजोर्ध्वन्तो-र्मांसास्थिमज्जगुम्फानाढ्या बहुः, तथा च नासाद्वारैव यथाकथञ्चिद् नादस्वरूपः प्रवाहो

गोकुलललना गोपाङ्गनाः, द्वितीये गोर्व्वाचः कुलं वर्णादिस्तस्य ललनमीप्सा, तृतीये गोर्व्वाग्देवता सैव कुलललना । शावल्यं मिश्रीभावः, प्रशमो नाशः, उदयः सृष्टिः, सन्धिः सन्धानं, पक्षत्रयेऽपि तौल्यम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्येन तयोश्च वर्णमूलत्वेन वर्णानाञ्च ध्वनिमूलत्वेन ध्वनेर्नादब्रह्मण उद्देशः कृतः ।

अथ ध्वनेः काव्यप्राणत्वं दर्शयिष्यन् काव्यस्य शरीरादिस्वरूपमाह—

शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव आत्मा किल रसो
गुणा माधुर्य्याद्या उपमितिमुखोऽलङ्कृतिगणः ।
सुसंस्थानं रीतिः स किल परमः काव्यपुरुषो
यदस्मिन् दोषः स्याच्छ्रवणकटुतादिः स न परः ॥१ का

भवति । तस्मात् वैखरीदशाऽपन्नाद्भावात् प्रयत्नप्रेरितो वर्णसमूहो बहिः सर्व्वेषां प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परापश्यन्तीदशाऽपन्नः (5) स तु योगिनामेव प्रत्यक्षो, न तु सर्व्वेषामित्यपि बोध्यम् ।

ननु नादस्य सर्व्वोत्कर्षः कुतस्तत्राह—तस्यापीति । वेदाद्यखिलपदार्थसिद्धिहेतुत्वेनैव तस्य सर्व्वोत्कर्षः । सुप्तौ प्रलये लीनतया स्थितौ सृष्टिसमये ततो निःसरत इति भावः । 'व्यञ्जने'ति ण्यन्तात् युच्प्रत्ययेन सिद्धा । तस्या मायाया शक्तेर्जगद्रूपः प्रपञ्चः येन नादरूप-चैतन्यसम्बन्धेन ध्यानिनां ध्याने प्रभवति ज्ञेयो भवतीत्यर्थः । शेषोभयपक्षः दृष्टान्तरूपः शब्दध्वनिपक्षो नादपक्षश्च । तत्र काव्यस्य प्राणरूपत्वादेव ध्वनेरुपयोगित्वम्, ओङ्कारा-द्यखिलोत्पादकत्वेन नादस्योपयोगित्वमिति बोध्यम् (ग)।

उक्तमर्थं ध्वनेरुत्कर्षम् । अत्रापीति—मुरलीध्वनिशब्दध्वनिनादध्वनयस्त्रयः पक्षाः । स ध्वनिर्नानाविधो भवति । आद्ये मुरलीध्वनिपक्षे भावानां व्यभिचारिसात्त्विकप्रभृतीनां प्राबल्यादिभिः । तथाच स ध्वनिर्भावप्राबल्य-भावशान्ति-भावोदय-भावसन्धि-रूपपुष्पैः सुगन्धयुक्तः । वृक्षो यथा स्वकार्य्यैः पुष्पैः सुगन्धयुक्तस्तथा ध्वनिरपि स्वकार्यभूतैर्भाव-

---

(ग) वस्तुतस्तु मूले 'काव्योपयोगित्वा'दित्येकाश्रयः पाठः । अतएव नादध्वनेरपि काव्योपयोगित्वं पर्य्यवसेयम् । नादस्य वेदांशत्वेन विच्छित्त्या काव्योपयोगित्वमिति निष्कलङ्कमनुमानम् । 'श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः' इत्यादि ध्वनिकारसम्मत-नित्यदोषानित्यदोषत्वपक्षः परमताप्याश्रित इत्यलम् ।

---

(5) 'दशाऽपन्नस्य तु' इति क्वचित् पाठः (क) पुस्तकवर्ज्जं सर्व्वेष्वेव पुस्तकेषु दृश्यते ।

यदि दोषो भवेत्तदा श्रवणकटुताऽदिः प्रसिद्धः स्फुटदोष एव, न तु क्षुद्रः, रसानपकर्षकत्वात्,—सोऽपि यदि भवति। अतो निर्दोष एवासौ भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति ग्रन्थस्य त्रयो व्यवहाराः । तत्रादौ शब्दादीनामनेनैव श्लोकेनोद्देशः कृतः । लक्षणपरीक्षे कर्त्तव्ये ।

अथ किन्तावत् काव्यं यस्य पुरुषत्वेन शरीरादीनि कथितानीत्यपेक्षायां काव्यलक्षणमाह—

शावल्यादिपुष्पैः सुगन्धिः शोभित इत्यर्थः। द्वितीये शब्दध्वनिपक्षेऽपि तेषां व्यभिचारिभावादीनां शावल्यादिभिः सुगन्धिः। तृतीये नादध्वनिपक्षे भूतानां शावल्यादिभिः। मुरलीध्वनिः पुनः कीदृशः? गोकुलललनामोदी गोकुलाङ्गना आमोदयतीत्यर्थः। द्वितीये शब्दध्वनिपक्षे तस्य वर्णादिस्खलनं प्राप्तोक्त्या यतः, स चासौ आमोदी चेति। वर्णस्य प्राप्तिरत्र उच्चारणमेव, तथाच चमत्कृतत्वध्वन्यर्थस्य स्फूर्त्तौ सत्यां काव्यात्मकवर्णानामुच्चारणेच्छा जायत इत्यर्थः। तृतीये नादपक्षे वाग्देवता सरस्वती सा कुलललना, तामामोदयति। तौर्य्यमिति पक्षत्रयेऽपि शावल्यादेरेक एवार्थः।

नन्वत्र ग्रन्थे नादात्मकध्वनेर्व्वर्णने किं प्रयोजनमित्यत आह—अस्मिन्निति। शब्दार्थचमत्कारात्मककाव्यस्य निरूपणरूपेऽस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्यम्। तयोः शब्दार्थयोः वर्णमूलत्वम्। तत्र च शब्दस्य वर्णघटितत्वेन अर्थस्य तु वर्णबोध्यत्वेन वर्णमूलत्वं ज्ञेयम्। वर्णानान्तु नादस्वरूपध्वनिमूलत्वेन नादब्रह्मणः उद्देशः कृतः। नादब्रह्मैव सर्व्वेषां वर्णानां मूलभूतमिति पूर्व्वमेवोक्तम्।

दर्शयिष्यन् दर्शयितुम्। ध्वनिरसवः प्राणाः। चातुर्य्यवैदग्ध्यादयो गुणाः काव्यनिष्ठमाधुर्य्याद्या एव। उपमितिरुपमानं मुखमादिर्यस्य तथाभूतोपमाऽद्यलङ्कार एव काव्यपुरुषस्यालङ्कृतिगणः कुण्डलाद्यलङ्कारसमूहः। गौड़ीप्रभृती रीतिरेव काव्यपुरुषस्य सुसंस्थानमङ्गादिसौष्ठवम्। परमः सल्लक्षणयुक्तः काव्यपुरुषः। श्रवणकटुताऽदिरेव दोषः, न परः, तस्मादन्यः क्षुद्रतरदोषो दोषो न भवतीत्यर्थः। तत्र हेतू रसानपकर्षकत्वादिति। समर्थेन कविना क्षुद्रदोषोऽपि स्वकृतकाव्ये न प्रवेशनीय इत्याह—सोऽपीति। स क्षुद्रदोषोऽपि दैवाद्यदि भवति तदा न दोषः। अतएवासौ काव्यपुरुषो निर्दोष एव भवितुमर्हतीति।

ग्रन्थस्येति—तथा च ग्रन्थकारेण उद्देशादयस्त्रय एव कर्त्तव्या इत्यर्थः। आदौ ग्रन्थस्यारम्भ एव। शब्दार्थध्वनिरसगुणालङ्काररीतीनामनेन काव्यपुरुषस्य वर्णनश्लोकेनोद्देशः कृतः। वर्णनीयार्थानां प्रथमतो नाममात्रेण कथनमुद्देशः।

कविवाङ्निर्म्मितिः काव्यम् ॥ २ का

'वागि'त्युक्ते (6) कविवाङ्मात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः। 'निर्म्मिति'रित्युक्ते कविकृतशिल्पान्तरस्यापि। 'वाङ्निर्म्मिति'रित्युक्ते व्याख्यातृविशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्यापि। असाधारणचमत्कारकारिणी रचना हि निर्म्मितिः। तेन रसापकर्षकदोषरहितं यथासम्भवगुणालङ्कारं रसात्मकं शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः (घ)।

'कविवागि'त्युक्ते कविकृतवचनमात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः। 'कविनिर्म्मिति'रित्युक्ते कविकृतचित्रादिशिल्पस्य काव्यत्वापत्तिः। 'वाङ्निर्म्मिति'रित्युक्ते कविभिन्नव्याख्यातृविशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्य काव्यत्वापत्तिः, अतः 'कवी'ति विशेषणं देयम्। तेन 'असाधारणचमत्कारकारिणी रचने'ति व्याख्यानेन काव्यप्रकाशोक्तं दोषाभावगुणवैशिष्ट्यशब्दार्थोभयत्वादिविशेषणं विनैव निर्व्वाहः कृतः। तत्र तत्र दोषसहिते गुणरहिते च काव्याभासे असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव न कविवाङ्निर्म्मितिरूपकाव्यलक्षणस्य समन्वयः। दोषराहित्यादिकं लक्षणस्य स्वरस एव स्वतःसिद्धमेव, नतु तत्तद्विशेषणं लक्षणे देयमिति भावः।

अधुना दोषोद्घाटनार्थं काव्यप्रकाशकृतो लक्षणमुत्थापयति—तेनेति। दोषरहितौ सगुणौ शब्दार्थौ काव्यम्। कथम्भूतौ शब्दार्थौ? क्वापि काव्यविशेषेऽनलङ्कृतौ अलङ्काराभावविशिष्टौ। तथा च तत्र स्थले लक्षणसमन्वयार्थमलङ्कारवैशिष्ट्यं न निवेशनीयमिति भावः (7)। एवञ्च स्फुटदोषाभाववत्त्वे सति तथा स्पष्टास्पष्टालङ्कारान्यतरविशिष्टत्वे

(घ) एतच्च काव्यप्रकाशकृतो मङ्गलाचरणश्लोकस्य वृत्तौ प्रदर्शितं मार्गमनुसृत्य। नैतल्लक्षणमेकान्ततः समीचीनम्। प्रथमं तावत् यदत्राग्रे परस्परान्वयदोषनिरासप्रयासस्तत् प्रौढिरेव। द्वितीयतः, पर्य्यायान्तरप्रयोगो न लक्षणं, लक्षणे लक्षणीयस्य प्राधान्येन स्फुरतां धर्म्माणामुल्लेखस्य नितान्तप्रयोजनीयत्वात्, अत्र तु लक्षणे ग्रन्थकृता स्वयमेव 'आत्मा किल रस' इत्युद्दिष्टस्य मुख्यधर्म्मस्यानुल्लेखान्नैतत् सुष्ठु। रचनायामेव काव्यत्वे स्थापिते 'शब्दार्थयुगलं काव्य'मिति लक्षणस्य स्वरसः' इत्युक्तिरपि न खलु शोभते। निष्कृष्टलक्षणस्वरसस्तु काव्यप्रकाशलक्षणालोचनं कुर्व्वतो दर्पणकृतो दिशा खण्डनीयः। 'वेदशास्त्रपुराणलक्षणस्येव काव्यलक्षणस्यापि शब्दनिष्ठतैवोचिते'ति पण्डितराजमतं सारवदिति च ज्ञेयम्।

(6) 'वागित्युक्ते वाङ्मात्रस्यैव' इति पाठः (ग) (घ) (ङ) पुस्तकेषु।

(7) 'तथा च तत्रे'दि वाक्यं मुद्रितपुस्तक एव न दृश्यते। तत्र, (ख) पुस्तके च एतत्पूर्व्ववाक्यस्य

तेन 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापी'ति लक्षणं 'कुरङ्ग-नयने'त्यादावपि पर्य्याप्तं भवति, सगुणालङ्कारनिर्दोष-शब्दार्थत्वात् ।

Kavyaprakasa—*Ullasa* I.

'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति च लक्षणं 'गोपीभिः सह विहरति हरि'-रित्यादौ पर्य्याप्तं स्यात्, रसात्मकवाक्यत्वात्(ङ) । व्यति-रेकेन दोषः, यद्वाक्यं न भवति तत् काव्यं न भवती-त्यायातेः,

Sahityadarpana—I. 3.

Yogavasistha-Ramayana—Utpatti. 4 & 20.

कूर्म्मलोमपटच्छन्नः शशशृङ्गधनुर्द्धरः ।
एष वन्ध्यासुतो भाति खपुष्पकृतशेखरः (च) ॥

इत्यस्य वाक्यत्वाभावेऽपि काव्यत्वदर्शनात् ।

सति गुणविशिष्टशब्दार्थोभयवत्त्वमिति काव्यलक्षणम् । कुरङ्गस्य नयने इव नयने यस्यास्तथाभूता इत्यादौ शब्दार्थदोषाभावगुणालङ्कारादीनां सत्त्वात् तादृशलक्षणं पर्य्याप्तमतिव्याप्तं भवति । स्वमते तु असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव तत्र न दोषः । कस्यचिन्मते 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणम् । तदपि दुष्टं, यतो 'गोपीभिः सह विहरति हरि'रित्यादावतिव्याप्तं, शृङ्गाररसात्मकत्वस्य वाक्यत्वस्य च तत्र सत्त्वात् । 'कूर्म्मलोमपटच्छन्न' इत्यादौ न वाक्यत्वमस्ति ; परस्परान्वितार्थबोधकपदसमुदायवत्त्वं वाक्यत्वमिति तल्लक्षणात् । अत्र तु शृङ्गादौ शशादेर्यथाक्रममन्वयाप्रसिद्धेरेव न वाक्यत्वमिति भावः ।

(ङ) काव्यप्रकाशकृतो लक्षणं खण्डशो विचारितं दूषितञ्च तद्दर्पणकृद्रसगङ्गाधर-कारादिभिः । अत्र तु खण्डनस्यापूर्व्वः पन्थाः । प्रस्तुतात् लक्षणाद्रसस्य समग्रस्यार्थबोधस्य चाहार्य्यत्वादेवेयं प्रौढ़िः । दर्पणकृल्लक्षणं रसगङ्गाधरेऽपि दूषितं, तत्त प्रौढ़ेरवेति । यदाहुः गङ्गाधरशास्त्रिपादास्तत्र स्वटिप्पण्याम् । अत्रापि योऽव्याप्त्यतिव्याप्तिरूपस्तल्लक्षण-दोषो दर्शितः स खलु परमार्थतः भाक्त एव । 'गोपीभिः सहे'त्यत्र वैचित्र्याभावः, चर्व्वणा-परपर्य्यायस्य रसास्वादनस्य सहृदयहृदयगत्य विरलता च । 'कूर्म्मलोमे'त्यादौ गौणवृत्त्या बुद्ध्यवसितसम्बन्धस्वीकारात् वाक्यत्वं सम्भवतीति तु दिक् । एवञ्च दर्पणकृतो लक्षणं यथामति यथासम्भवमदोषमेवेति प्रतिभाति । (Vide Dr. A. B. Keith's remarks in J. R. A. S., 1910).

'अनलङ्कृती' इत्यतः पश्चात् 'ईषदलङ्कारविशिष्टौ, ईषदर्थे नञ्, तथाच क्वापि स्पष्टालङ्कारविशिष्टौ', इति पाठः ।

Vamana's Kavyalankara.

यत्तु 'रीतिरात्मा काव्यस्ये'ति पठति, न तदपि साधीयः, रीतेर्वहिर्गुणत्वात्। यत्तु

लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणः कविः।

तस्य तादृग् वचः काव्यम्—

इत्यपि न साधु, अन्योन्याश्रयदोषप्रसक्तेः। तथाहि लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणः कविः, कवेर्लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणा वाक् काव्यमिति परस्पराश्रयम्। (8)

तत् साधूक्तं 'कविवाङ्निर्मितिः काव्यम्' इति। कविरिति पारिभाषिकी संज्ञेति परस्पराश्रयदोषो निरस्तः।

कस्यचिन्मते रीतिरेव काव्यस्यात्मा, रीतिर्गौडीप्रभृतिः। तन्मते रीतिमत्वं काव्यत्वमिति तल्लक्षणम्। तदपि न साधीयः, यतो रीतेर्वाह्यगुणत्वम्। तथाच सदोषे गुणालङ्कारभावविशिष्टे च रीतिमति काव्याभासे दोषः स्यादिति भावः। यत्त्विति—लोकोत्तरवर्णनायां निपुणः कविः, तस्य लोकोत्तरचमत्कारवर्णना वाक् काव्यमिति लक्षणमन्योन्याश्रयदोषदुष्टम्। तथाच काव्यलक्षणघटितं कविलक्षणं, कविलक्षणघटितं काव्यलक्षणमिदमेवान्योन्याश्रयरूपम्। तथा सति काव्यलक्षणे कविज्ञानापेक्षा, कविलक्षणे काव्यज्ञानापेक्षा। अत उभयोरेव (9) ज्ञानासम्भवादिदमपि लक्षणं न साधीय इत्यर्थः।

ननु कविवाङ्निर्म्मितिरिति लक्षणस्यापि कविकृते काव्यभिन्नव्याख्याकौशले दोषप्रसङ्गः। न च निर्म्मितिपदेनासाधारणचमत्कारकारिरचनारूपोऽर्थः पूर्वमुक्तः, अतः पिङ्गलच्छन्दोमञ्जर्य्यादिरूपच्छन्दःशास्त्रोक्ततादृशरचनायास्तत्र व्याख्याकौशलेऽभावान्न दोष इति वाच्यं, कविपदस्य वाक्पदस्य च वैयर्थ्यापत्तेः। अन्यकृतव्याख्याकौशले शिल्पकर्मणि च निर्म्मितिपदार्थतादृशरचनाया अभावादेव न कुत्रापि दोषावकाश इति। पारिभाषिकीति—...कवेः पारिभाषिकं लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति।

(च) श्लोकोऽयं शरणदेवकृतदुर्घटवृत्तौ (२।२।८) किञ्चित् विलक्षणतया दृश्यते। तत्रायं पाठः—

एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः।

मृगतृष्णाम्भसि स्नात्वा शशशृङ्गधनुर्द्धरः॥

दर्पणकृन्मतेऽप्यत्र काव्यत्वस्थापनं न दुरुपपादम्। आक्षेपात् विशिष्टबोधजननमुखेन नूनमत्रापि चमत्कारित्वम्। 'रसे सारश्चमत्कार' इति धर्म्मदत्तोक्तदिशा अत्र रसोद्बोधकत्व-

---

(8) (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु 'यत्तु' इत्यारभ्य वाक्यं 'निरस्तः' इत्यन्तस्य वाक्यस्य पश्चात् दृश्यते।

(9) पाठोऽयं सर्व्वेष्वेव पुस्तकेषु। वस्तुतस्तु 'उभयोरज्ञानकाले एकतरज्ञानासम्भवात्' इति भवितुमर्हतीति ज्ञेयम्।

अथवा काव्यत्वं नाम गोत्वादिवज्जातिरेव। यथा सास्नाद्यवयववतीषु गोव्यक्तिषु प्रत्येकमयं गौरयं गौरित्यनुगताकारा येनासाधारणधर्म्मेणावगतिः स एव जातिलक्षणः कोऽप्यसाधारणधर्म्मो गोत्वं, तथा शब्दार्थसङ्घातस्य सहृदयहृदयास्वाद्यः कोऽपि काव्यत्वलक्षणो धर्म्मविशेषः काव्यत्वं जातिः। (क)

निपुणं कविकर्म तत् ॥ २का

अथ काव्यं कविकर्मेति कविजिज्ञासायां तत्स्वरूपमाह—

लक्षणान्तरमाह—अथवेति। अवगतिः प्रतीतिः, येन गोत्वरूपासाधारणधर्म्मेणायं गौरयं गौरित्यनुगताकारा समानाकारा भवति स एव गोत्वरूपो धर्म्मो जातिः। तथात्रापि शब्दार्थसमूहस्य काव्यत्वलक्षणो धर्म्मविशेष एव काव्यत्वं जातिः। ननु गोत्वजातौ हलिकलोकादिसर्व्वेषामनुगतप्रतीतिरेव प्रमाणं, काव्यत्वजातौ किं प्रमाणम्? तत्राह—स काव्यत्वरूपो धर्म्मः सहृदयहृदयास्वाद्यः, तथाच सर्व्वत्र काव्ये सहृदयानां काव्यत्वरूपेणानुगता प्रतीतिरेव काव्यत्वजातौ प्रमाणमिति भावः। न च प्रत्येकवर्णनिष्ठकत्वखत्वादिजातिभिः काव्यत्वजातिः सङ्कीर्णा स्यात्। तथाहि कत्वाद्यभाववति केवलैकाक्षरघटितचित्रकाव्ये काव्यत्वं वर्त्तते, काव्यत्वाभाववति च केवलककाररूपाक्षरे कत्वजातिर्व्वर्त्तते, एकस्मिन्नेव ककारघटितकाव्ये काव्यत्वजातिः कत्वजातिश्च वर्त्तते, अतः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सति एकाधिकरणवृत्तित्वरूपसाङ्कर्य्यदोषेण काव्यत्वजातिर्दुष्टेति वाच्यं (१०), यतो यन्मते साङ्कर्य्यस्य न जातिवाधकत्वं तन्मतमालम्ब्यैवोक्तं (क), अतो न दोषः।

मस्त्येव। तथाच गौण्या वृत्त्या काव्यलक्षणाङ्कितोऽयं श्लोकः। एवमितरत्रापि चमत्कारमुख्येन काव्यता यथाधोदर्शिते नैषधचरितश्लोके—

अस्य क्षौणिपतेः परार्द्धपरया लक्षीकृताः संख्यया
प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्त्तयः।
गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन वन्ध्योदरा-
न्मूकानां प्रकरेण कूर्म्मरमणीदुग्धोदधे रोधसि ॥

(क) लक्षणे पक्षान्तरकल्पनं लक्षणकृतो दुर्व्वलत्वं प्रकटयति। काव्यस्य जातित्वस्वीकारेण काव्यलक्षणं न सहजकल्प्यमित्यपि प्रतिपाद्यते। साङ्कर्य्यस्य जातिवाधकत्वाभावपक्षस्तु न सर्व्वैः स्वीक्रियते, अतस्तन्मते लक्षणदोष एव। एवञ्च, काव्यत्वं चेत् शब्दार्थव्यतिरिक्ता जातिरेव, तत् कथं काव्यत्वलक्षणो धर्म्मः शब्दार्थयोस्तथाकथिते सङ्घाते स्थातुमर्हति? अतो नेतन्मनोज्ञम्।

(१०) 'दुष्टेति न वाच्यं' इति '(ख)' '(ग)' पुस्तकयोः दृष्टः पाठः।

सवीजो हि कविर्ज्ञेयः स सर्व्वागमकोविदः।
सरसः प्रतिभाशाली यदि स्यादुत्तमस्तदा॥ ३का (ज)

एतेन 'द्वये कवयः सम्भवन्ति अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्च'ति वामनः।

Kavyalankara-Sutra. तत्र सतृणाभ्यवहारिणः कवय एव न भवन्त्यनाहृतत्वात्। अरोचकिन एव कवयः। (झ)

ननु काव्यत्वस्य जातिरूपत्वे कविघटितकाव्यलक्षणस्यासम्भवात् कथमालङ्कारिकै-रलङ्कारशास्त्र उत्तममध्यमादिभेदेन कवेर्लक्षणं क्रियते, तत्राह—अथेति। काव्यत्वस्य जातित्वेऽपि काव्यमिति पदं यौगिकवृत्त्या कवेः कर्म्म काव्यमिति व्याकरणसिद्धं भवति, अतस्तत्र कविजिज्ञासायां कवेर्लक्षणं सुसङ्गतमेवेति भावः। सर्व्वागमकोविदोऽलङ्कारादनेक-शास्त्राभिज्ञः। (११)

एतेन पारिभाषिककविलक्षणेन द्वये द्विप्रकाराः कवयो भवन्ति। द्वयशब्दस्य वहुवचनेऽपि प्रयोगः साधुः, न तु द्विशब्द इव नित्यद्विवचनान्तः। अरोचकिन इति— यथा तिसुकुमारा महान्तो जना असंस्कृतविरसवस्तुनि अरोचकिनो भवन्ति, तथैव

(ज) 'सवीजः' 'सर्व्वागमकोविदः' 'प्रतिभाशाली'ति विशेषणत्रयादाचार्य्यदण्डिप्रोक्तं काव्यसम्पन्निदानभूतं कविकृतित्वमखिलमायाति। उक्तं हि दण्डिना—

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतञ्च वहु निर्म्मलम्।
अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः॥

अमन्दोऽभियोगोऽत्र कौस्तुभे काव्यरोहभूसंस्कारविशेषफलतया वीजत्वेनोक्तः। एवमपि पीयूषवर्षो जयदेवः—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति।
हेतुर्मृदम्वुसम्वद्धवीजव्यक्तिर्लतामिव॥

स च संस्कारविशेषः प्राक्तन एव (४ का)। रसगङ्गाधरकृज्जगन्नाथः प्रतिभाया इतरव्यवच्छिन्नायाः कारणत्वं निर्द्दिशति। ग्रन्थकृदपि 'सवीज इत्येव कविलक्षण'मिति निर्द्दिशन् एकस्यैव कारणत्वं काव्यकरणे स्वीकरोति। वस्तुतस्तु नाममात्रे भेदः। सरस-त्वञ्चात्रैवान्तर्भूयते इति केचित्, अन्तर्भाव्यं वा तदित्यपरे। यदाह महिमभट्टस्तत्त्वोक्ति-कोषे—

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः।
क्षणं स्वरूपस्पर्शोत्था प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः॥

(११) 'ग' पुस्तकेऽयमधिको पाठः। नैतद्वाक्यमन्येषु पुस्तकेष्वत्र दृश्यते।

सवीज इत्येव कविलक्षणम्, अन्यानि तु विशेषणानि, सवीजः कवि-रीदृशः स्यादित्यर्थः ।

किन्तद्वीजं येन सवीज इति ज्ञेयः कविरित्याह—

वीजं प्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः ॥ ४ का

रोहश्च द्वेधा निर्माणमूलः स्वादकमूलश्च, यं विना निर्मातुं स्वादयितुञ्च न शक्यते । तेनोत्पत्त्यास्वादयोरेवास्य कारणता ।

केचिदुत्कृष्टकविजनाः सदोषेऽथवा गुणालङ्काररहिते च अकाव्ये (12) अरोचकिनो भवन्ति । यथा च पशवस्तृणसहितान्नादिभोजिनो भवन्ति तथैव निकृष्टकवयो दोष-सहितकाव्यास्वादका भवन्तीति द्विविधाः कवयो वामनसम्मता इत्यर्थः । अन्यानि 'सर्व्वागमकोविदः' 'सरसः' 'प्रतिभाशाली'ति पदानि विशेषणवोधकान्येव, न तु कविलक्षण-घटकानि । तथाच सवीजः कविः कीदृशः स्यादित्याकाङ्क्षायां तादृशविशेषणानि ज्ञेयानि ।

काव्योत्पादकप्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः काव्यरोहस्थानम् । रोहश्चेति— द्विविध उत्पत्तिरूप आस्वादरूपश्च । अस्य संस्कारविशेषस्य कारणता वोध्या । तथा च काव्योत्पत्तिकाव्यास्वादनोभयहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवान् कविरिति कवेर्लक्षणम् ।

सा हि चक्षुर्भगवतस्तृतीयमिति गीयते ।
येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैकाल्यवर्त्तिनः ॥

सरसत्वमेव कविस्त्वेश्वरमनुपादानं, यदुक्तमग्निपुराणे—

अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः ।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते ॥
शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स चेत् कविर्व्वीतरागो नीरसं व्यक्तमेव तत् ॥

अत्र शृङ्गारपदेन रस उपलक्ष्यते इत्यभिनवगुप्तपादा ध्वन्यालोकलोचने ।

(भ) एकेषामर्थोऽयोनिरन्येषामन्यच्छायायोनिरितथा निन्दनीयश्च । तदेतत् सर्व्वं व्यक्तं भट्टवामनेन स्वोपज्ञवृत्तौ विशदीकृतञ्च काव्यालङ्कारकामधेनौ । अत्र क्षेमराजकृत-कविकण्ठाभरणे कविशिक्षाप्रसङ्गे कविविभागकल्पना उदाहार्य्या । सा चेत्थं निर्दिष्टा—

छायोपजीवी पदकोपजीवी पादोपजीवी सकलोपजीवी ।
भवेदथ प्राप्तकवित्वजीवी स्वोन्मेषीत वा भुवनोपजीव्यः ॥

तत्र च अरोचकिनां प्रतिभावताम् प्रशंसा भुवनोपजीव्य इत्यभिधानात् ।

---

(12) 'काव्ये' इति पाठः (ख) (च) (छ) पुस्तकेषूपलभ्यते ।

कासौ प्रतिभेत्याह—

Bhamaha-lamkara I. प्रज्ञा नवनवोल्लेख-(न्मेष) शालिनी प्रतिभा मता ॥५का

अथोक्तलक्षणं काव्यं कियत्प्रकारकं भवतीत्याकाङ्क्षायां तद्भेदानाह—

उत्तमं ध्वनिवैशिष्ट्ये मध्यमे तत्र मध्यमम्।

अवरं तत्र निष्पन्द इति त्रिविधमादितः॥ ६का (अ)

व्यङ्ग्यमेव ध्वनिः। यत्तु 'इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः Kavyaprakasa. I. कथित' इति काव्यस्यैव ध्वनित्वं, तत्तु ध्वनिसम्बन्धाद्ध्वनिरिति लक्षणा, किम्बा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनेन। वस्तुतस्तु ध्वन्यत इदमिति कर्म्मसाधनमेव।

तेन कविभिन्ने काव्यास्वादवति सहृदये आस्वादनहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवत्त्वरूपलक्षणस्य न समन्वय इति भावः।

नवनवोल्लेखशालिनी नवनवार्थरचनायां समर्था प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिभा भवति।

ध्वनेर्वैशिष्ट्ये उत्तमत्वे काव्यमुत्तमं भवति। तत्र ध्वनौ मध्यमे सति काव्यं मध्यमं भवति। ध्वनौ निस्पन्दे अस्पष्टे सहृदयहृदये शीघ्रमप्रकटे सति अवरं निकृष्टं काव्यम्। ननु कोऽयं ध्वनिर्यस्य त्रैविध्येन काव्यस्यापि त्रैविध्यमुक्तं, तत्राह—व्यङ्ग्यं व्यञ्जनावृत्तिबोध्यं वस्तु ध्वनिः। काव्यप्रकाशकृतोक्तं ध्वनिलक्षणमाह—यत्त्विति। अस्मिन् काव्ये वाच्यात् वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थेऽतिशयिनि उत्कृष्टे सति इदमुत्तमं काव्यं बुधैर्ध्वनिः कथित इति काव्यस्यैव यद्ध्वनित्वमुक्तं तत्तु असङ्गतं, प्रामाणिकानां काव्ये ध्वनिव्यवहाराभावात्। अतः काव्ये ध्वनिपदप्रयोगो ध्वनिसम्बन्धाल्लाक्षणिकत्वेन गौण एव, नतु साक्षान्मुख्यप्रयोगः। नन्वनेन काव्येनार्थो ध्वन्यते शब्द्यत इति करणसाधनेन काव्येऽपि ध्वनिपदस्य साक्षात्प्रयोग इष्ट एवेत्याह ··किम्बेति। ननु काव्ये प्रामाणिकानां न कदापि ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगः, अतो ध्वनिपदं न करणसाधनं, किन्तु काव्येनेदं वस्तु ध्वन्यत इति कर्म्मसाधनमेव। अतएव ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगो व्यङ्ग्यार्थ एव नतु काव्ये। काव्ये तु ध्वनिसम्बन्धाल्लाक्षणिक एवेत्यथ संक्षेपेणाह—वस्तुतस्त्विति।

(अ) निस्पन्द इति—अत्र शरीरं शब्दार्थावित्यादिवदारोपोक्तिः। निर्नास्ति स्पन्दनमुच्छ्वासः प्राणाः (ध्वनिरिति यावत् ध्वनिरेव इति ग्रन्थकृता स्वयमवोक्तत्वात्)—यत्र, अर्थात् यत्र केवलं शब्दार्थवैचित्र्यमेव स्फुरति तदधमं काव्यम्। चित्रकाव्यमिति तस्य प्रकाशकृदादिकृतसंज्ञा। न तन्मुख्यं काव्यं, काव्यानुकारो ह्यसाविति ध्वनिकारः।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे तदेव ह्युत्तमोत्तमम् ।
शब्दार्थयोश्च वैचित्र्ये द्वे यातः पूर्व्वपूर्व्वताम् ॥ ७का (ट)

यदि ध्वनिवैशिष्ट्ये ध्वन्यन्तरवैशिष्ट्यं स्यात्, यदि वा शब्दार्थयोर्वैचित्र्यञ्च भवति, तदा काव्यमुत्तमोत्तमम् । एवं शब्दार्थवैचित्र्ये सति द्वे मध्यमावरे पूर्व्वपूर्व्वतां यातः, मध्यममुत्तमं भवति, अवरं मध्यमं भवतीतत्यर्थः । शब्दार्थयोरिति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र योजनीयम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

गौरीमर्च्चयितुं प्रसूनविचये श्वश्रूनिदिष्टा हरेः
क्रीड़ाकाननमागता वयमहो मेघागमश्चाभवत् ।

ध्वनेरिति—यस्मिन् काव्ये ध्वन्यर्थस्यापि ध्वन्यर्थः सम्भवति तत् काव्यमुत्तमोत्तमं भवति । शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये सति द्वे काव्ये पूर्व्वपूर्व्वतां यातः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे इत्यस्यार्थमाह—यदीति । ननु यत्र काव्ये ध्वनिवैशिष्ट्यमात्रं वर्त्तते, नतु ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं, अथच शब्दार्थयोर्वैचित्र्यं वर्त्तते, तदुत्तममपि काव्यं शब्दार्थवैचित्र्याद्धेतोरुत्तमोत्तमं भवतीत्याह—यद्वेति । एवमिति—तथा च यत्काव्यं ध्वनेर्मध्यमत्वान्मध्यमं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दस्यार्थस्य च (13) चमत्कारो वर्त्तते चेत्तदा मध्यममपि काव्यमुत्तमं भवति । एवं ध्वन्यर्थस्यास्पष्टे सति यत्काव्यमवरं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दार्थयोश्चमत्कारो वर्त्तते चेत्तदा अवरमपि काव्यं मध्यमं भवतीत्यर्थः । काकाक्षिगोलकन्यायेनेति—शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये इति पदस्य काकाक्षिगोलकन्यायेन उत्तमोत्तममित्यत्र द्वे यातः पूर्व्वपूर्व्वतामित्यत्र चान्वयो बोध्यः ।

तत्र वाच्यार्थापेक्षया ध्वन्यर्थस्योत्कर्षे सति उत्तमं काव्यं भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—

विश्वनाथोऽप्येवम् । जगन्नाथस्तु एवम्विधस्थलेषु यत्र शब्दचमत्कृतिसत्त्वात् अर्थचमत्कृतिस्तत्रैव काव्यता, यत्र तु शब्दचमत्कृतिरेव केवलं वर्त्तते, नार्थचमत्कृतिस्तत्र केश्चिदधमाधमकाव्यतया स्वीकृतमपि न तत् काव्यमित्याह । त्रिविधमादित इति—पश्चात् चतुर्णां भेदानां स्वीकारादादित इति । ध्वनिरिति लक्षणा—सुष्ठुक्तमेतत् । नादध्वनितः काव्यध्वनिप्रतिपादनं ध्वनिपदस्य मुख्यया वृत्त्या न भवतीति ।

(ट) एवम् व्यङ्ग्यचारुत्वाचारुत्वकृतविभागेन एतन्मते उत्तमोत्तमं मध्यमं अधमञ्चेति स्थूलतः काव्यं चतुर्द्धा भिद्यते । रसगङ्गाधरेऽपि काव्यभेदाश्चत्वार एतन्नामाङ्किता एव स्वीकृताः । ध्वनिकाव्यमात्रमेव उत्तमोत्तमं, जागरूकगुणीभूतव्यङ्ग्यमयमुत्तमं यत्र

---

(13) 'च' इत्यत्र 'वा' इति (क) (ख) (ग) (घ) पुस्तकेषु पाठः ।

प्रेङ्खोलाः परितश्च कण्टकलताः श्यामाश्च सर्व्वा दिशो
नो विद्मः प्रतिवेशवासिनि ! गुरोः किं भावि सम्भावितम् ॥ ४

अत्र वाच्याङ्गावि श्रीकृष्णसङ्गजन्यनखक्षतस्थगनरूपस्य व्यङ्गस्य वैशिष्ट्यादुत्तमत्वम्। (ठ)

गौरीमिति। श्रीकृष्णेन सह मिलनार्थं वृन्दावनमध्ये गता काचिद्व्रजसुन्दरी श्रीकृष्णेन सह मिलनात् पूर्व्वमेवाकस्मात् कार्य्यान्तरे तत्रैवागतां पङ्क्षिनीति प्रसिद्धां कामपि प्रतिवेशिनीं दृष्ट्वा स्वीयागमनं पुष्पचयननिमित्तमिति वक्तुं, एवं दैवात् सम्भोगानन्तरमनया सह पुनर्म्मिलनं चेत् सम्भोगचिह्ननखक्षतादिकं दृष्ट्वा किं स्विद्वदिष्यतीत्यधुनैव सम्भोगचिह्नं कण्टकक्षतत्वेन वक्तुञ्च तस्याग्रे स्वखेदमभिनयति। श्वश्रूनिदिष्टा सती हरेः क्रीड़ाकाननं वृन्दावनमागता। मेघागमश्चेत्यनेन श्यामाश्च सर्व्वा दिश इत्यनेन च शीघ्रं गृहं गन्तुं न शक्नोमीत्यतोऽत्र मम विलम्बश्च भविष्यतीत्यपि ध्वनितम्। हे प्रतिवेशवासिनि ! अद्य गुरुजनस्य किं सम्भावितं भावि कीदृशी सम्भावना भविष्यतीति न जाने। तेन गुरुजनोऽपि यदि विलम्बं नखक्षतञ्च दृष्ट्वा किञ्चिद्वदिष्यति तदा त्वामेव साक्षित्वेनोपन्यस्य हे प्रतिवेशवासिनि ! तन्निकटे तदानीं मया यत् सम्भावितं तदेव मम ललाटे फलितमित्यपि वक्ष्यामीति स्वाभिप्रायश्च ध्वनितः। प्रेङ्खोलाश्चञ्चलाः कण्टकयुक्तलता इत्यनेन शीघ्रं गृहागमनसमये मम कण्टकक्षतं भविष्यतीत्यपि विज्ञापितम्। अत्र भावी यः श्रीकृष्णसङ्गमस्तस्य स्थगनं सम्वरणम्।

व्यङ्ग्यमप्रधानमेव सत् चमत्कारकारि। एतच्च कर्णपूरमते मध्यममपि शब्दार्थवैचित्र्येण कदाचिदुत्तमं जायते—यथा तदुदाहृते शिञ्जितानि सुहृदामित्यादौ। मध्यमन्तु यत्र व्यङ्ग्यचमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारः। उत्तममध्यमाख्यं काव्यद्वयम् जगन्नाथमतेऽलङ्कारप्रधानमेव। अधमन्तु यत्र शब्दचमत्कृतिमुपजीव्यैवार्थचमत्कृतिः कथमपि भासते। कर्णपूरस्तु एवम्बिधस्थले अवरस्यापि काव्यस्य शब्दार्थचमत्कृतिमूलतया मध्यमत्वमिच्छतीति विद्मः। तदुदाहृताधमकाव्यं उन्मत्तस्फूर्ज्जैरित्यादि शब्दचित्रमेव, न तत् काव्यतया उररीक्रियते ततोऽर्व्वाचीनेन सार्थकनाम्ना पण्डितराजेनेत्यस्माकमनुमानम्। प्रकाशकृद्विद्याधराद्या उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिधा काव्यभागमिच्छन्ति। आनन्दवर्द्धनविश्वनाथादिमते ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ये उभे एव काव्ये, नेतरत्। महिमभट्टादयस्तु व्यङ्ग्यचारुत्वाचारुत्वकृतविभागलवमपि द्राक् नाद्रियन्ते यदाह महिमाऽतो महिमा स्वयमेव,—

यदि काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीष्टैव चारुता।
प्रकर्षशालिनो तर्हि व्यर्थ एवादरो ध्वनौ॥

(ठ) क्वोऽयं कर्णाट स्यप्राचीनश्लोकवे: विज्जकायाः 'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि !

मध्यमं यथा—

उत्तमस्य पुरुषस्य वनान्तः सतग्रमालि ! कुसुमाय गतासीः ।

आययुर्म्मधुकरास्तव पश्चाद्दुःशकः परिमलो हि वरीतुम् ॥ ५

Amarakosa—Vanausadhivarga.

अत्र 'पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केशर' इत्यादिनोत्तमपुरुषस्य प्रकृष्टपुन्नागस्य पक्षे पुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्यैवेति व्यङ्ग्यमेव स्फुटम् । (ङ)

अवरं यथा—

ऊर्ज्जत्स्फूर्ज्जगर्ज्जनैर्व्वारिवाहाः प्रोद्यद्विद्युद्दामविद्योतिताशाः ।

अद्रावद्रौ विद्रुता द्राघयन्ते दन्तिभ्रान्त्या सिंहसङ्घप्रकोपान् ॥ ६ । (ढ)

अत्र केवलं शब्दवैचित्र्याद्ध्वनेर्निस्यन्दभावाच्चावरत्वम् ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे उत्तमोत्तमत्वं यथा—

यातासि स्वयमेव रत्नपदकस्यान्वेषणार्थं वना-

दायातासि चिरेण कोमलतनुः क्लिष्टासि हा मत्कृते ।

उत्तमस्य श्रेष्ठस्य नागकेशर इति प्रसिद्धस्य पुन्नागस्य वनमध्ये पुष्पार्थं त्वं गतासीः। भ्रमरास्तव पश्चादाययुः। यतो हि निश्चितम् पुन्नागस्य परिमलस्त्वया सम्वरीतुं दुःशकः। श्रीकृष्णपक्षे त्वदङ्गस्थः श्रीकृष्णस्य परिमलः सम्वरीतुं दुःशकः। अत्र श्लेषप्राप्तत्वेन ध्वनेर्मध्यमत्वम् ।

अवरमिति—ऊर्ज्जन् बलवान् स्फूर्ज्ज आटोपो यत्र तथाभूतैर्गर्ज्जनैः करणैर्व्वारिवाहा मेघा अद्रावद्रौ प्रतिपर्व्वते विद्रुता धावन्तः सन्तः दन्तिभ्रान्त्या श्यामाकारा एते हस्तिनः प्रतिपर्व्वते भ्रमन्तीति हस्तिभ्रमेण सिंहसमूहस्य कोपान् द्राघयन्ते दीर्घान् कुर्व्वन्ति दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः। कथम्भूताः? प्रकर्षेणोद्यन्ती या विद्युन्माला तया प्रकाशिता आशा दिक् यैः ।

चयमिहाप्यसद्दृष्टे दास्यसी'त्यादि 'नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थय' इत्यन्त' सन्दर्भेरत्नमनुस्त्य ज्ञतः। उभयत्रापि एक एव वस्तुध्वनिस्तेन च ध्वनिकाव्यत्वम् ।

(ङ) अगूढगुणीभूतव्यङ्गतया मध्यमं काव्यमेतत्। 'अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित् सौभाग्यमेती'ति वचनेन स्फुटव्यङ्ग्यतया नात्र चमत्कार इति बोध्यम् ।

(ढ) द्राघयन्त इत्यात्मनेपदप्रयोगः 'आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचिदि'त्यादिना समाधेयः। अत्रानुप्रासप्रकर्षवशात् शब्दवैचित्र्यं जायते। मधुमङ्गलवाक्यमेतदिति साहित्य-कौमुदीटीकायां कृष्णानन्दिन्याख्यायां निर्दिष्टम् ।

श्वासो दीर्घतरः सकण्टकपदं वच्चो मुखं नीरसं

का ते ब्रीडसमञ्जसा सखि ! गतिर्दूरे रहः सुभ्रुवाम् (14) * ॥ ७ (ण)

अत्र त्वं तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमेवेति ध्वनिरेकः। अन्योऽपि वक्तृप्रकृतिप्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते। तथाहि प्रकरणन्तावत् प्रियसखीमिनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रहीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इति। पश्चात्तथा समागतायान्तस्यां तामपराद्धां कर्त्तुं (15) तस्याः परीहासावहित्यासूयादि-भावशावल्यं, सख्याश्च व्रीसाध्वसकोपादिभावशावल्यमिति बहव एव ध्वनेः पल्लवाः। तेन ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारः, अत एवम्बिधस्थले उत्तमोत्तमत्वं ज्ञेयम्।

शब्दार्थवैचित्र्येणोत्तमोत्तमत्वं यथा—

नवजलधरधामा कोटिकामावतारः

प्रणयरसयशोरः श्रीयशोदाकिशोरः।

अरुणतरुणदीर्घापाङ्गभङ्ग्या कुरङ्गी-

रिव निखिलकृशाङ्गी रङ्गिणि ! त्वं क्व यासि ॥ ८। (त)

काचित् यूथेश्वरी स्वसखीं श्रीकृष्णसम्भुक्तां कर्त्तुं स्वकण्ठस्थितपदकानयनमिषेण कुञ्जमध्ये प्रेषितां तत्र स्थितेन श्रीकृष्णेन सह सम्भोगानन्तरं स्वनिकटे आगत्य लज्जयाधो-मुखीं तां प्रति सपरीहासमाह—यातेति। वक्षः सकण्टकपदं कण्टकचिह्नेन सह वर्त्तमानम्। हे सखि ! रह एकान्ते दूरे सुभ्रुवां गतिरसमञ्जसा भवति। अतस्त्वयादा-वसमञ्जसं कृतमधुना पश्चात्तापे किं भविष्यति ?

त्वमिति—तदानयनार्थं पदकानयनार्थं न, किन्तु श्रीकृष्णेन सहोपभोगार्थम्। अन्योऽपि ध्वनिः वक्तृवैशिष्ट्यात् प्रकृतिवैशिष्ट्यात् प्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते। सख्या

(ण) श्लोकोऽयं 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतट'मित्यादि 'वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिक'मित्यन्तं बहुशः ध्वनिकारादिप्राचीनालङ्कारिकैः नितरामादृत-ममरुककवेः सुभाषितमुपजीव्य रचितः। सुष्ठूक्तं खलु नैषधकारेण 'विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकर' इति।

(त) एवमादीनि पद्यानि सार्थकनाम्नः श्रीश्रीकविकर्णपूरस्य सुललितसरस्वती-निस्यन्दभूतानि। यदि रसानुगुणवर्णरचितार्थगम्भीरिमबहितवाक्प्रपञ्च एवादरमर्हति,

(14) 'व्रीडनवस्थिती हि भवति प्रेमा सखि स्वैरिणः' इति (क) पुस्तके मूलस्थः पाठः।

(15) 'तामपराद्धीकर्त्तु'मिति (ख) (ष) (ङ) पुस्तकेषु पाठः।

अत्र शब्दार्थवैचित्र्येण वाच्यादतिशयिना ध्वनिना चोत्तमोत्तमत्वम् ।

ध्वनिस्तु—हे रङ्गिणि ! कुतुकिनि ! त्वमतिप्रसिद्धा गुणवती । क्व यासि ? तत्रैव याहि यत्र श्रीयशोदाकिशोरः निखिलकृशाङ्गीरङ्गणत् रुरोध । कया ? अरुणदीर्घापाङ्गभङ्ग्या । कुरङ्गीरिवेत्युपमालङ्कारेणापाङ्गभङ्ग्या वागुरात्वेन रूपकालङ्कारो ध्वनितः । वस्तुतस्तु क्व यासीति तत्र किं यासि, मा याहीति[16] लक्ष्योऽर्थः, कोटिकामावतार इति प्रलोभनद्वारा तत्रैव याहीति व्यङ्ग्योऽर्थः । अत्राविश्वासञ्च मा कार्षीः, यतः प्रणयरसयशोरः प्रणयरसयशःप्रदः । नवजलधरधामेति स्वधाम्नैव सर्व्वतस्तिमिरमुत्पाद्य निःशङ्कमलक्ष्यो भूत्वा विहरति । अतो लोकभीतिरपि न कार्य्येति वहव एव ध्वनेः पल्लवाः ।

शब्दार्थवैचित्र्ये मध्यमस्योत्तमत्वं यथा—

शिक्षितानि सुहृदां न गृहीतान्युज्झितासि निजगर्व्वरसेन ।
दीक्षितः कुलवधूवधयागे वीक्षितः सखि ! स नन्दकुमारः ॥ ९

अत्र ध्वनेर्म्मध्यमत्वेऽपि शब्दार्थवैचित्र्यपुष्ट्या उत्तमत्वमेव ।

सह प्रेमानुबन्धप्रकरणवशात् राधयैव कृष्णेन सह प्राक् युक्तिः कृतेति ध्वनिः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं यथा समागतायामिति । परीहासः स्पष्टः । अवहित्या श्रीकृष्णेन सह सम्बादरूपाकारगोपनम् । सुभ्रुवां दूरे गतिरसमञ्जसेत्यनेनासूया, इत्यादि भावशावल्यं यथेष्टार्थाः । सख्याश्च साध्वसं भयं, एतादृशमदिड्म्बने त्वमेव हेतुरिति प्रणयकोपश्च ।

नवीनमेघस्येव धाम कान्तिर्यस्य, तथा कोटिकन्दर्पा अवतारा यस्य, सौन्दर्य्यातिशयत्वेन तेषामवतारीत्यर्थः । प्रणयरसरूपं यशो राति ददाति, एवम्भूतो यशोदाकिशोरोऽरुणापाङ्गभङ्ग्या निखिलकृशाङ्गीरङ्गणत् रुरोध—तत्र दृष्टान्तः कुरङ्गीर्हरिणीरिव । तस्मात् हे रङ्गिणि । त्वं कुत्र यासि ? तत्र मा याहीति लक्ष्यार्थस्य वैचित्र्यम् । शब्दवैचित्र्यन्तु स्पष्टमेव । एवं वाच्यार्थात् ध्वन्यर्थस्योत्कर्षेणोत्तमत्वम् । हे रङ्गिणीत्यस्य व्याख्या हे कुतुकिनि । अपाङ्गभङ्ग्या वागुरात्वं मृगवन्धनीत्वम् ।

तर्हि स एवात्रोदाहृते श्लोके प्रकटो नितरामुपभोग्यश्च । माधुर्य्यव्यञ्जकैः र-ण-य-म-वहुलैरसंयुक्तवर्णैस्तथा ङ्गेतिरूपैरल्पप्राणसंयुक्ताक्षरैश्च गुम्फिता सानुप्रासा रचनेयं ललितात्मिका ।

---

(16) 'मा यासी'ति '(क)' '(ख)' '(घ)' (च) (छ) पुस्तकेषु भङ्ग्वः पाठः ।

शब्दार्थवैचित्र्येऽवरस्य मध्यमत्वं यथा—

काननञ्जयति यत्र सदा सत् का न नन्दति यदेत्य सुखश्रीः।
का न नन्दतनये प्रणयोत्का काननं धयति वा न हि तस्य॥ १० (घ)

अत्र ध्वनेर्निस्पष्टतायामवरत्वेऽपि मध्यमत्वम्।

यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते।
निर्म्माणकाले श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु॥
चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः।
स एव परमो लाभः स्वादकानान्तथैव सः (ङ)॥ ८ का

शिञ्जितानीति॥ हे सखि। नन्दनन्दनस्य दर्शनं कदापि मा कुर्व्विति शिञ्जितानि न गृहीतानि। यतोऽहं कुलाङ्गना, मच्चित्तस्य चाञ्चल्यं कः कर्त्तुं शक्नोतीति निजगर्व्वरसेनोच्चिता सिक्ताऽसि। यः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः स नन्दकुमारस्त्वयेक्षितः। अतोऽस्माकं शतसहस्रशिञ्जितान्यप्यनादृत्य अत्यौत्सुक्येन त्वया तस्य दर्शनं कृतं, अधुना तु तेन सह मिलनं विना त्वत्प्राणा न स्थास्यन्ति। यतः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः, अतस्त्वत्प्राणरक्षार्थमस्माभिः सखीभिरेव तेन सह मिलने यतनीयमिति यूथेश्वरीं प्रति सखीनामाश्वासो ध्वनिः। अस्य ध्वनेर्गूढत्वाभावेन मध्यमत्वम्। यद्वात्र सतीः कुलवतीरपि कृष्णो मोहयितुं क्षम इति ध्वनिः। अस्य वाच्यादतिशयित्वं नास्तीति मध्यमत्वम्।

काननमिति। यत्र सत् काननं वृन्दावनञ्जयति, यत् काननमेत्य प्राप्य का सुखश्रीः सुखसम्पत्तिर्न्न नन्दति न समृद्धा भवति। का सुन्दरी श्रीकृष्णे प्रणयार्थं नोत्का नोत्कण्ठिता। धैर्य्यलज्जावती का कुलाङ्गना तस्य कृष्णस्याननं न धयति न पानं करोति? सुखसम्पत्तिश्च (17) रमणमेवेति ध्वनिः, तस्माद्वाच्यार्थ एव चमत्कारी।

(घ) अत्र चतुर्ष्वेव पादेष्वादियमकम्। तेन च शब्दवैचित्र्यकृतश्चमत्कारः। सुखसम्पत्ती रमणमेवेति टीकाकृदुक्तदिशा व्यङ्ग्यार्थस्य तथा न यथा वाच्यार्थस्य वैचित्र्यम्। तथापि नातावरत्वमिति।

(ङ) सत्काव्यकृतः प्रकृतकाव्यतत्त्वग्राहिणश्च काव्यत एव तत्त्वत अखण्डप्रकाशानन्दचिन्मयस्य ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसस्यानुभवः। उक्तं हि प्राचा भामहेन—

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च।
करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिबन्धनम् (निषेवणम्)॥

---

(17) 'सुखसम्पत्ती रमणमेवे'ति '(ग)' '(छ)' पुस्तकयोः पाठः

Kavyaprakasa I. 'काव्यं यशसेऽर्थकृते' इत्यादीन्येव केवलं न फलानि, अपि तूक्तप्रकारः श्रीकृष्णगुणानुवादादिकृत आनन्दश्च ।

*॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे काव्यादिसामान्योद्देशो नाम प्रथमः किरणः ॥ *

'काव्यं यशसेऽर्थकृत' इति वदता काव्यप्रकाशकृता काव्यनिर्म्माणस्य फलं यशोऽर्थप्राप्त्यमङ्गलनिवृत्त्यादि फलमुक्तं, स्वमते तु तत्तत्फलस्य तुच्छत्वात् तत्तन्न मुख्यं फलम् । मुख्यफलन्तु निर्म्माणसमये श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दमज्जनमेवेत्याह—यश इति । (18)

एवमपि काव्यमीमांसायाम् राजशेखरः—'पञ्चमी साहित्यविद्ये'ति यायावरीयः । सा हि चतसृणां (आन्वीक्षिक्यादीनाम्) अपि निस्यन्दः । आभिर्धर्म्मार्थौ यत् विद्यात्तत् विद्यानां विद्यात्वम्' इति । कालिदासभवभूत्यादिकृतप्रबन्धेषु भट्टमयूरभट्टवाणादिकृतसूर्य्यशतकचण्डीशतकादौ ग्रन्थकृत्सनातनजयदेवादिगौड़ीयवैष्णवाचार्य्याणां आनन्दवृन्दावनपद्यावलीगीतगोविन्दादिकाव्यनिबन्धेषु भक्तिरसनिर्झरिणीप्रवाहस्य सान्द्रानन्दलयस्य वा साक्षादेवोपलम्भः; प्रकृतकाव्यकृतिर्हि जगतो मातेव गङ्गेव च पापभ्यश्च पुनाति वर्द्धयति च श्रेयांसि, मङ्गल्या च मनोहरा च भवति । एतमेव सच्चारसुहृश्य ध्वन्यालोककारेणोक्तम्—

या व्यापारवती रसान् रसयितुं काचित् कवीनां नवा
दृष्टिर्या परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती ।
ते द्वे अप्यवलम्ब्य विश्वमखिलं निर्व्वर्णयन्तो वयं
श्रान्ता नैव च लब्धमब्धिशयन ! त्वद्भक्तितुल्यं सुखम् ॥ इति

---

(18) 'समाप्तोऽयं प्रथमः किरण' इति किरणटीकाशेषेऽव दृश्यते सर्व्वेष्वेव पुस्तकेषु । एवं द्वितीयकिरणादौ

द्वितीयः किरणः ।

अथ काव्यपुरुषस्य शरीरत्वेन निर्दिष्टयोः शब्दार्थयोः शब्दे निरूपित एवार्थनिरूपणमिति प्रथमतः शब्द एव निरूप्यते—

आकाशस्य गुणः शब्दो वर्णध्वन्यात्मको द्विधा । ९ का

वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्चेति द्विधा । यद्यपि वर्णा नित्यास्तथापि तदभिव्यक्तिः शरीरस्थवायुनैव भवति (क) । अत उक्तं 'तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः' (२ पृष्ठायाम्) इति ।

नित्यत्वप्रकारश्च यथा—

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्विन्दुसमुद्भवः ॥
नादो विन्दुश्च वीजञ्च स एव त्रिविधो मतः ।
भिद्यमानात् पराद्विन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत् ।
स रवः श्रुतिसम्पन्नः [1] शब्दब्रह्माभवत् परम् ॥ १० का

वर्णध्वन्यात्मक इत्यस्य व्याख्या—वर्णात्मक इति। ननु वर्णानां नित्यत्वमते वर्णघटितकाव्ये कथं कविजन्यत्वव्यवहारस्तत्राह—यद्यपीति। अभिव्यक्तिरिति— तथाच नित्यसिद्धस्य वस्तुनः कविकृतप्राकट्यमेव, नतु वास्तवजन्यत्वमिति भावः। उक्तं प्रथमकिरणे ।

(क) वर्णानां नित्यत्वविषये मीमांसकसिद्धान्तोऽनुकूल एव। वर्णा एव शब्दः, शब्दाश्च नित्या इति तैरभ्युपगम्यते । एवमपि योगिनस्तेषां मतमत्र उपरिष्टाच्च उदाहृतमेतदर्थमेव। वर्णानां शब्दावयवत्वं, उत्पन्नप्रध्वंसित्वाद्वर्णानामनित्यत्वमिति तु तार्किकाः। 'न शब्दनित्यत्वं कार्यत्वप्रतीतेः' (सांख्यसूत्र ५।५८) इति च दर्शनान्तरसिद्धान्तः। वैयाकरणैः प्रतिष्ठापिते स्फोटवादे नितरामास्थावन्त आलङ्कारिकाः 'यद्यपि नित्यः, तथापि कार्य' इति महाभाष्योक्तदिशा नित्यानामपि वर्णानामभिव्यक्तिमिच्छन्ति। विस्तरस्तु वाक्यपदीयादिनिबन्धेषु द्रष्टव्यः। नित्याया अपि शक्तेरुत्पत्तिकथनमुपपद्यते—यथा सप्तशत्याम्—

---

(1) 'स' एव श्रुती'ति केवलं मुद्रितपुस्तके पाठः ।

सकलादिति मूर्त्तात्, नादो घोषः, तथा च 'प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट' इति। विन्दुः प्रणवः। स च वीजं (2) सर्व्ववर्ण-प्रभवत्वात्। तथाच—

Bhagavatapurana. XI. 12.

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः।
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते।
ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट्॥

Bhagavatapurana. XII. 6.

इत्यारभ्य—

ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः।

सकलात्—कला अंशोऽवयवस्तत्सहितान्मूर्त्तादित्यर्थः। तथाच मूर्त्तात् सच्चिदानन्द-विभवात् (3) मूर्त्तसच्चिदानन्दस्वरूपात् परमेश्वरादित्यर्थः। तस्मात् स्वरूपभूता-चिच्छक्तिः पृथग् बभूव। ततश्चिच्छक्तेः सकाशात् परमेश्वरस्वरूपो नादः पृथग् बभूव। नादात् स्वरूपभूतो विन्दुरपि पृथग् बभूव। स एव विन्दुर्व्वर्णानां प्राकट्ये बीजत्वाद्बीज-रूपश्च। स एव परमेश्वर एव भिद्यमानात् पृथग्भूतात् परात् परमेश्वरस्वरूपान्नादा-द्विन्दुः, विन्दोः सकाशादुभयात्मा वर्णध्वन्यात्मा रवः शब्दोऽभवत्। स उभयात्मा रव एव सर्व्वेषां श्रुतौ कर्णेन्द्रिये सम्पन्नः सन् प्रत्यक्षगोचरो भवति, नतु नादविन्दू। परमेश्वर एव विन्दुद्वारा वर्णात्मको भवति, इत्युभयात्मा शब्दः परं ब्रह्माभवत्। नादशब्दस्य घोषवाचित्व ईश्वरस्वरूपत्वे च प्रमाणमेकादशस्कन्धोक्तपद्यमाह—'स एव जीवो विवर-प्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट' इति। अस्यार्थः—जीवयतीति जीवो परमेश्वरः विवरेषु आधारादिचक्रेषु प्रसूतिरिव प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः। तामेवाभिव्यक्तिमाह—घोषेणेति। घोषेण पराख्येन नादवता प्राणेन सह गुहामाधारचक्रं प्रविष्ट इत्यर्थः। स च प्रणवः सर्व्ववर्णानां प्रादुर्भावे प्रयोजकत्वाद्बीजम्। प्रणव एव वर्णात्मकः सन्

देवानां कार्य्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा।
उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते॥

वैशेषिकमते ध्वनिरेव शब्दः, स च वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविधः। तदभिव्यक्तिस्तु कार्य्यमित्यभिन्नः स्थूलतः सिद्धान्त इत्यास्तां तावद्विस्तरः।

(ख) तन्मात्रवृत्तिगुणस्येति—नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणस्य। नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्वन्तु नित्यद्रव्येतरावृत्तित्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तिगुणत्वम्। तथाच शब्दस्य नित्यद्रव्यभिन्ने-ऽनित्यद्रव्ये पृथिव्यादाववृत्तेराकाशरूपे नित्यद्रव्ये वृत्तेश्च नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्व-

---

(2) 'स च वीजत्वे'ति (क) (ख) (छ) पुस्तकेषु पाठः।

(3) 'सच्चिदानन्दरूपविभवादि'ति (ख) (छ) पुस्तकयोः पाठः।

इति श्रीभागवतम्। तेन नादस्य नित्यत्वात्तदात्मकस्योङ्कारस्य च नित्यत्वं, स्वराड़िति पूर्व्वोक्तेः। तदात्मकस्य वर्णसमूहस्य च तथा। आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वे तद्गुणस्यापि नित्यत्वं, गुणाश्रयो द्रव्यमिति गुणगुणिनोः समवायसम्बन्धात् (ग)। तेन पवनप्रेरणाप्रेरणवशादेवाभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती। वस्तुतस्तु नित्यतैव तेषामित्ययमान्तरस्फोटः। उक्तञ्च 'शृणोति य इमं स्फोट'मिति द्वादशस्कन्धे। XII. 6.

प्रकटो भवतीत्यत्र प्रमाणं द्वादशस्कन्धस्य पद्यद्वयमाह—तथा चेति। अस्यार्थो यथा—चतुर्मुखब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत्। यः कर्णपुटपिधानेन श्रोत्रवृत्तिनिरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्क्यते। ततोऽभूदिति—त्रिवृत् त्रिमात्रः अकारोकारमकारात्मक ओंङ्कारः। अव्यक्तात् परमेश्वरात् प्रभवः प्राकट्यं यस्य सः। स्वराट् स्वतन्त्र एव हृदि प्रकाशमानः। ततोऽक्षरेत्यस्यार्थो यथा—ततस्त्रिवृदोङ्कारादक्षराणां समाम्नायं समाहारं भगवानसृजत्। तदात्मकस्य ओङ्कारात्मकस्य वर्णसमूहस्य तथा नित्यत्वम्। शब्दस्य नित्यत्वे प्रमाणमुक्त्वा युक्तिमाह—आकाशस्येति। तद्गुणस्य तन्मात्रवृत्तिगुणस्य—तथाच यो गुणः नित्यद्रव्यमात्रे वर्त्तते स तु नित्यो भवति। अतएवाकाशवृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यानां तद्वृत्तिसंयोगानाञ्चानित्यत्वेऽपि न क्षतिः, तेषामाकाशमात्रवृत्तित्वाभावात्। एतन्मते रागद्वेषेच्छाप्रयत्नादयो नात्मनो गुणाः, अपि त्वन्तःकरणगुणा एव। परमाणवोऽपि ब्रह्मरेणोः स्वकाशान्नातिरिक्ताः। एवं पञ्चमस्कन्धे परमाणूनामज्ञानकल्पितत्वेनानित्यत्वमुक्तम् (4)। एवम् नित्यदिक्कालावपि न परमेश्वरातिरिक्ताविति बोध्यम्। गुणाश्रयो द्रव्यमिति द्रव्यसामान्यलक्षणम्। गुणगुणिनोः शब्दाकाशयोः समवायसम्बन्धान्नित्यगुणाश्रयो नित्यद्रव्यस्य लक्षणमिति बोध्यम्। तेन शब्दानां नित्यत्वेन हेतुना

मथ्याहृतम्। आकाशवृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यानामाकाशवृत्तिसंयोगानाञ्च विशेष्यदलसत्त्वेऽपि सत्यन्तदलाभावान्न नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्वम्। आकाशमात्रवृत्तित्वाभावादिति—आकाशेतरावृत्तित्वे सति आकाशवृत्तित्वस्याभावात्। तथाच संख्यादीनामाकाशभिन्ने पृथिव्यादावपि वर्त्तमानत्वात् सत्यन्तदलाभावादाकाशमात्रवृत्तित्वाभावः।

(ग) आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वमुपरिष्टाद्दर्शितात् ब्रह्मलिङ्गादेवावसेयम्। 'आकाशस्तल्लिङ्गात् (१।१।२२), 'आकाशे चाविशेषात्' (२।२।२०) इति भगवद्वादरायणकृतब्रह्मसूत्रयोस्तत्र च भगवत्पादभाष्यस्याशयात् सुप्रकटमेव तत्।

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्म्मणोः। तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः॥

इति समवायलक्षणतो द्रव्यस्य नित्यत्वे तद्गुणस्य नित्यत्वं भवतीत्यखिलमवदातम्।

---

(4) '……कल्पितत्वेनानित्यत्वमप्युक्त'मिति (ख) (ग) (च) (छ) पुस्तकेषु पाठो दृश्यते।

Vide Punyaraja-Vakyapadiya-prakasa I. 48.

अतएवैके आचार्याः शब्दार्थमान्तरं स्फोटं शब्दब्रह्मेत्याहुः । यथा 'निरंश एवाभिन्नो नित्यो बोधस्वभावः शब्दार्थमय आन्तरः स्फोट' (ङ) इति ।

प्रयोगश्च—

Yogavasistha-Ramayana—Nirvana. II. 42. ?

जातान्धमूकवधिरस्यान्तः स्वीयपरास्वपि ।
स्ववाक्शब्दार्थयोर्बोध आन्तरस्फोट एव सः ॥

तेषामुत्पत्तिनाशौ पवनप्रेरणाप्रेरणवशादभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिरूपावेव । वस्तुतस्त्विति—वस्तुतस्तु तेषां वर्णानां नित्यता एवेति हेतोरन्तरुपलभ्यमानोऽयं नित्यो वर्ण आन्तरः स्फोट इति प्राचां प्रवादोऽपि सङ्गच्छते। ननु स्फोटशब्दस्याहृष्टाश्रुतत्वेनाप्रामाण्यमिति न शङ्कनीयं, यतो द्वादशस्कन्धे स्फोटशब्दस्य श्रवणमस्त्येवेत्याह—उक्तञ्चेति। अस्यार्थो यथा—ननु कोऽसौ परमेश्वरस्तत्राह—यः परमेश्वर इममोङ्कारमन्तःकरणमात्रवेद्यतया आन्तरं स्फोटं शृणोति । (घ)

(घ) अत्रार्थः स्फुटीक्रियते समग्रमूलश्लोकोदाहरणेन, तत्र श्रीश्रीधरस्वामिकृतटीकांशेन च । श्लोकस्त्वेवम्—

शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् । येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥

श्रीधरस्वामिचरणास्त्वेवम्—...ननु जीव एव तं शृणोतु, नेत्याह। सुप्तश्रोत्रे कर्णपिधानादिना अवृत्तिकेऽपि श्रोत्रे सति। जीवस्तु करणाधीनज्ञानत्वान्न तदा श्रोता, तदुपलब्धिस्तु तस्य परमात्मद्वारिकैवेति भावः ॥

(ङ) स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो जगन्निदानं ब्रह्मैव। एवमपि हरिराह ब्रह्मकाण्डे—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति

स्फोटस्य निरंशत्वाभिन्नत्वप्रकारस्तत्रैव दर्शितो यथा—

नादस्य क्रमजातत्वान्न पूर्वो नापरश्च सः । अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव लक्ष्यते ॥ इति

शृणोति य इममित्यादि भागवतश्लोकेन स्फोटात्मकशब्दश्रवणस्यात्मलिङ्गतोक्ता। आन्तरः स्फोट आन्तरः शब्दः । स च हृदयगो बुद्धियुक् च भवति। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं 'अथवा प्रतीतपदार्थक' इत्यादि व्याख्यानावसरे भाष्यप्रदीपोद्योते नागेशेन—ध्वनिपदेनात्र वैखरी, स्फोटपदेनाभिव्यञ्जकत्वादिको मध्यमावस्थ आन्तरः शब्द उच्यते। ब्रह्मतत्त्वमेव हि शब्दरूपतया प्रतिभाति' इति। तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवानिति शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसङ्गादद्वैते ब्रह्मण्यपि व्युत्पाद्यतामित्यादि च शब्दकौस्तुभे दीक्षितः। नादध्वनेरप्यत्र परामर्शः। तथाच स्फोटसिद्धिन्यायविचारे—

तत्र केचन नादानां स्फोटाभिन्नत्वमूचिरे। असंवेद्यत्वमितरे स्वातन्त्र्यं मेनिरे परे ॥ इति

वैयाकरणास्तु वहिःस्फोटमाहुः (च)। तत्र पूर्व्वपूर्व्ववर्णोच्चारणाभिव्यक्त-तत्तत्संस्कारसहकृतचरमवर्णसंस्कारनिष्ठपदजन्यैकपदार्थप्रत्यायकता पदस्फोटः।

अतएवैके आचार्य्याः शब्दः अर्थश्च शब्दार्थं तदन्तरेवोपलभ्यमानश्चेदान्तरं स्फोटम्। तत्र शब्दस्फोटं शब्दब्रह्मेत्याहुः। तत्र दृष्टान्तो यथेति—निरंशः न कस्याप्यंशः अतएवाभिन्न एक इत्यर्थः नित्यो ज्ञानस्वरूपश्च एवम्भूत ओंकारः शब्दार्थवस्तुमात्राणां प्रादुर्भावकत्वात् शब्दार्थमयः। एतन्मते प्रणवादेव वेदादीनां सर्व्वेषां सृष्टिरिति वोध्यम्। अन्तरेवोपलभ्यमानत्वात् स प्रणव आन्तरः स्फोटोऽव्यक्त इत्यर्थः। प्रयोग उदाहरणं यथा—जन्मान्धमूकवधिरस्य पुरुषस्य चक्षुःकर्णवागिन्द्रियानामभावात् स्वीयान्तःकरण एव स्वत एव शब्दार्थयोः परामर्शे जाते सति स्वीयवाक्यस्य शब्दार्थस्य चान्तरेव वोधो भवतीत्यान्तरः स्फोट एव।

अथ घटेन जलमाहरेति वाक्यश्रवणं विना घटकरणकजलाहरणस्य शाब्दवोध-वारणाय प्रत्येकवर्णज्ञानसहितचरमवर्णज्ञानत्वेन (5) कारणता वक्तव्या। एवं सति द्वितीयवर्णस्य ज्ञानकाले प्रथमवर्णज्ञानस्य नाशादेवं क्रमेण चरमवर्णज्ञानकाले पूर्व्व-पूर्व्ववर्णज्ञानानां नाशात् कथं शाब्दवोधः? तथा विशृङ्खलतत्तद्वर्णज्ञानात्तादृशज्ञानजन्य-संस्काराद्वा शाब्दवोधापत्तिश्च इत्यतोऽत्र वैयाकरणानां समाधानं यथा—घटकरणक-जलाहरणस्य शाब्दवोधं प्रति स्फोट एव कारणं, नतु तत्तद्वर्णज्ञानानां तादृश-ज्ञानजन्यसंस्काराणां वा कारणत्वम्। स्फोटत्वन्तु यादृशयादृशानुपूर्व्वीविशिष्टचरमवर्ण-ज्ञानानन्तरं घटकरणकजलाहरणप्रतीतिर्जायते तादृशचरमवर्णज्ञाननिष्ठोऽसाधारण-

---

(च) वैयाकरणा भाष्यकृदादयः। यदाह स्फुटमेव भाष्यकारस्तपरसूत्रभाष्येऽभिव्यक्त्युप-कारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वं प्रतिपादयितुकामः—'एवं तर्हि स्फोटः शब्दः। ध्वनिः शब्दगुणः। कथम्? भेर्य्याघातवदि'ति। तत्र कैयटः—एवं तर्हीति पदाभिव्यङ्ग्यो व्यक्तिस्फोटोऽत्र विवक्षितः। स च नित्यः। एतच्च येनोच्चारितनेत्यत्र पस्पशायां विचारितमिति तत एव वोद्धव्यम्। नागेशस्त्वित्थं विशदयामास—अत्रेदं वोध्यम्—एक एव स्फोटस्तत्तद्वर्णैस्तत्तद्रूपेणाभिव्यज्यते। ध्वनिः शब्दगुण इति भाष्ये ध्वनिशब्देन वर्णो वैकृतध्वनिश्च ।.........वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणमाह—तदुक्तं हरिणा,—

स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते।
स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते॥ इति

'वस्तुतस्तु वाचकता स्फोटैकनिष्ठा। तत्र चाष्टौ पक्षाः—वर्णस्फोटः पदस्फोटः

---

(5) 'जलाहरणस्य वोधाभावात् शाब्दवोधकरणाय प्रत्येकवर्णस्यार्थस्य च ज्ञानत्वेन' इति '(ग)' '(छ)' पुस्तकयोः पाठः।

एवं पूर्व्वपूर्ववर्णोच्चारणाभिव्यक्ततत्तत्संस्कारसहकृतचरमपदसंस्कारनिष्ठवाक्यजन्यैकवाक्यार्थप्रत्यायकता वाक्यस्फोटः। एतदुभयलक्षणं शब्दब्रह्म।

Vide citation by Punyaraja-Vakyapadiyaprakasa—II. 29.

तथाच 'एक एव नित्यः पदाभिव्यङ्ग्यो वाक्याभिव्यङ्ग्योऽखण्डो व्यक्तिस्फोटो जातिस्फोटो बहोरूप''

जातिविशेषः। स तु घटकरणजलाहरणविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकतया सिद्धः। न च न्यायमतसिद्धतादृशानुपूर्व्व्यवच्छिन्न (6)—चरमवर्णज्ञानस्यैव कारणत्वं कथं न स्वीक्रियते, अलं स्फोटरूपस्वतन्त्रधर्म्मस्वीकारेणेति वाच्यम्,—आनुपूर्व्वीघटितधर्म्मस्य कारणतावच्छेदकत्वे महागौरवात्। तथाहि घोच्चारणाव्यवहितोत्तरटोच्चारणघटितानुपूर्व्वीशरीरे तदव्यवहितोत्तरत्वं नाम तत्तत्क्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति तत्तत्क्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपं, एतादृशानन्ताव्यवहितोत्तरत्वघटितगुरुधर्म्मस्य कारणतावच्छेदकत्वप्रसङ्गः। एवं घटेन जलमाहरेति, जलं घटेनाहरेति द्विविधानुपूर्व्व्यवच्छिन्नस्य कारणत्वे परस्परव्यभिचारवारणाय कारणवैशिष्ट्यमपि कार्य्यतावच्छेदके निवेशनीयमिति कार्य्यतावच्छेदकेऽपि महागौरवप्रसङ्गः। यन्मते साङ्कर्य्यं न जातिबाधकं तन्मतमालम्ब्योक्तम्—अतएव वैयाकरणमतमेव साधीयः, अतस्तन्मतमुपन्यस्यति—

वैयाकरणास्त्विति—तत्र वैयाकरणमते पूर्व्वपूर्व्ववर्णोच्चारणेनाभिव्यक्तास्तत्तदुच्चारणसंस्काराः, तादृशसंस्कारोऽत्र पूर्व्वपूर्व्ववर्णोच्चारणाव्यवहितोत्तरघटितानुपूर्व्वीत्यर्थः। तथाच तादृशानुपूर्व्वीविशिष्टचरमवर्णस्य संस्कारश्चरमवर्णस्य ज्ञानम्। तन्निष्ठपदजन्यैकपदार्थप्रत्यायकतेत्यस्य समुदायार्थो यथा—तादृशानुपूर्व्वीविशिष्टचरमवर्णज्ञाननिष्ठपदजन्यपदार्थबोधजनकतावच्छेदकधर्म्मः पदस्फोटत्वम्। स्फोटत्वविशिष्टपदज्ञानमेव पदस्फोटः। वाक्यस्फोटस्तु तत्तदवान्तरपदस्फोटसहितमहास्फोटस्वरूप इत्याह—एवमिति। एतदुभयलक्षणं पदस्फोटवाक्यस्फोटलक्षणं शब्दब्रह्मैव।

तथा चेति—व्यक्तिः स्फोटः भावप्रधाननिर्देशात् स्फोटत्वमित्यर्थः। तथाच चरमवाक्यस्फोटः, अखण्डपदस्फोटस्तादृक्वाक्यस्फोट इत्थं षड्व्यक्तिस्फोटाः, वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति, इत्यादिको विचारः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यः। समासेनोक्ता चात्र वाचोयुक्तिरित्थं शब्दार्थरत्ने तारानाथतर्कवाचस्पतिपादैः—'तत्र वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यथा प्रतीयमानतया अनित्यत्वेन आशुविनाशिनाञ्च तेषां मेलनासम्भवेन तत्समुदायस्यापि अस्वित्वाभावेन प्रत्येकं वर्णेषु वृत्तौ व्यभिचारेण च पूर्व्वपूर्व्ववर्णानुभवाहितसंस्कारबीजवति अन्वयव्यतिरेकजनितपरिपाकशालिनि हृदये झटिति समुदीयमानस्य

(6) 'पूर्व्व्यवच्छिन्ने'ति '(घ)' पुस्तके, 'पूर्व्वीविशिष्टे'ति '(ख)' पुस्तके, 'पूर्व्व्यव्यवच्छिन्ने'ति '(क)' पुस्तके पाठः।

Kavyaprakasa—
Ullasa I.

इत्याहुः। व्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण जातिस्फोटः। अत आहुः—बुधैर्व्वैयाकरणैरिति काव्यप्रकाशकृतः।

तमन्ये न सहन्ते। तथाहि पूर्व्वपूर्व्ववर्णाननुभवतश्चरमवर्णश्रवणकाले पूर्व्वपूर्व्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन पदव्युत्पादनसमयग्रहणानुगृहीतेन पूर्व्वपूर्व्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन श्रोत्रेण युगपदेव सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्ज्जन्यते। सहकारि-

वर्णज्ञानव्यक्तिनिष्ठस्फोटत्वरूपो (7) धर्म्मो नित्यः अखण्डः पदाभिव्यङ्ग्यश्च। एवं तादृशानेकपदघटितमहावाक्यस्फोट एव जातिस्फोटपदवाच्यः। तथाच व्यक्तिस्फोटसहितजातिस्फोट एव महावाक्यजन्यशाब्दबोधे कारणम्। अतो वैयाकरणमतस्य सर्व्वोत्कर्षादेव काव्यप्रकाशकृतापि बुधशब्देन वैयाकरणा एवोक्ता इत्याह—अत आहुरिति।

ननु पूर्व्वोक्तदोषवारणाय चरमवर्णस्य श्रवणेन्द्रियजन्यज्ञानकाले पूर्व्वपूर्व्ववर्णानां संस्कारवशात् पुनरपि तेषां ज्ञानादेव शाब्दबोधः स्वीकरणीयः, अतो न दोष इत्याह—तमिति। तं स्फोटमन्ये अज्ञा न सहन्त इति। पुर्व्वपूर्व्ववर्णाननुभवतः पुरुषस्य चरमवर्णसम्बन्धेन श्रोत्रेण युगपदेव पूर्व्वपूर्व्वातीतवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्ज्जायते, तदनन्तरं वाक्यार्थविषयकशाब्दबोधो जायते। श्रोत्रेण कीदृशेन? पदव्युत्पत्तिजनको यः समयस्तस्य ग्रहणं ज्ञानं, तदनुगृहीतेन तत्सहकृतेनेत्यर्थः। तथाच 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते' इति मीमांसकमतानुसारेण कालस्यापि विषयविधया कारणत्वमुक्तम्। तत्र दृष्टान्तः—सहकारीति। सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञान-

स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तत्रैव नित्यसम्बन्धस्य योग्यतया दर्शितमस्त्वसुचित'मिति। स्फुटति व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्ग्यः, स्फुटीभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटशब्दार्थमुभयथा निराहुः। एवं पदाभिव्यङ्ग्यव्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण वाक्याभिव्यङ्ग्यजातिस्फोटस्वीकारो न व्याहतः। अनेकवर्णानां शक्ततावच्छेदकतापेक्षया एकस्यैव जातिरूपस्फोटत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमपि द्रष्टव्यमिति दिक्। वाक्यस्फोटस्य निष्कृष्टतया तस्यैव बोधकत्वं, यदुक्तं वाक्यपदीये—

'पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च। वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥'

'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः ॥' इति च।

योगदर्शनेऽपि (३।१७) स्फोटः स्वीकृतः—तत्र व्यासभाष्यं भोजवृत्तिश्चानुसन्धित्सुभिर्द्रष्टव्यम्। प्रपञ्चितश्चैतद् दर्व्वाखिलमेव वाक्यपदीयादौ। ग्रन्थवाहुल्यभयान्नात्र निर्दिश्यते।

(7) चरमवर्णज्ञानव्यक्तिस्फोटनिष्ठस्फोटत्वरूप' इति '(क)' '(ग)' पुस्तकयोः पाठो न सम्यक्।

दार्ढ्येन प्रत्यभिज्ञानवदेव प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षेऽपि अतीतापि पूर्व्वावस्था स्फुरति,—तेन कृतं स्फोटेनेति (क) ।

तन्न । तथाहि पदव्युत्पादनसमयो हि स्फोटकृत एव । न च तत्र प्रमाणाभावः, प्रत्यक्षार्थापत्त्योः सम्भवात् । यथायं गौरित्युक्ते नहि गकारौकारविसर्गा एव प्रतीयन्ते, अपि तु सास्नादिमत् किमपीति प्रत्यक्षम् । अयं गौरित्यत्र किं गकारादयो वर्णा व्यस्ता एवार्थप्रत्यायकाः, किं समस्ताः ? नाद्यः, इतरवर्णवैयर्थ्यात् । नापि द्वितीयः, उत्पन्नप्रध्वस्तानां सामस्त्याभावात् ।

स्थले यथा चक्षुःसन्निकर्षजन्येदंपदार्थज्ञानकाले पूर्व्वप्रतीततत्कालतद्देशरूपतत्तापि तादृशप्रत्यक्षे भासते, तथात्रापि चरमवर्णस्य श्रवणेन्द्रियजन्यज्ञाने पूर्व्वपूर्व्वातीतवर्णस्यापि संस्कारवशाज्ज्ञानं भविष्यतीति । तेन कृतं व्यर्थं स्फोटेनेति ।

तन्नेति—यत्समयेऽतीतसमस्तवर्णघटितपदानां युष्माकं मते पुनः प्रतीतिर्भवति, तत्र समये स्फोटकृतशाब्दबोध एव भवति, न तु अतीतवर्णानां पुनः प्रतीतिरित्यर्थः । अत्र प्रमाणाभावो न वक्तव्यः, यतः प्रत्यक्षप्रमाणमर्थापत्तिप्रमाणञ्च वर्त्तते । तत्र च प्रथमतः प्रत्यक्षप्रमाणमाह । गौरित्युक्ते नातीतगकारादेः पुनः प्रतीतिः, किन्तु

(क) वर्णवादमेवार्थबोधे प्रमाणीकुर्व्वद्भिस्तार्किकादिदर्शनप्रस्थानपरमाचार्य्यैर्बहुभिः स्फोटवाद आपाततः प्रध्वस्तकल्प इव प्रतिभाति । तथाहि

ननु दृष्टं परित्यज्य सर्व्वथादृष्टमार्गणम् ।

कुर्व्वन् स्नायसे नूनं पिपासुर्मृगतृष्णिकाम् ॥ (स्फोटसिद्धिन्यायविचार १७ श्लोक)

इति पूर्व्वपक्षिणो प्रश्नः, 'तस्मादन्ये स्थायिनः संस्काराः कल्प्याः, तथा वर्णातिरिक्तः शब्दः कल्प्य इति बहुप्रमाणकमापन्न'मिति शास्त्रदीपिकाकृतां पार्थसारथिमिश्राणां सोत्प्रासा गर्हा च स्फोटवादिनः प्रति प्रवर्त्तते । तार्किकयुक्तिनिराकृतात्र कौस्तुभकृता, स्मृतिहेतुभूतसंस्कारवादिनां मते निहितं कल्पनागौरवञ्चात्र दर्शितम् । निर्व्विरोधमेवैतदत्र इति ग्रन्थकृतः कल्पः । एतत्प्रसङ्गे 'शब्द इति, चेन्नात' (१।३।२८) इत्यादौ ब्रह्मसूत्रे भाष्यं, 'प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् न स्फोटात्मकः शब्दः' (५।५७) इति साङ्ख्यसूत्रे वृत्तिश्च,

'यथाग्नेयादिकर्म्माणि क्रमवर्त्तीनि सन्त्यपि ।

संहृत्य कुर्व्वते कार्य्यमेकं वर्णास्तथैव नः ॥' (श्लोकवार्त्तिक)

"यद्वा प्रत्यक्षतः पूर्व्वं क्रमज्ञातेषु यत्परम् ।

समस्तवर्णविज्ञानं तदर्थज्ञानकारणम् ॥" (शास्त्रदीपिका)

'नार्थस्य वाचकः स्फोटो वर्णेभ्यो व्यतिरेकतः' इत्यादि मीमांसाग्रन्थोऽपि निपुणमालोचनीयं सुधीभिर्बोधवैशद्यार्थम् । न चैतत् सम्यग्विचारसहमिति बहवः । आकर एव तत्प्रपञ्चः ।

Sarvadarsana-samgraha-Panini-darsana.

"न च व्याससमासाभ्यामन्यः प्रकारोऽस्ति । तस्माद्वर्णानां वाचकत्वानुपपत्तौ यद्बलादर्थप्रतीतिः स एव स्फोटो वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्य एवे'ति । अर्थापत्तिरपि । स्फोटानङ्गीकारे सर्व्व एव संस्कारा विशृङ्खला एव सन्तः पदजन्यपदार्थ-प्रतीतौ न शक्नुवन्ति । नापि प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षेऽप्यतीतापि पूर्व्वावस्था स्फुरति । न वा सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिः श्रोत्रेण जन्यते । सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानस्य तत्तांशे संस्कारजनितस्मृतिविशेषत्वात्, श्रोत्रेण सदसदनेकवर्णावगाहाभावाच्च । नहि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं, तदंशे संस्कारजन्यतया इदमंशे च चक्षुर्ज्जन्यतया च स्मरणग्रहणात्मकत्वात् । न च तदंशेऽपि चक्षुः करणं, तस्य सन्निहितग्राहितया तदभावात् । नापीदमंशे

सास्नाद्यवयवविशिष्टगोपदार्थस्य प्रतीतिरित्यत्र सर्व्वेषामनुभव एव प्रमाणम् । अर्थापत्ति-प्रमाणमाह—गौरित्यत्र केवलगकारस्य कारणत्वेऽन्यवर्णोच्चारणस्य वैयर्थ्यापत्तिः, केवल-गकारोच्चारणात् शाब्दबोधापत्तिश्च । नापि द्वितीय इति—वर्णसमूहज्ञानानामेकदाऽ-सत्त्वेन द्वितीयपक्षोऽपि निरस्तः । तस्मात् पदजन्यशाब्दबोधान्यथानुपपत्त्या स्फोटः सिद्ध इत्यन्यथानुपपत्तिरेवात्र प्रमाणम्—यथा स्थूलो (8) देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र पीनत्वान्यथानुपपत्तिप्रमाणेन रात्रिभोजित्वसिद्धिः । नापि वर्णसमुदायज्ञानानां तादृशज्ञानजन्यसंस्काराणां वा कारणत्वं वक्तुं शक्यं, यतो विशृङ्खलाद्वर्णानां ज्ञानात् संस्काराद्वा शाब्दबोधापत्तिरित्याह—स्फोटानङ्गीकार इति । यच्च सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानात्मकचाक्षुषप्रत्यक्षं दृष्टान्तीकृत्य श्रवणेन्द्रियजन्यचरमवर्णज्ञानेऽप्यतीतवर्णस्य संस्कारवशाज्ज्ञानमुक्तं तदपि दुष्टमित्याह—नापि प्रत्यभिज्ञान इति । तत्र प्रथमतो दृष्टान्त-मेवासिद्धमित्याह । प्रत्यक्षात्मकप्रत्यभिज्ञाने तद्देशतत्कालरूपा अतीता पूर्व्वावस्था न स्फुरति, न वा दार्ष्टान्ते श्रोत्रेणातीतवर्णावगाहिनी चरमवर्णविषयकप्रतीतिर्ज्जन्यते । तत्र हेतुः—सोऽयमिति—तत्रातीतदेशकालरूपतत्तायाः स्मरणं, चक्षुःसन्निकृष्टेदम्पदार्थस्य

वेदान्तादिदर्शनप्रतिपादितापत्तिश्च दूरादास्तां यदि तावद्वैयाकरणमतं धीरमालोच्यते । अत्रार्थे 'तस्मात् यश्चोभयोः समो दोषः न तेनैकश्चोद्यो भवतीति न्यायात्·····नातिरिक्त-स्फोटकल्पनावकल्प्यत इति चेत् तदेतत् काशकुशावलम्बनकल्पनं विकल्पानुपपत्ते'रित्यादिः 'तस्माद्वर्णानां वाचकत्वासम्भवात् स्फोटोऽभ्युपगन्तव्य' इत्यन्तः पाणिनिदर्शनप्रस्तावोत्थः सर्व्व-दर्शनसंग्रहग्रन्थो द्रष्टव्य इत्यलमतिगहनावगाहनेन ।

---

(8) 'पीनो देवदत्त' इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

संस्कारः, चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्मरणहेतुव्यवसायाभावाच्च । तेन स्फोट एवाङ्गीकार्य्य इति वैयाकरणाः ।

तेन पृथक्सम्बन्धानां संस्काराणां क्रमेण परस्परसम्बन्धकारित्वं स्फोटत्वम् । अन्यथा रसः सरः नदी दीन इत्येतेषां प्रतिलोमपाठेऽपि रेफसकारादीनां संस्कारोऽस्ति, न तु तेऽनुलोमसंस्कारवत्त्वेन पदं व्युत्पादयन्ति, अन्यथा भेदो न स्यात् (९) (ज) ।

साध्वसाधुतयाद्योऽपि—११ का ।

आद्यो वर्णात्मकः शब्दोऽपि साधुतया असाधुतया च द्वेधा भवति । किन्नाम साधुत्वम् ? किं साधुजनोदितत्वं, किमुत सूनृतत्वमुताहो वेद-

प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव, न तु तत्ताविशिष्टेदंपदार्थस्यैकं ज्ञानम्, यतस्तत्तांशे चक्षुः-सन्निकर्षाभावेन चाक्षुषप्रत्यक्षे तस्य भानासम्भवात्, एतन्मतेऽलौकिकसन्निकर्षरूपज्ञान-लक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारादिति । नापीदमंश इति—यथा तत्तांशे संस्कारवशात् स्मरणं तथेदमंशेऽपि वाच्यमित्यपि न सम्भवति । इदमंशे चक्षुःसन्निकर्षसत्त्वे सति ज्ञानं, तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकात्, स्मृतिजनकस्येदम्पदार्थस्यानुभवाभावाच्च ।

तेनेति—पृथक्सम्बन्धानामानुपूर्व्वीरहितानां संस्काराणां प्रत्येकवर्णोच्चारणानां क्रमेण परस्परानुपूर्व्वीविशिष्टचरमवर्णज्ञाने शाब्दबोधकारित्वं कारणतावच्छेदकं स्फोटत्वम् । तथाच यादृशानुपूर्व्वीविशिष्टचरमवर्णस्य ज्ञानसत्त्वे तत्तदर्थस्य शाब्दबोधो जायते तादृशज्ञाननिष्ठजातिविशेष एव स्फोटत्वम् । सा जातिस्तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधजनक-तावच्छेदकत्वेन सिद्धा । यथा तृणारणिमण्यादिजन्यतावच्छेदकतया वह्निनिष्ठजातिविशेषस्य सिद्धिस्तद्वदत्रापि तत्तच्छाब्दबोधजनकतावच्छेदकतया चरमवर्णज्ञाननिष्ठजातिविशेषस्य स्फोटत्वस्य सिद्धिः । अन्यथा स्फोटत्वस्यानङ्गीकार एवं तत्तद्वर्णज्ञानजन्यशाब्दबोध-

---

(ज) अत्र वेदान्तिमासुत्तरं 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्, प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (१।३।२८) इत्यत्र प्रदर्शितात् वक्ष्यमाणाद्भगवच्छङ्करवाक्यतो ज्ञेयं । 'सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति । तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न्न विरुध्यत' इति शारीरकभाष्यम् । भामत्यादिषु चैतत् प्रपञ्चितमिति तत एव द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु विभिन्नप्रयोजनत्वात् शास्त्रयोः विभिन्नसिद्धान्तत्वमिति स्थितिः । अतो नानर्थोपपातः ।

---

(९) 'अन्यथा' इति पदं '(घ)' '(ङ)' पुस्तकयोर्न्नोपलभ्यते ।

वाक्यस्थत्वं वा, प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादितत्वं वा ? आद्ये चण्डालादिप्रयुक्तस्य संस्कृतस्याप्यसाधुत्वापत्तिः, द्वितीये परुषसंस्कृतस्य, तृतीयेऽस्मदादिकृतसंस्कृतशब्दानां, चतुर्थे संज्ञाशब्दानामपि। तेन व्याकरणप्रणीतत्वं साधुत्वमिति। तथा सति डित्थादीनां संज्ञाशब्दानामपि डित्थोऽयं डवित्थोऽयमिति विभक्त्युत्पत्तेः साधुत्वम्; न तु गावीप्रभृतीनां, भ्रान्तप्रणीतत्वात्। तथापि तैर्यद्व्यवहारनिष्पत्तिस्तद्विज्ञानां तत्स्मारितगोशब्दादिद्वारा, अज्ञानान्तु अज्ञपरम्पराप्राप्तसंस्कारद्वारैव। प्राकृतस्य तु साधुसमत्वात् साधूद्भवत्वेन तत्तद्व्याकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम्। (भ)

स्वीकारे च सरोवरवाचकस्य सरःशब्दस्य प्रतिलोमेन रस इति पाठेऽपि सरोवरबोधः स्यात्। नदीशब्दस्यापि प्रतिलोमेन दीन इति पाठेऽपि नदीबोधः स्यात्। संस्कार इति—प्रत्येकवर्णज्ञानजन्यसंस्कारोऽस्तीत्यर्थः। न त्विति—ते प्रतिलोमेनोच्चारिता वर्णा अनुलोमसंस्कारवत्त्वेन विशिष्टं पदं यादृशार्थं व्युत्पादयन्ति, तादृशार्थं न व्युत्पादयन्तीत्यर्थः। अन्यथा अनुलोमप्रतिलोमपदाभ्यामेकबोधस्वीकारे रससरःपदाभ्यां जनितबोधयोर्नदीदीनपदाभ्यां जनितबोधयोः भेदो न स्यादित्यर्थः।

सूनृतत्वं स्निग्धत्वादिगुणविशिष्टत्वम्। आद्य इत्यसाधुचण्डालादिप्रयुक्तस्येत्यर्थः। परुषसंस्कृतस्य कठोरसंस्कृतस्य। संज्ञाशब्दानां चैत्रडित्थादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्त्यसिद्धेः। व्याकरणनिष्पाद्यत्वं साधुत्वमित्यर्थः। अतएव डित्थादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्त्यभावेऽपि डित्थोऽयमित्यादौ 'सु'विभक्तिसाहित्येन व्याकरणसिद्धत्वमस्त्येव। नत्विति—यथा वच्धातोर्बहुवचने देवदत्ता वचन्तीति प्रयोगोऽसाधुः 'नान्यत्त्वोर्बचेः प्रयोगः' इति सूत्रात्, तथैवात्र केवलगोशब्दोत्तरापत्यार्थकप्रत्ययेन 'गाव'इति प्रयोगोऽप्यसाधुः, अतो 'गावी' इति प्रयोगो भ्रान्तप्रणीत एव। ननु कथं भ्रान्तोक्त'गावी'पदप्रयोगादपि विशेषदर्शिनामप्यर्थप्रत्ययो जायते, अत आह—तथापीति। तैरसाधुपदैरसाधुशब्दस्मारितसाधुशब्दाद्विज्ञानां शाब्दबोधः। अज्ञानामविशेषदर्शिनामज्ञपरम्पराप्राप्त'गावी'शब्दादेव शाब्दबोधः। नाटकादौ विशेषदर्शिनां शौरसेनिकादिप्राकृतशब्दः साधुशब्दः, साधुशब्दसमत्वात्। साधूद्भवत्वे साधूच्चरितत्वे तत्तत्प्राकृतलङ्केश्वरव्याकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम्।

जातिरिति—जात्यादिवाचकत्वेन साधवश्चतुर्विधा भवन्ति। गौरिति साधुशब्देन

(भ) वस्तुतस्तु साधुसमसाधूद्भवदेशीति भेदैस्त्रैविध्यं प्राकृतभाषोक्तशब्दानाम्। तत्र जह-हला-यवरीत्यादिप्राकृतशब्दाः शिष्टप्रयोगाद्वररुच्यादिकृतव्याकरणकृदनुमोदितत्वाच्च साधव एव।

साधवस्य चतुर्विधाः ।

जातिः क्रियागुणद्रव्यैः—१२ का

गौः पाचकः शुक्लो डित्थ इति क्रमाज्जात्यादिभिश्चातुर्विध्यम् । चकाराज्जातिरेव पदार्थ इति च मतम् (ञ)। तथाहि गुडतण्डुलादिपाचकभेदेन पाचकोऽयं पाचकोऽयमिति पाचकत्वमस्ति । एवं चन्द्रचन्दनकुन्दादिषु अयं शुक्लोऽयं शुक्ल इति शुक्लत्वम् । बालवृद्धयुवाद्युदीरितडित्थाद्यर्थेषु डित्थादित्वमिति ।

गोत्वरूपजातिविशिष्टयावद्गोरूपधर्म्मिवाचक इत्येको भेदः । तथा पाचक इति साधुशब्दः पचनक्रियारूपो यो मनुष्यनिष्ठो धर्म्मस्तस्य वाचक इत्यपरो भेदः, एवं शुक्ल इति साधुशब्दः शुक्लरूपगुणविशेषो यो गवादिवृत्तिधर्म्मस्तस्य वाचक इत्यन्यो भेदः । तथा डित्थ इति साधुशब्दः डित्थरूपैकव्यक्तिमात्रवाचकः, इत्येवं क्रमेण साधुशब्दश्चतुर्विधो ज्ञेयः । ननु यन्मते जातावेव शक्तिर्न कदापि व्यक्तौ, शाब्दबोधे व्यक्तिभानन्तु 'जात्या व्यक्तिराक्षिप्यत' इति न्यायसिद्धाक्षेपबलादेव, तन्मते साधुशब्दो जातिमात्रवाचकत्वेनैकविध एवैतदेवाह—चकारादिति । गुडतण्डुलादीनां नानापाचकभेदेन पाचकोऽयं पाचकोऽयमिति सर्व्वत्र पाचके पचधातोः प्रयोगात् पाचकत्वमपि जातिविशेषः । नन्वीश्वरकृतसङ्केतविशिष्टस्य सर्व्वत्र जातौ शक्तिरस्तु, आधुनिकपुरुषकृतस्य डित्थादौ सङ्केतविशिष्टशब्दस्यैकमात्रवृत्तित्वेन डित्थत्वस्य जातित्वाभावात् कुत्र शक्तिर्वक्तव्येत्यत आह—बालवृद्धेति । यथा पुत्रे पितृकृतसङ्केतविशिष्टस्य देवदत्तविष्णुदत्तादिशब्दस्य शक्तिर्बाल्यपौगण्डादिनानाशरीरवृत्तिदेवदत्तविष्णुदत्तत्वादिजातौ वर्त्तते, तथैव पुरुषकृतसङ्केतार्थडित्थादावेकस्मिन्नेव वस्तुनि बालवृद्धयुवादीनां डित्थोऽयं डित्थोऽयमित्यनुगत-

---

(ञ) एतच्च मम्मटाद्युक्तिमनुसृत्य । तथा च प्रकाशे—'सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा' इति । केचित् तार्किका व्यक्तिरेव पदार्थ इत्यपि वदन्ति । भगवान् व्याड़िरप्येवम् । जातिरेव पदार्थ इति मीमांसकसिद्धान्तपक्षः । द्वयमेव स्वीकृतं भाष्यकारैः 'किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्द्रव्य'मिति पदार्थनिर्णयभाष्ये पस्पशाह्निके । सुष्ठु व्याख्यातमेतत् तत्रैव प्रदीपे कैयटेन । चतुर्द्धा पदार्थप्रपञ्चो भिद्यत इति भूयसां वैयाकरणानामपि मतम् 'जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तिशक्तिपक्ष एव साधीया'निति तार्किकचूड़ामणयो महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्य्यपादाः । 'परं ब्रह्मतत्त्वं सर्व्वशब्दार्थ' इति स्थितम्' इति पाणिनिदर्शनप्रस्तावे जरद्वैतवादिमतानुवादं कृत्वैव फणिभाषितानुसारी माधवाचार्य्यः । षोढ़ा च भेदो दर्शितो जयदेवेन, तच्चाकरे द्रष्टव्यम् ।

मुख्यो लाक्षणिकस्तथा॥

व्यञ्जकश्चेति—१३का

त्रिधा ते शब्दाः। मुख्यो वाचकः, यस्तु सङ्केतमैश्वरं धत्ते, स मुख्यः। ऐश्वरमीश्वरकृतं, अस्मदादिकृतं सङ्केतमपि यो धत्ते तस्य द्रव्यत्वे स्वार्थं प्रतिमुख्यता। (ट)

सङ्केत ईशेच्छा तत्र तत्त्वकृत्॥ १४ का

तत्र घटादौ तत्त्वकृत् घटादित्वबोधकृत् सङ्केतः स्यात्। तथाहि कश्चिदगृहीतसङ्केतो बालः कदाचिदुत्तमवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते मध्यमवृद्धे कम्बुग्रीवादिमन्तं व्यक्तिविशेषं स्थानात् स्थानान्तरं नयति सति घटशब्देनेदृशी व्यक्तिरिति प्रथमं व्यक्तावेव घटशब्दशक्तिरिति प्रतिपद्यते। पुनस्तेनैव प्रतीतिबलात् डित्थवस्तुघटकीभूतनानावयववृत्तिडित्थत्वमपि जातिविशेषः। यन्मतेऽवयवातिरिक्तस्वतन्त्रावयविनोऽभावात् घटत्वजातिर्नानावयववृत्तिरेव, तन्मतमालम्ब्य डित्थत्वमपि जातिरेवेति सर्व्वं समञ्जसम्।

नन्वीश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्यैव मुख्यत्व उक्तेऽस्मदादिकृतसङ्केतविशिष्टस्य डित्थादिशब्दस्येश्वरकृतसङ्केताभावान्न मुख्यत्वं, शक्तेरभावेन शक्यसम्बन्धरूपलाक्षणिकत्वमपि न सम्भवतीत्यत आह—अस्मदादीति। द्रव्यत्वे डित्थादितत्तद्द्रव्यमात्रवाचकत्वे स्वार्थं प्रत्यौपचारिकमुख्यता। यथार्थमुख्यव्यवहारस्तु (10) ईश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्येति बोध्यम्। तद्भिन्नभिन्नेति—घटाद्भिन्नः पटादिस्तद्भिन्नो घट एव; तादृशरूपेण निवेशस्तु अपोहद्वारा निर्द्धारणार्थमेव, न त्वसाधारणलक्षणे निवेशनीयं, तादृशरूपेण निवेशे

(ट) ईश्वरेच्छारूपस्य सङ्केतस्य शक्तित्वमङ्गीकृतं नैयायिकनये। ईश्वरकृतसङ्केतार्थे प्रमाणं मनुस्मृतौ (१।२१) यथा—

'सर्व्वेषान्तु स नामानि कर्म्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्म्ममे॥"

उन्नेयमेतत् 'वेदपूर्व्विकैव सृष्टिः' 'यस्य निःश्वसितं वेदा' इत्याद्यास्तिकमतमाहात्म्याच्च। वस्तुतस्तु न केवलं डित्थडवित्थादय अपि तु सर्व्व एव शब्दा अस्मदादिकृतसङ्केतमेव दधते, न तु ऐश्वरं, भाषानामानन्त्यात्, भाषाविशेषस्य चेश्वरकृतानादिशब्दसङ्केतधारणार्थस्य गौरवापत्तेरिति भाषातत्त्वविदः कोविदाः। सङ्केतपदेन शब्दव्यतिरिक्तं चिह्नमात्रं गृह्यते चेत्, तदा नानर्थक्यापात इति सर्व्वमवदातम्।

(10) 'यथावन्मुख्यव्यवहार' इति पाठः (ग) (क) पुस्तकयोः।

पटमानयेत्युपरक्ते तद्विजातीयं व्यक्तिविशेषं तथैव तस्मिन् नयति सति पुनः सोऽपि घटाद्भिन्नः पटः पटाद्भिन्नो घट इति व्युत्पद्यमानः पुनरघटभिन्नो घटः अपटभिन्नः पटश्चेत्यपोहद्वारेण निश्चिन्वन् पुनस्तेनैव घटान्तरं पटान्तरञ्चानयेतुरक्ते तस्मिन् पूर्व्वघटपटयोराकारतो विसदृशौ घटपटावानयति सति पुनरयं संशेते—अहो घटपटशब्दौ न व्यक्तिविशेषविषयकसङ्केतौ, यत एतौ पूर्व्वघटपटतो भिन्नौ, तेन घटादिषु कश्चिदसाधारणो भविष्यति धर्मः यद्वशादयं घटोऽयमपि घट इत्यनुगताकारावगाहिज्ञानं जन्यत इति निश्चित्य जाताविव सङ्केतमवधारयति । तद्भिन्नभिन्नाधिकरणमात्रवृत्तित्वमसाधारणत्वं यथा गोः सास्नादिमत्त्वम् ।

योगरूढाश्च रूढाश्च यौगिकाश्चेति ते त्रिधा । १५का (ठ)

ते शब्दाः पुनस्त्रिविधा भवन्ति । योगरूढाः पङ्कजादयः । पङ्काज्जनेर्ड-प्रत्ययेन (11) पङ्कजनिकर्तृत्वमभिधायकेन योगेनापि पद्मार्थ एव प्रतिपद्यते, प्रयोजनाभावात् गौरवप्रसङ्गाच्च । तथा च तद्वृत्तित्वे सति तदितरावृत्तित्वं तदसाधारणत्वमिति । तत्र दृष्टान्तो यथेति—सास्ना गलकम्बलादिर्गोभिन्ने न वर्त्तते, गवि वर्त्तते च, अतो गोरसाधारणधर्म्मः सास्नादिः ।

यौगरूढा इति—ननु पद्मशब्दस्येव पङ्कजशब्दस्यापि पद्मत्वं कथं शक्यतावच्छेदकं नोक्तं, तत एव कुमुदशैवालादिवारणं सम्भवेदित्याह—पङ्कादिति । पद्मपदेन केवलपद्मत्वरूपेण बोधो जायते । पङ्कजपदात्तु पङ्कजनिकर्त्तृ पद्ममिति बोधो जायत इति प्रामाणिकानामनुभववशात् पङ्कजनिकर्त्तृकत्वेन यौगिकशक्तिः, पद्मत्वरूपेण रूढ़शक्तिश्च स्वीकरणीयेति ज्ञेयम् । पद्मस्येवेति—पङ्कजनिकर्त्तृपद्मस्यैव स्मृतेः । यद्देति—

(ठ) नैरुक्तैस्तु सर्व्वेषामपि पदानां धातुभूतप्रकृतिप्रत्ययनिष्पन्नत्वं स्वीक्रियते । उणादिसूत्राणि च तत्र निष्पत्तौ सहायकानि । एवं सति किमवयवशक्तित एव निखिलानां पदानामर्थग्रह उतान्योऽप्युपायोऽस्तीति पृच्छायां शब्दानां त्रैविध्यप्रदर्शनव्याजेनाभिधानियामकमन्यदप्यस्तीति सूचयति । उक्तं हि शाब्दिकैः—

> शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
> वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्व्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

एवमर्थग्रहकारणेष्वनेकेषु लक्षितेष्वपि शब्दानां, तेषां यथायथमुपरिष्टाद्दर्शितेष्वेव भेदेषु

(11) 'पङ्कजनि'डप्र'त्ययेन' इति (छ) पुस्तके, 'पङ्कजनितप्रत्ययेन' इति (ख) (ग) पुस्तकयोः पाठः ।

न तु कुमुदाद्यर्थं, इति योगार्थपुरस्कारेऽपि रूढ्यर्थं एवेति योगरूढ़ एव, ईश्वरसङ्केतमहिम्ना झटिति पद्मस्यैव स्मृतेः। यदा तु पङ्कजं वर्म्मदौर्गत्यमित्यादि केनाप्युच्यते तदा तत्र पङ्ककृतत्वे लक्षणा। वस्तुतस्तु पद्मे शक्तिः।

रूढ़ा मण्डपादयः। यथा पद्मे पङ्कजनिकर्त्तृत्वं वर्त्तते, तथा मण्डपे गृहविशेषे मण्डपानकर्त्तृत्वं नास्ति, तेन केवलं गृहविशेषो योगार्थं विनापि गम्यत इति रूढ़ एव। कर्म्मणि कुशल इत्यत्र कुशलशब्दो न लाक्षणिक-स्तस्य नानार्थत्वात्, 'कुशलः क्षेमे पुण्ये च शिक्षिते' इति शिक्षितो निपुणः, अतो मुख्य एव (ङ)। एवं मण्डपशब्दो रूढ़त्वेन गृहविशेषे मुख्यः। यदा तु मण्डपं भोजयेत्युक्तिस्तदा शब्दान्तरसाहचर्य्यात् मण्डपानकर्त्तरि लाक्षणिकः।

आदितेयादिशब्दा यौगिकाः, अदितेरपत्यानीति 'ढक्'प्रत्ययेन केवलं योगार्थ एव। यदा तु अपत्यार्थप्रत्ययान्तरेण 'ण्य'प्रत्ययेन निरुक्तिस्तदा नानार्थ-

वर्त्मदौर्गत्यं पङ्कजं पङ्काज्जातमित्यत्र पङ्कजशब्दस्य पङ्ककृतत्वे लक्षणा, पद्म एव शक्तिः। कस्यचिन्मते कर्म्मणि कुशल इत्यत्र कुशं लातीत्यवयवव्युत्पत्तिं विनैव निपुणार्थे कुशलशब्दो लाक्षणिकस्तन्मतं दूषयति—कर्म्मणीति। यदा तु आदित्यशब्दो (12) ऽत्रापत्यार्थे'ण्य'प्रत्ययान्तस्तदा तु नादितेः पुत्रसामान्यस्य बोधः, अपि तु द्वादशादित्य-रूपस्य सूर्य्यस्य बोधः, 'आदित्या ऋभव' इति देवसामान्यपर्य्याये पठितोऽपि।

ननु 'प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययाना'मिति न्यायात् प्रकृत्यर्थसहितस्यैव प्रत्ययार्थस्य

अन्तर्भावो द्रष्टव्यः। तत्राखण्डशक्तिमात्रेणैकार्थप्रतिपादकत्वं रूढ़िः, अवयवशक्तिसापेक्षं पदस्यैकार्थप्रतिपादकत्वं योगः, अवयवसमुदायोभयशक्तिसापेक्षमेकार्थप्रतिपादकत्वं योग-रूढ़िरिति वृत्तिवार्त्तिकेऽप्ययदीक्षितचरणाः। डित्यादौ शब्दे रूढ़िः, आदितेयपाचकादौ योगः, पङ्कजादौ योगरूढ़िः। एवमभिधा त्रिविधा।

(ङ) दर्भग्रहणाद्ययोगाल्लक्षणेयमिति काव्यप्रकाशकृतो मतं, न तच्चारु। 'अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्त'मिति दर्पणे दर्शितम् कारणम्। मण्डपादि-शब्देषु भिन्नोऽभिधायाः प्रकार इति केचित्—यदाहुः शब्दशक्तिप्रकाशिकाकाराः—'परै-रूढ़यौगिकं मन्यतेऽधिक'मिति। "अथाश्वगन्धाश्वकर्णमण्डपनिशान्तकुवलयादिशब्देषु का शक्तिरिति? अत्र केचित्—अश्वगन्धारसं पिबेत्यादिषु केवलसमुदायशक्तिः, अश्वगन्धा वाजिशालेत्यादिषु केवलयोगशक्तिः।...अन्ये तु वदन्ति, सङ्करस्य (योगरूढ़िमेयस्येति यावत्)

---

(12) 'अदितिशब्दो' इति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु।

त्वेऽप्यादित्य इति देवपर्य्याये पठितोऽपि देवविशेषे शक्तिमत्वात् प्रत्ययमहिम्ना योगरूढ़ पदार्थः ।

प्रकृतिशक्तिः प्रकृत्यर्थपरा । सुप्प्रत्ययशक्तिः संख्याकारकत्वोपरक्त-प्रकृत्यर्थपरा । तिङ्शक्तिः संख्याकर्त्तृकर्म्मभावोपरक्तवर्त्तमानादिकालपरा । उपसर्गा द्योतकत्वाद्धात्वर्थभेदकाः—यथा संहारः अभिहारः विहारः आहारः मिलित्वा समभिव्याहारः। एवं कृत्तद्धितप्रत्ययावपि पूर्व्ववत्। प्रत्येकं सूत्र-करणात् सर्व्वत्र योगेन मुख्य एवार्थः। (ढ)

Panini III. 3.1. 'उणादयो बहुल'मिति बहुलग्रहणात् प्रायशो न योगार्थः।

Unadi. 235. तेन गच्छतीति 'गमेर्डोः' इति कृते 'डो'प्रत्यये गौः शेत

बोधो भवति, ननु स्वातन्त्र्येणेत्याह—प्रकृतीति। मिलित्वा—सम् अभि वि आ इत्युपसर्गा मिलित्वा समभिव्याहाररूपार्थबोधका भवन्ति। पूर्व्ववदिति—कृत्तद्धितौ प्रकृत्यर्थपरौ। सर्व्वत्रेति—सर्व्वेषु प्रत्ययेषु योगेन योगशक्त्या मुख्य एवार्थः।

ननु तेषां मध्ये उणादिप्रत्ययो बहुलमिति सूत्रस्य बहूनर्थान् लातीति व्युत्पत्त्या यस्मिन्नर्थे विहितस्तदतिरिक्तार्थमपि बोधयति ; तेनोणादिप्रत्ययो हि प्रायशो योगार्थं न प्रतिपादयति, अपि तु रूढ़ार्थमपीत्याह—उणादय इति। कर्त्तृबोधक'डो'प्रत्ययेन सिद्धस्य गोशब्दस्य प्रथमान्तपदघटितस्य 'गौः शेते' इति वाक्यस्य गमनकर्त्तुः शयनरूपार्थे बाधिते सति लक्षणायाः प्रसङ्गात्। अत औणादिकप्रत्ययघटितगोशब्दस्य न प्रत्ययघटितावयवार्थो विवक्षणीयः, अपि तु सास्नादिविशिष्ट एव रूढ़िः। स च रूढ़ार्थस्य मुख्य एव, न लाक्षणिकः।

साऽन्यपदार्थे शक्तिर्द्वेधा, तद्गुणसंविज्ञानरूपाऽतद्गुणसंविज्ञानरूपा च। साहित्यस्य प्राधान्यं यत्रैवम्भूते द्वन्द्वे एकत्वं भवति—यथा धवश्चाश्वकर्णश्च द्वौ वृक्षविशेषौ। यदा तु

तु द्वौ भेदौ योगरूढ़िर्यौगिकरूढ़िश्चेति। तत्राद्यस्योदाहरणं पङ्कजादिशब्दः 'न यत्रैकं विनान्यस्यास्ति शब्दधीः', द्वितीयस्य त्वश्वकर्णादयः। चतुर्थ एवायमभिधाया भेद इत्यन्ये' इति रसगङ्गाधरेऽपि।

(ढ) 'प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा' इति तार्किकमार्गेण त्रिधा,

'क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्।
सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः॥'

इति नैरुक्तोक्तदिशा महाभाष्यकृत्सम्मतमतेन चतुर्द्धा, 'कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्त-धातुरूपा पञ्च वृत्तयः' इति वा पञ्चधा अर्व्वाचीनवैयाकरणसरणिमनुसृत्य पदानां

इत्यत्रापि मुख्यार्थबाधे लक्षणा स्यात्, तेनोणादिप्रत्यये न योगार्थः, अपि तु रूढ एवार्थः । स च मुख्य एव, न लाक्षणिकः ।

समासशक्तिश्च विविधा (ग) । तथाहि बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिः । सा च द्वेधा—तद्गुणसंविज्ञानरूपा, तदितरा च । उभयपदार्थप्रधाना तत्पुरुषस्य । अव्ययांशप्रधानाऽव्ययीभावस्य । नञर्थप्राधाना नञ्तत्पुरुषस्य । प्रत्येकपदप्रधाना द्वन्द्वस्य । तत्र साहित्यप्राधान्ये समाहारे एकत्वं यथा धवाश्वकर्णम् । साहित्याश्रयप्राधान्ये इतरेतरयोगे द्वित्वबहुत्वे—धवखदिरावित्यत्र धवसाहित्यवान् खदिरः, खदिरसाहित्यवान् धव इति साहित्येऽपि द्वयोः प्राधान्याद्द्विवचनमेव, एवं धवखदिरपलाशा इत्यत्र बहुवचनमेव । साहित्यमूलके द्वित्वादौ विभक्तिर्न प्रत्येकं द्वित्वादिकं बोधयति । धवखदिरौ पश्येति क्रिया तु प्रत्येकं सम्बध्यते ।

एकशेषे तु लक्षणैव—पितरावित्येकस्य पितृद्वयान्वयाभावात् पितृमातरावेव लक्ष्येते, पितृशब्दस्य जनकार्थमात्रस्मृतेः ।

साहित्याश्रयस्य तत्तद्द्रव्यस्य प्राधान्यं तदेतरेतरद्वन्द्वसमासे द्वित्वबहुत्वे भवतः । धवखदिरावित्यत्र परस्परसाहित्यस्य द्वित्वसंख्यया द्विवचनम् । धवखदिरपलाशा इत्यत्र परस्परसाहित्यस्य बहुत्वाद्बहुवचनम् । द्वन्द्वसमासस्य साहित्ये शक्तिरितिहेतोः शाब्दबोधे साहित्यस्य भानम् । साहित्यमूलक इति—यतः साहित्यस्यैव द्वित्वप्रतीतिर्नतु धवस्य खदिरस्य वा, अत एकधवैकखदिराभिप्रायेण धवखदिरौ पश्येत्यपि सङ्गच्छते ।

पितृशब्दस्य जनके शक्तिः, मातृपितृभयबोधे लक्षणा । तत्रोदाहरणमाह—एकशेष इति—माता च पिता चेत्येकशेषे कृते मातृपितृभयबोधस्तु लक्षणयैवेति बोध्यम् ।

विभागमङ्गीकृत्य मनसि यथाक्रमं प्रत्येकं शक्तिस्वरूपप्रसङ्गमवतारयति । तत्रासमस्तसुप्तिङन्तोपसर्गसहितप्रकृतिकृत्तद्धितान्तेषु पदेषु यथायोगं योगशक्त्या एवार्थप्रतीतिः ।

(ग) प्रायशोऽभिधयैव वृत्त्यार्थबोधः । तत्र शब्दशक्त्यादि पदेषु योगतः, पङ्कजादिपदेषु योगरूढ्या, कैवर्त्तबोधकधीवरादिपदेषु च रूढ्यैव शक्तिमत्त्वम् । क्वचित् सुवृद्धादिबोधकधीवरादिपदेषु 'लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेत् योगापहारिणी' इति भट्टवचनात् रूढिलक्षणोत्यतिरोहितार्थमेतत् । नह्यत्र समासघटकपदार्थप्राधान्येनैव भागकल्पनोपरिष्टादित्यवधेयम् । यद्दच्छसद्दृशोऽत्र, न तु समाससञ्ज्ञादर्शनाय । तद्गुणसंविज्ञानेति—लम्बकर्णमानयेत्यादि आद्यस्य भेदस्योदाहरणं, दृष्टसागरमानयेत्यादि परस्येति । इत्योक्तमनुक्तञ्च सर्वं शब्दशक्तिप्रकाशिकादितो ग्राह्यम् ।

वाचकोऽपि शब्दः समाससद्भावे सति लाक्षणिको भवति । धीवर इति कैवर्त्तवाचकः शब्दः, धिया वर इति तृतीयातत्पुरुषसमासेन सुबुद्धिः प्रतिपाद्यते । तत्र तु लक्षणैव । एवं सर्व्वत्र लक्षणा बोद्धव्या । दिङ्मात्रमुदाहृतम् ।

यौगिकास्तु शब्दाः सिद्धाः साध्याश्च । सिद्धा वासुदेवादयः । साध्या वक्तृस्वेच्छाक्लृप्ता आनकदुन्दुभिनन्दनादयः (13) । ते च पूर्व्वपदपरिवृत्तिसहा उत्तरपदपरिवृत्तिसहा उभयपदपरिवृत्तिसहाश्च । वसुदेवनन्दन इति पूर्व्वपदस्य परिवृत्तिः, आनकदुन्दुभिसुत इति परपदस्य, शूरसुतपुत्त्र इत्युभयपदस्य (त) । एवमुन्नेयम् । क्वचिदुभयपदापरिवृत्तिः, पत्त्ररथः गरुत्मान् गोसंख्य इत्यादि ।

वाचकोऽपीति—धीवरशब्दः कैवर्त्ते रूढः, धिया वर इति व्युत्पत्त्या तस्य सुधीत्त्वजनबोधे लक्षणा । ननु मुख्यार्थस्य बाधाभावे कथं लक्षणा सम्भवतीति चेत् रूढिशब्दस्य मुख्यार्थो रूढ्यर्थ एव, अवयवव्युत्पत्त्याऽर्थान्तरन्तु न मुख्यम् । यथा मण्डपशब्दस्तथात्रापीति बोध्यम् ।

सिद्धाः कोषादौ प्रसिद्धा (थ) यथा अमरे वासुदेवशब्दः । पूर्व्वपदपरिवृत्तीति—वाक्यघटकीभूतपूर्व्वपदस्य परिवृत्तिं पूर्व्वपदसमानार्थकशब्दान्तरं सहन्ते । वसुदेवेति—वसुदेवमानन्दयतीति वाक्ये वसुदेवशब्द एव परिवृत्तिसहः, न तु नन्दनशब्दः, अतो वसुदेवपुत्त्र इत्युक्ते वसुदेवस्यानन्दजनकत्वरूपेण प्रतीतिर्न भवति । एवं वसुदेवस्य जन्मकाले भाविभगवदवतारसूचकं दुन्दुभिवाद्यं देवाश्चक्रुरतस्तदर्थबोधक आनकदुन्दुभि-

(त) वसुदेवपिता शूरस्तस्य पुत्त्रः शूरसुतपुत्त्रः । अत्र सुतपुत्रपदयोः परिवृत्तिसहत्वं विद्यत एव, न तु शूरपदस्येति बोध्यम् । यत्तु 'शूरसुतपुत्त्र इत्यत्र शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसह' इति टीकाकृत् तत् शौरिशूरतनयशूरात्मजादिपदैरेव तस्य परिवृत्तिरित्यभिप्रायकम् । वसुदेवार्थे शौरिपदं योगरूढं, रूढ्या तु 'देवकीनन्दनः शौरि'रित्यभिधानबलात् कृष्णस्यैव बोधः ।

(थ) कोषादाविति टीकाकृदुक्तं कोषग्रहणं न सम्यक्—नात्र कोषप्रसिद्धाप्रसिद्धिभ्यां विभागोऽवतार्य्यत इति मूलतः प्रतिभाति । तथा सति आनकदुन्दभिरित्यत्रापि सिद्धत्वं पर्य्यवस्येत् 'वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभि'रित्यमरोक्तेः । 'उपाधिश्च द्विविधो वस्तुधर्म्मो वक्तृयदृच्छासन्निवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः साध्यश्चे'ति 'सङ्केतितश्चतुर्भेद' इत्यादि काव्यप्रकाशकारिकास्यवृत्तिमनुसृत्यात्र भागकल्पना । सिद्धान्ते तु द्वयोर्मनाग् वैलक्षण्यं यतस्तत्र साध्यपदेन कृदाख्यातप्रकृत्यर्थौ विवक्षितः । इह त्वन्यथा ।

(13) 'आनकदुन्दुभिनन्दनादयः' इति पाठः (ख) (ङ) (छ) पुस्तकेषु ।

मुख्यो लाक्षणिको व्यञ्जक इति ये त्रिविधा पूर्व्वोक्तास्ते पुनरपि लक्षयिष्यमाणाद्वृत्तित्रयाद्धेतोरिह प्रस्तूयन्ते—

वृत्तित्रयात् पुनस्त्रेधा—१६का

ते शब्दा इति गम्यम् ।

—वृत्तयस्त्वभिधादयः ॥ १७का

वृत्तित्रयन्तु अभिधा लक्षणा व्यञ्जनेति । अभिधैव शक्तिः ।

यस्योच्चारणमात्रेण सहजं यत् प्रतीयते ।

तस्य तत्र तु या वृत्तिः साभिधा—१८ का

यथा गोशब्दस्य सास्नादिमति प्राणिविशेषे वृत्तिः । सा तु न व्यक्तौ, अपि तु जातौ । व्यक्तौ चेत्तर्हि गोविशेष एव प्रतिपाद्यते, न तु गोमात्रम् । जातौ चेत्तर्हि व्यवहारानुपपत्तिः, अतो जात्याक्षिप्तव्यक्तावेव । न तु तत्र लक्षणा आक्षेपलभ्यत्वात्, अविनाभावो ह्याक्षेपः । (द)

शब्दो न परिवृत्तिसहः किन्तु सुतशब्द एव परिवृत्तिसहः । तथाच शूरसुतपुत्र इत्यत्र शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसहः, पुत्रशब्दोऽपि परिवृत्तिसहः । ननु कस्यचित् शब्दस्य परिवृत्तिर्व्वर्त्तते कस्यचिन्नेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्तत्र शब्दशक्तिस्वभावात् प्रामाणिकानामनुभव एव प्रमाणमिति बोध्यम् । पत्ररथशब्द एव पक्षिवाची, नतु दलरथो, नापि पत्रस्यन्दनः पक्षिवाची । गरुत्मच्छब्द एव गरुड़वाची, नतु पक्षवान्, नाप्यस्त्यर्थकलकारादिप्रत्ययान्तो गरुत्लादिशब्दः । तथा गोसंख्यशब्द एव गोपवाची नतु धेनुसंख्यः, नापि गोसङ्ख्यानः ।

यदस्तु सहजं प्रतीयते तत्र तस्मिन् तस्य शब्दस्य या वृत्तिः साभिधा । व्यक्तौ चेदिति—तत्तद्व्यक्तिमात्र एव स्वीकारे व्यक्तिभेदेऽनन्तशक्तिस्वीकारेण गौरवात्, सन्निकृष्टतत्तगोव्यक्तौ शक्तिज्ञानवतः पुरुषस्य काश्यां गौरस्तीति वाक्यादसन्निकृष्टकाशीस्थतत्तद्-

---

(द) अविनाभाव इति—नहि कदापि व्यक्तिं विना जातिर्व्वर्त्तते । आक्षेपोऽनुमानं व्याप्तिरिति यावत् । तथाचानुमानसहकारेण जातिविशिष्टधीः । इयं गौर्गोत्वादित्यनुमानान्न लक्षणा । शक्यार्थ एव प्रयोगो, नतु शक्यार्थबाधः । एवमपि वाक्यार्थबोधस्त्वे । अतो न लक्षणा । यदुक्तं कुसुमाञ्जलावुदयनाचार्य्यपादैः (३।१२)—

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।
पदार्थान्वयवैधुर्य्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥

—लक्षणा पुनः ।

मुख्यार्थबाधे शक्यस्य सम्बन्धे यान्यधीर्भवेत् ॥ १६ का

'गङ्गायां घोष' इत्याप्तोक्तौ कश्चित् परामृशति—गङ्गायां घोषान्वयाभावात् घोषशब्दोऽत्र ध्वन्यर्थः, नत्वाभीरपल्लर्थः ; ततः प्रतिवसतीति श्रुते गङ्गाशब्दो वा स्वसम्बन्धि तीरमभिधत्ते, घोषशब्दो वा स्वसम्बन्धिनं प्रतिविम्बमभिधत्ते। उभयोरेव लाक्षणिकत्वं सम्भाव्यते, तदत्र नेयं रूढ़िलक्षणा, अपि तु प्रयोजन-लक्षणैव। यदयमभ्रान्तो वक्ता तत्प्रयोजनमेव विचार्य्यम्। यदि गङ्गाशब्द-स्तटं लक्षयति तदा तस्य शैत्यपावनत्वादिकमेव प्रयोजनम्। यदि वा घोष-शब्दः स्वप्रतिविम्बं लक्षयति, तदापि घोषस्य तत्तीरनैकट्यातिशयप्रतिपादनेन तदेव तीरगतं शैत्यपावनत्वादिकं, अधिकञ्च गङ्गाजलस्य स्वच्छत्वम्। तेना-धिकप्रयोजनलाभे घोषशब्दः एव लाक्षणिक इति परामर्शानन्तरं पुनस्तमा-

गोविषयकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च, तत्र शक्तिज्ञानाभावेन पदजन्यपदार्थोपस्थितेरभावात्। एष दोषस्तु सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारपक्ष एव बोध्यः। ननु जातौ शक्तिस्वीकारे व्यक्तिज्ञानाभावेन कथं तत्तद्व्यक्तिविषयकव्यवहारः सिध्यतीत्याह—तर्हीति। अतो जात्याक्षिप्तव्यक्तावेव व्यवहार इत्यर्थः। जातौ शक्तिवादिनां मते व्यक्तिभाणार्थं व्यक्तौ लक्षणा न स्वीकरणीया, व्यक्तिभाणमाक्षेपादेव। अविनाभावो व्याप्तिः। तथा च व्यक्तिभाणं विना जातिभाणमनुपपन्नमतो यत्र यत्र जातिभाणं तत्र तत्र व्यक्तिभाणमावश्यकमेवेति व्यक्तिज्ञानादेव शाब्दबोधे व्यक्तिभाणमिति।

मुख्यार्थस्य बाधे जाते यः शक्यस्य वाच्यस्य सम्बन्धस्तस्मिन् सति शक्यसम्बन्धस्य ज्ञाने जाते सतीत्यर्थः। या अन्यपदार्थविषयकधीर्भवेत्ताद्दशधीजनकशक्यसम्बन्धो लक्षणेति पर्य्यवसितार्थः। अधिकञ्चेति—गङ्गापदस्य लक्षणापेक्षया घोषपदस्य लक्षणायां गङ्गायां स्वच्छत्वप्रतीतिरधिका। अतोऽधिकप्रयोजनलाभात् घोषपदस्यैव लक्षणोचिता। एतन्मत-मपि दूषयति—पुनरिति। तमानयेत्युक्ते तत्पदेन घोषपदार्थस्य प्रतिविम्बस्य बोधस्वीकारे तस्यानयनमसम्भवमतो गङ्गापदस्यैव तीरे लक्षणा वक्तव्या। घोषपदस्याभीरपल्लयां शक्ति-रेवातस्तदानयनं सङ्गच्छत इति निष्किञ्चनम्। गङ्गापदसमभिव्याहारं विना केवलं घोषः प्रतिवसति, तमानयेत्युक्ते मुख्यार्थस्य बाधाभावे न लक्षणाया अवकाशः। किन्तु गङ्गापदप्रयोगादेव मुख्यार्थबाधः, अतएव गङ्गापद एव लक्षणेति व्युत्पद्यते। इयं लक्षणा जहत्स्वार्था, जहत् त्यजन् स्वार्थं यस्यां, (घ) तयाभूतापि गङ्गारूपस्वार्थस्य त्यागं

(घ) जहत्त्यजन् स्वार्थो यामिति वा विग्रहः।

नयेति श्रुते 'गङ्गा'शब्द एव लाक्षणिको न 'घोष'शब्द इति निश्चिन्वन्, 'घोषः प्रतिवसति, तमानये'त्युक्ते नान्वयवाधः, तेन वाक्ये न लक्षणा, अपि तु 'गङ्गा'-शब्द एवेति व्युत्पद्यते। इयन्तु लक्षणा जहत्स्वार्थापि स्वसम्बन्धमात्रेण स्वाविनाभावप्रतिपादयित्री।

'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादावजहत्स्वार्था, कुन्तधारित्वेन कुन्तसहितप्रवेशात्।

Patanjali-Varttika.

'शोणो धावती'त्यत्र न लक्षणा, 'क्वचित् गुणवचनान्मतुपो लुगिष्ट' इति लुप्तेनापि मतुपा मुख्यार्थ एवाभिधीयते। 'छत्रिणो गच्छन्ती'ति समूहार्थे लक्षणा, सर्व्वेषां छत्रित्वेनान्वयाभावात्।

'रथो गच्छती'त्यत्र जहदजहत्स्वार्था, स्वाकर्षकगमनेन शक्यसम्बन्धात् स्वकर्त्तृकगमनाभावादंशतो जहत्स्वार्था गमनांशेनाजहत्स्वार्था। केचि-त्त्वित्यपीत्यर्थः। शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाघटकीभूतस्वसम्बन्धमात्रेण यः स्वस्याविनाभावो व्याप्तिः गङ्गासम्बन्धज्ञानस्यावश्यकतारूपा तस्य सम्पादयित्री।

कुन्तोऽस्त्रविशेषः, तद्विशिष्टपुरुषप्रवेशतात्पर्य्यस्थले केवलपुरुषे 'कुन्त'पदस्य न लक्षणा, किन्तु कुन्तविशिष्टपुरुष एव। शोणो रक्तगुणविशिष्टो धावतीत्यत्र गुणवाचकस्य 'शोण'-शब्दस्य शोणगुणविशिष्टे लक्षणेति सर्व्वत्र प्रसिद्धिः। कस्यचिन्मते लक्षणां विनैव 'गुणवचनान्मतुपो लुगि'त्यनुशासनेन शोणशब्दोत्तर-मतुपो लोपान्मुख्य एवार्थः। ननु छत्रसहितानां छत्ररहितानाञ्चानेकपुरुषाणां गमनस्थले 'छत्रिणो गच्छन्ती'ति प्रयोगश्छत्र-रहितछत्रसहितपुरुषसमूहे लाक्षणिक इत्याह—सर्व्वेषामिति। छत्ररहितानां छत्र-सहितानाञ्च सर्व्वेषां छत्रित्वेनान्वयाभावान्मुख्यस्यार्थस्य वाधः, अतोऽत्र छत्रच्छत्त्रुभयत्र 'छत्रि'पदस्य लक्षणा। तेनात्राप्यजहत्स्वार्था लक्षणा वोद्धव्या।

ननु 'रथो गच्छती'त्यादौ गमनानुकूलयत्नवत्त्वरूपस्य गमनकर्त्तृत्वस्य रथेऽचेतनत्वेन वाधितत्वात् कथं शाब्दवोधः? न च 'रथ'पदस्य रथप्रेरकपुरुषे लक्षणा स्वीकर्त्तव्या – तथा सति पुरुषस्य सचेतनत्वेन तस्मिन् गमनकर्त्तृत्वं न वाधितमिति वाच्यं, केवलं 'पुरुषो गच्छती'-त्यनुक्त्वा रथस्य गमनतात्पर्य्येण 'रथो गच्छती'ति वक्तुः पुरुषस्य विवक्षितार्थस्य रथनिष्ठवोधितगमनस्यासिद्धेः। तस्मादेवं वाच्यं—यथा 'रथ'पदस्य पुरुषे लक्षणा तथा गम्धातोरपि रथनिष्ठगमनविशेषे लक्षणा विवक्षणीया। तथाच रथनिष्ठगमनानुकूल-यत्नवान् पुरुष इत्याकारकः शाब्दवोधः सिद्धः। एवं सति लक्षणया रथवृत्तित्वावच्छिन्न-गमनत्वरूपधर्म्मविशेषस्य शाब्दवोधे भाणे सति गम्धातोः शक्यतावच्छेदकस्य निरवच्छिन्न-गमनत्वजातिरूपस्वार्थस्य तादृशशाब्दवोधेऽभाणेन जहत्स्वार्था। एवं गम्धात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भाणेनाजहत्स्वार्था च। तस्मादेकैव लक्षणा जहदजहत्स्वार्था भवतीति

दाख्यातस्य प्रयत्नवाचकत्वादचेतने तदभावाद्व्यापारे लक्षणां पठन्ति ; केचिदाख्यातस्यानुकूलव्यापारप्रधानतया चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्य एवेति ।

'मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यत्र स्वसम्बन्धमात्रेण जहत्स्वार्थैव । नेयं प्रयोजनवती, न वा रूढ़िलक्षणा ।

कस्यचिदेकदेशिनो मतमाश्रित्याह—'रथो गच्छती'ति । स्वस्य रथस्याकर्षको यः पुरुषस्तस्माद्रथस्य गमनेन पुरुषे 'रथ'पदस्य शक्यसम्बन्धरूपलक्षणासम्भवादित्यर्थः । स्वकर्त्त्रेति—रथकर्त्तृकगमनासम्भवादन्वयानुपपत्तिरूपं लक्षणाबीजमपि दर्शितम् । अंशत इति—गम्धातोरपि निरवच्छिन्नगमनत्वजातिरूपस्वार्थस्य शाब्दबोधेऽभानेन तदंशे जहत्स्वार्था लक्षणा । गमनांशेनेति—गम्धात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भानेन तदंशेऽजहत्स्वार्था च । एतन्मतं नात्यन्तविचारसहमतो मतान्तरमाह—केचिदिति (न) । आख्यातस्य यत्ने शक्तिरतोऽचेतने रथादौ यत्नाभावाद्व्यापाररूपार्थे लक्षणां पठन्ति । व्यापारोऽत्र स्वप्रेरकपुरुषेण सह रथस्य गमनक्रियानुकूलसंयोगः । तथाच गमनानुकूलव्यापाराश्रयो रथ इत्याकारको बोधः सिद्ध इति भावः । कस्यचिन्मते 'रथो गच्छती'त्यत्र लक्षणैव नास्ति' किन्तु मुख्य एवायं प्रयोगस्तन्मतमुपन्यस्यति—केचिदिति । आख्यातस्य न यत्नमात्रे शक्तिः, किन्तु व्यापारवत्त्वरूपेण व्यापारे शक्तिः । व्यापारवत्त्वरूपधर्मस्तु यत्ने तथा रथपुरुषसंयोगे वर्त्तते, (14) अतो व्यापारवत्त्वरूपेणोभयत्र शक्तिः । तथाच सचेतनकर्त्तृसमभिव्याहारस्थले व्यापारवत्त्वरूपेण यत्नस्य बोधो जायते, अचेतनकर्त्तृकस्थले व्यापारवत्त्वरूपेण संयोगादिबोधो जायत इति न कुत्रापि लक्षणाया अवकाशः, एतदभिप्रायेणाह—आख्यातस्यानुकूलेति । आख्यातार्थानुकूलव्यापारस्य प्रधानतया मुख्यतया चेतने पुरुषेऽचेतने रथे च धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य यत्नस्य संयोगस्य च यथासंख्येन सत्त्वादाख्यातघटितो 'रथो गच्छती'ति प्रयोगो मुख्य एव, नतु लाक्षणिकः ।

(न) वस्तुतस्तु 'केचिदि'ति निर्देशेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणापक्षः ग्रन्थकृतो नानभिमत इति सुव्यक्तमेव, अतः 'अतो मतान्तरमाह' इति टीकाकृदभिधानं न ग्रन्थकारमततात्पर्यपर्यालोचनया । आख्यातस्य प्रयत्नादिवाचकत्वमुपन्यस्तं जगदीशेन—'धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थः स्वार्थयत्नस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते ॥' इति कारिकायाम् ।

---

(14) 'यथा यत्ने तथा रथपुरुषसंयोगे च वर्त्तते' इति (घ) पुस्तके पाठः ।

रूढ्या प्रयोजनेनापि सा द्विधा—२० का

सा लक्षणा द्विधा भवतीत्यर्थः। 'विष्वक्सेन' इत्यादौ विषूची सेना यस्येति बहुतरसेनावति महाराजादौ व्युत्पन्नत्वेऽपि शक्तः। भगवत्यपि भगवद्भक्तविशेष एव रूढ़िः। 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसती'त्यादौ प्रयोजनं, तत्तु शैत्यपावनत्वादि। अत उक्तम्—

Kumarila Bhatta—Slokavarttika.

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता॥

'व्यङ्गेन रहिता रूढ़ौ सहिता तु प्रयोजने' इति वचनाद्व्यङ्ग्यसहिता प्रयोजनवती लक्षणैव प्रयोजिका, न रूढ़िलक्षणा।

Kavyaprakasa II.

—भिद्यतेऽथ सा। २१ का

सा प्रयोजनवती लक्षणा भिद्यते विविधा भवतीत्यर्थः।

मञ्चा इति—अचेतनमञ्चस्य क्रोशनासम्भवान्मञ्चपदेन मञ्चस्थपुरुषे लक्षणा। इयन्तु प्रयोजनवतीरूढ़िलक्षणयोरतिरिक्ता निरर्थिकैव।

सार्थकलक्षणा तु द्विविधेत्याह—रूढ्येति। रूढ़िलक्षणा तु शक्तितुल्यैव, अतोऽस्या अपि सार्थकत्वं बोध्यम्। 'विषु'शब्दोऽव्ययः सर्व्ववाची, तेन विषु सर्व्वतोऽञ्चति गच्छतीति विषूची सर्व्वव्यापिका सेना यस्येति व्युत्पत्त्या 'विष्वक्सेन'शब्दोऽवयवव्युत्पत्त्या महाराजबोधकः, 'विष्वक्सेनो जनार्द्दन' इत्यभिधानाच्छक्त्या भगवद्वाचकः, रूढ़िलक्षणया भगवत्पार्षदविशेषे लाक्षणिकः। तथाच 'रूढ़िर्योगापहारिणी'ति नियमेन 'विष्वक्सेन'शब्देन पार्षदबोध एव भवति, नतु योगशक्त्या महाराजादिबोधो भवति। न च रूढ़ेः प्रतिबन्धकत्वाच्छक्त्या भगवद्बोधोऽपि मास्त्विति वाच्यं, यतो 'रूढ़िर्योगापहारिणी'ति न्यायेन योगशक्त्या प्रत्ययघटितप्रकृतिजन्यमहाराजादीनां बोध एव न जायते। नतु 'विष्वक्सेनो जनार्द्दन' इत्यभिधानात् समुदायशक्त्या भगवद्बोधे रूढ़ेः प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीति बोध्यम्।

अभिधेयस्य शक्यस्याविनाभूतोऽसाधारणसम्बन्धविशेषविशिष्टस्तस्य प्रतीतिर्यस्याः सा लक्षणोच्यते। उदाहरणन्तु 'गङ्गायां घोष' इत्यादि। लक्ष्यमाणगुणस्य लाक्ष्यस्य योगाद्धेतोर्वृत्तेर्गौणतेष्टा, गौणी वृत्तिर्भवतीत्यर्थः। तथाचैतन्मते सादृश्यलक्षणास्थले गौणी वृत्तिः शक्तिलक्षणातिरिक्ता स्वतन्त्रा वृत्तिरिति भावः। उदाहरणन्तु 'गौर्व्वाहीक' इत्यादि। वहिस्तिष्ठतीत्यौणादिकप्रत्ययाद् ग्रामस्यान्ते स्थितनीचजातिर्व्वाहीकः (प), स तु गौर्गोसदृशः।

व्यङ्गेनेति—रूढ़िलक्षणा व्यञ्जनावृत्तिरहिता, प्रयोजनवती लक्षणा व्यञ्जनावृत्तिसहितेति

सारोपा सारोप्यमाण आरोपविषयोऽपि च ।
यत्र व्यक्तौ —२२ का

यत्र लक्षणायामारोप्यमाण आरोपविषयश्च स्फुटौ, सा सारोपा । यथा 'अमृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणम्' । अत्रामृतमारोप्यमाणं गुणश्रवणमारोपविषयो द्वावेव स्फुटौ । 'गौर्वाहीक' इत्यन्ये (प) ।

—आदिनान्तर्निगीर्णे चरमे सति ।
भवेत् साध्यवसाना सा—२३ का

सा सारोपा साध्यवसाना भवेदादिनारोप्यमाणेन चरम आरोपविषये-ऽन्तर्निगीर्णे सति । यथा 'अमृतमेवेद'मिति । आरोप्यमाणेनामृतेन गुण-श्रवणमारोपविषयोऽन्तर्निगीर्णः । 'गौरेवाय'मित्येके ।

भिदे द्वे द्विविधे इमे ।
गौण्यौ शुद्धे च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतोऽपि च ॥ २४ का

एतौ भेदौ सादृश्याद् गौणौ, सम्बन्धान्तरतः शुद्धौ भवत इत्यर्थः ।

प्रामाणिकानां वचनादङ्गसहिता प्रयोजनवती लक्षणैव प्रयोजिका सार्थिका, न तु रूढ़ि-लक्षणा । एतन्मते रूढ़िलक्षणा व्यर्थेति वोध्यम् ।

सा प्रयोजनवती लक्षणा सारोपा । भक्तमत उदाहरणममृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणं, अन्यमते तु 'गौर्वाहीक' इति ।

सूत्रस्यादिनेत्यस्य व्याख्या—आरोप्यमाणेनेत्यमृतेनेत्यर्थः । चरम इत्यस्य व्याख्या—आरोपविषय इति कृष्णकथाश्रवण इत्यर्थः । अन्तर्निगीर्णे सतीति—नेदं कृष्णकथा-श्रवणमपि त्वमृतमेवेति वाक्य एवकारेण कृष्णकथाश्रवणस्य निषेधे सतीत्यर्थः । सारोपा-स्थले त्वमृतकृष्णकथाश्रवणयोरभेदप्रतीत्या द्वयोरेव वाक्ये प्रवेशः । न तु साध्यवसानास्थल इवापरस्य निषेधः । अयं वाहीको न भवत्यपि तु गौरेवेत्युदाहरणं भक्तभिन्नानां ज्ञेयम् ।

(प) अत्र भक्तकृते ग्रन्थे श्रीकृष्णनामकथाश्रय एवोदाहरणविन्यासः, तेनातदर्थमुदाहरण-मन्यत उपादीयत इत्यन्य इत्यभिधानम् । 'पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः । वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत् ॥" इति महाभारतीयकर्णपर्व्वस्थश्लोकाद्वाहीको नाम वर्ज्जनीयो देशविशेषस्तत्रत्यः पुरुषो वाहीक इति वा व्याख्या । अत्राज्ञत्वानाचारादि-साधर्म्यसम्बन्धः, अज्ञत्वानाचाराद्यतिशयबोधनं लक्षणायां प्रयोजनमिति स्थितिः ।

साद्दृश्यहेतुका तूक्ता सम्बन्धान्तरहेतुका । २५ का

यथा 'भगवद्भक्तिर्महत्सङ्गः', 'भगवद्भक्तिरेवायम्'—अत्र कार्य्यकारणभावसम्बन्धः । 'आयुर्घृतं,' 'आयुरेवेद'मित्यन्ये । क्वचित्तादर्थ्यात् यथा—'कृष्णसेवार्थो व्यापारः कृष्णसेवा' । क्वचित् स्वस्वामिभावसम्बन्धात् यथा—'कृष्णस्य सखा कृष्णः' । क्वचित्तात्कर्म्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनाद् गोपः' । सर्व्वत्र प्रयोजनं न रूढ़िः (क) ।

पराक्षेपः स्वसिद्ध्यर्थं परस्मिन् स्वसमर्पणम् ।
ययोस्ते लक्षणे शुद्धे प्रागुपादानलक्षणे ॥ २६ का

इमे सारोपासाध्यवसाने द्वे द्विविधे भवतः । साद्दृश्यसम्बन्धेनारोपे सति द्वे गौण्यौ भवतः, सम्बन्धान्तरेणारोपे सति द्वे शुद्धे भवतः ।

महत्सङ्गो भगवद्भक्तिजनक इति लक्ष्यार्थः—इत्यत्र सारोपा । भक्तिरेवायमिति साध्यवसाना । भक्तिजनकानां मध्ये महत्सङ्गो यथा भक्तिजनकस्तथा नान्यः, एतादृशजनकतातिशयरूपप्रयोजनवतीयं लक्षणेति ज्ञेयम् । अयं व्यापारः कृष्णसेवेत्यत्र तादर्थ्यसम्बन्धे लक्षणा । कृष्णस्य सखा सुबलः कृष्ण एव, सख्यातिशय एव प्रयोजनम् । 'गोप'पदस्य रूढ़िशक्त्या गोपजातावेव प्रयोगः, तदतिरिक्ते गोपालनकर्त्तरि वैश्यजातौ गोपव्यवहारस्तु लाक्षणिक एव—यथा 'मण्डपं भोजये'त्यत्र 'मण्डप'शब्दो गृहे रूढ़िरपि मनुष्ये लाक्षणिकः । एतन्मतमालम्ब्याह—कृष्णो गोपालनाद्गोपो न भवति, किन्तु गोपजातिरेव । तेन गोपजातेर्यथा कर्मान्तरं विहाय गोपालनेऽत्यासक्तिस्तथा श्रीकृष्णस्यापि गोपालने आसक्त्यतिशय एव लक्षणायाः प्रयोजनम् । सर्व्वत्र सारोपासाध्यवसानास्थले प्रयोजनवती लक्षणा न रूढ़िः ।

पुनर्लक्षणायाः भेदद्वयमाह—स्वस्य सिद्ध्यर्थं पराक्षेपः, यथा 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यत्र कुन्तस्याचेतनस्य प्रवेशसिद्ध्यर्थं परस्य पुरुषस्याक्षेपः—तत्रोपादानलक्षणा ज्ञेया । एवं 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र परस्मिंस्तीरे गङ्गागुणस्य शैत्यपावनत्वादेः समर्पणम्—तत्र लक्षणा-

---

(क) 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४।१।४८) इति सूत्रव्याख्यानावसरे दर्शितं भाष्यकृत्कैयटादिमतमप्येवम् । तथा च नागेशः—"तात्स्थ्यात्तथैव ताद्धर्म्यात्तत्सामीप्यात्तथैव च । तत्साहचर्य्यात्तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः ॥" तात्स्थ्यात् यथा—'मञ्चाः हसन्ति' । ताद्धर्म्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनात् गोपः' । तत्सामीप्यात् यथा—'गङ्गायां घोषः' । तत्साहचर्य्यात् यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' । तादर्थ्योदाहरणन्तु मूल एव । एवमपि रसगङ्गाधरे ।

प्राग्वर्त्तिनी उपादानलक्षणपदे ययोस्ते । तेनोपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेत्यर्थः । उपचारेणामिश्रत्वाच्छुद्धे । पृथक्त्वेन वर्त्तमानयोर्द्वयोरैक्यारोप उपचारः । तत्र 'वेणुर्गायति', 'वीणाः श्रुतिमनुकुर्व्वन्ती'ति, वेणादिभिः स्वसिद्ध्यर्थं स्वस्ववादकानां परेषां श्रीकृष्णललितादीनामाक्षेपः कृत इत्युपादान-लक्षणा । यत्र यत्राविनाभावोऽर्थापत्तिर्व्वा तत्र तत्र नोपादानलक्षणा प्रयोजनरूढ्योरभावात् । यथा 'गौरनुबन्ध्य' इति श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते नतु शब्देनोच्यते, 'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्व्विशेषणे' इति न्यायात् (व) । उक्तञ्च वाक्यपदीये—'गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौ'रिति । एवं क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कुर्व्वित्यत्र कर्म्म, प्रविश पिण्डीं गृहं भक्षयेत्यादिष्वाक्षेपः एव । 'पीनो

लक्षणा ज्ञेया । एतादृशे द्विविधे एव लक्षणे शुद्धे ज्ञेये । प्रागुपादानलक्षणे इत्यस्य व्याख्यामाह—प्राग्वर्त्तिनीति । द्वयोरैक्यारोप इति—'गौर्व्वाहीक' इति स्थल उपचार इत्यर्थः । वेणुरिति—वेणोः स्वातन्त्र्येण गानासम्भवाद्वेणुपदेन श्रीकृष्णस्याक्षेपः कृतः । वीणाः गानशास्त्रोक्तां श्रुतिमनुकुर्व्वन्ति । यत्रेति—यत्र जातिव्यक्त्योरविनाभावो व्याप्तिरूप-सम्बन्धस्तत्र जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते'—अत्राप्यर्थापत्त्या रात्रिभोजित्वसिद्धिः । अतस्तत्र तत्र स्थले नोपादानलक्षणा । तत्र हेतुः—लक्षणाबीजयोः प्रयोजनरूढ्योरभावात् । 'गो'पदस्य व्यक्तौ लक्षणायां न प्रयोजनं, न वा रूढ़िः । प्रयोजनं विनैव सर्व्वत्र वृथा लाक्षणिकप्रयोगस्तु विशेषदर्शिनामनुचित इति बोध्यम् । एतदेवाह—यथेति । श्रुत्युक्तं गोपदार्थस्य गोत्वस्य मत्कर्त्तृकं बन्धनं कथं स्यादिति पुरुषस्य परामर्शे

(व) 'गौरनुबन्ध्य' इत्यत्रोपादानलक्षणेति मण्डनमिश्रादीनां मतं, तन्न विचारसहमित्युपरिष्टा-देव दर्शितम् । 'गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय' इत्यादि श्रुतिर्व्विवाहे गवानुबन्धनविधिवाक्यम् । अनुबन्ध्य आलभ्यो हन्तव्य इति यावत् । एवंविधस्थलेऽभिधयैव जात्याक्षिप्तव्यक्तिभाण-मिति दर्शितमेवैतल्लौकिकवाक्यपक्षे १८ कारिकास्यवृत्तौ, वैदिकवाक्ये चात्र मूलस्थ-प्रतीके—तेन व्यक्तिप्रतीतिप्रकारोऽतिरोहितार्थ एव । वाक्यपदीयवाक्यस्य स्फुटतरा व्याख्या पण्डितराजेन कृता । सैवात्र दर्श्यते—'गौः सास्नादिमान् धर्म्मी स्वरूपेणाज्ञातगोत्वकेन धर्म्मिस्वरूपमात्रेण न गौर्न गोव्यवहारनिर्व्वाहकः, नाप्यगौर्नापि गोभिन्न इति व्यवहारस्य निर्व्वाहकः—तथा सति दूरादनभिव्यक्तसंस्थानतया गोत्वाग्रहदशायां गवि गौरिति गोभिन्न इति वा व्यवहारः स्यात् स्वरूपस्याविशेषात् घटे गौरिति गवि चागौरिति वा व्यवहारः स्यादिति भावः । गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्ववत्तया ज्ञानात् गौर्गोशब्दव्यवहार्य्य' इति ।

देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते'—रात्रौ भुङ्क्त इत्यर्थापत्त्यैव गम्यत इत्यादिषु नोपादानलक्षणा। केवलं 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादिषु सा। 'गङ्गायां घोष'-इत्यत्रादौ शैत्यपावनत्वादि स्वगुणसमर्पणलक्षणेन लक्षणलक्षणा।

पूर्व्वैश्चतुर्भिर्भेदैः सा द्वाभ्यामाभ्याञ्च षड्विधा। २७। (भ)।

पूर्व्वैः सारोपादिभिः, आभ्यामुपादानलक्षणालक्षणलक्षणाभ्याम्।

गूढ़व्यङ्ग्या गतव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्गेति सा त्रिधा॥ २८ का

सा लक्षणा। गतव्यङ्ग्येति नाद्रियते। गूढ़व्यङ्ग्या यथा—

उत्कीर्णैरिव चित्रितैरिव नवोद्भिन्नैरिवोद्यद्वयः-

कुन्दे विभ्रमितैरिव स्मरकलाशाणे निशातैरिव।

जाते सति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते, न तु गोशब्देन शक्त्या लक्षणया वा व्यक्तिरुच्यते॥ विशेषणे गोत्वे क्षीणा पर्य्यवसिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्यास्तथाभूताभिधा विशेष्यं गो-व्यक्तिं न गच्छेत्, विशेष्ये न तिष्ठतीत्यर्थः। उक्तञ्च वाक्यपदीये व्याकरणे—गौर्गोव्यक्तिः स्वरूपेण सास्नादिमत्त्वादिना न गौर्न गोपदार्थः, नाप्यगौर्न गोभिन्नानामश्वादि-पदानामर्थः, किन्तु गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्वजातिसम्बन्धाक्षेपवशाद् गौर्गोपदजन्यशाब्दबोध-विषयः। यथा गोपदस्थले आक्षेपलभ्यव्यक्तौ प्रयोजनाद्यभावाल्लक्षणा नास्ति, तथैव 'कटः क्रियता'मित्युक्ते कर्त्ताक्षेपलभ्यस्तत्रापि लक्षणा नास्तीत्याह—क्रियतामिति। एवं त्वं कुर्व्वित्युक्ते कटं कर्म्माक्षेपलभ्यम्। प्रविशेत्युक्ते गृहं कर्म्माक्षेपलभ्यम्। पिण्डीमन्नादि-ग्रासमित्युक्ते भक्षयेति क्रियाक्षेपलभ्या—इत्यादिष्वाक्षेप एव, न तु लक्षणा, प्रयोजनरूढ्यो-रभावादिति भावः। केवलमिति—वैशिष्ट्यर्थमिति। 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादौ सा उपादानलक्षणा। शक्त्या कुन्तविशिष्टा इत्युक्ते कुन्तस्य विशेषणत्वेनोपलक्षणतया कदाचित्तद्रहितस्यापि पुरुषस्य प्रवेशसद्भावात्; अतः कुन्तस्य प्राधान्येन प्रवेशार्थं 'कुन्ता' इति लाक्षणिकं पदमुक्तम्। एवमेव सर्व्वत्र लक्षणायां प्रयोजनं ज्ञेयम्।

पूर्व्वैरिति—गौणशुद्धभेदेन सारोपा द्विविधा, तथा साध्यवसानापि द्विविधा, एवं क्रमेण चतुर्भिर्भेदैरित्यर्थः।

(भ) एवमपि काव्यप्रकाशे। एतन्मते रूढ़िप्रयोजनाभ्यां भेदाधिक्यं नाङ्गीकृतम्। विद्याधरेण प्रयोजनलक्षणाया एते षड् भेदाः, रूढ़िलक्षणा एकैवेति सप्तविधैव लक्षणो-क्तम्। दर्पणकारादयस्तु रूढ़िप्रयोजनाभ्यामारोपाध्यवसानाभ्यां तथोपादानलक्षणाभ्यां प्रत्येकस्य भेदस्यान्योन्ययोजनेन (२×२×२=८) अष्टविधत्वं तस्याः स्वीकुर्व्वन्ति। पश्चात् गौणशुद्धाद्यनेकभेदहेतुत्वेन 'एवमशीति—(८०) प्रकारा लक्षणे'ति निष्कृष्टं स्वमतमाहुः। निर्व्वन्धातिशयवद्भिस्तु तत्रैव द्रष्टव्या इत्यास्तां विस्तरः।

मग्नोन्मग्नतयालसैरिव भृशं लावण्यवापीजले
कीयं केलिकलानिधिः सुबल ! मे चेतो हरत्यङ्गकैः (य) ॥ १

अत्रोत्कीर्णादीनां लाक्षणिकानां पदानां व्यङ्ग्यं गूढतया प्रकाशते। तथाहि—'उत्कीर्णे'ति निर्म्माणविशेषः, 'चित्रिते'ति नानावर्णत्वात् करचरणनयनभ्रूलतादिषु ये ये वर्णास्तैश्चित्रितत्वं, 'नवोद्भिन्ने'त्यङ्कुरत्वारोपेण कोमलत्वं, 'उद्यद्वयःकुन्दे'ति सुवलितत्वं, 'स्मरकलाशाणे'ति स्मरकृतशाततया चेतोभेदकत्वं, 'मग्नोन्मग्नतये'ति लावण्याधिक्यम्। इदन्त्वस्पष्टमेव।

अगूढं यथा—

लीलाविलासमहुरिमगरिमा आहीरअकुमारिआणं।
कण्हाणुराअगरुणा बिअड्ढभाअं पढ़ाइदो झत्ति ॥ २

अत्र पाठित इत्यगूढव्यङ्ग्यम्।

अथ का नाम व्यञ्जनेति व्यञ्जनालक्षणमाह—

नाद्रियत इति—तथाच गूढव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्ग्येति द्विविधैव लक्षणा (म)।

हे सुबल! कीयं केलिकलानिधिरङ्गकैर्मे चेतो हरति। कथम्भूतैः? उत्कीर्णैरिव उत्कीर्णत्वमस्येव वर्द्धकिकृतकाष्ठादिपुत्तलीनां निर्म्माणसौष्ठवातिशयः, तेनाङ्गस्य निर्माणविशेषो ध्वनितः। उद्यद्वय एव कुन्दः 'कुंद' इति प्रसिद्धस्तत्र भ्रमिं प्राप्तैः। स्मरस्य कलारूपे शाणे 'खरात्' इति प्रसिद्धे निशातैस्तीक्ष्णीकृतैः, तेन कन्दर्पकृततीक्ष्णत्वेनाङ्गस्य चेतोभेदकत्वमानीतम्। लावण्यरूपा या वापी दीर्घिका तस्या जले भृशमतिशयेन मग्नोन्मग्नतयालसैः शोभमानैः। अनेन लावण्याधिक्यं ध्वनितम्।

लीलाविलासेति—लीलाविलासमधुरिमगरिमा आभीरकुमारिकाणाम्। कृष्णानुरागगुरुणा विदग्धभावं पाठितो झटिति॥ विदग्धभावं वैदग्ध्यम्। पाठिता इति—तेन श्रीकृष्णप्रेयसीषु वैदग्ध्यादिकं सर्व्वं शीघ्रमयत्नेनैव स्वयं प्रकाशितमभूदिति व्यक्तव्यङ्ग्यम्।

(म) ग्रन्थकृत्कृतत्रिधाविभागो मम्मटमतमनुसृत्य। इत्तौ 'गतव्यङ्ग्येह नाद्रियत' इति ग्रन्थकृता स्वयमेवाभिहितत्वात् तृतीयस्य भेदस्यापरिगणनं कृतं टीकाकृता, तच्च दर्पणादिदर्शितभागसारवत्ताभिप्रायकमिति प्रतिभाति।

(य) 'आराद्राधां वीक्ष्य सुबलमेतदाह कृष्णः' इति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (२।८)। 'अङ्गकै'रिति 'क' प्रत्ययेन बालाया वयःसन्धिमारूढ़ाया वा राधाया वर्णनमित्युन्नेयं भवति।

अभिधालक्षणाक्षेपतात्पर्य्याणां समाप्तितः ।

व्यापारो ध्वननादिर्यः शब्दस्य व्यञ्जना तु सा (२)॥ २९का

'गङ्गायां घोष' इत्यत्र 'गङ्गा'शब्दः प्रथमं वाचकत्वेनाभिधावृत्तिकः, अन्यथान्वयाभाव एव न स्यात्। अनन्तरमभिधासमाप्तौ लक्षणामाश्रित्य तटं लक्षयति । तदनन्तरं लक्षणासमाप्तौ व्यञ्जनामाश्रित्य शैत्यपावनत्वादिकं प्रयोजनं व्यनक्ति । लक्षणायाः सव्यङ्ग्याव्यङ्ग्यतया निरूपितत्वात् सव्यङ्ग्य-लक्षणैव व्यञ्जनाजननी,—

Kavyaprakasa II.

"प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न लक्ष्यते (15) ।
ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ॥"

अभिधेति—समाप्तित इति—अभिधादिजन्यबोधसमाप्त्यनन्तरं ध्वननादिर्व्यङ्ग्यार्थबोध-स्यादिः कारणं यो व्यापारो वृत्तिविशेषः सा शब्दस्य व्यञ्जनेत्यर्थः। 'तत्'पदं कुत्रचिदुद्देश्य-लिङ्गं कुत्रचिच्च विधेयलिङ्गं गृह्णातीति नियमेनात्र विधेयलिङ्गग्रहणात् 'से'ति स्त्रीलिङ्गम्। अन्यथेति—अन्यथा लक्षणास्थले प्रथमतोऽभिधाजन्यबोधस्यास्वीकारेऽन्वयाभावो लक्षणा-वीजमन्वयानुपपत्तिर्न स्यात्—प्रथमतोऽभिधया गङ्गापदार्थे घोषपदार्थस्यान्वयानुपपत्ति-ज्ञानादेव लक्षणायाः प्रवृत्तिः, अतोऽभिधाया अभावे लक्षणैव नास्तीति भावः। ननु व्यञ्जनया यादृशार्थबोधो भविष्यति तादृशार्थबोधो लक्षणयैव भविष्यति, अलं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्व-स्वीकारेणेत्याह—लक्षणाया इति । लक्षणा हि द्विविधा—व्यङ्ग्यसहिता व्यङ्ग्यरहितेति च। तत्र व्यङ्ग्यसहितैव लक्षणा व्यञ्जनाजननी व्यञ्जनावृत्तिजन्यज्ञानोत्पादिकेति पूर्व्वपक्षः। तत्र समाधानमाह—प्रयोजनेन शैत्यपावनत्वेन सहितं लक्षणीयं तीरं न लक्ष्यते न लक्षणाजन्य-बोधविषयो भवेत्। अभिधाया निवृत्त्यनन्तरमन्वयानुपपत्तिज्ञानाद्यथा लक्षणायाः प्रवृत्ति-स्तथा लक्षणाया निवृत्त्यनन्तरमहो अनेन विशेषदर्शिना गङ्गातीरे घोष इत्यनुक्त्वा 'गङ्गायां घोष' इति प्रयोगः कथं कृतः ? तस्माल्लक्षणाव्यङ्ग्यं शैत्यपावनत्वादिकमेतदभिप्रेतं भविष्यतीति

---

(२) तार्किकैः कैश्चिद्व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं न स्वीक्रियते। व्यञ्जना शाब्दी आर्थी चेति द्विधा। सा च पुनरभिधामूला लक्षणामूलेति भेदेनापि भिन्ना। अत्र कारिकायां शाब्द-व्यञ्जनाया एव परिग्रहः। नैयायिकैरभिधामूलाया व्यञ्जनायाः क्वचिदभिधायां क्वचित् तात्पर्य्यवृत्तौ, लक्षणामूलायाः शाब्दव्यञ्जनाया लक्षणायाञ्चान्तर्भावः स्मर्य्यते। तन्मतखण्डन-पद्धतिस्तु मूलग्रन्थ एव सुस्पष्टा। अधिकस्तु लक्षणामूलशाब्दव्यञ्जनास्थले एष युक्तिवन्धो

---

(15) 'लक्षणीयं न युज्यते' इति सर्व्वेष्वेव मुद्रितकाव्यप्रकाशपुस्तकेषु पाठः। स्मृतिपथमुपनीतमेतत् पद्यं ग्रन्थकृतोदाहृतं, अतो न किल तत्त्वतो वैलक्षण्यम्।

इत्युक्तेः, 'शब्दबुद्धिकर्म्मणां विरम्य व्यापाराभाव' इत्युक्तेश्चाभिधालक्षणयो-रुपक्षीणत्वात्, आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बस्य वाक्यत्वे वाक्यार्थस्यैव तात्पर्य्यार्थत्वे वाक्यं विनाप्येकस्य च पदस्य पदांशस्यापि व्यञ्जकत्वेन ध्वनिकाव्याङ्गीकृतेस्तात्-पर्य्यार्थस्याप्यनादरात्, व्यञ्जना नाम तुरीया वृत्तिरङ्गीकार्य्यैव।

परामर्शाद्व्यञ्जनावृत्त्या शैत्यपावनत्वादिबोधो भवति, नत्वेकस्मिन्नेव क्षणे लक्षणया शैत्यपावनत्वादिविशिष्टतीरबोधः सर्व्वेषामनुभवसिद्ध इति भावः। अत्रार्थे प्राचीनानां सम्मतिमाह—ज्ञानस्येति। अभिधालक्षणाजन्यज्ञानविषयः प्रवाहतीरादिरन्यो व्यङ्ग्यार्था-द्भिन्नः, फलं व्यङ्ग्यार्थशैत्यपावनत्वादि अन्यदभिधालक्षणयोरविषय उदाहृतं प्राचीनैरिति शेषः। ननु 'गङ्गायां घोष' इत्यत्राभिधालक्षणाभ्यां प्रवाहतीरबोधानन्तरं 'गङ्गा'पदात् (16) पुनर्लक्षणयैव शैत्यपावनत्वादिबोधो भवतु, किं व्यञ्जनास्वीकारेणेत्यतः प्राचीनानां वचनान्तर-माह—शब्दबुद्धीति। वाचनिकलाक्षणिकशब्दादीनां विरम्य अभिधया लक्षणया वा सकृच्छाब्दबोधसमुत्पाद्येत्यर्थः व्यापाराभावः पुनरभिधया लक्षणया वा अर्थान्तरबोधे सामर्थ्याभावः, किन्तु स्वतन्त्रव्यञ्जनावृत्त्या अर्थान्तरबोधे सामर्थ्यमस्तीति भावः। तथा च यादृशवृत्त्या सकृच्छाब्दबोधो जातस्तादृशवृत्त्या पुनस्तत्पदजन्यशाब्दबोधो नोत्पद्यत इति सिद्धान्तः। उपक्षीणत्वात्—शैत्यपावनत्वादिबोधेऽप्रयोजकत्वादित्यर्थः। ननु लक्षणा-तिरिक्ता या तात्पर्य्यवृत्तिस्तयैव शैत्यपावनत्वादिबोधो भवतु, कथं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं स्वीकर्त्तव्यम्? तत्राह—आकाङ्क्षादीति। आकाङ्क्षायोग्यतासत्तियुक्तपदसमूहात्मकत्वं वाक्यत्वं, तादृशवाक्यार्थत्वमेव तात्पर्य्यत्वं, अतस्तादृशवाक्यार्थस्यैव तात्पर्य्यार्थत्वे सिद्धे यत्रैकपदस्य पदांशस्य वा ध्वन्यर्थबोधकत्वं, तत्रैकपदस्य तात्पर्य्यवृत्तेरसम्भवाद्व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं स्वीकरणीयमिति। तुरीयेति—अभिधालक्षणातात्पर्य्यातिरिक्ता चतुर्थी वृत्तिर्व्यञ्जना स्वीकार्य्यैवेत्यर्थः।

यदेकत्र शब्दे एकस्या लक्षणायाः स्वीकारात् परं तस्मादेव शब्दात् लक्षणान्तरस्य कल्पने हेत्वभावः, प्रयोजनपरम्परावन्वेऽनवस्थापातश्च। यदाहुर्म्मम्मटभट्टाः स्वग्रन्थे—

नाभिधा समयाभावात् हेत्वभावान्न लक्षणा।

तथा च—लक्ष्यं न मुख्यं, नाप्यत्र बाधो, योगः फलेन नो।

न प्रयोजनमेतस्मिन्, न च शब्दः स्खलद्गतिः॥

अपरञ्चैतत्—

एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी।

वैयाकरणैः स्वीकृता 'च' 'वा' प्रभृतिनिपातानां द्योतकतापि आलङ्कारिकैरुपस्थापिताया व्यञ्जकतायाः समकक्षेत्यलमतिविस्तरेण। प्रतीच्यैरपि काव्यतत्त्वविद्भिः व्यञ्जनात्मकव्यापारस्य

---

(16) 'पदं' इति (क) (ग) (घ) पुस्तकेषु, 'पदे' इति (ख) पुस्तके च अनादरणीयः पाठः।

तथाहि —

भणिओ वल्लअवइणा अज्ज सुओ महुपुरीं गंदा ।

इअ भणिअं अज्जाए पिअइ वहू सवणपुडएण ॥ ३

इत्यत्र 'पिवती'ति पदं लाक्षणिकं, तेन गृहशून्यत्वमस्या अभिलषितमित्यस्यार्थस्य पुनर्व्यञ्जनां वृत्तिमाश्रित्य, व्यञ्जकं भवति ।

अथ यत्रैकपदस्यैव ध्वनिना ध्वनिकाव्यमिदमिति व्यवहारस्तत्रैकपदस्य तात्पर्य्यासम्भवाद्व्यञ्जनावृत्तिः स्वीकार्य्येति पूर्व्वमुक्तं, तत्रोदाहरणमाह —तथाहीति । भणितो वल्लवपतिना अद्य सुतो मधुपुरीं गन्ता । इति भणितमार्य्यया पिबति वधूः श्रवणपुटकेन ॥ वल्लवपतिना व्रजराजेन, आर्य्यया जटिलया । पिवतीति—शब्दस्य पानासम्भवात् 'पिवती'ति पदं सादरश्रवणे लाक्षणिकं, तेन लाक्षणिकपदप्रयोगेनास्या वध्वा गृहशून्यत्वं गृहपतिराहित्यमभिलषितमिति निश्चितम् । एतादृशगृहशून्यत्वरूपार्थस्य पुनर्व्यञ्जनावृत्तिमाश्रित्य व्यञ्जकं 'पिवती'ति लाक्षणिकम् पदमेव भवति ।

अथान्विताभिधानवादिनां मतेऽपदार्थानां शाब्दबोधे सर्व्वथा भानं नास्ति, तन्मते विशेषणविशेष्ययोः शाब्दबोधे सम्बन्धभानार्थं विशेषणान्वित एव विशेष्यपदस्याभिधा स्वीकरणीया—विशेषणादिपदं केवलं तात्पर्य्यमात्रग्राहकम् । एवं सति विशेषणान्वितेऽभिधेव लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थान्वितेऽपि विशेष्यपदस्याभिधा वक्तव्या, अलं लक्षणाव्यञ्जनारूप-

---

(Suggestiveness) क्वचिच्छब्दोत्थापितत्वेऽपि प्राधान्येनार्थद्वारैव सहृदयहृदयानुभूतिपदवीमधिरोहतः सत्ता गुरुता च स्वीक्रियते । एवमपि व्यञ्जनावृत्तिप्रस्थानपरमाचार्य्या ध्वनिकाराः 'काव्यस्यात्मा स एवार्थः' (१।५) इत्यभिदधति । [Suggestiveness is the very soul of poetry.]

(Cf. Pope :—Where more is meant than meets the ear.)

तैरपि 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' 'औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवित'मिति च मन्यमानैर्लोकोत्तरचमत्कारप्राणो रस एव व्यञ्जनायाः सारतया स्वीकृतः सबहुमानं निर्द्दिष्टश्च । अत्रार्थे दिङ्मात्रेणामुक्तयोऽत्रापेक्षिकमतसमालोचनासाहायकार्थमुदाह्रियन्ते; विस्तरस्तु तदाकर एव द्रष्टव्यः—

(1) 'I should certainly lay it down that *there is nothing so eloquent as real passion*, standing, where it ought, in enthusiastic *afflatus* of inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic rapture.—Longinus—'*On the Sublime* Translated in Dr. Saintsbury's *Loci Critici.*

(2) *All good poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings*··· It takes its origin from emotion recollected in tranquillity.—Wordsworth in his Preface to *Lyrical Ballads.*

ये तु 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घोऽभिधाव्यापार'—इत्यभिदधति (ल), त एवं प्रष्टव्याः—किं भवद्भिरभिधाया दीर्घव्यापारत्वेन लक्षणाव्यञ्जनयोरेव खण्डनं क्रियते, किं व्यञ्जनाया एव ? आद्यश्चेत्तदा 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र 'गङ्गाया'मित्यत्रान्वयायोगान्मुख्यार्थबाधेऽभिधैव नास्ति, तदभावात् कथं तस्या दीर्घदीर्घत्वं येन तटो लक्षणीयः ? द्वितीयश्चेत्तदा 'पिअइ वह्न सवणपुडएण' इत्यत्र वचनस्य पेयत्वरूपमुख्यार्थबाधे लाक्षणिकतया लक्षणया सादरश्रवणरूपं लक्ष्यमर्थं जनयित्वा 'पिवती'ति शब्द उपक्षीणः। गृहशून्यत्वमस्या अभीष्टमित्यपरोऽर्थः केन प्रत्याय्यताम् ? उपक्षीणत्वे तु शब्दबुद्धिकर्म्मणां विरम्य व्यापाराभाववादिन एव साधकाः ।

स्वतन्त्रवृत्तिद्वयस्वीकारेण। एतन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—ये त्विति। इषोर्बाणस्य वेगाख्यसंस्कारवशाद्दीर्घदीर्घक्रियारूपव्यापार इवाभिधाया अपि स्वसामर्थ्यवशात् सोऽयं लक्षणाव्यञ्जनारूपदीर्घव्यापारः स्वीकर्त्तव्य इति येऽभिदधति वदन्ति, त एवं प्रष्टव्याः। आद्यश्चेदिति—गङ्गाघोषयोः सम्बन्धभाणार्थं घोषान्विते प्रवाहे गङ्गापदस्याभिधा वाच्या—तत्र गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्भवान्मुख्यार्थबाधेनाभिधैव नास्ति, कुतो लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्भाणार्थमभिधाया दीर्घदीर्घव्यापारस्य सम्भावनापि ? ननु गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्भवाल्लक्षणायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वमस्तु, व्यङ्ग्यार्थेऽनुपपत्त्यभावात् कथं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं स्वीकरणीयमिति द्वितीयपक्षस्यार्थः ;—तमपि दूषयति—द्वितीय इति। ननु 'पिवती'ति पदमेव लक्षणया सादरश्रवणमुक्त्वा पुनर्लक्षणया गृहशून्यत्वरूपव्यङ्ग्यार्थं कथयिष्यतीत्यत आह—उपक्षीणत्वे त्विति, पुनर्लक्षणयार्थान्तरबोधस्यासामर्थ्ये त्वित्यर्थः।

---

(2) 'A poem is the *very magic of life expressed in its eternal truth.*—Shelley in his *Defence of Poetry.*

गुणदोषालङ्काराणामिव व्यञ्जनायाश्चापि परिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामार्थत्वेन शाब्दत्वेन च यथाक्रमं व्यपदेशः। लक्षणामूलशाब्दव्यञ्जनायास्तु न सम्यक् परिवृत्त्यसहता ; यतो 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र "भागीरथ्यां घोष' इति प्रयोगेऽपि लक्षणामूलव्यञ्जना सिद्धा। अत्र परिवृत्त्यसहत्वयुक्तिप्रपञ्च इत्थं विपरिणमनीयो यत् 'गङ्गा'दिशब्दानां परिवृत्तिसहत्वेऽपि लाक्षणिक'गङ्गा'दिशब्दानां परिवृत्त्यसहत्वमेवेति वालबोधिन्यां काव्यप्रकाशटीकायां कृतो भट्टनागेशस्याशयमनुसृत्य भट्टवामनाचार्य्यचरणाः।

(ल) एतद्धि भट्टमतोपजीविनां लोल्लटप्रभृतीनां मतम्। तेषामयमाशयः—'यथा बलवता प्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्म्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणञ्च रिपोर्विधत्ते, तथैक एव शब्द एकेनैवाभिधाख्यव्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यङ्ग्यप्रतीतिञ्च विधत्ते।

नन्विदमनुमानेनैव साधनीयं, किं व्यञ्जनया ? तथाहि 'इअ भणिअं अज्जाए पिअइ वहू सवणपुडएण' इत्यत्रेयं गोपवधूः पत्युर्गृहान्तरितत्वाभिकाङ्क्षिणी, श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वात् । या नैवं सा नैवं यथा तदितरेति केवलव्यतिरेकी हेतुरिति चेन्न—साभिलाषत्वहेतोः प्रमाणान्तरादप्राप्तेरसिद्धत्वं, अनुमानान्तरात्तत्प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वञ्च ।

किञ्च पत्युर्गृहान्तरितत्वाकाङ्क्षित्वमेवास्या न साध्यं, अपि तु गृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽत्राभिसार्य्य इति वस्त्वेव । तत् कुतो लभ्यतामिति चेत् पुनरनुमानान्तरं कार्य्यं—तथाहि इयं स्वगृहाधिकरणकृष्णाभिसारकाङ्क्षिणी, श्वश्रूक्तपतिप्रवाससादरश्रवणे सति पत्युर्गृहान्तरितत्वं प्रति साभिलाषत्वादिति चेन्न, गृहशून्यत्वे साभिलाषत्वं हेतुः कृष्णाभिसारकाङ्क्षित्वसाध्य

नन्विति—इदं गृहं विहाय पत्युरन्यत्र गमनमस्या अभिलषणीयमनुमानेनैव साधनीयम् । अनुमानप्रकारमाह—तथाहीति । 'इति भणितमार्य्यया पिबति वधूः श्रवणपुटकेने'त्यत्रेयं गोपवधूरिति पक्षोद्देशः । पत्युर्गृहान्तरितत्वं गृहव्यवधानं गृहादन्यत्र गमनमिति यावत् । तथा च पत्युर्गृहत्यागपूर्व्वकान्यत्रगमनाभिलाषित्वं साध्यमिति भावः । श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वादिति हेतुप्रयोगः । अत्रान्वये दृष्टान्ताभावेनान्वयसहचरज्ञानजन्यान्वयव्याप्तिज्ञानासम्भवात् ; अतो व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमाह—या नैवमिति । या वधूः पत्युर्गृहान्तरित्वकाङ्क्षिणी न भवति, सा श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषा न भवति । तथा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेवात्र हेतुरिति भावः । तत्र दृष्टान्तो यथेति । तदितरा कृष्णानुरागिणी या वधूस्तद्भिन्ना पतिविषयकानुरागवतीत्यर्थः । केवलेति—केवलव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टो हेतुरित्यर्थः । अत्रानुमाने हेत्वसिद्धिरूपदोषमाह—नेति । न च लक्षणया सादरश्रवणस्य बोधे सति स्वयमेव पत्युः प्रवासेऽभिलाषस्यापि बोधो भविष्यति, कथं साभिलाषत्वरूपहेतुज्ञानस्यासिद्धिरिति वाच्यं, अनभिलषितवस्तुनोऽपि सादरश्रवणसम्भवात् । यथा केनचिदुक्तस्य 'अद्य तव

अतो व्यङ्ग्यत्वेनाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेवे'ति । व्यक्तिवादिना 'शब्दबुद्धिकर्म्मणा'मित्यादि न्यायमनुसृत्य उपरिष्टात् प्रदर्शितया दिशा तत्र दत्तमेवोत्तरमित्यलं चर्व्वितचर्व्वणेन । वस्तुतस्तु व्यञ्जनाया अभिधादितो नैयत्यतया, अपि तु ईदृक्तयैव भेदो भवति, अतो व्यञ्जनावृत्तिः सिद्धैव । 'यस्योच्चारणमात्रेणे'त्यादौ च दर्शितात् 'शब्दव्यापारविचारा'द्याग्रन्थसन्दिष्टाच्चाभिधालक्षणात् नैतदायातीत्यपि बोध्यम् । न चाभिधादिप्रतीतादर्थादतिरिक्तं (व्यञ्जनागम्यं यत् किञ्चन) न जातु बोध्यत इति वाच्यम्, तथात्वे नूनमनुभवसिद्धस्यापलापप्रसङ्ग इत्यलमतिविस्तरेण ।

प्रति नैकान्तिकः, तदन्यथापि तत्सम्भवात्। प्रकरणवशादिति चेत्, पूर्व्ववद्दोषापत्तिः।

छिअअं ज्जेव्व अणच्छं माणंसिणि ण उण दे अंगं।

आलिंगंति पआणं णहरा पड़िविंविअं कण्हं॥ ४॥

इत्यत्रास्याः पादनखरा इति मानिनाव्रतसर्व्वाङ्गत्वं निमीलितनयनत्वञ्च, अन्यथा चरणोपान्तगतस्य कृष्णस्य दर्शनासहिष्णुतोपपत्तेः। पश्चात् सखीवचसाससम्भ्रमं पदसम्बरणञ्च, तदनु च मानस्य शैथिल्यं, कृष्णस्य च प्रणयजविनयमाहात्म्याच्चरणान्तिकमागतस्यापि तत्स्पर्शाक्षमत्वं, सख्याश्च कृष्णपक्षपातित्वं, स्वसखीमानचये साग्रहत्वञ्चेत्यादीनि वस्तूनि एकयैव व्यञ्जनया गम्यन्ते। भवद्भिरत्र कत्यनुमानप्रयोगाः कर्त्तव्याः? तेन लाघवाद्व्यञ्जनैव श्रेयसीति स्थितम्। (व)

ग्रामं राजा धक्ष्यती'ति वचनस्य ग्रामदाहेऽभिलाषाभाववत्पुरुषकर्त्तृकसादरश्रवणमनुमवसिद्धं, तदद्वत्रापि पत्यः प्रवासेऽभिलाषाभावेऽपि तस्याः सादरश्रवणसम्भवात्। ननु व्यभिचाराभावसम्पादकनानाविशेषणविशिष्टहेत्वन्तरेण साभिलाषत्वस्यानुमानं कार्य्यं, तदा तु न दोष इत्याह—अनुमानान्तरादिति। तस्य साभिलाषत्वरूपज्ञानस्य प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वं प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः। अनुमानान्तरेण साभिलाषत्वरूपहेतुं प्रसाध्य तस्य हेतोः प्रकृतानुमानेऽङ्गत्वमेव दोषः। तथाहि साभिलाषत्वरूपसाधकस्याव्यभिचारिहेतोर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरं कार्य्यमिति रीत्यानवस्थाप्रसङ्गात्।

व्यञ्जनावृत्तेरस्वीकारे दोषान्तरमप्याह—किञ्चेति। अनुमानप्रकारमाह—तथाहीति। इयं वधूरिति पक्षः। स्वगृहाधिकरणकक्षणाभिसारकाङ्क्षित्वं साध्यम्। श्वश्रूक्तपतिप्रवाससादरश्रवणसमानकालीनपतिप्रवासविषयकाभिलाषवत्त्वादिति हेतुः। अत्रानुमाने हेतोर्व्यभिचारदोषमाह—नेति। पत्युः प्रवासे सादरश्रवणसमानकालीनगृहशून्यत्व-

---

(व) व्यक्तिवादिस्थापितव्यञ्जनाख्यवृत्तिरनुमितावेवान्तर्भवतीति व्यक्तिविवेककारादीनां राद्धान्तः। तैस्तु काव्येऽनुमितिपदस्यार्थग्रह इत्थं दर्शितः—

वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति।

सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता॥

एवमेव अनुमितिपदस्यार्थग्रहकौशलतः

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्व्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम्।

व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम्॥

अर्थोऽपि व्यञ्जको ज्ञेयः (श)—३० का

अर्थ इति जात्यपेक्षया । वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यास्त्रय एवार्था गृह्यन्ते । क्रमेणोदाहरणानि—

अज्जे घरकरणिज्जं सव्वं णिव्वाहिदं ज्जेव्व ।

एण्हिं समसमणत्थं जउणाइ सिणाणमादिससु (ष) ॥ ५

विषयकाभिलाषवत्त्वरूपहेतुस्तादृशसाध्यं प्रति नैकान्तिको नाव्यभिचारी । व्यभिचारमेव सूचयति—तदिति । कस्याश्चित् श्रीकृष्णाभिसारे आकाङ्क्षाया अभावेऽपि पतिं प्रति द्वेषादेव पतिप्रवासेऽभिलाषसम्भवात् । ननु गोपीनां प्रकरणवशाद्धेतौ कृष्णानुरागित्वं विशेषणं देयं, अतोऽन्यस्त्रियान्तदभावादेव न व्यभिचार इत्याह—प्रकरणेति । पूर्व्ववदिति—हेतुघटकस्य कृष्णानुरागित्वपतिप्रवाससाभिलाषत्वादेर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरस्वीकारेण पूर्व्ववत् प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषापत्तिरित्यर्थः । व्यञ्जनावृत्तेरस्वीकारमते पुनरपि दोषान्तरमाह—किञ्चेति । मानिनीं श्रीराधिकां प्रति श्रीकृष्णपक्षपातिनी काचित् सख्याह—हिअअं इति । हृदयमेव अनङ्कं मनस्विनि ! न पुनस्तेऽङ्गम् । आलिङ्गन्ति पदानां नखराः

इति स्वकीयप्रतिज्ञायाः स्थापने प्रयासस्तेन कृतः । स च न सफलः समजनीति निपुणवेदिनां मतं, यदाह तट्टीकाकृत् प्रकृतग्रन्थव्याख्यानावसरे—'यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते' इति न्यायेनात्यातिप्रौढ़तया ग्रन्थकारो निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्त्तुमारब्ध' इति, 'तदेतदस्य विश्वमगणनीयं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्व्वोत्कर्षशालिताख्यापन'मिति च (व्यक्तिविवेके ४९ पृः)। विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । दर्पणकृता विश्वनाथेनापि स्वग्रन्थे (५म परिच्छेदे) सर्व्वं समासेन समालोचितम् । प्रसिद्धेऽर्थेऽनुमितिपदस्य व्यवहारश्चेत्, तदा व्याप्तिग्रहाभावात् हेत्वाभासः । मूलक्षतिकारिण्यनुमानपरम्परानुवन्धिनी नितरामनवस्थापत्तिश्च । अतो व्यञ्जनास्वीकारः सुतरामपरिहार्य्य इत्यालङ्कारिकमतस्थितिः ।

(श) 'एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिते'ति न्यायादर्थस्यापि शब्दस्येव द्वैविध्यमायाति । वस्तुतस्तु अर्थव्यञ्जनैव व्यञ्जनायाश्चरमांशः, तस्मादेव काव्यस्य काव्यत्वं, यदवलम्ब्य प्राञ्चः प्राहुः—'काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति' । 'प्रत्यक्षदृष्टे कामिमिथुने तच्चेष्टयानुमितरत्यादौ चास्वादानुदयेन शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छब्दोऽपि व्यञ्जकत्वे निमित्तं, किन्तु पर्य्यायान्तरेणापि तदुपस्थितौ व्यङ्ग्यप्रतीतेः शब्दस्याप्रधानतार्थस्य च प्राधान्यमिति तन्मुखेन व्यपदेशः, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'ति न्यायादिति काव्यप्रकाशोद्द्योते । तथाचैकत्र शब्दमुखेनैव चमत्कारबोधोऽन्यत्र त्वर्थद्वारैवेति पृथगनयोर्द्योतनसामग्री ।

(ष) 'इ—हि—आरा विंदुजुआ ए-ओ-सुद्धा अ वस मिलिआ वि लहू' इति पिङ्गलनागमतेनात्र 'जउणाइ' इत्यत्र पञ्च मात्रा एव ग्रहीतव्याः, न षट् । तेनात्र उभयोरेवार्ह्योः

अत्र निश्चिन्ताहं यमुनास्नानच्छलेन तत्तटे खेलन्तं कृष्णमवलोक्य तत्रैव विभ्रमणं करोमीति वाच्यार्थेनैव व्यज्यते ।

लक्ष्यस्य यथा—

'भणिओ वल्लअवइणा' इत्यादौ 'पिअइ वह्न सवणपुडएण' इत्यत्र श्वश्रूक्त-पतिप्रवाससादराकर्णनं लक्ष्यम्, तेन स्वगृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽत्राभिसार्य्य इति व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

इध वुंदावणमज्झे णीसंकणिसुत्तमोरमअणिअरो ।
अलिमित्तभुत्तकुसुमो रमणिज्जो जामुणो कुंजो ॥ ६

अत्र निर्ज्जनत्वं व्यङ्ग्यं, तेन समुचितमिदमेव सङ्केतस्थानं, हे सखि ! तदत्रैव कृष्णः सङ्गमनीय इति व्यङ्ग्यान्तरम् ।

प्रतिविम्बितं कृष्णम् ॥ हे मनस्विनि मानिनि। नखरा इति पदेन नखरेष्वेव प्रतिविम्बितं न त्वन्याङ्गेषु। इदन्त्वन्याङ्गानामावरण एव सम्भवतीत्याह—मानेनावृतसर्व्वाङ्गत्वमिति। अन्यथा नयनस्यामीलने प्रणामार्थं चरणोपान्तगतस्य कृष्णस्य दर्शनेन सद्यः श्रीकृष्णस्य सम्मुखस्थितावसहिष्णुतोपपत्तेः, असहिष्णुता स्यादित्यर्थः। तथा च श्रीकृष्णस्य प्रणामोद्यममालक्ष्यैव तत उत्थायान्यत्र गमनं प्रसज्येतेति भावः। कृष्णस्य चेति—विनयवशाच्चरणनिकटं प्राप्तस्यापि कृष्णस्य मानभङ्गं विना चरणस्पर्शाक्षमत्वं 'प्रतिविम्बित-मालिङ्गन्ती'त्यनेन ध्वनितम्। मानक्षये साग्रहत्वं आग्रहेण सह वर्त्तमानत्वम्।

अर्थ इति—तथा च यथा पदस्य व्यञ्जनावृत्तिरुक्ता तथा पदजन्यार्थस्यापि, एवं वाच्य-लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानां व्यञ्जनावृत्तिः सम्भवतीत्यर्थः। नन्वर्थोऽपीत्येकवचनं न सम्भवतीत्यत आह—जात्यपेक्षयेति। वस्तुतस्तु त्रय एवार्था इति बहुवचनमेव। अम्ब इति—आर्य्ये ! गृह-करणीयं सर्व्वं निर्व्वाहितमेव। इदानीं श्रमशमनार्थं यमुनायां स्नानमादिश्यताम् ॥ वाच्यार्थ-नैवेति—अत्र श्लोके पदस्य व्यञ्जनावृत्तेरभावा'दत्र निश्चिन्ताह'मित्यादि व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थस्यैव भवति, न तु पदस्येत्यर्थः।

सप्तविंशतिर्मात्राणाम्, अतः प्राकृतपैङ्गलोक्त 'गाहू'च्छन्दस्त्वात्। गीतिरित्यपरैः कृता संज्ञास्य। एवमपीतरत्र प्राकृतभाषानिबद्धजातिषु मात्रागणनार्थां लघुगुरुभावविषये विशेषनियमादि-रवधेयः। अनुरूपोऽर्थोऽवस्थाविन्यासश्च—'धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली'ति 'हरिरिह मुग्धवधूनिकरे विलासिनि विलसति केलिपरे' इति च श्रीमज्जयदेवगोस्वामि-चरणाः। अतएव गोपबालाया यमुनास्नानमाश्रये तात्पर्य्यम्।

नानार्थानाञ्च भेदकाः।

संयोगाद्याः— **२१ का**

नानार्थानां शब्दानां नियमं प्रति संयोगादय एव भेदका निर्द्धारका भवन्ति। आदिशब्देन वियोगादयश्च।

तथाहि—

संयोगश्च वियोगश्च विरोधः सहचारिता।
सान्निध्यमन्यशब्दस्य देशः सामर्थ्यमौचितौ।
लिङ्गमर्थः प्रकरणं कालो व्यक्तिरिमा दिशः॥ २१ (क) का

क्रमेणोदाहरणानि यथा—

सकौस्तुभो भाति विधुः शेते विधुरकौस्तुभः;—संयोगवियोगौ।
रामार्ज्जुनौ तथा कर्णार्ज्जुनौ सह नियुध्यतः (ख);—विरोधः।

लक्ष्यस्येति—'भणितो वल्लवपतिने'त्यादौ 'पिवति वधूः श्रवणपुटकेने'त्यत्र सादरश्रवणं लक्ष्यार्थः, तेन लक्ष्यार्थेन व्यञ्जनावृत्त्या 'स्वगृहशून्यत्व' इत्यादि व्यङ्ग्यार्थो ज्ञेयः।

इध इति—इह वृन्दावनमध्ये निःशङ्कविहङ्गमयरम्यनिकरः। अलिमात्रभुक्तकुसुमो रमणीयो यामुनः कुञ्जः॥ तेन व्यङ्ग्यार्थेन 'समुचित'मित्यादि व्यङ्ग्यार्थान्तरं बोध्यम्।

ननु नानार्थ'विधु'इत्यादिशब्दानां कदाचित् कृष्णादिवाचकता, कदाचिच्चन्द्रादिवाचकत्वं, अत्र नियामकाभावः—नापि शक्तिलक्षणादीनां कस्या अपि नियामकता सम्भवतीत्यतो वस्त्वन्तरस्य संयोगवियोगादिरेवात्र नियामक इत्याह—नानार्थानाञ्चेति। एतन्मते तात्पर्य्यस्य वृत्तित्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कारणता नास्ति (ग)। नानार्थस्थले व्यञ्जकपदसमभिव्याहारेण व्यञ्जनावृत्त्यैव निर्व्वाह इति ज्ञेयम्। नियमं प्रतीति—'सकौस्तुभो भाति विधु'रित्यत्र 'विधु'शब्दार्थस्य श्रीकृष्णस्यैव बोधो, नतु चन्द्रस्येतादृशनियमं प्रतीत्यर्थः। दिशो दिग्दर्शनमात्रम्। 'शेते' इति कौस्तुभवियुक्तो विधुः शेत इत्यत्रापि कृष्णस्यैव बोधो, नतु चन्द्रस्य; चन्द्रे

(ख) 'नियुध्यत' इत्यतङ्प्रयोगः 'युध्यती'ति प्रयोगवदन्यथा समाधेयः। तथाचाहुः सिद्धान्तकौमुदीकाराः—'कथं युध्यतीति? युधमिच्छतीति क्यच्'। अथवा चान्द्रादिमतेनात्र परस्मैपदोपपत्तिः—'चान्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्व्वस्मादुभयं पदम्' इति न्यायसुधाकृदुक्तेः।

(ग) 'तात्पर्य्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयवोधने' इत्यभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्य्यवृत्तिः वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका, नातः प्रकृतस्थले तस्या अवकाशः। 'नापदार्थो वाक्यार्थ' इत्यभिदधतामन्विताभिधानवादिनां मते तु तात्पर्य्याख्यवृत्त्यन्तर-

राधामाधवयोः क्रीड़ा मधुमाधवयोर्दिने ;—सहचारिता ।

कृष्णस्य मुनिवर्यस्य ; —अन्यशब्दस्य सान्निध्यम् ।

व्रजेऽसौ परमेश्वरः ;—असौ श्रीनन्दः व्रजे राजेत्यर्थः—देशः ।

मधुना कोकिलो मत्तः प्रमत्ता मधुना वधूः ;—सामर्थ्यमौचिती च ।

उत्पद्य हृदये तस्याः पीड़को मकरध्वजः ;—लिङ्गम् ।

कामत्वे पीड़कत्वमेव लिङ्गम् ।

स्थाणुः कृष्णगुणामोदी ;—अर्थः ।

देवो जानाति मे मनः ;—अत्र प्रकरणवशात्सुहृदि ।

कौस्तुभस्य संयोगाभावाद्वियोगोऽप्यसम्भवः, 'नासंयुक्तस्य वियोग' इति नियमादिति भावः। 'रामार्जुनौ युध्यत' इत्यत्र परशुरामसहस्रार्जुनयोरेव वोधः, नतु दशरथपुत्रपाण्डुपुत्रयोः, शास्त्रे तयोर्विवादाश्रवणात्। एवं कर्णार्जुनावित्यत्र न सहस्रार्जुनस्य वोधः, किन्तु पाण्डवस्यैव। 'राधामाधवयो'रिति द्वितीयमाधवशब्दोऽत्र वैशाखवाची, तत्सहकारेण मधुशब्दश्चैत्रवाची, नतु वसन्तवाची। कृष्णस्येति—'मुनिवर्य'पदसन्निध्यात्कृष्णशब्दोऽत्र वेदव्यासवाची, नतु कृष्णवाची। मधुनेति—वसन्तस्य कोकिलवधोर्मत्ततोत्पादने सामर्थ्यमौचित्यञ्च वर्त्तते, न तु 'मधु'शब्दस्यार्थान्तररूपमदिरायाः। 'मकरध्वज'पदेनात्र कन्दर्पस्यैव वोधो न तु समुद्रस्य, तस्य हृदये पीड़ाजनकत्वाभावात्। 'स्थाणु'शब्देन महादेवस्यैव वोधो, न तु शाखापल्लवादि-

---

कल्पना नास्ति, तन्मतमाश्रित्य टीकाकृतैतदभिहितमिति चेदोमिति ब्रूमः। एवमेव तेषां भट्टानां मतम्—

"शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति।
श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया॥
अन्यथानुपपत्त्या तु वोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकाम्।
अर्थापत्त्यावबोधेत सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम्॥"

इति प्रतिपादितया सरण्या 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्यमेव प्रयोगयोग्य'मिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव सङ्केतो गृह्यते इति विशिष्टा एव पदार्था वाक्यार्थः, नतु पदैरभिधया प्रतिपादितानामर्थानामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निवशाद्वाक्यमानो विशिष्टः सम्बन्धरूपोऽर्थोऽपदार्थोऽपि तात्पर्य्याख्यायातिरिक्तया वृत्त्या ख्यीकृतो वाक्यार्थो वाक्यप्रतिपाद्यो भवतीति। वस्तुतस्तु संयोगादीनां पदार्थनियन्तृत्वे नियामकत्वमङ्गीकृत्य तत एव साक्षात् (न वृत्त्यन्तरकल्पनागौरवेण) पदघटितवाक्यार्थवोधो जायतामिति पक्षमनेकाभियुक्तसम्मतं मनसि निधायापाततष्टीकाकृता कृतश्चात्पर्य्याख्यवृत्त्यन्तर-

चित्रभानुर्व्विभातीति दिनेऽर्कौ निशि पावकः ;—कालः।
शास्त्रे भागवतं भागवतः स्याद् भगवज्जने ;—व्यक्तिः।
एष्वभिधालक्षणयोरनवसरत्वात् संयोगादेरेव व्यञ्जकता।

रहितशुक्लत्वस्य, तस्य कृष्णगुणामोदिपदार्थत्वाभावात्। कमप्यादरणीयं पुरुषं प्रति केनाप्युक्तम्—'देवो जानाति मे मन' इति, अत्र प्रकरणवशा'द्देव'शब्दो युष्मदर्थक एव, न तु 'राजा भट्टारको देव' इत्यभिधानात् राजबोधकः। पावकोऽग्निः। व्यक्तिरिति—व्यक्तिशब्देनात्र पुंनपुंसकादिलिङ्गमेव बोध्यम्—तथाहि नपुंसकलिङ्गत्वे भागवतं शास्त्रं, पुंलिङ्गत्वे भागवतो वैष्णव इत्यर्थः। एष्विति—'विधु'शब्दस्य नानार्थत्वेन कृष्णचन्द्रयोरुभयोर्व्वोधकत्वात् कौस्तुभसंयोगरूपव्यञ्जकपदसान्निध्याद्व्यञ्जनावृत्त्यैव श्रीकृष्णमात्रबोधकत्वमिति ज्ञेयम्। एवमन्यत्र।

व्युदासप्रयासः। तत एवेयं 'एतन्मते' इत्यादौ दर्शिता वैदग्धी। न चान्विताभिधानपक्ष एवालङ्कारिकसम्मत इत्येतावता मन्तव्य इत्यलमभिज्ञानां मान्यानां व्याख्यानोक्तौ कटाक्षनिक्षेपेण। 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इति न्याय आश्रीयते चेत्, तदा नानार्थशब्दस्थले व्यञ्जनावृत्तिसमाश्रयणस्य न किमपि प्रयोजनम्। नन्वत्र तात्पर्य्यशब्दस्यार्थान्तरे प्रयोग इति, तेन प्रस्तुते न कापि बाधा—इति तु न साधीयान् कल्पः; तथात्वे दर्पणकृदुक्तेरनुसरणं कृत्वा ब्रूमः—'किमिदं तत्परत्वं नाम ? तदर्थत्वं वा, तात्पर्य्यवृत्त्या तद्बोधकत्वं वा ? आद्ये न विवादः, व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात्' दित्यादि (५म परिच्छेदे)।

'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्व्वं शब्देन भासते॥'

इति हरिकारिकातः शब्दादेव यया कयापि दिशा विशेषस्मृतिहेतुः पर्य्यवसेयः। 'इमा दिश' इति दिग्दर्शनमेतत्। तेन 'एतावन्मात्रस्तनी' इत्यादौ हस्तादिचेष्टातः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वं, 'इतः स दैत्यः प्राप्तश्री'रित्यादौ 'इत' इत्यनेन 'मत्त' इत्यपदेशादिश्च लभ्यते। एतच्च सर्व्वमभियुक्तनिर्द्देशादेव भवति—तत्रापि व्यक्तिविशेषतारतम्येनार्थबोधप्रणालीभेदः, यदाहुः—

'यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपद्यते॥' इति

'संयोगो विप्रयोग'श्चेत्यादि वाक्यपदीयकारिकायां स्वराणामपि विशेषस्मृतिहेतुत्वं स्वीकृतम्। अत्र तु 'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते' इत्यालङ्कारिकसम्प्रदायपरिगृहीतान्नयात् तेषां परिगणनं कृतम्।

तथा—

अद्यालोकि घनप्रभः सखि! मया कश्चिद्विहारक्रमे
लोलत्केशरमालिकाविलुलितग्रीवो हरिः कानने।
यः सद्यस्तनकुम्भिकुम्भनिकरच्छोदे नखभ्रंशिभि-
र्मुक्तौघैर्धवलीकरोति यमुनातीरे निकुञ्जस्थलीः (च)॥ ७

अत्रानेकार्थशब्दानामनेकसंसर्गस्य व्यञ्जकता।

अधुना काव्य उदाहरणमाह—अद्येति। हे सखि! अद्य कानने विहारक्रमे गमनपरिपाट्यां कश्चिद्धरिः सिंहो मयालोकि। कीदृशः? घना निविड़ा प्रभा यस्य तथाभूतः। पुनः कीदृशः? लोलन्ती चाञ्चल्ययुक्ता या केशराणां स्कन्धस्थितरोमविशेषाणां मालिका श्रेणी, तया विलुलिता मर्द्दिता अर्थात् तया विशिष्टा ग्रीवा यस्य सः। यः सिंहः कुम्भिकुम्भनिकराणां हस्तिकुम्भसमूहानां सद्यस्तने तत्क्षणोत्पन्ने छोदे नखकरणकविदारे सति छोदसमये नखैः करणैर्भ्रंशिभिरधःपतितैर्मुक्तासमूहैर्निकुञ्जस्थलीर्धवलीकरोति। पक्षे कानने वृन्दावने विहारक्रमे प्रेयसीभिः सह विहारपरिपाट्यां स्थितो हरिः श्रीकृष्णो मयालोकि। कीदृशः? घनस्य मेघस्येव प्रभा यस्य सः। पुनश्च लोलन्ती या केशराणां नागकेशराणां माला तया विलुलिता ग्रीवा यस्य सः। यः श्रीकृष्णः सद्यस्तत्क्षणे स्तनरूपाणां हस्तिकुम्भसमूहानां नखाघातेन छोदे सति तत्समये हारत्रोटनान्नखभ्रंशिभिर्मुक्तासमूहैर्यमुनाकुञ्जस्थलीर्धवलीकरोति। अत्र विशेषणीभूतानां 'घन' 'विहार' 'केशर' पदादीनामनेकार्थसम्बन्धेन विशेष्यस्य नानार्थ 'हरि' पदस्याप्यर्थद्वयमात्रबोधकत्वं, न त्विन्द्रादिबोधकत्वमिति ज्ञेयम्।

(च) 'द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु' इति कामकलायां विदग्धविधानात्तदनुरूपस्थले नर्म्मनिपुणप्रगल्भनारीवचनरचनेऽस्मिन्ननेकार्थशब्दप्रयोगेनेष्टार्थान्तरसिद्धिः। वनविहारिणोऽपि श्रीकृष्णस्यैवंरूपेण वर्णनमन्यत्रापि प्रसिद्धं यथा गीतगोविन्दे (८।६) 'भ्रमति भवानबलाकवलाय वनेषु' इत्यादि। अत्र यद्यपि "नानार्थ 'हरि' पदस्याप्यर्थद्वयमात्रबोधकत्व"मिति टीकाकृता मूलतात्पर्य्यनिर्णयार्थमुक्तं, तथापि न तेन प्रस्तुतो मूलकृदाशयोऽभिव्यक्त इति मन्यामहे। वस्तुतस्तु 'दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजम्' (साहित्यदर्पणे २य-परिच्छेदे) इत्यादि श्लोकवदत्राप्यभिधामूला व्यञ्जना वरीवर्त्तीत्यिदर्थमेवेहोपन्यासः। प्रकरणेनाभिधया 'हरि' पदस्य सिंहरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयेव कृष्णरूपोऽर्थो बोध्यते। अत्र च स हरिः हरिः सिंह इवेति च द्योत्यते।

एवमनुकरणशब्दानाञ्च व्यङ्ग्यं प्रति वाक्यार्थ एव व्यञ्जकः । यथा—

आसां रासविलासलास्यलहरीमास्वाद्य वाद्यच्छला-
त्ताधिक् ताधिगिति प्रभाष्य मुरजः स्वर्नर्त्तकीर्निन्दति ।
ते-नाना-गरिमाधमा इति मुहुः पाठस्वरोच्चारणा-
त्तासां हन्त जुगुप्सते भगवती वाणी च गानक्रमान् ॥ ८

अत्र ते नानेति पाठः, गरिमाधमा इति गान्धार-ऋषभ-मध्यम-धैवत-पुनर्मध्यमा इति तानविशेषस्वराः, ताभ्यां ते, नानाविधो योऽगरिमा तेनाधमा इत्यर्थो व्यज्यते । (ङ)

अथार्थानां व्यञ्जकत्वस्य हेतवः । ३२का

अथार्थानां सामान्यत्वेन प्रागुक्तानां वाच्यादीनां व्यञ्जकत्वे विशेषहेतव उच्यन्ते ।

अथ यत्र मृदङ्गादीनां निरर्थकध्वन्यात्मकशब्दोत्पत्तिर्ज्जायते तत्र कवयस्तु यथाकथञ्चिद्वर्णात्मकशब्दस्य सादृश्यमुपलभ्य निरर्थकध्वन्यात्मकशब्देऽपि सार्थकत्वमारोप्य काव्यं कुर्व्वन्तीत्याह—एवमिति । मृदङ्गस्या येऽनुकरणशब्दा वर्णात्मकशब्दस्य सदृशत्वेन प्रतीयमाना व्यक्तध्वन्यात्मक 'ताधिगि'तिशब्दास्तेषां सार्थकत्वेनारोपविषयीभूतानां 'स्वर्न्नर्त्तकीर्धिंगि'ति यो वाक्यार्थः, स तु व्रजसुन्दरीणां सर्व्वोत्कर्षरूपव्यङ्ग्यार्थं प्रति व्यञ्जक इत्यर्थः । मुरजो रासस्यमृदङ्गः । तासां व्रजसुन्दरीणां रासज्ञापक'तेनाना' इति कण्ठस्थः पाठः । एवं 'गरिमाधमा' इत्यक्षराः स्वरा गान्धरादिस्वरवाचका इत्यर्थः । तथाच व्रजसुन्दर्य्यो यथा रासबोधकां'स्तेनाना' इत्यक्षरान् पठन्ति, तथैव 'ते नाना' इत्युच्चारणानन्तरं गान्धारादिस्वरबोधकान् 'गरिमाधमा' इत्यक्षरान् पठन्ति । सरस्वती तु तैरेवाक्षरैरकारं प्रश्लिष्य गन्धर्व्वाणां गानक्रमान् जुगुप्सते निन्दति । एतदर्थमेव स्फुटयाह—अत्रेति । तानविशेषस्वरा तानविशेषस्वरवाचका इत्यर्थः । सरस्वतोक्तमर्थमेवाह—ताभ्यामिति, पाठस्वराभ्यामित्यर्थः । ते गन्धर्व्वाः । गरिमा गुरुत्वं, तद्भिन्नं नीचत्वं, तथाच व्रजसुन्दर्य्यपेक्षया गानशास्त्रे नीचत्वेन गन्धर्व्वा अधमा इत्यर्थः श्लेषेण व्यज्यत इति भावः ।

इदानीं पूर्व्वोक्तवाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानामुत्कृष्टसमभिव्याहारवशादुत्कृष्टध्वनिबोधकत्व-

(ङ) 'नाना अगरिमे'ति वाणीपक्षे सभङ्गश्लेषः । 'ताधिक् ताधिक्' 'ते नाना' इत्यादिशब्दा वङ्गभाषायां तानस्वरबोधने प्रयुज्यन्ते, तैरेव शब्दैरत्र वङ्गमयकाव्यरचनम् । एवं पदकल्पतरु-प्रभृति-वैष्णवाचार्य्यसङ्कलितेषु वङ्गीयसाहित्यपदसंग्रहग्रन्थेषु वैष्णवकवीनामनुकरणशब्देभ्यः काव्योपादनाहरणमनेकश आलोक्यते ।

वोद्धव्यवक्तृप्रकृतिकाकुप्रकरणैः सह ।
देशकालादयश्चार्थे वैशिष्ट्याद्व्यङ्ग्यबोधकाः ॥ २२का

तत्र 'यातासि स्वयमेवे'त्यादौ (१म किरणे ७ श्लोके) तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमिति वोद्धव्यवैशिष्ट्यम्। यां प्रतीयमुक्तिः, सा वोद्धव्या योग्या। अयोग्या चेद्भवति तदा ध्वन्यर्थो न सङ्गच्छते। वक्तृवैशिष्ट्यं प्रकृतिवैशिष्ट्यं प्रकरणवैशिष्ट्यञ्चात्रैव। वक्त्री श्रीराधा—सा सर्व्वश्रेष्ठरूपवैशिष्ट्यवती। प्रकृतिश्च तस्याः सखीः प्रति स्नेहात् श्रीकृष्णाङ्ग-सङ्गप्रापणं व्याजेन करोतीति यदतस्तस्या वैशिष्ट्यम्। तथाविधप्रकरणञ्च तत्र मन्तव्यं, तेन तद्वैशिष्ट्याच्च द्वितीयध्वनिपल्लवः।

काकुवैशिष्ट्यं यथा—

अइ जासि जाहि विविणं रित्तं घेत्तूण कुसुमभाअणं सुमुहि (ढ़)।
पच्चाअमिस्सि तुमं ण केवलं भाअणेण पूणेण ॥ ८

माह—अथेति। अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानां व्यञ्जकत्वे विशेषा वोद्धव्यादयो हेतव उच्यन्ते। यमुद्दिश्य वदति स वोद्धव्यस्तस्य वैशिष्ट्ये उत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्त्तन्ते। एवं यो वक्ता तस्योत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्त्तन्ते। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्।

अत्र 'यातासी'ति पद्यं पूर्व्वमेवोत्तमोत्तमध्वनिकाव्योदाहरणे उपन्यस्तम्। तदानयनार्थं पद्मकानयनार्थम्। वैशिष्ट्यस्य फलतोऽर्थमाह—वोद्धव्येति। तथाच वैशिष्ट्यपदस्य योग्यत्वमेवार्थं इति भावः। वक्तृप्रकृतिप्रकरणानां वैशिष्ट्यञ्चात्रैव श्लोके ज्ञेयम्। यत् यतः सखीं प्रति स्नेहात् एवं करोति, अतस्तस्याः प्रकृतेर्वैशिष्ट्याद्बहवो ध्वन्यर्थाः सम्भवन्ति। एवं प्रकरणवैशिष्ट्यादपि ज्ञेयम्। तथाहि प्रकरणान्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रहीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इत्यादयो ध्वनयोऽत्र ज्ञेयाः।

अइ जासीति—अयि यासि याहि विपिनं रिक्तं गृहीत्वा कुसुमभाजनं सुमुखि!

(ढ़) अत्र द्वितीये पादे आर्य्याद्वितीयपादतोऽतिरिक्तानां तिसृणां कलानां विन्यासात्

जेमण सहइ कणअतुला तिलतुलिअं अद्ध अद्धेण।
तेमण सहइ सवणुतुला अवच्छंदं छंदभंगेण ॥

(प्राकृतपैङ्गले १।१०) इति विधानेन छन्दोभङ्गाशङ्का न कार्य्या, 'बसो वि तुरिअ पढ़िओ दो तिसि वि एक्क जाणेहु' इति पिङ्गलनागेण स्वयमेवानुमोदितत्वात्।

अत्र न केवलं कुसुमभाजनेनैव पूर्णेनागमिष्यसि, अपि तु पूर्णेन मनोरथेनापीति नञ्काकुद्योत्यम् ।

देशवैशिष्ट्यं यथा—

जउणासीअरसिसिरा कमलवणीपवणधूअकिसलअग्गा । (अ)
जह वञ्जीघरपञ्जी धणा पेक्खंति तं देसं ॥ १०

अत्र देशवैशिष्ट्यश्लाघया कृष्णेन सह तत्र मां रमयेति सखीं प्रति काचित् स्वमनोरथं प्रकाशयति ।

कालवैशिष्ट्यं यथा—

एण्हिं जलहरसमए रमणिज्जा रअणवलहीओ ।
णिवडन्तवारिधारा गहीरतरमुहरगब्भकुहराओ ॥ ११

अत्र क्व कृष्णमानेष्यामीति सङ्केतमिङ्गितेन पृच्छन्तीं सखीं प्रति नेदानीं कुञ्जो रमणीयः, अपि तु प्रकृतं वलभीभवनमेवेति कालवैशिष्ट्येन व्यङ्ग्यम् ।

आदिशब्दात् प्रसिद्धिवैशिष्ट्यं यथा—

करकिशलयलीलाम्बुजनिमीलनोन्मीलनातिकुतुकिन्या ।
दक्षिणमक्षि मुरारेः पिधीयते मुच्यते च सिन्धुजया (आ) ॥ १२

प्रत्यागमिष्यसि त्वं न केवलं भाजनेन पूर्णेन ॥ नञ्पदोच्चारणे या काकुस्तया द्योत्य'मपि तु पूर्णेने'ति ध्वन्यर्थरूपं वस्तु ।

जउणेति । यमुनाशीकरशिशिरा कमलवनीपवनधूतकिशलयाग्रा । यत्र वल्लीगृहपल्ली धन्याः प्रेक्षन्ते तं देशम् ॥ वल्लीभिर्निर्मितानि कुञ्जगृहाणि तेषां पल्लीसमूहो यत्र वृन्दावनदेशे तिष्ठति तं देशं धन्या जनाः पश्यन्ति ।

एण्हिमिति । इदानीं जलधरसमये रमणीया रत्नवलभ्यः । निपतद्वारिधारागभीरतरमुखरगर्भकुहराः ॥ अत्र वलभीशब्दः 'वालाघर' (चिलेर् कोट) इति प्रसिद्धः सर्व्वोपरिस्थगृहविशेषवाचकः । निपतद्वारिधारया गभीरतरमुखरा घोरशब्दविशिष्टाः कुञ्जगह्वरच्छिन्नाः । एतेन कुञ्जस्यारमणीयत्वमुक्तम् ।

(अ) अत्रापि पूर्व्ववत् द्वितीयपादे एकस्या कलाया अतिरेकान्न छन्दोभङ्गः, 'जइ दीहो विअ वण्णो लहुजीहा पढ़इ होइ सो वि लहू' इत्यभिधानात् । 'कमलवणी'त्यत्र ह्रस्वेकारपठने तु नाधिक्यमात्रत्वम् । 'कृदिकारादक्तिन' इति गणसूत्रेण ह्रस्वत्वमपि सम्भवति ।

(आ) लक्ष्मीसख्यो मिथो वदन्त्येतदिति साहित्यकौमुदीटीकायां कृष्णानन्दिन्याम्

अत्र मुरारेर्दक्षिणमक्षि प्रसिद्धिवैशिष्ट्यात् सूर्य्यात्मकमिति व्यज्यते ।

* ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे शब्दार्थवृत्तित्रयनिरूपणो नाम

द्वितीयः किरणः ॥ *

करकिशलयेति—करपल्लवस्थलीलाकमलस्य निमीलनोन्मीलने मुद्रणे विकसने च कुतुकिन्या सिन्धुजया लक्ष्म्या भगवतो दक्षिणनेत्रं कदाचित् पिधीयते आच्छन्नं क्रियते, कदाचिन्मुच्यते च। तथा च सूर्य्यरूपं दक्षिणनेत्रं यदाच्छन्नं क्रियते तदा चन्द्ररूपवामनेत्रस्य दर्शनेन लीलाकमलं मुद्रितं भवति। यदा तु मुच्यते तदा सूर्य्यदर्शनेन लीलाकमलं प्रफुल्लं भवतीत्यर्थः। भगवतो दक्षिणनेत्रस्य सूर्य्यत्वं सर्व्वशास्त्रे प्रसिद्धं, अतः प्रसिद्धिवैशिष्ट्यादेव नेत्रस्य सूर्य्यत्वं ध्वनितमिति ॥ * * *

(३।२) स्थितम्।

"विपरीअरए लच्छी वम्हं दट्ठूण णाहिकमलट्ठं ।
हरिणो दाहिणणअणं रसाउला झत्ति ढक्केइ ॥'

इति काव्यप्रकाशोदाहृतपद्यमस्या आर्य्याया मूलं, परमत्र न मनागपि श्लीलताभङ्ग इति वैष्णवकवेरौचित्यसिद्धिं प्रकटयत्येतत्। परमत्रैतन्मन्तव्यं यत् 'जलकेलितरलकरतलमुक्त' (सा. दर्पणे ५म परिच्छेदे) इत्यादौ तदनुरूपश्लोकान्तर इवात्रापि नानुमानतोऽर्थान्तरप्रतीतिः, अपि तु व्यञ्जनावशादेवेति। युक्तिश्च तत्र दर्पण एव आलोकनीयेति ॥

अथ तृतीयकिरणः ।

अथ 'ध्वनिरसव' इति काव्यप्राणत्वेन निरूपितस्य ध्वनेर्भेदमाख्यातुं ध्वनि-शब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—

शब्दार्थादिभिरन्यैश्च ध्वन्यतेऽसाविति ध्वनिः । ३४ का

ध्वननं ध्वनिः, ध्वन्यतेऽनेनेति ध्वनिः, ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिरिति भाव-करणाधिकरणसाधनोऽपि ध्वनिर्भवति । तन्निरासार्थं ध्वन्यतेऽसाविति कर्म्मसाधन एवेति प्रतिजानीते । तदेव किमित्याह—

रसो भावस्तदाभासौ वस्त्वलङ्कार एव च ।
भावानामुदयः शान्तिः सन्धिः शवलता तथा ।
सर्व्वं ध्वनिस्तज्जनित्वे काव्यस्य ध्वनिरुच्यते ॥ (क) ३५ का

शब्दार्थादिभिरिति—शब्दाश्चार्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याश्च, आदिशब्देन श्लेषस्थले पदार्थान्तरसम्बन्धस्य, एवमन्यैरनुकरणशब्दैर्ध्वन्यते व्यञ्जनावृत्त्या बोध्यतेऽसौ शैत्यपावनत्वादि-रूपोऽर्थो 'ध्वनिः' कर्म्मसाधनमेव । न तु ध्वननं ध्वनिरिति भावसाधनं, तथा सति ध्वन्यर्थ-विषयकज्ञानेऽपि 'ध्वनि'व्यवहारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनं, तथा सति ध्वनिकरणे काव्येऽपि 'ध्वनि'व्यवहारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणसाधनं, तथा

(क) भावार्थ'ध्वनि'पदपरामर्शो यथा ध्वन्यालोके चतुर्थोद्योते—'यत् काव्यतत्त्वविषयं स्फुरितप्रसुप्तकल्पं मनःसु परिपक्वधियां यदासी'दित्यादौ । व्यापारार्थककरणसाधन'ध्वनि'पद-परामृष्टस्य वस्तुनो निर्देशश्चन्द्रालोके (७२)—'साम्मुख्यं विदधानायाः स्फुटमर्थान्तरे गिरः । कटाक्षा इव लीलाढ्या व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ॥' अधिकरणसाधनस्य 'ध्वनि'पदस्यो-ल्लेख 'इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथित' इति मम्मटकारिकायाम् । वस्तुतस्तु साधारण्येन कर्म्मसाधन एवायमुद्दिष्टः—तथात्वे रसभावादिषु वस्त्वलङ्कारादिषु च व्यङ्ग्यार्थेष्वेव ध्वनि'पदव्यवहारः । यदाह ध्वनिकारः—'काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा । क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागत' इत्यादौ । एवं काव्ये 'ध्वनि'पदप्रयोग उपचारत एवेति सम्यक् । तथा च ध्वन्यालोके—'वाच्यवाचकसंमिश्रः शब्दार्थो काव्यमिति व्यपदेश्यो व्यञ्जकत्वसाम्यात् ध्वनिरित्युक्तः ।' एवमपि—'प्रत्ययैरनुपा-ख्येयैर्ग्रहणानुग्रहैस्तथा । ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥' तेन व्यञ्जकौ शब्दार्था-वपीह 'ध्वनि'शब्देनोक्ताविल्यभिनवगुप्तपादाः ।

रसाख्यध्वनेरन्ये ध्वनयस्तु प्राणा, रसाख्यस्तु ध्वनिरात्मेत्यदोषः (ख) ।

रसादयः पश्चाद्वक्ष्यन्ते । सम्प्रत्यसुभूतानां ध्वनीनां भेदा दर्श्यन्ते ।

उभयोरभिधामूललक्षणामूलयोस्तयोः ॥

अविवक्षितवाच्योऽन्यस्तत्र वाच्यं द्विधा भवेत् ॥ २६ का

तयोर्ध्वन्योरन्यो लक्षणामूलो ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात् । तत्राविवक्षितवाच्ये ध्वनौ वाच्यं द्विधा भवतीत्यर्थः ।

किन्तत् द्वैधमित्याह—

अर्थान्तरोपसंक्रान्तमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् । २७ का

एकं वाच्यमजहत्स्वार्थतयाऽपरार्थेनोपसंक्रान्तं भवति, अन्यज्जहत्स्वार्थतया स्वविपरीतेनार्थेनाक्रान्तं भवतीति द्वैधम् । क्रमेणोदाहरणानि—

सति ध्वनिविषयकज्ञानाधिकरणे पुरुषेऽपि 'ध्वनि'व्यवहारापत्तेः । तस्मात् कर्म्मसाधनेन शैत्यपावनत्वाद्यर्थ एव 'ध्वनि'शब्दो योगरूढ़िरिति भावः ।

तदेवेति—तत् ध्वनतेः कर्म्मध्वनिपदवोध्यं किमित्यपेक्षायामाह—रस इति । तदाभासौ रसाभासो भावाभासश्च, वस्तु शैत्यपावनत्वादि, उपमाद्यलङ्कारश्च । व्यभिचार्य्यादिभावानामुदय उत्पत्तिश्च शान्तिश्च सन्धिश्च शवलता च । सर्व्वमिति—एते सर्व्वेऽर्था 'ध्वनि'पदवाच्या इत्यर्थः । काव्ये 'ध्वनि'व्यवहारस्तु न मुख्यः, किन्तु लाक्षणिकत्वाद्गौण एवेत्याह—तज्जनीति । तस्य ध्वन्यर्थस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात्तथाभूतत्व इत्यर्थः । एवं सति ध्वनिजनकत्वेनैव काव्ये 'ध्वनि'व्यवहारो, न तु साक्षात् ।

ननु काव्यपुरुषस्य कदाचित् ध्वनयः प्राणाः कदाचिदात्मेत्युच्यते, तत्र को निर्द्धार इत्यपेक्षायामाह—रसाख्येति । रसाख्यध्वनिभिन्ना ये ध्वनयस्ते प्राणाः, रसाख्यध्वनिस्त्वात्मैवेति व्यवस्थया न दोषः । असुभूतानां वस्त्वलङ्काररूपाणां ध्वनीनाम् ।

तयोः प्राणात्मरूपयोर्द्ध्वन्योरुभयोरेवाभिधामूललक्षणामूलयोर्म्मध्येऽन्यो लक्षणामूलो ध्वनिरविवक्षितवाच्यो भवेत् ।

(ख) 'काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति' 'अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः' इत्यादिषु ध्वनिकारवाक्येषु, 'शब्दार्थौ वपुरस्य विबुधैरात्माभ्यधायि ध्वनि'रित्यादौ चार्व्वाचीनानां कारिकावन्धे ध्वनेरेव काव्यात्मत्वेन व्यपदेशः । 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति दर्पणकृतः काव्यलक्षणे, 'काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा । क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ।' 'ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ।' 'रसादिमय एकस्मिन् कविः स्यादवधानवान्' इत्यादिध्वनिकारकारिकासु 'रस आत्मा परे मनः' (अलङ्कारशेखरे

फलमपि फलं माकन्दानां सिता अपि ताः सिता
अमृतममृतं द्राक्षा द्राक्षा मधूनि मधून्यपि।
सह तुलयितुं तेनैतेषां न किञ्चन युज्यते
सुबल! यदयं सारङ्गाक्ष्या भवत्यधरोऽधरः॥ १

अत्र द्वितीय'फला'दिशब्दा निन्दाद्यर्थसंक्रान्ताः। तथाहि—फलं नानावस्थं पाक एव कदाचिन्मधुरं भवति, तेन निन्द्यमेव। सिताः पाकपौनःपुन्येनैव निर्म्मला भवन्ति, नत्वारम्भ एव। अमृतं देवैरपि पीयते। द्राक्षा पूर्व्ववदेव। मधूनि सरघोच्छिष्टानि। अधरस्त्वधर एव, सर्व्वाण्येतान्यधरयतीत्यधरः। 'सह

श्रीकृष्णः सुबलं प्रत्याह—फलमपीति। अत्र द्वितीय'फल'शब्दः कदाचित्कमधुरे लाक्षणिकः। तथा च माकन्दानामाम्राणां फलं कदाचिन्मधुरमिति लाक्षणिको बोधः। पश्चाद्व्यञ्जनावृत्त्या फले निन्द्यत्वबोधो (1) लक्षणामूलः। अत्र द्वितीयलाक्षणिक'फल'पदेन फलत्वरूपेण फलबोधो न भवति, अतएवायं ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात्; अथच प्रथम'फल'पदस्य फलरूपार्थो वाच्यः (2) व्यङ्ग्यभूतनिन्द्यत्वेन संक्रमितश्च भवति। एवमेव सर्व्वत्र 'सिता'दिपदेऽपि बोध्यम्। सिता मिछ्‌रि' इति प्रसिद्धा। हे सुबल! तेन राधिकाया अधरेण सह तुलयितुं तेषामाम्रादीनां मध्ये किञ्चन वस्तु न युज्यते। अमृतं देवैर्निकृष्टैरपि पीयत इति हेतोरमृतस्यापि निन्द्यत्वम्। द्राक्षा पूर्व्ववत् पाकावस्थायामेव मधुरा।

२य मरीचौ) इत्याद्यर्व्वाचीनवचने च रसस्यैवात्मताख्यापनम्। एवं पुनः 'न हि तच्छून्यं (रसध्वनिशून्यं) किञ्चित् काव्यमिति; यद्यपि च रसेनैव सर्व्वं जीवति काव्यम्'... (ध्वन्यालोकलोचने द्वितीयोद्द्योतव्याख्यायाम्) इत्यभिनवगुप्तपादानां, 'प्रबन्धानां जीवितभूतो रस' इति प्रतापरुद्रयशोभूषणकाराणाञ्च निर्द्देशात् रसस्य प्राणत्वमपि सूचितमिति। इत्यालङ्कारिकमतानैक्ये (वस्तुतस्तु न मतानैक्यविलसितमेतत्, किन्तु शब्दप्रयोगानवधान-विजृम्भितमेवेति दिक्) श्रीमत्कर्णपूरगोस्वामिपादा आत्मरूपेण रसस्य, प्राणत्वेन च ध्वनेरभिधानमिच्छन्ति। स्वनामधन्यानां ध्वनिकारप्रकाशकारादीनां काव्यात्मत्वतल्लक्षण-भेदादिनिर्द्देशप्रसङ्गेषु स्वस्वमतासङ्गतिर्द्दृश्यतेति कैश्चिदनवद्यमभिहितम्। परमतदूषयिता दर्पणकृदपि नात्र विषये सावधान इवाभाति—यतस्तेन 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणं कृतं, पश्चात् काव्यस्य ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यरूपेण द्विधा विभागः कृतः, 'ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तम'-मित्यभिधानेन वस्त्वलङ्कारध्वनीनां रसध्वनेरिवोत्तमता आयाति, तेन काव्यस्य नियतरूपेण रसात्मता व्याहतेति स्वमतविरोधस्तस्य स्फुट एव। एवमादिकं वैमत्यमालोक्य ग्रन्थकृतात्र

(1) 'निन्द्यत्वबोधे' इति निन्दनीयः पाठः (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु।

(2) 'फलरूपवाच्यः' इति (ख) (घ) पुस्तकयोः पाठः।

तुलयितुं तेनैतेषां न किञ्चन युज्यत' इति विशेषवचनादुपमेयद्वितीयपदे स्तुत्यर्थएव व्यङ्ग्यः, न तूपमानद्वितीयपदवद्धेयांशता ।

यथा वा—

प्रेम्णा विद्रुतमेकवद्यदुभयोस्तन्मानसं मानसं
सर्व्वास्वेव दशासु यन्नवनवं तत् सौहृदं सौहृदम् ।
यत् कृष्णस्य विनोदभूरहरहस्तद्यौवनं यौवन-
न्तद्विच्छेदविधौ न यत् परिचयस्तज्जीवनं जीवनम् ॥ २ (ग)

द्वितीय'मधु'पदस्य सरघोच्छिष्टे लक्षणा, 'सरघा मधुमक्षिका' । अधरस्त्वधरयति स्वापेक्षया सर्व्वाण्येव स्वादुवस्तूनि निकृष्टयतीत्यर्थः । विशेषवचनादिति—उपमेयस्या'धरोऽधर' इति वाक्यस्य द्वितीये'ऽधर'पदे स्तुत्यर्थो व्यङ्ग्यः, न तूपमानीभूतानां 'फलमपि फल'मित्यादिवाक्यानां द्वितीय'फला'दिपदस्येव हेयांशतारूपार्थो व्यङ्ग्यः । अत्र सर्व्वत्रोपमानस्य तिरस्कार एव व्यङ्ग्यो बोध्यः ।

माथुरविरहेण व्याकुला श्रीराधा ललितां प्रत्याह—उभयोः कान्तयोः प्रेम्णा विद्रुतं सत् यदेकवद्भाति तन्मन एव मानसं मनःपदवाच्यम् । अत्र द्वितीय'मानस'पदस्य (3) मनःपदवाच्यत्वरूपेण लक्षणा, अतएव द्वितीय'मानस'पदेऽविवक्षितवाच्यत्वसिद्धिः । तेन लाक्षणिकपदेन मनसः श्लाघनीयत्वरूपोऽर्थो व्यङ्ग्यः । तथाच प्रथम'मानस'पदस्य मनोरूप-वाच्यः व्यङ्गीभूतश्लाघनीयत्वरूपार्थान्तरेण संक्रमितश्चेति भावः । श्रीकृष्णविच्छेदे सति यस्य जीवनस्य न परिचयो न विद्यमानता, तज्जीवनं जीवनम् ।

'ध्वनिरसव आत्मा किल रस' इति निपुणमभिधानं कृतम् । न चेत्थं तस्य कुत्राप्यसङ्गति-रित्यनिन्दितमेवैतन्मन्यामहे ।

(ग) भक्तिप्रह्वमनसस्तत्रभवतः कविकर्णपूरस्यायमनवद्यः सरस्वतीनिस्यन्दः, भगव-द्विच्छेदचिन्ताज्वरोच्छ्वासत एवास्योद्भवः 'त्रिभुवनमेव तन्मयं विरहे' इति न्यायात् । एवमप्यन्यत्र (४र्थे किरणे १म श्लोके) "दृष्टा भागवता ··" इत्यादौ 'वत राधे ! वामाय तुभ्यं नमः' इत्यन्ते प्रबन्धे श्रीकृष्णचैतन्यचरणसङ्गभङ्गविधुरता वर्णिता । श्रीमच्चैतन्यप्रभुपादाना-मपि शिक्षाष्टके 'युगायितं निमेषेण चक्षुषा प्रावृषायितम् । शून्यायितं जगत् सर्व्वं गोविन्दविरहेण मे ।' इतीयमेवावस्था प्रकटिता । वस्तुतस्त्वेवंविधभक्तानां नित्यलीला-सक्तगोपाङ्गनानामिव परमात्मरूपिणः साक्षाद्भगवतो न कदापि तत्त्वतो विच्छेदः— यदुक्तं व्रजनारीनित्यासक्तिवर्णनप्रसङ्गे स्कन्दपुराणे—'वृन्दारण्ये विहरता सदा रासादि-विभ्रमैः । हरिणा व्रजनारीणां विरहोऽस्ति न कर्हिचित् ॥' श्रीकृष्णचरणे सर्व्वस्वसमर्पणं

---

(3) 'द्वितीय 'मनः' पदस्य' इति सर्व्वेष्वेव पुस्तकेषु पाठः । स च मूलाननुगतत्वादनुपादेयः ।

स्वविपरीतार्थेनाक्रान्तं यथा—

सौभाग्यमेतदधिकं मम नाथ कृष्ण ! प्राणैर्म्ममातनि सुखं प्रणयेन कीर्त्तिः।
दृष्टश्चिरादसि कृपापि तवेयमुच्चैर्न्न स्मर्य्यते न भवतात्मगृहस्य मार्गः ॥ २

अत्र 'सौभाग्य'मित्यसौभाग्यं, 'सुख'मिति दुःखं, 'कीर्त्ति'रकीर्त्तिः, 'कृपा'ऽकृपा, 'आत्मगृहस्ये'ति परगृहस्य स्वविपरीतेनाक्रान्तम्। (घ)

ध्वनिर्यस्त्वभिधामूलस्तत्र वाच्यं विवक्षितम्।
तथापि व्यङ्ग्यनिष्ठं स्यात् स च द्वैविध्यमृच्छति।
कोऽपि लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमोऽपरः॥ ३८ का

अभिधामूलध्वनौ तु विवक्षितमपि वाच्यं व्यङ्ग्यनिष्ठम्। स च ध्वनिर्लक्ष्य-व्यङ्ग्यक्रमोऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमश्चेति द्विविधः—लक्ष्यं क्रमप्राप्तं व्यङ्ग्यं यत्र स तथा,

काचित् खण्डिता श्रीकृष्णं प्रति सोल्लुण्ठवचनमाह—एतत्तवागमनं ममाधिकसौभाग्य मधिकसौभाग्यजनकमित्यर्थः। त्वद्विच्छेदे मम प्राणैः कर्त्तृभिः सुखमतनि विस्तारितम्। एवं मद्विषयकेण तव प्रणयेन मम कीर्त्तिरतनि। चिराद्बहुकालानन्तरं त्वं दृष्टोऽसि, तेन मयि कृपाऽपि (4) त्वयातनि। मद्गृहं तवात्मगृहं, तादृशात्मगृहस्य मार्गस्त्वया स्मर्य्यत इति न, अपि तु स्मर्य्यत एव। अत्रेति—'सौभाग्य'पदस्यासौभाग्ये लक्षणा, 'सुख'पदस्य दुःखे लक्षणा। एतादृशक्लेशेऽपि यस्मात् प्राणा न निर्गतास्तत एव मत्प्राणा मद्दुःखदायका इति भावः। मद्गृहं तव परगृहं, न तु स्वगृहम्। सर्व्वत्र विरुद्धलक्षणाभिर्मद्विषये त्वं प्रेमशून्य इत्यर्थो व्यज्यते। तथा च खण्डितनायकस्य प्रेमशून्यत्वरूपो व्यङ्ग्यो लक्षणामूलः, तथा वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्पष्ट एवेति भावः।

तत्सेवायां तत्परता च परानन्दाय मोक्षायैव च। विवृतिः खलु माधुर्य्यात्मा, सौहृदस्य नवनवत्वं नित्यमभ्यर्थनासाधुत्वाय, अतो व्यङ्ग्यार्थपरिपुष्टिः। लक्षणामूलोऽयं ध्वनिर्यथा तथोपरिष्टाद्दर्शितमिति।

(घ) इदमेवान्यैरत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमिति कथ्यते। उदाहरणान्तरे च 'निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते' इत्यन्तं रामायणपद्यं, 'या निशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी' इत्यादि भगवद्गीताश्लोकश्च। लक्षणामूलध्वनिपरिग्रहेन लक्षणान्वयव्यतिरेकानु विधायित्वमेवास्य ध्वनेर्न्निदानमिति पक्षः स्वीकृतः। निरूढलक्षणावत्पदघटितकाव्यीय-ध्वनिरेवानाङ्गीकृत इति, अन्यथा तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमस्फुट-सन्दिग्धप्राधान्य-तुल्य-प्राधान्यादिसंज्ञकं व्याहतं स्यादित्यनुपदमेव मूलतः स्फुटीभविष्यति।

---

(4) 'महती कृपापि' इति (क) (ख) पुस्तकयोः पाठः।

अलक्ष्यो व्यङ्ग्यस्य क्रमो यत्र स तथा । क्रमस्तु विभावादिभिर्व्यज्यमान एव रसः, न तु विभावादय इति । लाघवाच्छतपत्रशतीयुगपद्वेधाभिमानवत् यत्र क्रमो न लक्ष्यते स तावदक्रमः । (ङ)

रसो भावस्तदाभासौ भावशान्त्यादिरक्रमः । ३९का

रसादिस्त्वक्रमोऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः । आदिशब्दाद्भावोदयभावशावल्य-भावसन्धयः । अयमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसनिरूपणे दर्शयिष्यते । सम्प्रति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो दर्श्यते—

यत्रानुध्वनिना व्यङ्ग्यं लक्ष्यते क्रमपूर्व्वकम् ।
स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दार्थोभयशक्तिभूः ॥ ४०का

विवक्षितमपीति—विवक्षितमपि वाच्यं व्यङ्ग्यनिष्ठं व्यङ्ग्यपर्य्यवसानं स्यादित्यर्थः । तथाच वाच्यार्थस्य विवक्षायामपि व्यङ्ग्यार्थस्यैव प्राधान्यं, न तु वाच्यार्थस्येति भावः (ङ) । लक्ष्यमिति—वस्त्वलङ्कारादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्त्यन्तर्ज्ञानरूपक्रमः सर्व्वेषां लक्ष्य इत्यर्थः । अलक्ष्य इति—रसादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्त्यन्तर्ज्ञानरूपक्रमो न लक्ष्य इत्यर्थः । ध्वनिविषयकज्ञानस्योत्पत्त्यादिना ध्वनेरप्युत्पत्त्यादिव्यवहारः । अत्र दृष्टान्तो लाघवादिति—शतपत्रस्य कमलस्य शतसंख्यकपत्राणां सूच्या वेधे जाते सति प्रत्येकपत्रस्य यः प्रत्येकवेधस्तस्योत्पत्त्यादिक्रमो लाघवात् सूचीकरणकवेधनिष्ठशैघ्र्यान्न लक्ष्यः । अतएव मया युगपदेकक्षण एव सर्व्वेषां वेधः कृत इति तेषामभिमानो यथा, तथात्रापि रसादि-व्यङ्ग्यानामुत्पत्त्यादिक्रमोऽपि न लक्ष्यः ।

(ङ) क्रमस्त्विति—एतमेवाभिप्रायं मनसि निधाय भगवता मुनिनोक्तं 'विभावानुभाव-व्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति'रिति । सर्व्वं तच्च 'रस'किरण एव नियतं विशदीभविष्यति । 'विभावादिभि'रित्यत्रादिपदस्य बहुवचनस्य च सार्थकतातएव स्फुटा—'एवञ्च विभावादीनां दण्डचक्रादिन्यायेन समूयैव कारणत्वं, न तु तृणारणिमणिन्यायेनैकैकस्ये'ति मन्तव्यम् । विभावाद्याः कारणान्येव, 'रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः' (सा. दर्पणे ३य परिच्छेदे) । अक्रम इति—असंलक्ष्यक्रम इति यावत् । ''अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्व्विभावादि-प्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति, किन्तु नासौ निपुणेनापि लक्षयितुं शक्यः ।' कथं तावदस्याक्रमस्य ध्वनेर्न्निरतिशयानन्ददतया बहुविषयतया च सहृदयहृदयं सततमेवाधि-कुर्व्वत एकत्वेन गणना क्रतेति न दुरूहः प्रश्नः । 'एषु रसादिषु चैकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्न्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्त'मिति विश्वनाथः ।

अनुध्वनिरणुरणनं ध्वनेरेव दीर्घदीर्घभाव: प्रतिध्वनिरिव वा। स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य: शब्दशक्तिभूरर्थशक्तिभू: शब्दार्थोभयशक्तिभूश्चेति त्रिधा।

आद्यो द्विधैवालङ्कारवस्तुनोर्द्योतनाद्भवेत् । ४१का

आद्य: शब्दशक्तिभूर्द्विधैव भवेत्। 'एव'कारस्तु अर्थशक्तिभववच्छब्दशक्तिभवोऽपि द्वादशेति परमतं व्यावर्त्तयति (च); अथवाऽलङ्कारस्यैव, वस्तुन एव, नान्यतरविशिष्टस्येत्यर्थ:।

तत्रालङ्कारद्योतक: शब्दशक्तिभूर्यथा—

आशामात्रे विलसदुदय: पद्मिनीचक्रबन्धु:
सिद्धाभोग: सततमनिशामोदमैत्रीकषाय:।

अनुरणनमिति—यथा घण्टादीनामेकनादोत्तरमपरनादानां क्रमो ज्ञायते, यथा वा ध्वन्युत्तरं प्रतिध्वनिर्ज्ञायते, तथैव येषां ध्वनीनामुत्पत्त्यादिक्रमो लक्ष्यते, स लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य:।

अथवेति—'आद्यो द्विधैवे'त्यत्र 'एव'कारोऽलङ्कारवस्तुनोरित्यनन्तरमेव योजनीयम् (च)। तथा चालङ्कारस्यैव द्योतनात्, न तु वस्तुविशिष्टालङ्कारस्य; एवं वस्तुन एव द्योतनात्, न त्वलङ्कारविशिष्टस्य वस्तुन:। एवं सति केवलालङ्कारस्य द्योतनात्, तथा केवलवस्तुनो द्योतनादाद्यो द्विधा भवतीत्यर्थ:।

आशामात्र इति—अयं कृष्णरूपश्चन्द्रो रोचि:पूरै: कान्तिप्रवाहै: शीततां जाड्यं हरतु। प्रसिद्धचन्द्रस्तु शीततां करोति। तथाऽयं भजतां जनानामाशामात्र एव विलसन्नुदयो यस्य स:। अत्र शब्दमात्रश्लेषेणास्याशामात्रे दिक्सामान्य उदय:, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु पूर्वाशायामेवोदय:। अयं पद्मिनीसमूहानां बन्धु:, स तु द्वेषी। अयं सततं सिद्ध आभोग: परिपूर्णता यस्य तथाभूत:, स तु कदाचित् पूर्णिमायामेव सिद्धाभोग:। अनिशं निरन्तरमामोदमैत्रीकषाया यस्य तथाभूत:। 'कषाय'शब्दोऽत्र माधुर्यवाची, 'मधुरेऽपि कषाय: स्या'दित्यनुशासनात्। अत्रापि शब्दमात्रश्लेषेण निशाभिन्नेऽपि काल आमोदादयो

उत्पलशतपत्रव्यतिभेदे क्रमोऽतिशीघ्रजन्यत्वादलक्ष्य:, अत्रापि कार्य्यकारणपरम्परा तदभिव्यक्तितो रसभोगप्रणाली च न संलक्ष्यत इति तु न रिक्तं वच:।

(च) परमतमिति—नैतन्मते प्रसिद्धैरालङ्कारिकैरास्था स्थाप्यते, नास्य मतस्योल्लेखलेशोऽपि प्राचीनप्रसिद्धग्रन्थेषूपलभ्यते। मूलमेतन्मतस्य न तावत् दुर्निरूपम्—यत: 'अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिते'ति न्यायेन अर्थबोधप्रसङ्गे सर्व्वत्रैव शब्दस्य साचिव्यम्, अतोऽर्थशक्त्युद्भवध्वनिभेदस्य प्रत्येकस्य प्रतिरूपकमेकं शब्दशक्त्युद्भवध्वनिकाव्यमस्तीत्यनुमानम्, तेन द्वादशधैव शब्दशक्त्युद्भवोऽपि विभजनीय इति मतम्। टीकाकृता 'एव'कारस्य द्वितीयपक्षव्याख्यावलम्बनेन मतस्यास्योल्लेखयोग्यत्वमपि व्याहतमिति दर्शितमिति मन्यामहे।

राधाश्लेषादिषु निरवधिव्यापृतः शोणपादो
रोचिःपूरैर्हरतु भजतां शीततां कृष्णचन्द्रः (क) ॥ ४

अत्र शब्दशक्त्याऽद्भुतश्चन्द्र इति प्रसिद्धचन्द्राद्व्यतिरिक्तैरखिलैर्गुणैर्व्यतिरेकालङ्कारो ध्वनितः। यद्यप्यसौ ध्वनित्वेनालङ्कार्य्य एव, तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालङ्कार एव (ज)। एवमन्येऽपि।

यस्य सः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु निशायामेव। राधाया आलिङ्गनादिकर्म्मसु निरवधिव्यापारयुक्तः, स तु राधाश्लेषादिनक्षत्रेषु कदाचित् संयुक्तः। अयं शोणपादो रक्तचरणः, स तु श्वेतपादः। अत्र 'पाद'शब्दः किरणवाची। अत्राशादिशब्दानां परिवृत्त्यसहत्वादेव शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिरिति ज्ञेयम्।

अलङ्कार्य्योऽलङ्काराश्रय एव, ध्वनेस्तु प्राणत्वात्, प्राणस्य च शरीरारम्भकत्वात्; शरीरन्त्वलङ्काराश्रय एव, न त्वलङ्कारस्वरूपं, कथं व्यतिरेकालङ्कारस्य ध्वनिरूपत्वमित्याक्षेपः। श्रमणोऽवधूतः—यद्यप्यवधूतस्य वर्णाश्रमादिकं किमपि नास्ति, तथापि पूर्व्वदृष्टस्य ब्राह्मणस्य स्मरणात् ब्राह्मणभिन्नेऽप्यवधूते कदाचिद्ब्राह्मणोऽयमिति प्रतीतिर्यथा जायते, तथालङ्कारभिन्नेऽपि ध्वनावलङ्कारप्रतीतिर्ज्जायत इति भावः।

(क) श्लोकेऽस्मिन् 'पद्मिनी' 'मैत्री' 'मोद' 'कषाय'शब्दाः कृष्णपक्षे व्याख्यायां पारिभाषिकाः पारिभाषिककल्पा वा। पद्मिनी खलूत्तमा स्त्रीजातिः। 'अनिशामोदै'रित्यत्र सभङ्गाभङ्गश्लेषः, मोद इति कृष्णपक्षे। 'मोद' 'मैत्री' 'कषाय'पदैश्चित्तवृत्तीनां मैत्रीकरुणामुदिताख्यानां परिग्रहः, न तु पापिषूपेक्षालक्षणाया 'उपेक्षा'या अपि—स खलु धर्म्मः वैष्णवमताननुमोदितः। 'कषाय'पदेन माधुर्य्यं, ततः गौण्या वृत्त्या करुणाया बोधः। भजतां नित्यभक्तानामिति यावत्। अत्र 'माले' 'बन्धुः' 'सततम्' 'अनिशं' 'निरवधि' 'शोण' इत्येतेषां पदानां पदांशानां वेष्टार्थबोधे साचिव्यं स्फुटमेव। 'आशामाते विलसदुदयः' इत्यस्य सन्दर्भांशस्य व्याख्याऽन्यथापि विधेया। यदैव भक्तानां भगवन्तं साक्षात्कर्त्तुं प्रबलतरार्त्तिराकाङ्क्षा वा जायते, तदैव स प्रकटो भवति, विभूतिरूपेणांशकलात्वपक्षावलम्बनेऽवताररूपेण वा। सर्व्वत्रैव तस्य प्रकाशः—'तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाती'ति श्रुतिः। अनन्ता तद्विभूतिपरम्परा—'अनन्तवीर्य्यामितविक्रमस्त्वं सर्व्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व्वः' इति श्रीश्रीगीतास्मृतिः। अवताररूपेण भक्ताशापूरणाकाङ्क्षिणा तद्हृदयस्तत्रैवाभिहितः—'धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे' इति।

(ज) तदुक्तं काव्यप्रदीपे 'प्रकाश'ग्रन्थव्याख्यावसरे 'ननु दीप्तोपमादीनां प्राधान्यं न वा? आद्ये कुतस्तेषामलङ्कारत्वं, अन्यानलङ्करणात्, द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वं व्यङ्ग्यस्याप्राधान्यादिति चेत्, न; पूर्व्वं (वाच्यत्वदशायाम्) अयमलङ्कार आसीदित्येतावताऽ-

दधती समधुपरागं परिमलमेकान्तसुकुमारा।
गुणकलिता (5) ललिते! मम भूषितकण्ठा त्वमेव वनमाला॥ ५

अत्र शब्दशक्त्या कवेर्व्वनमालाललितयोः साधर्म्म्यं निरूप्य प्रयासे व्युपरते सति वस्तुभूतः कश्चिदर्थः स्फुरति। स च—त्वमेव वनमाला, नान्येति; त्वां प्रत्येव मे समादरः, न तस्याम्; तेन त्वदालिङ्गनमेव मे प्रेय इति वस्तु।

अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जकः स्वयमुद्भवो।
कवेः प्रौढ़ोक्तिनिष्पन्नो वक्तुस्तत्कल्पितस्य च॥ ४२ का

अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिः स त्रिधा भवति—स्वतःसम्भवो, कविप्रौढ़ोक्ति-निष्पन्नशरीरः, तन्निवद्धवक्तृप्रौढ़िनिष्पन्नशरीरश्च (भ्क)। तत्र स्वतःसम्भवी

हे ललिते! भूषितकण्ठा सती त्वमेव मम वनमाला। मधुपस्य भ्रमरस्यानुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं सुगन्धं दधती, ललितापक्षे तवाधरमधुपानकर्त्तुर्म्ममानुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं दधती। गुणः सूत्रं वैदग्ध्यादिश्च। प्रेय इति अभीष्टमित्यर्थः, इति वस्तुध्वनिः 'मधुपा'दिशब्दानां परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः।

तन्निवद्धवक्तृप्रौढ़ीति—तेन कविना स्वकृतश्लोके निवद्धा उक्ता ये वक्तारस्ते दूतीनायिका-प्रभृतयो वहवो भवन्ति। तेषां प्रौढ़ोक्तिभिर्निष्पन्नं शरीरं यस्य सः। अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिरिति—सूत्रे'ऽर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जक' इत्यत्र व्यञ्जकपददर्शनात्ऽत्रापि व्याख्यायां व्यञ्जको यो ध्वनिः स त्रिविध इति व्याख्येयम्। एवं सति यत्र काव्ये ध्वनेर्द्ध्वन्यन्तरोद्गारो

लङ्कारव्यपदेशात्—यथा ब्राह्मणपूर्व्ववौद्धसन्न्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः। नन्वेवं व्यपदेश-समर्थनेऽप्यलङ्कारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न—'अलङ्कार'पदेन (अलङ्कारध्वनिशब्दगतेन) तद्योग्यताया (अलङ्कारजातीयरूपायाः) विवक्षितत्वात्, न चैवं रसादिध्वनावप्यलङ्कार-ध्वनित्वप्रसङ्गः, संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य (कदाचिदलङ्कारस्य) तथा (अलङ्कारध्वनि-व्यपदेश्यतया) अभिप्रेतत्वात्। वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यङ्गस्य वाच्यापेक्षयैव, न तु रसापेक्षयापि, तदपेक्षया सर्व्वत्र गुणीभावात्; तथा चोपमादीनां रसाङ्गतयाऽलङ्कारत्वं, वाच्यापेक्षया प्राधान्यञ्चेति न दोषलेशावकाश' इति।

(भ्क) रसगङ्गाधरकृता जगन्नाथेन ततपूर्व्वतरैश्च केश्चित् कविनिवद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिनिष्पन्न-शरीरस्य ध्वनेः कविप्रौढ़ोक्तिनिष्पन्नादस्मात् पृथक् सत्ता न तावत् स्वीकृता। तदसत्—यदाहुर्दर्पणकाराः—'न खलु कवेः कविनिवद्धस्येव रागाद्याविष्टता। अतः कविनिवद्ध-

(5) 'गुणगुम्फिता' इति (क) (ख) (छ) पुस्तकेषु पाठः। तथात्वे तु आर्य्यायास्तृतीये पादे त्रयोदश मात्राः, मात्राधिक्यञ्च प्रागप्रदर्शितदिशा कथमपि समर्थनीयम्।

न केवलं कविभणितिमात्रनिष्पन्नः, व्यवहारेऽपि समुचितत्वेन सम्भाव्यमानः । अन्यौ कविना तन्निबद्धवक्त्रा च प्रतिभामात्रेण व्यवहारासिद्धावपि निर्म्मितौ ।

वस्तुत्वालङ्कृतित्वाभ्यान्ते द्वैविध्येन षट् स्मृताः । ४३का

ते त्रयो भेदा वस्तुरूपतयाऽलङ्काररूपतया च षट्प्रकाराः स्युः ।

वस्तुना वस्त्वलङ्कारावलङ्कारेण तेषु चेत् ।

व्यज्येते अप्यलङ्कारवस्तुनी(6) द्वादशापि तत् ॥४४का

तेषु षड्विधेषु चेत् यदि वस्तुना वस्तु चालङ्कारश्च व्यज्यते, अलङ्कारेणालङ्कारो वस्तु च व्यज्यते, तत् तदा द्वादशापि भवन्तीत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—

वर्त्तते तादृशोत्तमोत्तमकाव्यस्थितोत्तमध्वनेरेव लक्षणम् । अस्यैव द्वादश भेदा वक्तव्याः । यत्र ध्वनेर्द्ध्वन्यन्तरं नास्ति केवलध्वनिमात्रं, तदर्थं लक्षणान्तरमनुसन्धेयम् । अन्याविति—स्वतःसम्भविध्वनिभिन्नौ कविवाङ्निष्पन्नकविनिबद्धवक्तृवाङ्निष्पन्नध्वनी इत्यर्थः । तौ तु कविना कविनिबद्धवक्त्रा च प्रतिभामात्रेण स्ववचनेनैव निर्म्मितौ । तत्र तत्र लोकव्यवहारासम्भवेऽपि चतुर्म्मुखस्येव कविरेव स्वतन्त्रसृष्टिकर्त्तेति भावः । अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे—'नियतिकृतनियमरहिता'मिति ।

षट्प्रकाराः स्युरिति—षड्भेदास्तु सामान्याकारेणापातत एवोक्ताः, किन्तु वक्ष्यमाणद्वादशभेदस्यान्तर्गता एव, न तु तदपेक्षया स्वतन्त्राः, अतएव षड्भेदानां स्वतन्त्रोदाहरणं न

वक्तृप्रौढ़ोक्तिः कविप्रौढ़ोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारकारिणीति पृथक् प्रतिपादिते'ति' । अपि च न खलु कविः सर्व्वदैव स्वकाव्यनिबद्धपात्रमुखेण स्वकीयामेवाभिप्रायप्रणालीमाविष्करोति । प्रौढ़ोक्तिरध्यवसायमूलातिशयोक्त्यलङ्कारप्राणभूतेति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तत्र 'प्रौढ़ोक्ति'पदेन सर्व्वविच्छित्तिजीवातुभूतस्य प्रसिद्धस्यातिशयोक्तिचक्रस्यैव परिग्रह इत्यभिधानेऽपि न किमपि वैयर्थ्यम्—यथाहाचार्य्यदण्डी स्वनिबन्धे—'अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥' (२२२०) । यद्वात्र 'प्रौढ़ोक्ति'पदेन 'वक्रोक्तिजीवित'कृता कुन्तकेण संज्ञान्तरकल्पनयेतरथावर्त्तकत्वेन परिच्छिन्नाया वक्रोक्तेरेव निर्द्देशः—तथा च तत्पद्ये 'प्रसिद्धं मार्गमुत्सृज्य यत्र वैचित्र्यसिद्धये । अन्यथैवोच्यते सोऽर्थः सा वक्रोक्तिरुदाहृता ॥' 'सैषा सर्व्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते । यत्नोऽस्यां कविना कार्य्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥' इति च । 'प्रौढ़ोक्ति' पदस्य तात्पर्य्यग्रहे पण्डितराजजगन्नाथपादानां प्रहेलिकाप्रायमप्यभिधानमतीव चमत्कारीत्यत्रोदाह्रियते—'यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यं, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते' इति ।

---

(6) 'वस्त्वलङ्कारवस्तुनी' इति (ख) पुस्तके वर्ज्जनीयः पाठः ।

गोउलमहिंदणंदण सुखवरे एत्थ मा पविस।
अज्ज सहीए सामी गोमी दूरं गओ गोट्‌ठं॥ ६ (ञ)

अत्र स्वामी, न तु प्रियः। गोमी बह्वीनां गवां पतिः, तेन शीघ्रं नायास्यति। दूरं, न तु नेदीयः, अतश्चिरं व्याप्यास्य गृहं शून्यं भावि। तेनात्र निःशङ्कमेव प्रविश्य विलस्यतामिति वस्तु।

श्रूयते परिमले मलशब्दो मेखलादिषु खलाद्यभियोगः।
चन्दनादिरस एव हि पङ्को नीवीकेशरसनादिषु वन्धः॥ ७ (ट)

अत्र कवेरप्रयासरचनावलात् (7) व्रजलोके मलाद्यभावो वस्तुभूतोऽर्थः स्वतःसम्भवी, तेन स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इति द्वेधा।

गञ्जनान्न हि विभेषि गुरूणां खञ्जनाक्षि! यमुनामधुनागाः।
अञ्जनाभ इह कुञ्जर एकः कञ्जनालदलभञ्जनकारी॥ ८

दत्तम्। क्रमेणेति—तत्र स्वतःसम्भविनो ध्वनेर्व्वस्त्वन्तरव्यञ्जकं वस्तुरूपं प्रथमभेदमाह—गोउलेति। गोकुलमहेन्द्रनन्दन! शून्यगृहेऽत्र मा प्रविश। अद्य सख्याः स्वामी गोमान् दूरं गतो गोष्ठम्॥ अतश्चिरकालं व्याप्यास्या गृहं शून्यं भविष्यतीति वस्तुध्वनिः, तेन वस्तुध्वनिना'त्र निःशङ्क'मित्यादि वस्तुध्वनिरित्यर्थः।

अलङ्कारव्यञ्जकं वस्तुरूपं द्वितीयभेदमाह—श्रूयत इति। व्रजे मलाद्यभाव एव वस्तुभूतो व्यङ्ग्यः, तेन वस्तुना स्वभावोक्त्यलङ्कारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः।

अञ्जनेति—अञ्जनस्येवाभा कान्तिर्यस्यैवम्भूत एकः कुञ्जरः। कमलनालस्य दलभञ्जनक, कृष्णपक्षेऽतिशयोक्त्या सुन्दरीणामधररूपदलस्य भञ्जनकारी।

(ञ) प्राकृतस्य छायायां 'गोमी'त्यस्य 'गोमानि'ति विपरिणतिः कृता टीकाकृता! स्वकृतप्रयुक्तपदेन चूर्णके दर्शितेन 'गोमी'त्यनेन न विपरिणतेरवकाश इति मन्यते। यद्यपि 'चन्द्रगोमी'त्यादि संज्ञावाचकत्वेनैव प्राचीनै'र्गोमि'पदस्य सिद्धत्वं स्मर्य्यते, तथापि कदाचित्क-प्रयोगवलादस्यार्थविवक्षायामपि पदस्यास्य समर्थनं परवर्त्तिवैयाकरणमतानुमोदितमेव। 'स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिद'मित्यादाविवात्रापि 'स्वामि'पदस्य चरितार्थता वोध्या।

(ट) अत्र श्लोकस्य पूर्व्वार्द्धेऽनुप्रासवदचनरचनातो न ध्वनिः शब्दशक्त्युद्भवत्वमेव वाच्यम्—'परिमल'पदं मलान्तं, 'मेखला'पदञ्च खलाद्यं, न च तस्मादेव भावादत्र व्यञ्जनोद्गता। उत्तरार्द्धेत एव तत् स्फुटं भवति, यतो न तत्र स शब्दालङ्कारोल्लासः। अत्र 'मलशब्दः' 'खलाद्यभियोग' इति पदद्वयेनान्यदपि व्यञ्जनावोध्यं चमत्कारकारणमस्ति, यत् केवलं

---

(7) 'वचनवलात्' इति (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः।

अत्र सखीं प्रति सखी वदति—'खञ्जनाक्षी'ति सम्बोधनमर्य्यादया सखीरूपो वक्ता। 'अधुने'त्यकालेऽपि यदगास्तेन स्नातुं नागाः, कृष्णाङ्ग-सङ्गायैवागा इति काव्यलिङ्गालङ्कारः, तेन त्वं 'गुरूणां गञ्जनान्न विभेषी'ति गुरुगञ्जने तव भयं नास्ति यथा कृष्णाङ्गसङ्गविरहे इति वस्तु ध्वन्यते। एवं 'कुञ्जर' इति कृष्णनामापह्नवेनापह्नुत्यलङ्कारेण कृष्णकुञ्जरयोः सादृश्य-व्यञ्जनादुपमालङ्कारश्च—इति स्वतःसम्भविनः श्लोकत्रयेण चातुर्व्विध्यम् (ठ)।

कविप्रौढोक्तेश्चातुर्व्विध्यं यथा—

स्पन्दते यदि पदादि तदासां स्पन्दते मधुरिमामृतधारा।
सङ्गतः पवनजाद्व्रततीनामङ्गतो मधुकणा इव भूमौ ॥ ९

अत्र कविप्रौढोक्तिरेव, न पूर्व्ववत् स्वतःसम्भवी स चार्थः। यासां पदादि-स्पन्दनमात्रेणाप्येवं माधुर्य्यरसप्रतिपत्तिरित्यहो आसां लोकोत्तरतेति वस्तु-भूतोऽर्थः। स च तासां रासादिनृत्यविधौ वा कीदृश इति वस्तु व्यनक्तीति

स्पन्दत इति—आसां व्रजसुन्दरीणां पदाद्यङ्गं यदि स्पन्दते चलति, तदा माधुर्य्यामृतं स्पन्दते स्रवति। न पूर्व्ववत् स्वतःसम्भवीति—माधुर्य्यस्यामूर्त्तत्वात्तस्य धारापतनासम्भवेन लोकव्यवहारे समुचितत्वाभावान्न स्वतःसम्भवीत्यर्थः।

वङ्गभाषाभाषिणामेव वेद्यम्। अत्र यद्यपि 'तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या विगीयते' इति मीमांसकपरिगृहीतपरिसंख्यावतुपदकदम्बक इवालङ्कारिककल्पितपरिसंख्या-ऽलङ्कारवति प्रबन्धेऽलङ्कारतो वस्तुभूतस्य व्रजलोके मलाद्यभावरूपस्यार्थस्य स्फुरणं सम्भवि, तथापि वस्तुत एव साक्षादलङ्कारव्यञ्जनेति ग्रन्थकृतो विवक्षा न याडच्छिकी। अत्रेतरत्र मूले च स्वभावोक्तिपदेनालङ्कारिकनिरूढ़स्वभावोक्त्यलङ्कारस्य न प्रायशः स्वीकारः, अपि तु स्वभावस्यालौकिकस्यापि पदार्थवैशिष्ट्यस्योक्तिर्व्विच्छित्तिमुखेनाभिधाननिर्व्वाह इति निर्व्वचनेनाध्यवसायमूलाया अतिशयोक्तेरेव ग्रहणं समर्थ्यत इति मन्यामहे। एवमपि काव्यप्रकाशे 'गाढ़कान्तदशनक्षते'त्यादि माघकविपद्ये तुल्ययोगितालङ्कारा-च्छन्दनिर्व्वचनमूलार्थसहितान्न त्वालङ्कारिकलक्षितात् 'समुच्चया'लङ्कारस्य व्यञ्जनोक्ता—तत्र तट्टीकाकृद्भिः कैश्चिदस्यायमेवाशयः सूचित इति तत एव द्रष्टव्यम्।

(ठ) अत्र स्वतःसम्भविनाऽलङ्कारेण (एकत्र काव्यलिङ्गेणापरत्रापह्नुत्या) वस्त्वलङ्कृतिश्च यथाक्रमं ध्वन्यते। एवमादिषूदाहरणेष्वलङ्कारा इतरतः स्वविच्छित्तिमाददाना अपि विच्छित्तिवैशिष्ट्यमर्थस्य सन्दर्भस्य वा समावहन्तीति तु न चित्रम्। यदाहू रसगङ्गाधरकृतः—'अलङ्कारा हि वाच्यसौन्दर्य्यसारा प्रायशः स्वान्तर्गतं प्रतीयमानं स्फुटतः कुर्व्वन्तो'ति।

वस्तुना वस्तु । उत्तरार्द्धे व्रततीनां पवनजात् सङ्गान्मधुकणा इवेति तासामपि व्रततिभिरुपमित्युपमालङ्कारेण स्वभावोक्त्यलङ्कारो ध्वनित इति द्वेधा । (ङ)

गोकुले कुलजवालवधूनां श्यामधामनि मनोरथभाजाम् ।
नोज्जगाम न जगाम विरामं सौहृदं हृदय एव जुघूर्णे ॥ १०

अत्र कविप्रौढ़ोक्तिः । 'नोज्जगामे'ति लज्जाधिक्यं वस्तु । 'न जगाम विराम'मिति सौहृदस्य दार्ढ्यातिशयो वस्तु । तेन तेन 'हृदय एव जुघूर्णे' इति हृदयक्षोभातिशयो घूर्णनत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षालङ्कारश्च ।

स्तुमः किन्त्वामम्भोधरसुभग ! शम्भोरधिशिरः
पदाम्भोजस्याम्भो यदकृत पदम्भोस्तव ततः ।
उमायै दत्वार्द्धं वपुरपरमर्द्धञ्च भवते
गुणेभ्यो निर्म्मुक्तः स परमभवद्ब्रह्म परम ! ॥ ११

अत्र कविप्रौढ़ोक्तिः । तत्र शम्भोरधिशिरो यद्यस्मात्तव पादाम्भः पदमकृत, तेन त्वमन्य एव कोऽपि सर्व्वोपरि वर्त्तमानः स्तवविषयो नेत्यतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

गोकुल इति—श्यामधामनि श्रीकृष्णे मनोरथभाजां पूर्व्वरागवतीनां कुलजवालवधूनां सौहृदं नोज्जगाम नोद्गतं बभूव, लज्जया ताभिर्न व्यक्तञ्चक्र इत्यर्थः । कविप्रौढ़ोक्तिरिति—सौहृदस्यामूर्त्तत्वेन घूर्णनक्रियाया असम्भवादितिभावः । तेन तेनेति—वस्तुव्यङ्ग्यद्वये-नेत्यर्थः, उत्प्रेक्षित इति—उत्प्रेक्षालङ्कारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

स्तुम इति—भो अम्भोधरसुभग ! मेघ इव सुन्दर श्रीकृष्ण ! यद्यस्मात्तव पदाम्भोजस्याम्भः गङ्गा महादेवस्याधिशिरः शिरसि पदमास्पदमकृत, तत एव हेतोस्त्वां सर्व्वोत्कृष्टं किं स्तुमः ? तव चरणोदकस्पर्शेन स महादेवो गुणेभ्यो मुक्तः सन् परं ब्रह्माभवत्, हे परम ! । ननु देहसत्त्वे कथं महादेवस्य परब्रह्मरूपत्वमिति चेदत आह (8)—उमायै इति । महादेवस्य परमेश्वरत्वेन देहस्य नित्यत्वान्न नाशसम्भवः, अतः कविप्रौढ़ोक्तिः ।

श्लोकेऽत्रानुप्रासगरिमाऽर्थचमत्कारसहकारी, 'अद्यालोकि घनप्रभः सखि ! मये'त्यादिसन्दर्भे कृष्णस्य सिंहरूपेण वर्णनमिवेहापि तस्य कुञ्जरत्वेन वर्णनं समयोपयोगि सरसतावहञ्चेति विदग्धजनसंवेद्यम् । नायिका चात्र अभिसारिका मध्या प्रगल्भा वा, 'नद्यादीनां तटी तथा' (सा. द. ३य परिच्छेदे) इति निर्द्देशानुसारेण यमुनातटमत्राभिसारस्थानमिति च ज्ञायते ।

(ङ) 'ब्रजभामिनीध्यानेनानुभूय कर्णपूरः कविर्व्वर्णयती'ति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (३।१७) । अत्रापि मूले 'स्वभावोक्ति'पदं न निरूढ़लक्षणाघटितम् । यद्यपि व्रततिभिरित्य-

---

(8) 'परब्रह्मरूपत्वमित्यत आह' इति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

तेन 'उमायै दत्वार्द्धं वपुरपरमर्द्धञ्च भवत' इत्यादिना स वपुर्व्विरहेण परं ब्रह्माभवत्, त्वन्तु वपुषैव परं ब्रह्मेति वस्तु—इति कविप्रौढ़ोक्तिश्चतुर्था ।

कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिर्यथा—

परिपुट्ठे परिपुट्ठं झीणे झीणं समम्मि समं ।
माहव ! तीए अंगं तुज्झ सिणेहेण घड़िअं व ॥ १२

अत्र साऽयुषा जीवतीति न, अपि तु तव स्नेहेनैवेति वस्तु । 'तुज्झ सिणेहेण घड़िअं वे'ति तस्या अङ्गन्वत्स्नेहोपादानमित्यङ्गान्तराद्व्यतिरिक्तान्तदङ्गमिति व्यतिरेकालङ्कारः—इति वस्तुनाऽलङ्कारः ।

श्रुतियुगमभिधत्ते श्रीलवृन्दावनेऽसौ-
त्यनुदिशमिति नेत्रद्वन्द्वमात्मा हृदीति ।

परिपुट्ठे इति—परिपुष्टे परिपुष्टं क्षीणे क्षीणं समे समम् । माधव ! तस्या अङ्गं तव स्नेहेन घटितमेव ॥ हे माधव ! तव स्नेहे परिपुष्टे सत्यस्या अङ्गमपि परिपुष्टं भवति, अतस्तव स्नेहेन निर्म्मितमस्य अङ्गमङ्गान्तरात् पञ्चभूतारब्धादङ्गान्तराद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः—इति वस्तुना व्यङ्गोऽलङ्कारः । अत्र कविनिबद्धवक्त्री दूती । यद्यपि लोकव्यवहारे देहस्य स्नेहारब्धत्वाभावात् प्रौढ़ोक्तिस्तथापि ह्लादिनीशक्तिरूपाणामासां देहस्य प्रेमारब्धत्वेन स्नेहारब्धत्वं नासम्भवमिति बोध्यम् ।

माथुरविरहेणात्यन्तव्याकुला काचिद्व्रजसुन्दरी श्रीकृष्णमुद्दिश्याह—श्रुतियुगमिति । हे महात्मन् श्रीकृष्ण ! 'अरे मत्कर्णद्वय ! भवद्भ्यां श्रीकृष्णो दृष्ट' इति मया पृष्टं श्रुतियुगं 'त्वं वृन्दावने वर्त्तसे' इत्यभिधत्ते । तथा च साऽनुरागवशा 'निरन्तरं कृष्णो वृन्दावने वर्त्तते' इति कर्णेन शृणोतीति भावः । पुनर्मया पृष्टं नेत्रद्वन्द्वं 'त्वं सर्व्वासु दिक्षु वर्त्तसे' इति वदति । तथा च साऽनुरागाधिक्यात् सर्व्वत्रैव कृष्णं नेत्रेण पश्यतीति भावः । पश्चान्मया पृष्ट आत्मा बुद्धिः 'त्वं हृदये वर्त्तसे' इति वदति । तथा च सा बुद्ध्या निरन्तरं त्वां हृदये पश्यतीति भावः । तेषां वचने मम निर्द्धारो न जातः—अतस्त्वं पृच्छ्यसे, निश्चयं कृत्वा वद, त्वं कुत्र भवसि ? कष्टा एतावत्पीडायामप्यनिःसृतत्वाद्दुःखरूपा मम

पमालङ्कारेण तासां तन्वङ्गत्वकोमलत्वादिवस्तुन एव द्योतनं, तथापि तदध्यासमूलभूतातिशयोक्त्यलङ्कारमुखेणेत्यलङ्कारस्यैव व्यङ्ग्यत्वाभिधानं, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'त्यभियुक्तनिर्द्देशात् । मधुररससर्व्वस्वस्य भगवतस्तादृशानां तदवलम्भनाच्च वर्णनं वैष्णवकविसम्प्रदायस्य स्वभावसिद्धम् । 'ढल ढल काँचा अङ्गेर लावनी अवनी बहिया याय' इत्यादि वङ्गभाषानिबद्धपदजातमत्र निदर्शनम् ।

क्व नु भवसि महात्मन्! ब्रूहि कष्टासवोऽमी
त्वदनुसरणपान्थाः कण्ठ एव भ्रमन्ति॥ १३ (ढ)

अत्र कविनिबद्धानुरागिबाला वक्त्री। अस्याः प्रौढ़ोक्तौ शब्दप्रत्यक्षानुभवरूपं प्रमाणत्रयं परस्परव्याहतमपि सर्व्वमेव प्रमाकरणम्। न कुत्राप्यप्रामाण्यमिति वस्तु, तेन च त्वं व्यापकोऽसीति वस्तु, तेनैकस्य सर्व्वानुगतत्वाद्विरोधे विरोधालङ्कारो व्यतिरेको वा। 'क्व नु भवसी'ति प्रश्नेन सन्देहालङ्कारः, तेन 'महात्मन्नि'ति कदाचिद्यदि न ब्रूषे, तदा कपटी त्वमिति हेत्वलङ्कारः। तेन 'कष्टासवोऽमी त्वदनुसरणपान्थाः कण्ठ एव भ्रमन्ती'ति, प्राणास्त्वदनुसरणे तत्र पश्चाद्गमने पान्थाः पथिकाः सन्तस्त्वद्वार्त्तामप्राप्य स्वस्थानन्त्यक्त्वा कण्ठ एव भ्रमन्ति। अत्र यद्यपि लोकव्यवहारदृष्टैकव्यक्तेरेकस्मिन् क्षणे स्थलत्रयवर्त्तित्वस्यासम्भवेन तज्ज्ञानस्यासम्भवात् प्रौढ़ोक्तिस्तथाप्यचिन्त्यैश्वर्य्ये श्रीकृष्णे एकक्षणे स्थलत्रयवर्त्तित्वं नासम्भवमित्याह—अस्याः प्रौढ़ोक्ताविति। प्रमाणत्रयं परस्परव्याहतं, एकक्षणे स्थलत्रयवृत्तित्वस्य प्रमात्मकज्ञानजननेऽसमर्थमपि सर्व्वमेव प्रमाणत्रयं प्रमाकरणम्। कृष्णे न कस्यापि वस्तुनोऽसम्भवः, अतो न कुत्राप्यप्रामाण्यमिति वस्तु व्यङ्ग्य वस्तुरूपमेको भेदः। पुनस्तेन व्यापकत्वरूपवस्तुनैकस्य परिच्छिन्नस्य सर्व्वत्रानुगतत्वविरोधेन विरोधालङ्कारः। यद्यपि परमेश्वरत्वेन नायं विरोध (९) इत्युच्यते, तथापि व्यतिरेकालङ्कारस्तु भवत्येवेत्याह—व्यतिरेको वेति। एतादृशः पुरुषोऽन्यो नास्तीति पुरुषान्तराद्विलक्षणोऽयमिति व्यतिरेकालङ्कार इत्यर्थः। तथा च वस्तुव्यङ्गोऽलङ्कार इति द्वितीयो भेदः। तेन सन्देहालङ्कारेण—तथा च मत्सन्देहनिवर्त्तकं वाक्यं यदि न ब्रूषे तदा त्वं न महात्मा किन्तु कपटीति हेत्वलङ्कारः। तेनालङ्कारव्यङ्ग्योऽलङ्कार इति तृतीयो भेदः। तेन हेत्वलङ्कारेण मत्प्राणाः कण्ठ एव घूर्णन्ते, अतो निर्णीय कथ्यतामिति वस्तु व्यङ्ग्यम्।

(ढ) पद्यमेतत् कविकर्णपूरगोस्वामिनो गुरोः सुगृहीतनाम्नः श्रीमदाचार्य्यश्रीनाथस्य। अयमेवावस्थाविनिवेशः प्रेमोन्माद इति वैष्णवैर्गीयते। श्रीराधाभावभावितानां श्रीकृष्णचैतन्यचरणानां नीलाचलवर्त्तिनामियमेवावस्था तच्चरितेषु प्रकटिता। एवमपि लोके नायकनायिकादयः स्वदयितानामुदन्तादिग्रहणायापरनिर्द्दिष्टदेशादिमार्गेषु तथा तदात्मीयतो संवादसद्भावाद्याकाङ्क्षन्ते, पश्चात्त विरहव्याकुलाः 'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा पर्य्यङ्के सा दिशि दिशि चा से'त्यादि जल्पितमालापयन्तः मनःसु, अन्विष्यन्तोऽपि नाप्नुवन्तः स्वभवने स्वस्मिन्नेव वा प्रतिनिवर्त्तन्ते।

(९) 'यदि परमेश्वरत्वे नायं विरोधः' इति (क) पुस्तके, 'यद्यपि परमेश्वरत्वेन चायं विरोधः' इति (ङ) पुस्तके पाठः।

मदस्व: स्वस्थानं त्यक्तवन्त एव निर्णयमज्ञात्वा कण्ठ एव घूर्णन्ते, अतो निर्णीय कथ्यतामिति वस्तु । इदं पद्यमस्मद्गुरोः—इति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिश्चतुर्द्धा ।

शब्दार्थभूरेक एव— ४५ का

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थो ध्वनिरेक एव । केषाञ्चिन्मतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कार-सद्भावादनेकविधत्वं स्यात्, तन्निरासाय 'एव'कारः । किन्तु तन्मतम् न सङ्गच्छत इति न तेन लिखिष्यमाणभेदादाधिक्यमपि भेदानाम् । (ण)

यथा—

अशेषसन्तापहरो जनुर्भृतां सदावलाकामदमेदुरद्युतिः ।
त्विषाञ्चयैर्म्माधव ! जीवनप्रदो भवान् भुवं श्यामयते घनो नभः ॥ १४

परमतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कारसद्भावः (त) । यथा वा—

तथा चालङ्कारव्यङ्ग्य वस्त्विति चतुर्थो भेदः । एवं सत्येकस्मिन्नेव श्लोके चतुर्द्धा भेदो द्रष्टव्यः । अतएवैतत्पद्यं कवेरतिशयशक्तिद्योतकमिति ज्ञेयम् ।

तन्मतं न संगच्छत इति न, अपि तु संगच्छत एव (ण) । तेन तन्मते लिखिष्यमाण-भेदादपि भेदानामाधिक्यमपि बोध्यम् ।

उभयशक्त्युद्भवस्य ध्वनेरुदाहरणमाह—यथेति । हे माधव ! भवांस्त्विषाञ्चयैः कान्ति-समूहैर्भुवं श्यामयते श्यामां करोति, मेघस्तु त्विषाञ्चयैराकाशं श्यामयते । एवमबलानां कामदश्चासौ स्निग्धद्युतिश्चेति तथाभूतो भवान्, मेघोऽपि बलाकया बकपङ्क्त्या शोभा-जन्यमदो यस्य तथाभूतश्चासौ स्निग्धद्युतिश्चेति । मेघपक्षे जीवनं जलम् । अत्र मेघ-कृष्णयोरुपमालङ्कार एव व्यङ्ग्यः, न तु व्यङ्ग्यान्तरम् । स चोपमालङ्कारो 'बलाका'-'जीवना'दिरूपपरिवृत्त्यसहपदव्यङ्ग्यत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः, तथा देहधारिणामशेषसन्तापहर इति परिवृत्तिसहविशेषणपदजन्यार्थव्यङ्ग्यत्वादर्थशक्त्युद्भवश्च ज्ञेयः । परमतेऽत्रापि कष्टेन वस्त्वादिध्वनिसद्भावः स्वीक्रियत इत्युभयशक्त्युद्भवस्योदाहरणान्तरमाह (त)—यथा वेति ।

(ण) अतोभयशक्त्युत्थध्वनेरनेकविधत्वं पूर्व्वतरप्रसिद्धालङ्कारिकचक्रमतानुसारिणा कविकर्णपूरेण न स्वीकृतमिति मूले कारिकातः, 'केषाञ्चि'दिति वृत्तौ निर्द्देशात्, 'कि'न्त्विति तत्र प्रयोगाच्चोपपद्यते । तथाप्यसार्व्वत्रिकं ग्रन्थकारानभीष्टमपि मतं प्रमाणीकुर्व्वद्भिः टीकाकृद्भिरुभयपक्षावलम्बनव्याजेन सामञ्जस्यसाधनाय चेष्टितमिति द्रष्टव्यम् । सर्व्वत्रैव संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनावुभयशक्त्युत्थत्वमिति यदत्र कैश्चिदुच्यते, न तच्चारु । यदाहुरुद्द्योतकाराः काव्यप्रकाशटीकायाम्—'एतेन शब्दार्थयोरन्यतरस्य व्यञ्जकत्वेऽपरस्यापि सहायत्वेनोक्तत्वात् सर्व्वत्रैवोभयशक्तिमूलत्वमित्यपास्तं, योऽर्थो व्यञ्जकस्तद्बोधकशब्दस्य, यः शब्दो व्यञ्जकस्त-द्बोध्यार्थस्यापि व्यञ्जकत्वमिति तदाशया'दिति ।

(त) केषाञ्चिन्मते उभयशक्त्युद्भवे ध्वनावपि वस्तुतो वस्तुनोऽलङ्कारस्य च, अलङ्कारा-

मध्वन्तकृत् सुमनसामामोदैर्घ्राणतर्पणः।
राधाद्यपरपर्य्यायो माधवः कस्य न प्रियः॥ १५

वाक्येऽष्टादशधा त्विमे। ४६ का

इमेऽष्टादशधा ध्वनयो वाक्ये भवन्तीत्यर्थः। अष्टादशधास्य तु—अविवक्षितस्य वाच्यस्य द्वौ भेदावर्थान्तरसंक्रमितमत्यन्ततिरस्कृतञ्चेति। विवक्षितवाच्यस्य षोड़श—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग एकः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्च पञ्चदश। तत्र शब्दशक्त्युद्भवो द्वौ, अर्थशक्त्युद्भवो द्वादश, उभयशक्त्युद्भव एकः।

वाक्य एव द्विशक्त्युत्थः—४७ का

शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवो ध्वनिर्व्वाक्य एव। 'इध वुंदाअणमज्झे' (२य किरणे ६ श्लोकः) इत्यादि तदुदाहरणम्।

काचिद्व्रजसुन्दरी गुरुजनशङ्कया श्लेषेण स्वसखीमाह—हे सखि! माधवो वैशाखः कस्य न प्रियः, पक्षे श्रीकृष्णः। मधोश्चैत्रस्यान्तकृत्, वैशाखस्य प्रथमदिनारम्भ एव चैत्रस्यान्तर्द्धानादिति; कृष्णपक्षे मधुनाम्नो दैत्यस्यान्तकृत्। सुमनसां स्वोद्भवपुष्पाणामामोदैर्व्वनितानां घ्राणं तर्पयतीति, पक्षे शोभनं मनो यासान्तासां सुन्दरीणामामोदैः स्वीयाङ्गगन्धैर्घ्राणं तर्पयतीति। 'राधादि'शब्द एवापरपर्य्यायो यस्य सः, 'वैशाखे माधवो राध' इत्यभिधानात्; पक्षे राधाया एवाद्यः प्रथमः, परः श्रेष्ठः, पर्य्यायः परिसरणमनुगतिर्यस्य सः। अत्रापि वैशाखकृष्णयोरुपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः—स च परिवृत्तसहमध्''सुमनः' 'राध'पदव्यङ्ग्यत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः, तथा परिवृत्तिसहा'न्तकृदामोदघ्राणतर्पणा'दिविशेषणपदजन्यार्थव्यङ्ग्यत्वादर्थशक्त्युद्भवश्च।

वाक्य इति—परस्परासक्तिमत्पदनिचयघटितत्वं वाक्यत्वम्। तथाच पूर्व्वोक्तानि सर्व्वाण्येवोदाहरणानि वाक्य एव दत्तानि, न तु स्वतन्त्रैकैकपद इति भावः। अष्टादशप्रकाराणां गणनामाह—अष्टेति। षोड़शप्रकाराणां विवक्षितवाच्यानां गणनामाह—असंलक्ष्यक्रमेति। पञ्चदशप्रकाराणां संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानां गणनामाह—तत्र शब्दशक्त्युद्भव इति। तेषां ध्वनीनां मध्ये शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवो ध्वनिस्तु वाक्य एव सम्भवति, न तु पदे।

वस्तुनोऽलङ्कारस्य चेत्यादिकया दिशा ध्वनेरनेकविधत्वं सम्भवति। तन्मते 'अशेषसन्तापहर' इत्यादौ श्लेषालङ्कारबलेनोपमा व्यङ्ग्या, ततश्च 'सन्तप्तानां त्वमसि शरण'मिति श्रीकृष्णस्य मेघस्येव सर्व्वाभीष्टपूरकत्वरूपं वस्तु ध्वनितम्। तत्तु गौणरूपेण भवतीति 'कष्टे'नेत्युक्तं टीकाकृता। एवमेव द्वितीयोदाहरणस्यालङ्कारमात्रव्यङ्ग्यमयस्यावतारणमिति टीकाकृदुद्भावनम्। वस्तुतस्तूदाहरणद्वयमेवैकैकत्वामधिरोहति, अतो टीकायां 'स्वीक्रियते' इति पदात् पश्चात् 'इति'पदस्य निरर्थकमुद्देश इति प्रतिभाति।

पदे सप्तदशापरे । ४८ का

उभयशक्त्युत्थं विनाऽपरे सप्तदश पदेऽपीत्यर्थः । तथा च—

Dhvanyaloka— 'पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ।
under III. 2. एकेनैव प्रसूनेन नवेवोद्यानकेतकी ॥' इति (थ)

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

पार्षदाः पार्षदा यस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीः कृपा कृपा ।
अवतारोऽवतारश्च स देवः केन सेव्यते ॥ १६

अत्र द्वितीय'पार्षदा'दिशब्दा निरन्तरपार्श्वस्थत्वनिरपायत्वनिरुपाधित्व-जन्ममरणभावरहितत्वेष्वर्थान्तरेषु संक्रमिताः ।

तदुदाहरणमिति—तेषामष्टादशप्रकाराणामुदाहरणमित्यर्थः ।

उभयशक्त्युद्भवं विनाऽपरसप्तदशप्रकाराणां पूर्व्वं वाक्य उदाहरणानि दत्तानि, पदेऽप्युदाहरणानि सम्भवन्तीत्याह—उभयेति । ननु यत्किञ्चित्पदध्वनिना वाक्यसमुदाये (10) कथमुत्तमत्वव्यवहारस्तत्राह—पदेति । पदद्योत्येन ध्वनिना सुकवेर्भारती काव्यरूपा वाणी भाति यथोद्यानस्था नवीना केतक्येकेनैव पुष्पेण भाति । केतकीरूपस्य नवीनदशायामेव शोभातिशय इति भावः ।

तत्र पदे । पूर्व्वोक्तलक्षणामूलव्यङ्ग्यभेदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य केवलपद उदाहरणमाह—पार्षदा इति । अत्र द्वितीय'पार्षद'पदस्य सदा पार्श्वस्थितत्वे लक्षणा, तथा चान्येषां पार्षदापेक्षया भगवत्पार्षदस्य सर्व्वोत्कर्षो ध्वनितः, इति लक्षणामूलो व्यङ्ग्य

(थ) यत्रैकस्य पदस्य शक्तेः प्राधान्यमन्येषामानुगुण्यमात्रं तत्र पदाश्रयता ; यत्र तु विभिन्नपदानां क्रियाकारकरूपाणां शक्तेस्तुल्यता, तत्र वाक्याश्रयतेति विवेकः । एकस्यैव पदस्य परिवृत्तिसहत्वासहत्वयोरुभयोर्युगपदसम्भवान्नोभयशक्तिमूलभेदस्य वाक्यव्यतिरेकित्वे सम्भवः, अतः पदपदांशद्योतितध्वनयः सप्तदशैव । एषां पूर्व्वतो व्यतिरिक्ततया विच्छित्तिविशेषावशादेव पृथक्गणना मन्तव्या, यदुक्तं ध्वन्यालोकेऽधोदर्शितपरिकरश्लोकोदाहरणेन (३।२) :—'पदानां स्मारकत्वेऽपि पदमात्रावभासिनः । तेन ध्वनेः प्रभेदेषु सर्व्वेष्वेवास्ति रम्यता ।' मूलोद्धृतं पद्यं ध्वन्यालोकस्थितपद्यस्य रूपान्तरमितीव प्रतिभाति । मुद्रितध्वन्यालोकपुस्तके पाठस्त्वित्थम् दृश्यते—"विच्छित्तिशोभिनैकेन भूषणेनेव कामिनी । पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ।" दर्पणोद्धृतपाठस्तु 'एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी'त्यादि ।

---

(10) 'काव्यसमुदाये' इति (क) (ख) पुस्तकयोः पाठः ।

तवानुकम्पा तु तवैव शोभते ममापि दौर्ज्जन्यमहो ! ममापि हि ।
रतिर्न्न दीर्घा मम, दीर्घमेव ते प्रेम, प्रियाऽहं तव कृष्ण ! किं ब्रुवे ॥ १७

अत्रानुकम्पा अननुकम्पा, दौर्ज्जन्यमदौर्ज्जन्यं, न दीर्घा दीर्घा, दीर्घं अदीर्घं, प्रिया अप्रियेत्यन्ततिरस्कृतम्—इत्युभयं पदगमम्। 'फलमपि फलं माकन्दाना'मित्यादौ (३य किरणे १म श्लोके) 'सौभाग्यमेतदधिक'मित्यादौ (३य किरणे ३य श्लोके) चोभयोर्व्वाक्य एव विश्रान्तिरिति भेदः । (द)

एकस्मिन्नेव 'पार्षद' पद उत्कर्षाद्यर्थेन संक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितञ्च ज्ञेयः। एवं द्वितीय'लक्ष्मी'पदेनानपायित्वे लक्षणा—तया च भगवत्कृपाभक्तिरेवानपायिनी, अतः सर्व्वोत्कृष्टेति ध्वनिः। द्वितीय'कृपा'पदेन निरुपाधित्वे लक्षणा, तया च भगवत्कृपैव सर्व्वोत्कृष्टेति ध्वनिः। द्वितीयाʼवतार'पदेन जन्ममरणभावराहित्ये लक्षणा—तया च भगवदवतार एव सर्व्वोत्कृष्ट इति ध्वनिः।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य केवलपद एवोदाहरणमाह—तवेति। काचिन्मानिनी श्रीकृष्णं प्रति सोत्प्रासवचनमाह—तवानुकम्पा कृपा तवैव शोभते। अत्रा'नुकम्पा'पदस्याकृपायां विपरीतलक्षणा, तया च कठोरत्वदोषेण त्वं दुष्ट इति ध्वनिः। वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्पष्ट एव। 'दौर्ज्जन्य' पदस्य सौजन्ये विरुद्धलक्षणा, तया च स्वस्योत्कर्ष इति ध्वनिः। मम रतिर्न्न दीर्घा विरुद्धलक्षणया दीर्घेत्यर्थः। तव प्रेम दीर्घं विरुद्धलक्षणयाऽदीर्घमित्यर्थः। तवाहं प्रियेत्यत्र 'प्रिया'पदस्याप्रियायां लक्षणा, तया च मम निकटे तवागमनमनुचितमित्युपालम्भो ध्वनिः। 'फलमपि फलं माकन्दाना'मिति पूर्व्वोक्तोदाहरणस्य द्वितीय 'फल'पदस्याधरापेक्षया निन्द्यत्वध्वनौ 'सह तुलयितुं' तेनैतेषां न किञ्चन

(द) 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेनात्र विपरीतलक्षणासमाश्रयणा'दनुकम्पा'दिपदेभ्य इष्टार्थबोधः। तस्मादतिनिष्ठुरस्त्वं, भक्ते त्वदेकशरणे च मयि न ते कृपालेश इत्यहो इहानिष्टमनाचरतो मम पूर्व्वजन्मदुष्कृतधारेत्यात्मतिरस्कारश्च। एवमेव 'रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारावितमण्डलः। निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥' इति रामायणपद्ये, 'या निशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी। यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः॥' इति श्रीमद्भगवद्गीतापद्ये च पदत एव विरुद्धार्थप्रतीतिः, अतस्तत्कृत्य एव ध्वनिरित्यलम्। एवमपि 'तं बत्सरं' इत्याद्यनन्तरोदाहृते पद्ये तादृगनुभवैकगोचरताद्योतकानां 'तदा'दिपदानामेव प्राधान्यम्, अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति मुख्यतः पदमूल एव व्यपदेशः, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'ति न्यायात्। 'तन्मञ्जुमन्दहसितं श्वसितानि तानि सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्री'रित्यादिपण्डितराजकृतश्लोक इवेहापि सर्व्वनामपदानां व्यञ्जकता बोध्या।

तं वअणं सो प्फंसो तं रूअं तं सरीरसोरब्भं ।
ते अहरमहुरिमाणो दाणिं हालाहलं जाअं ॥ १८

अत्र 'तदा'दिपदान्यनुभवगोचरानर्थान् प्रकाश्य पूर्व्वममृतवदासीत् सर्व्वमिति वस्तु प्रकाशयन्तीति पदगतो ध्वनिः ।

शब्दशक्त्युद्भवो यथा—

मुग्धे ! पद्मिनि ! कुलजे ! मा कार्षीरत्र विश्वासम् ।
अनवस्थितोऽतिमदतः सोऽयं साक्षादनेकपः कृष्णः ॥ १९

अत्रा'नेकप'शब्द एकार्थोऽपि कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिवशादनेकार्थतां गतः सन् 'मुग्धे' इत्यादि सम्बोधनत्रयार्थेन साधनेन साध्यं स्वगतमनवस्थत्वादिकम्—यथा त्वं मुग्धा, अयमनवस्थितः, त्वं कुलजा, अयमतिमदः, त्वं पद्मिनी, अयमनेकपो हस्तीत्यर्थत्रयं वोधयति । अनेकं पातीति, अनेकेन पिवतीति च,—'पद्मिनी'ति नायिकाविशेषः, कमलिनीति च । त्वं कुलजा, अयमनेकं पिवतीति मत्तश्च, तेनात्र विश्वासं मा कार्षीर्यतोऽतिमदतोऽनवस्थितः । मदो दानं गर्व्वश्च, तेनास्य सङ्गात् करिसङ्गादिव पद्मिन्यास्तव विमर्द्दो भविष्यतीति वस्तु, तेन चानवस्थितत्वेनातिमदत्वेन चायन्त्वामवश्यं मर्द्दयिष्यतीति

युज्यते' इति वाक्यान्तरस्यापेक्षा वर्त्तते ; एवमन्येषां न्यूनतावोधकस्य 'अधरोऽधर' इति वाक्यस्यापेक्षा वर्त्तते, अतो न तत्र केवलपदमात्रे ध्वनिरिति । 'सौभाग्यमेतदधिक'मिति पूर्व्वोक्तोदाहरणस्य'सौभाग्या'दिपदानां विरुद्धलक्षणया प्रेमशून्यत्वरूपध्वन्यर्थवोधे 'न स्पृश्यते न भवतामग्रहस्य मार्गे' इत्यादि वहुवाक्यानामपेक्षा वर्त्तत इति न पदमात्रे ध्वनिः ।

अभिधामूलध्वनेः प्रभेदस्य शब्दशक्त्युद्भवस्य पदमात्रे क्रमेणोदाहरणद्वयमाह—तं वअणमिति । तद्वचनं स स्पर्शस्तच्छरीरसौरभ्यम् । तेऽधरमधुरिमाण इदानीं हालाहलं जातम् ॥ अत्र वाक्यान्तरापेक्षां विना केवल'तत्'पदेनैव वचनादीनामसृतत्वं ध्वनितम् । 'आशामात्रे विलसदुदय' इति (३य किरणे ४ श्लोके) पूर्व्वोक्तपद्ये प्रसिद्धचन्द्राद्व्यतिरेकालङ्कारध्वनावनेकवाक्यानामपेक्षा स्पष्टैवेति ।

मुग्ध इति—हे मुग्धे ! अत्र कृष्णे विश्वासं माकार्षीर्यतोऽयमनवस्थितो धृष्ट इत्यर्थः । एवमतिमदादनेकपो मत्तहस्ती च । न'न्वनेकप'शब्दोऽनेकजनपालनकर्त्तरि रूढ़िरेव, तत् कथमवयवव्युत्पत्त्या तस्य हस्तिवोधकत्वमित्यत आह—अत्रेति । असम्भवोऽप्यर्थः कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़िवशात् सम्भवतां प्राप्नोति, अतो'ऽनेकप'शब्दस्य हस्तिवाचकत्वं नासम्भवमिति वोध्यम् । मुग्धे इत्यादीति—हे मुग्धे ! हे पद्मिनि ! हे कुलजे ! इति सम्बोधनानां

वस्त्वन्तरञ्च। हस्तिसाधर्म्यादुपमालङ्कारः, अनवस्थित इति हेत्वलङ्कारः, अनेकस्य भर्त्तेति स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इत्यलङ्कारव्यञ्जकः शब्दशक्त्युद्भवः पदगतः।

पदगतार्थशक्त्युद्भवः स्वतःसम्भवी यथा—

णिहुअणकधाहिं धण्णा णिअपरिवारं सुहावेंति।

अप्पाणं पि ण हु तदा सुमरइ दाणिं भणादु किं भोदी॥ २०

अत्र न ता धन्यास्त्वमेव धन्या, तासां सखीभ्यो वयमतिसुखिन्यः; त्वदानन्दावेशादेव वयमकथनेऽप्यानन्दभाजः, तास्तु तत्कथयैवेति 'धन्या'पदगतः स्वतःसम्भवी। अपरे तूह्याः, ग्रन्थगौरवभयान्नोदाह्रियन्ते। वाक्यगताः पूर्व्वमेव कियन्तो दर्शिताः।

मुग्धत्वपद्मिनीत्व (११) कुलजात्वरूपार्थत्रयेण साधनेन साधनत्वेन श्रीकृष्णगतमनवस्थितात्वाद्यर्थत्रयं साध्यं यथासंख्येन बोधयति। तथाहि तव मौग्ध्यं विलोक्यैव तस्य धार्ष्ट्यं प्रादुर्भवति, न तु सर्व्वदा धृष्टः। एवं तव कुलजात्वमाकर्ण्यैव मत्तो भवति, न तु सदा मत्तः। एवमन्यत्रापि त्वं मुग्धा, अयमनवस्थितो धृष्टः। 'अनेकप'शब्दस्य व्युत्पत्त्या नानार्थत्वमेव बोधयति—अनेकमिति। अनेकवधूजनं पाति स्वाङ्गसङ्गदानेन रक्षतीति व्युत्पत्त्या 'अनेकप'शब्दा'नेकवधूपति'शब्दयोस्तुल्यार्थत्वा'दनेकप'शब्देनानेकवधूपतिः श्रीकृष्णो बोध्यः। एवमनेकमधरं पिबतीति व्युत्पत्त्याऽपि कामोन्मत्तः कृष्ण एव बोध्यः। तथाऽनेकेन स्त्रीपुत्रादिना पिबतीति व्युत्पत्त्या हस्ती बोध्यः—मत्तहस्तिनः स्वभाव एवायं यत् स्त्रीपुत्रादिभिः सहैव जलं पिबति, तान् पाययति च। यद्वाऽनेकाभ्यां शुण्डमुखाभ्यां पिबतीति। हस्तिपक्षे मदो दानं मदजलमित्यर्थः, कृष्णपक्षे मदो गर्व्वः। तेन चेति—तेन वस्तुरूपव्यङ्ग्येनेत्यर्थः। अनवस्थितत्वेन धूर्त्तत्वेनातिमदत्वेन च हेतुनाऽयं श्रीकृष्णस्त्वां न त्यक्ष्यति, किन्त्ववश्यं मर्द्दयिष्यत्येवेति वस्त्वन्तरं व्यङ्ग्यम्। अनवस्थितत्वेन हेतुना भाविमर्द्दनस्यानुमानाद्धेत्वलङ्कारश्च व्यङ्ग्यः। वस्तुतस्तु श्रीकृष्णोऽनेकस्य जगतो भर्त्तेत्यनेकपशब्देन स्वभावोक्त्यलङ्कारश्च बोध्यः। पदगत इति—अत्र परस्परान्वितपदद्वयघटितवाक्यं विनैव केवल'पद्मिनी'पदेन केवला'नेकप'पदेन च तत्तदन्यार्थबोधो जायत इति भावः।

णिहुअणेति—निधुवनकथाभिर्धन्या निजपरिवारं सुखापयन्ति। आत्मानमपि न हि तदा स्मरति इदानीं भणतु किं भवती॥ 'निधुवन'शब्दो नायिकानायकयोः सम्भोगवाची।

(११) 'मुग्धात्वपद्मिनीत्वे'त्यादि (ख) (छ) पुस्तकयोः पाठः। गुणवचनत्वविवक्षायां पुंवद्भावः, अतथात्वे 'मुग्धा'पदेन तज्जातीयस्त्रीमात्रबोधकत्वे न तथेति विशेषः; तदा 'मुग्धात्वे'त्यादिरेव पाठः।

पञ्चविंशत्ततो भेदाः— ४९ का

ततोऽष्टादशभिः सप्तदशभिश्चेत्यर्थः।

—प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः। ५० का

अर्थशक्त्युद्भवो द्वादशविधो ध्वनिः प्रबन्धेऽपि।

सप्तचत्वारिंशदतः— ५१ का

अतो हेतोः सप्तचत्वारिंशद्भवति। प्रबन्धे दिङ्‌मात्रमुदाह्रियते—

सहंति गंधं वि ण वे जणाणं णवप्पसूआ सअला हि गाओ।

ण तेण दोहो ण पअप्पसंगो अज्जे बहूओ तुह विसवेंति॥ २१

अत्र वधूभिः प्रेषिता श्वश्रूधात्रा नप्त्री तासां श्वश्रूं प्रति कथयति। तच्छ्रुत्वा सापि जरती तामाह—

करेमि किं णत्तिणि धत्तिआए वएस्सरीं लंभिअ विसवेहि।

तुह्माण सव्वं मह गोहणादिधणं जणाओ वि सुहं च दुक्खं॥ २२ (ध)

न ता धन्या इति—तासां प्रेम्णोऽल्पप्रमाणत्वेन सम्भोगजन्यानन्दस्याप्यल्पप्रमाणत्वम्। तथा च तासां सम्भोगसमये देहाद्यनुसन्धानसत्त्वात् सखीनामग्रे तत्समयोचितवृत्तान्तकथनं सम्भवति, तव त्वानन्दानां सम्मर्द्देनेनात्मानुसन्धानमेव नासीत्, कुतः सखीनामग्रे विशेषवार्त्ताकथनसम्भावनापि, अतस्तास्तां सखीभ्यः सकाशादयमतिसुखिन्यः। अत्र वाक्यं विनैव केवल 'धन्या'पदेन स्वतःसम्भवी ध्वनिर्बोध्यः। अपरे कविप्रौढोक्तिकविनिबद्धवक्तृ-प्रौढोक्त्याद्यो ध्वनयः पदनिष्ठाः स्वयमेवोह्याः। वाक्यगता ध्वनयस्तु पूर्वं कियन्त एव दर्शिताः, न तु तत्रापि विस्तरः कृतः।

(ध) 'धत्तिआए' इति प्राकृते स्वार्थिकः 'क'प्रत्ययः। युष्माकमित्यर्थे 'तुह्माण,' 'तुह्माणं' 'तुह्माण' 'तुह्माणं' इत्यादि प्रयोगाः प्राकृतरूपावतारे लक्षिताः, अतो नात्रासाधुत्वम्। एवमपि 'कुमरेण उत्तं' इति चतुर्थपदस्थतृतीयचरणे सन्धभावो न दोषाय 'बहुल'मिति तत्रैव संहिताविभागे निर्द्देशात्। प्रबन्धेऽत्र श्रीकृष्णानयनस्यावश्यम्भाविताद्योतनेन वल्लवाङ्गनानां मनोरथसम्पूर्त्तेस्तापतृष्यं ध्वनितम्। स च भगवान्दोहकुशलस्तथा नवनीतभिक्षुरिति च वर्ण्यते। तथा च 'नवनीलमेघरुचिरः परः पुमानवनीमवाप्य धृतगोपविग्रहः। नवनीयकीर्त्तिरमरैरपि स्वयं नवनीतभिक्षुरधुना स चिन्त्यते' इति श्रीविल्वमङ्गलपद्ये तत्स्वरूपोक्तिः। अत्रापि वृत्तौ यदप्रकृतिस्वभावोक्त्युत्तरनिश्चयाख्यालङ्काराणां निर्द्देशः, स च प्राक्प्रतिपादितया दिशाऽमीषां निरुक्तार्थमभिलक्ष्यीकृत्य—वस्तुतस्तु नामीषां सर्व्वेषां स्वीकारोऽत्र सर्व्वालङ्कारिकसम्मत इति ज्ञेयम्।

सुदुप्पओहा मह सव्वगाओ पुत्ता बिदूरे किमहं करेमि।
बिलोअणादो तुह णंदणस्स सुदुप्पओहा वि सअंपओहा ॥ २३

इति जरत्युक्तरान्ते गोष्ठेश्वरीं गत्वा तया यदुक्तं तत् कथयति—

एव्वं क्खु ताए भणिदा गदाहं वएस्सरीं उत्तवदी समत्थं।
उत्तेण ताए कुमरेण उत्तं गोसंप्पओहो मम ण क्खु होइ ॥ २४

इति चतुःसंवादप्रबन्धे वधूभिः कृष्णसन्दर्शनार्थमुपायमनवेक्ष्य प्राकरणिकदुःप्रदोहगोदोहाभावप्रसङ्गः श्वश्रूं प्रति विज्ञापितः। अत्रापह्नुतिनामालङ्कारः,(12) तया च दोहोपायश्चिन्तयित्वा हे धात्रिकानप्त्रि! गोष्ठेश्वरीं गत्वा विज्ञापयेत्युत्तरं कृतमित्युत्तरालङ्कारः। ततश्च 'सुदुःप्रदोहा मम सर्व्वगाव' इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः। 'विलोकना'दित्यादिनाऽतिशयोक्तिः, तया च

तत इति—तथा च पूर्व्वोक्तवाक्यगताष्टादशभिस्तथोभयशक्त्युद्भवध्वनेस्तु केवलपदगतत्वासम्भवात् पदगतचतुर्दशभिश्च मिलित्वा पञ्चत्रिंशद्भेदाः सिद्धा इति भावः। चतुर्भिः पञ्चभिर्व्वा श्लोकैः सिद्धा या कल्पनाकथा सा प्रबन्धः (न)। तत्रार्थशक्त्युद्भवे द्वादशविधो ध्वनिः सम्भवति।

सहन्तीति—सहन्ते गन्धमपि न वै जनानां नवप्रसूता सकला हि गावः। न तेन दोहो न पयःप्रसङ्ग आर्य्ये! वध्वस्त्वां विज्ञापयन्ति ॥

करेमीति—करोमि किं नप्त्रि! धात्र्या व्रजेश्वरीं लब्ध्वा विज्ञापय। युष्माकं सर्व्वं मम गोधनादिधनं जना अपि सुखञ्च दुःखम् ॥ सुदुष्प्रदोहा मम सर्व्वगावः पुत्रा विदूरे किमहं करोमि। विलोकनात्तव नन्दनस्य सुदुःप्रदोहा अपि स्वयंप्रदोहाः ॥

जरत्या उक्त्यनन्तरं गोष्ठेश्वरीनिकटं गत्वा तत्सर्व्वं कथितं, पश्चात्तया गोष्ठेश्वर्य्या यद्यदुक्तं तत् सर्व्वं पुनर्व्वधूनिकटे आगत्य धात्रीनप्त्री कथयति—एवमिति। एवं खलु तया भणिता गताऽहं व्रजेश्वरीमुक्तवती समस्तम्। उक्तेन तया कुमारेणोक्तं गोसंप्रदोहो मम न खलु भवति ॥ गोशब्दः प्रभातकालवाची।

(न) चतुर्भिः पञ्चभिर्व्वेत्युपलक्षणम्—तच्च प्रकृतोदाहरणानुकूलमिति नानर्थक्यापातः। एवमपि प्रकाशकृदुदाहृते महाभारतीयकर्णपूर्व्वस्थगृध्रगोमायुसंवादे चतुःश्लोक्यां 'प्रबन्ध'पदस्य सिद्धता। वस्तुतस्त्वर्थपरम्पराघटितवाक्योच्चयमात्र एव 'प्रबन्ध'पदस्य रूढिः, तदर्थेऽपि च सन्दर्भे सर्व्वत्रार्थशक्त्युद्भवो ध्वनिरेवेति महाकविसन्दर्भसञ्चयोऽत्र प्रतिपाद्यते। अत्र विषये ध्वनिकृन्मतमेव प्रमाणम्।

---

(12) 'अत्रापह्नुतिनामालङ्कार' इत्यंशः (ग) (छ) पुस्तकयोर्नोपलभ्यते।

सुखदोहे परिश्रमस्तस्य न भविष्यतीति वस्तु । गोसंप्रदोहः प्रभातप्रदोहो मत्तो न भवतीति निश्चयालङ्कारेण सायंदोहस्तु मया कर्त्तव्य इति वधूना-माशयं ज्ञात्वा छलेन सङ्केतः कृत इति वस्तु—इति चतुःश्लोक्या समुदितः प्रबन्धो हि मुख्यो व्यञ्जकः ।

तथाहि जनानां गन्धमपि न सहन्त इत्यन्यैरदोह्यत्वं वस्तु, तत्र 'नव-प्रसूते'ति हेतोर्हेत्वलङ्कारः—तेन कृष्णं विना नासान्दोह इति श्वश्र्वा कृष्ण आनायितव्य इति वस्त्वन्तरम् । 'न तेन दोह' इत्यनेन पयोऽभावादयमक्रियाः स्मः—अत्र मा कोपं कार्षीरिति च वस्त्वन्तरम् । 'तुह्याण सव्व'मित्यादिना विनयमहिम्ना कृष्णोऽवश्यं व्रजेश्वर्या प्रेषयितव्य इति वस्तु ।

एवं नाटकादिषु चेति तद्भेदकथनेनानन्त्यप्रसङ्ग इति नात्र लिखितः । एवं प्रबन्धेऽप्यन्य एकादशापि बोद्धव्याः ।

—पदांशाद्या रसात्मकाः । ५२का

पदांशवर्णरचना इति त्रितयमपि रसस्य व्यञ्जकं भवति । रसोऽत्रा-संलक्ष्यक्रमः ।

चतुःसंवादेति—वधूभिः सह धात्रीनप्त्र्याः संवादः प्रथमः, पश्चाद्धात्रीनप्त्र्या सह जरत्याः संवादो द्वितीयः, तदनन्तरं व्रजेश्वर्या सह धात्रीनप्त्र्याः संवादस्तृतीयः, तदनन्तरं व्रजेश्वर्या सह श्रीकृष्णस्य संवादश्चतुर्थः—इत्येवंक्रमेण चतुःसंवादो ज्ञेयः । अतिशयोक्ति-रिति—विलोकनमात्रादेव प्रथमन्ता दुग्धा भविष्यन्ति, पश्चात् कृष्णस्ता धोक्ष्यतीति कार्य्यकारणविपर्य्ययात्माऽतिशयोक्तिरियञ्चतुर्थी । मुख्यो व्यञ्जक इति—पूर्व्वोक्ता व्यङ्ग्या न प्रधानीभूताः, अतएव प्रबन्धोऽमुख्यव्यङ्ग्यपरोऽपि सम्भवतीत्यर्थः ।

मुख्यव्यङ्ग्यानेवाह—तथाहीति । तत्रेति—व्यङ्ग्ये वस्तुन्यदोह्यत्व इत्यर्थः । आनन्त्येति—अनन्तध्वनिभेदप्रसङ्ग इति हेतोरत्र न लिखितः ।

पदांशाद्या इति—ते रसस्य त्रयोभेदाः—एवं प्रबन्धस्थल एको भेदः, एवं क्रमेण चत्वारो भेदाः सिद्धाः । ननु वस्त्वलङ्कारादयोऽपि पदांशादीनां ध्वनयः सम्भवन्ति, तत् कथं पदांशादीनां रसमात्रव्यञ्जकत्वसञ्ज्ञा चतुर्द्धा भेदः कृत इत्यत आह—रसोऽत्रेति । रसशब्दो-ऽत्रासंलक्ष्यक्रमसामान्य एवोक्तः, न तु रसमात्रे । अतः पदांशादिजन्यवस्त्वलङ्कारादयोऽप्य-संलक्ष्यक्रमा भवन्तीति न दोषः । तथा च रसो हि वाक्यजन्यपदजन्यपदांशादिजन्यबोध-सामान्य एवासंलक्ष्यक्रमः ; वस्त्वलङ्कारादयस्तु पदांशवर्णरचनाजन्यबोध एवासंलक्ष्यक्रमाः, न तु वाक्यजन्यबोधे पदजन्यबोधे वाऽसंलक्ष्यक्रमाः ;—अतएव रसेन सह वस्त्वलङ्कारादीना-

तेन तस्य त्रयो भेदाः, प्रबन्धेऽपि स कथ्यते । ५३का

सः—असंलक्ष्यक्रमः ।

भेदास्तेनैकपञ्चाशत्— ५४का

तेन पूर्व्वलिखितसप्तचत्वारिंशता चतुर्भिरेतैरेकपञ्चाशद्भवति ।

पदांशाः पदैकदेशाः । ते च—

प्रकृतिः प्रत्ययः कालो वर्त्तमानादिरेव यः ।
सम्बन्धो वचनञ्चापि पुरुषव्यत्ययोऽपि च ॥
तद्धितश्चोपसर्गश्च निपातः सर्व्वनाम च ।
कर्म्मभूताधिकरणमव्ययीभाव एव च ।
तथा पूर्व्वनिपातश्च पदांशाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५४(क) का

रचना च त्रिधा दीर्घमध्यरिक्तसमासतः ॥ ५४(ख) का

दीर्घसमासा मध्यसमासाऽसमासा चेत्यर्थः ।

वर्णा मृदुकठोराद्यास्ते पश्चात् प्रतिपादिताः । ५४(ग) का

आद्यशब्दान्मधुराः । एषां व्यञ्जकत्वे दिङ्मात्रमुदाहरणम् ।

तत्र प्रकृतेर्यथा—

मा कुरु मानिनि ! मानं सुहृदां वचनं प्रवेशय श्रवणे ।
गोकुलमहेन्द्रतनयो भवतु सनाथः प्रसादमासाद्य ॥ २५ (प)

मेतावानेव भेदः । पदांशप्रकृत्युदाहरणे 'माकुरु मानिनि ! मान'मिति पदे 'कृञ्'धात्वर्थस्य कृतेरैच्छिकत्वेन मानस्य न साहजिकत्वं, अतोऽपराधाभावादिभावनाऽलङ्कारः । क्रमेण प्रत्ययादिजन्यवस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यस्यातिगूढत्वेन तत्र तत्रासंलक्ष्यक्रमो ज्ञेयः । वाक्यजन्ये पदजन्ये च बोधे वस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यस्यातिस्पष्टत्वेन तत्र तत्र लक्ष्यक्रमः, अतो न किमप्यनुपपन्नमिति भावः । एवमेव प्रकृतिप्रत्ययवर्त्तमानादिकालादिजन्यबोधेऽपि वस्त्वलङ्कारादीनामसंलक्ष्यक्रमत्वं ज्ञेयम् ।

(प) महामानिनीं श्रीराधां ललिताद्याः प्रबोधयन्तीत्यमिति साहित्यकौमुदी-टीकायाम् (४।१६) । तत्र न केवलं प्रकृतेर्व्यञ्जकताऽपि तु प्रत्ययस्यापि, तच्च मूल एव दर्शितम् । एषां प्रकृतिप्रत्ययादीनां व्यञ्जकत्वे प्रमाणसाधनोदाहरणाद्यखिलमेव सविस्तरं

अत्र 'कृञ्'प्रकृत्या कृतेरैच्छिकत्वं, तेन त्वन्मानकरणं त्वदिच्छाधीनमेव, न तु साहजिकं, तस्यापराधाभावात्—तेन विभावनाऽलङ्कारः; तस्मान्मा कुरु त्यजेत्यर्थः। सुहृद्वचनन्तव श्रवणं प्रविशदपि न प्रवेष्टुं शक्नोति, त्वन्मनसः श्रवणेन सहासंयोगात्। तत्प्रवेशाय मनो दीयताम्। सुहृत्सम्बन्धित्वेन वचनस्य श्रवणप्रवेशो युक्त एवेति 'णिच्' प्रत्ययध्वनिः।

प्रत्ययस्य यथा—

आणिअ भअणदुआरं धरणीए पाइआणि कुसुमाइं ।

पिअसहि ! किं ति बिसीदसि पुणो वि चल तत्थ कुसुमत्थं ॥ २६

एवं सति रसस्योदाहरणमग्रे रसग्रन्थे वक्ष्यति, अतः प्रत्ययादिजन्यवस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यानामुदाहरणान्याह—मा कुरु मानिनीत्यादि। तत्र प्रसादं प्राप्य श्रीकृष्णः सनाथो भवत्विति त्वन्वयः। अर्थात् 'कृञ्'धात्वर्थः कृतिरुपाय एव सम्भवति, नतु फले। तत्रायं क्रमः—आदौ तृप्तिरूपफल इच्छा, तदनन्तरं फलस्योपाये भोजन इच्छा, तदनन्तरन्तादृशेच्छाधीनभोजनरूपोपाये कृतिः, तादृशकृत्यनन्तरं भोजनक्रियासिद्धिः। भोजने जाते तृप्तिरूपं फलं स्वत एव भवति, न तु फले कृतिः सम्भवति—अन्यथा भोजनं करोतीत्यत्र तृप्तिं करोतीत्यपि प्रयोगः स्यात्। एवं सति मानस्यापराधजन्यफलरूपत्वस्वीकारे तत्फलरूपमाने कृतिर्न सम्भवति। कृतेरसम्भवादेव 'मानं न कुर्व्वि'ति मानविषयककृतिनिषेधोऽपि न सम्भवति, इत्यतो 'मानं मा कुर्व्वि'ति वाक्येन मानस्यापराधजन्यफलत्वं न बुध्यते, किन्तु श्रीकृष्णेन सह परिहासार्थं स्वेच्छया मानस्य कृतिमत्वमेव बुध्यत इत्याह। अत्र 'कृञि'ति—'कृञ्'प्रकृत्या मानविषयककृतेरैच्छिकत्वं श्रीकृष्णेन सह परिहासार्थमेव कृत्रिमेच्छाजन्यत्वमिति, न तु साहजिकं, न त्वपराधजन्यफलरूपम्। तत्र हेतुः—तस्य श्रीकृष्णस्यापराधाभावादिति द्वितीयं व्यङ्ग्य वस्तु, तेन वस्तुव्यङ्ग्यवस्तुना विभावनाऽलङ्कारो बोध्यः, कारणं विना कार्य्योत्पत्तिर्व्विभावनेति तल्लक्षणम्। एतादृशगूढार्थानुसन्धानेन वस्त्वलङ्कारादिध्वनिबोधो जायत इत्यसंलक्ष्यक्रमत्वमेषां वस्त्वादीनामुचितमेव। एवमुत्तरोत्तरपरांशानामुदाहरणे सर्व्वत्रासंलक्ष्यक्रम एव ज्ञेय इति भावः।

ध्वनिप्रस्थानव्याख्याननिरतिशयकुशला'दालोक'ग्रन्थादालोकनीयम् (३।१६)। 'आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परे'त्यादिश्लोके तत्रोदाहृत इव क्वचित् क्वचनाप्येकस्मिन्नेवैषां बहूनां कारणानां सन्निवेशो दृश्यते। स च कदाचित् ध्वनिसाङ्कर्य्येण कदाऽपि ध्वनिसंसृष्ट्या वा द्योतत इति न पृथगेव तन्निर्द्देशो भावो। एषु स्थलेष्वधिकतरं वैचित्र्यमिति तत्त्वविदां तत्त्वम्। तत्र तेषां मध्ये ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गार एव ग्रन्थकृल्लक्षितसुत्तमोत्तमं काव्यम्।

अत्र कुसुमाहरणच्छलेन वृन्दावनं गत्वा सङ्केतस्थले कृष्णमनागतं वीक्ष्य कुसुमान्यादायैव गृहमागतां पुनः सङ्केतमुरलीस्वनश्रवणानन्तरं पुनर्गमनोत्कण्ठया व्याजेन पातितकुसुमां काञ्चित् प्रति हृदयज्ञा सखी वदति—प्रियसखि ! किमिति विषीदसि ? भूमिपतितानि देवदेयानि न भवन्ति, पुनरपि तत्र कुसुमार्थं गच्छ। मया ते गुरुजनो बोधनीयः, न किञ्चिदपि ते भयमिति 'णिच्'प्रत्ययस्यैव ध्वनिः ।

कालस्य यथा—

सहजमरुणं नेत्रद्वन्द्वं, स्वभावत एव ते
सततमुरलीध्मानक्रीड़ाविधौ व्रणितोऽधरः ।
वनविहरणे रात्रौ गात्रं सकण्टकलाञ्छनं
कथमिव कृतः स्वामिन् ! स्वात्माऽपराधविसंष्ठुलः (फ) ॥ २७

आणिय भअणेति—आनीय भवनद्वारं धरण्यां पातितानि कुसुमानि । प्रियसखि ! किमिति विषीदसि पुनरपि चल तत्र कुसुमार्थम् ॥ 'णिच्'प्रत्ययस्येति—'पातितानी'त्यत्र 'णिच्'-प्रत्ययस्येत्यर्थः ।

भोः प्राणप्रिये ! ममापराधाभावेऽपि मिथ्यापराधं प्रकल्प्याधिकं क्रुध्यसि चेत्, भवतु त्वद्वचनेनैवाधुना ममापराधकल्पनं, तथापि त्वत्कृपैव मम निस्तारकारणमिति श्रीकृष्णे वदति सति, नाधुना तवापराधो जातः किन्तु मन्निकटागमनात् पूर्व्वमेवेति स्फुटीकर्त्तुं काऽपि मानिनी सोल्लुण्ठवचनमाह—हे कृष्ण ! तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरुणं, न तु कस्या अपि प्रियाया अधररागेणारुणं, तव गात्रं कण्टकचिह्नेन सह वर्त्तमानम् । हे स्वामिन् ! स्वात्मा स्वदेहः कथमपराधेन विसंष्ठुलोऽसमीचीनः कृत इति सम्भोगचिह्नस्य

(फ) यद्यपि नयनयुगलस्य साहजिकेनारुणत्वेनाधरस्य नियतव्रणितत्वेन वनविहरणरतत्वात् गात्रस्य कण्टकितत्वेन चापाततः नायकस्यानपराधतापत्तेः स्फुटीकर्त्तुं सम्भाव्यते, तथाऽप्यत्र निष्ठाप्रत्ययस्य याथार्थ्यबलात्तैरेव कारणैर्नायकस्यापराधः स्फुट इति, न स कथमपि निह्नोतुं शक्य इति च व्यज्यते । तथाहि मदितरनायिकामदरागरञ्जितादधरतोऽरुणिमा तव नयनयोरिह चुम्बनदाने संक्रान्तः, तत्तद्ध्वनिधुवनादिकृत्ये प्रयस्तो मुरलीध्वनिः, मत्तो भीतिस्तत्सङ्गमं प्रति परमेकान्तचित्तस्य तवावसरप्रसरत्वेन रात्रेः, स्थानान्वेषणनिपुणेन त्वया तदर्थमरण्यस्याश्रयः, इति सर्व्वं विस्पष्टं प्रतिभाति मे इति नायिकाकूत आशयः—अतो धूर्त्तो धृष्टश्च त्वं, न त्वयि विश्वासलेशोऽपि स्थापयितुं शक्य इत्यहो मे दुर्भाग्यं तव च दौर्ज्जन्यम् ।

अत्र 'कृत' इति 'क्त'प्रत्ययेनोक्तातीतकालेन मत्सम्मुखागमनात् पूर्व्वमेवात्मनस्तवापराधविहृलता जाता । ततः परमेव मत्सम्मुखमागतोऽसीत्यतिशयोक्त्यलङ्कारः, तेन च मां प्रति तव भयाधिक्यं, तां प्रति प्रेमाधिक्यमिति वस्तु ।

सम्बन्धस्य यथा—

अइ पिअसि गोविआणं पेअं कण्हस्स अहरपल्लअं मुरलि ! ।
णिअपरविवेअकुसला अम्हो णो होंति सच्छिद्दाः ॥ २८

अत्र 'गोपिकाना'मेवेति स्वस्वामिभावसम्बन्धः, गोपिकाभिरेव पातुं युज्यते, न त्वयेति व्यतिरेकालङ्कारः । अर्थान्तरन्यासेनापि त्वं छिद्रवती, वयमच्छिद्रा इति व्यतिरेकः ।

वचनस्य यथा—

विलासचेष्टाः सखि ! केशिनाशिनो हलाहलाभाः प्रदहन्ति मे मनः ।
कृन्तन्ति मर्म्माणि गुणा घुणा इव प्रेमा विकारी हृदि हृद्व्रणो यथा ॥२९ (ब)

साहङ्कारेऽपि यत्त्वं मिथ्या वदसि, तत्र मयि विषये तव भयमेव कारणमित्याह—मां प्रतीति ।

अइ पिअसीति—अयि पिबसि गोपिकानां पेयं कृष्णस्याधरपल्लवं मुरलि ! । निजपरविवेककुशला अहो नो भवन्ति सच्छिद्राः ॥

हृद्व्रणो यथा हृदि नानाविधपीड़ामयं विकारं करोति तथैव मयि विषये श्रीकृष्णस्य प्रेमा मम हृदि विकारी भवति । मय्येवेति—मयि विषय एव तस्य प्रेमा, नान्यत्र—ततो मद्धृदये नानाविधविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । अत्रेति—पूर्व्वं 'विलासचेष्टा' एवं 'गुणा' इत्यत्र वहुवचनमुक्तं, अत्र तु 'प्रेमे'त्येकवचनप्रयोगेन सम्भावितो यः क्रमभङ्गदोषः, सोऽत्र नास्ति, प्रत्युत ध्वन्यर्थबोधकत्वेन गुण एवेत्यर्थः ।

काचित् पुष्पाहरणमिषेण वृन्दावनस्थं श्रीकृष्णं द्रष्टुं स्वसखीन्त्वरयति—गत इति । सूर्य्योऽस्तङ्गतः, अत एव घर्म्मोऽपि विरतः, तस्माच्छीघ्रं पुष्पाण्यानीय शशिखण्डचूड़े

(ब) 'अपत्ये यत्तादृक् दुरितमभवत्तेन महते'त्यादि भवभूतिपद्ये, 'तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कुर्म्मर्म्माणि कृन्तन्नपि किं न सोढ़' इति तस्यैव श्लोकार्द्धे इतरत्र च शोकादित एव व्रणितहृदयताऽरुन्तुदत्वं वा वर्ण्यते । अत्र तु विलासचेष्टानां हलाहलाभतया, गुणानां घुणत्वेन, प्रेम्णो व्रणरूपेणापाततो विसदृशादर्शनादक्रमाः नवीनप्रेमिकत्वं दुःसहवेदनत्वञ्च वस्तु व्यज्यते । 'विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विष'मिति न्यायेन कोमलादपि कठोरताऽपातो गुणानां घुणत्वादिकं सर्व्वं यत् किमपि सम्भाव्यते ।

अत्र 'प्रेमे'त्येकवचनं प्रेम्न एकनिष्ठत्वव्यञ्जकं, तेन तस्य मय्येव प्रेमा, अतएव विकारी । अत्र वचनक्रमभङ्गदोषो गुण एव ।

पुरुषव्यत्ययस्य यथा—

गतोऽस्तमर्को विरतश्च घर्म्मो वनं न दूरे(12) सुलभञ्च पुष्पम् ।
चलन्तु पुष्पाहरणाय सर्व्वाः पूजाऽस्तु देवे शशिखण्डचूडे ॥ ३०

अत्र चलाम इत्यर्थे 'चलन्तु'—उत्तमपुरुषव्यत्ययेन प्रथमपुरुषनिर्द्देशः, तेन यूयमेव वयमित्यपृथग्भावो वस्तु । 'देवे शशिखण्डचूड़े' इति पृथग्ध्वनिः—देवेशश्चासौ शिखण्डचूड़श्चेति ।

तद्धितस्य यथा—

चिरविरहदहनदग्धं प्रियसखि ! भस्मैव भावि वपुरेतत् ।
तदनेन विरचनीयं तत्करमुकुरस्य मार्ज्जनं त्वयका ॥ ३१

अत्र 'त्वयके'ति तद्धितेन 'अक' प्रत्ययेन मद्विच्छेदे त्वमपि शोच्या भविष्यसि—मत्प्रणयेन त्वमेतावन्तं कालन्तदङ्गमार्ज्जनसौभाग्यभाजनमासीः, मयि मृतायान्तु ते तथाविधसौभाग्यं क्व ? तेन यदि मुकुरादिमार्ज्जनयोग्यता भवति तदेवं कार्य्यमिति शोच्यता व्यज्यते ।

उपसर्गस्य यथा—

पतत्यस्रे सास्रा भवति पुलके जातपुलकाः
स्मिते भाति स्मेरा मलिनिमनि जाते सुमलिनाः ।

महादेवे पूजाऽस्तु प्रवृत्ता भवत्वित्यर्थः । श्लेषेण देवेशश्चासौ शिखण्डचूड़श्चेति, तस्मिन् श्रीकृष्णे । पृथग् ध्वनिरिति—श्लिष्टार्थस्यापि ध्वन्यन्तर्गतत्वादिति भावः ।

तद्धितेन 'अक'प्रत्ययेनेति—निन्दार्थक 'अक' प्रत्ययेनेत्यर्थः । मत्प्रणयेनेति—त्वयि विषये मम प्रणयातिशयं ज्ञात्वैव श्रीकृष्णेन स्वस्याङ्गमार्ज्जनसौभाग्यन्तुभ्यं दत्तं, मयि मृतायान्तु तादृशसौभाग्यसम्भावनैव नास्ति । यदि कदाचिन्मुकुरमार्ज्जनकर्म्मणि योग्यतायाः प्राप्तिः स्यात्तदा मद्देहभस्मनैव कार्य्यमित्यर्थः ।

कदाचिद्दोलिकोत्सवे मिलितानां यूथेश्वरीणां समाजङ्गता वृन्दा भङ्ग्या सखीनां प्रेमोत्कर्षं ख्यापयितुङ्किमपि प्रस्तौति—पततीति । हे मृगदृशः ! यदा स्वाल्यः सम्मुखवर्त्तिन्यो न तिष्ठन्ति तदैव दर्पणमानीय तत्र प्रतिबिम्बितं स्वस्वमुखन्दृष्ट्वा सुखेऽभिव्यक्तं

(12) 'वनं विदूरे' इति (ख) पुस्तके पाठः ।

अनासाद्य स्वालीर्मुकुरमभिवीक्ष्य स्ववदनं
सुखं वा दुःखं वा किमपि कथनीयं मृगदृशः ॥ २२ (भ)

अत्र 'सु'पसर्गेण मालिन्यातिशयो व्यज्यते, तेन च सखीनां प्रणयाधिक्यम् ।

निपातस्य यथा—

दट्ठूण तस्स वअणं क्खणमेत्तेण क्खु हारिअं हिअअं ।
एव्वं विअ अच्चरिअं तुरिअं लद्धं अ तहिअअं ॥ २३

अत्र 'च' रूपनिपातेन तुल्ययोगिताऽलङ्कारः (म) निजहृदयहारणसमकालमेव तद्धृदयं लब्धं, अतोऽहं हृदयशून्या नाभवमिति तस्य हृदयं मद्धृदयमिति वस्तुना द्वयोरैवौत्सुक्यं वस्तु प्रतीयते ।

सुखं वा दुःखं वा युष्माभिरस्माकमग्रे कथनीयं, आत्मन्वेदग्रवर्त्तिन्यस्तदा दर्पणेन किं प्रयोजनं, ता एव दर्पणस्थानीयाः । ताभ्यां दर्पणसाधर्म्यमाह—पततीति । युष्माकमश्रुजले पतति सति ता अपि साश्राः । एवं स्वालीरनासाद्याप्राप्य ।

दट्ठूणेति—दृष्ट्वा तस्य वदनं क्षणमात्रेण खलु हारितं हृदयम् । एवमिवाश्चर्यं-त्वरितं लब्धञ्च तद्धृदयम् ॥ अत्र 'लब्धञ्चे'त्यत्र 'च' शब्दरूपनिपातेन तुल्ययोगितारूपोऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः । 'च' शब्दगम्यन्तुल्ययोगित्वमेवाह—निजहृदयेति । अव्ययसामान्यस्यैव निपातसंज्ञा, ततः 'च' शब्दस्यापि निपातत्वं ज्ञेयम् । तद्धृदयं मद्धृदयमिवेति वस्त्वलङ्कारेण द्वयोरौत्सुक्यं ध्वनितम् ।

(भ) अत्र वृन्दाया अभिधाननैपुण्येनालीनां दर्पणस्थानीयत्वं प्रस्तूयते । गोपीवृन्दमध्यमणिर्योषिद्वृन्दारिका वृन्देव दूती परं सर्वत्र प्रेमपरवशानां नायिकानामुज्ज्वलनीलमणिर्नायकस्य च दर्पणस्थानीयाऽभिमतच्छन्नभावप्रकाशिकेति वैष्णवकाव्यरसरसिकैः स्वीकार्यम् । भावातिशये जाते न खलु कोऽपि स्वाशयं वाचा प्रकाशयितुं समर्थो भवति किं पुनर्भावसागरप्लवमानाः परमानन्दसन्दोहदोहदा गोपिकाः । स खलु चित्तविकारः 'परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः' । अत्र तु 'सु' शब्दस्योपसर्गत्वख्यापनं वैयाकरणमतानवधानविजृम्भितं, 'उपसर्गाः क्रियायोग' इत्यनुशासनात् । 'मलिना' इति धातुजत्वेनाप्यभिप्रमिति चेन्न, अमनोज्ञत्वात्, कष्टकल्पनाश्रयत्वाच्च । 'परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषय' इत्यादि भवभूतिपद्य, 'आहारे विरति'रित्यादि पद्येऽपि यथाक्रमं प्रकाशकता दर्पणकता चोपसर्गाणां प्रादेर्नां व्यञ्जकत्वं दर्शितमिति दिक् ।

(म) परमते नात्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बद्धत्वरूपस्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, अपि तु सहोक्तेराभासः, तुल्यकालं योग 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यादि वैयाकरणप्रयोग इव यौगिकार्थे तु तुल्ययोगस्य सम्भवः । मतं तद्विचारितं विध्वस्तञ्च प्रकाशटीकाकृद्भिः-

सर्व्वनाम्नो यथा—

मध्ये सूक्ष्मधियः सखीपरिषदो धृत्वा सखीभूमिका-
मभ्यङ्गाय गृहीतपाणिकमलं स्पर्शेन मां जानती।
अज्ञे! दूरमपेहि नासि कुशला स्नातुञ्च वाञ्छाद्य मे
नेत्यन्तःकुपिता यदीङ्गितवती तत् केन विस्मर्य्यते ॥ २४

अत्र यत्तद्भ्यां वागगोचरत्वं व्यङ्ग्यम्।

कर्म्मभूताधिकरणस्य यथा—

अधिवससि तस्य हृदयं प्रियसखि! राधे! स चापि तव हृदयम्।
द्वावेव पूर्णहृदयौ प्रविशामो वां कथं हृदये ॥ २५

अत्राधारस्य कर्म्मभूतत्वे सर्व्वव्यापनं व्यङ्ग्यम्—'ग्रामे वसती'ति ग्रामैकदेशो गम्यते, 'ग्राममधिवसती'ति ग्रामं व्याप्यैवेति चमत्कारः। (य)

कदाचिद्राधाया मानभङ्ग उपायान्तरमप्रेक्ष्य स्वयमेव स्त्रीवेशं धृत्वा तस्या निकटङ्गतवतः श्रीकृष्णस्य तदानीञ्जातो य आनन्दातिशयस्तमौत्सुक्येन श्रीकृष्णः स्वयं प्रत्याह—मध्य इति। सूक्ष्मधियः सखीसभाया मध्ये तासां साहाय्येन सखीभूमिकां, तैलमर्द्दनकारिणी या सखी तस्या भूमिकां वेशं, धृत्वा तैलाभ्यङ्गाय गृहीतं राधायाः पाणिकमलं येन तथाभूतं मां स्पर्शेन जानती—नेयं स्त्री किन्तु पुरुषः कृष्ण एवेति ज्ञानवती—राधाऽऽह—हे अज्ञे! त्वं नवीना भवसि, तैलाभ्यङ्गकर्म्मणि न कुशला, तस्माद्दूरमपेहि। स्वकौशलमभिव्यक्तीकर्त्तुमुद्यन्तं मां वीक्ष्य पुनः कुपिता सत्याह—मम स्नातुमद्य वाञ्छा नास्ति, इत्यन्तःकुपिता सा स्नानसमये यच्चेष्टितवती तच्चेष्टितं केन विस्मर्य्यते।

अधीति—परस्परवासेनोभयोर्हृदये पूर्णे भवतः, अतस्तत्रावकाशाभावेन कथं सखीनां प्रवेशः सम्भवतीति।

सुद्योतप्रभाकाराभ्यां 'गाढ़कान्तदशनक्षतव्यथे'त्यादिमूलधृतपद्यालोचनप्रसङ्गे, विचारप्रकारस्तत्रैव द्रष्टव्यः। पद्येऽत्र वक्तुः प्रौढ़ोक्तिरेव सर्व्वालङ्कारजीवातुभूता तदाशयं पिहितापिहितमुचितं दर्शयतीत्यलङ्कारभेदवैमत्यं न दुर्ब्बोधत्वाय कल्प्यत इत्यप्यूहनीयम्।

(य) 'महिलासहस्सभरिए' इत्यादि पद्य इवात्रापि कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिश्चमत्कृतिमावहति। 'क्रियाव्याप्यं कर्म्मे'त्यनुशासनादाधारस्य सूत्रबलतः कर्म्मत्वे भूतेऽर्थचमत्कारोऽवश्यम्भावीति भावः। एवमपि विशिष्टकारकलक्ष्यभूतेऽनुशासनमनुल्लङ्घ्य कारकान्तरप्रयोगे तदोपपदविभक्तीनां प्रयोगेनायाताया व्यञ्जकतायाः लक्ष्याणि ध्वन्यालोककाव्यप्रकाशादिग्रन्थेष्ववलोकनीयानि। वस्तुतस्त्वत्र 'ग्रामं व्यापे'ति कर्म्मभूतत्वेऽर्थकल्पनं कथञ्चित् याद‍ृच्छिकमिव प्रतिभाति, न हि सर्व्वत्र कर्म्मतो क्रियायाः साकल्येन व्याप्तिर्व्वोध्यते।

अव्ययीभावस्य यथा—

कत्यायान्ति कति प्रयान्ति कति वा तिष्ठन्ति मूर्त्ता इव
प्रौढ़ानन्दमहोत्सवा यदितरे श्रीद्वारकायाम्पुरि ।
स्त्रीरत्नैरनुसौधरत्ननिकरं निश्चिन्तमाक्रीड़त-
स्ते याताः किल वासरा मम सखे ! येषु व्रजे क्रीड़ितम् ॥ २६

पूर्व्वनिपातस्य यथा—

आनन्दातिशयेन विस्मृतिवशाद्ग्रस्तानुपूर्व्वीक्रमा-
च्छेकच्छेकशुकाङ्गनाभिरुदयत्कौतुहलं स्मारिता ।
श्रीराधाहरिकेलिकौतुककथा प्रातः सखीमण्डले
प्रत्यावर्त्तयते गतामपि निशां साक्षाद्विधत्ते च तौ ॥ २७

अत्राल्पस्वरत्वेन चार्च्चितत्वेन च 'हरि'शब्दस्यैव पूर्व्वनिपात उचितः, तदन्यथाभावे 'श्रीराधे'ति पूर्व्वनिपातो हि तस्या वैदग्ध्यातिशयद्योतकः । —इति पदांशाः । रचनाया वर्णानाञ्च रीतिग्रन्थे व्यञ्जकत्वं दर्शयिष्यते ।

द्वारकास्थः श्रीकृष्णो मधमङ्गलमाह—हे सखे ! यद्यस्माद्व्रजस्थादानन्दादितरे मम मूर्त्ता इव प्रौढ़ानन्दमहोत्सवा द्वारकाभुवि कति वाऽयान्ति, कति वा प्रयान्ति, कति वा तिष्ठन्ति ? किन्तु येषु वासरेषु मया व्रजे क्रीड़ितं ते वासरा दिवसा याता एव, तेषाम्पुन-रागमनाभावात् । मम कथम्भूतस्य—स्त्रीरत्नैः सहानुसौधरत्ननिकरं सौधरत्ननिकर आक्रीड़तः । अत्र वीप्सायामव्ययीभावसमासः, तेन चाष्टोत्तरशतषोड़शसहस्रसौध-व्यापकत्वं क्रीड़ाया व्यज्यते ।

एकदा प्रातःकाले श्रीराधाया निकटे सुहृत्पक्षसपक्षाणां समाजे जाते, भो ललिताऽद्याः सख्यः ! अद्यरात्रिसम्बन्धिनीं निकुञ्जराजयोर्व्विलासवार्त्ताङ्कथयतेति सुहृत्पक्षश्यामलया पृष्टा ललिताऽद्याः कथयितुम्प्रवृत्ता अपि तदानीमानन्दावेशेन विलासानां कस्यचित् कस्यचित् भागस्य विस्मरणादानुपूर्व्वीक्रमेण यदा वक्तुं न शेकुस्तदैव गृहपालिताः शुकाङ्गना रात्रौ कुञ्जमध्ये दृष्टचरीं समस्तलीलां यथास्थितानुपूर्व्वीक्रमेण ताः स्मारयन्ति स्मेत्याह— आनन्देति । आनन्दातिशयेन ललितादीनां जाता या विलासांशस्य विस्मृतिस्तया ग्रस्तो य आनुपूर्व्वीक्रमस्तस्मात्तादृशव्यतिक्रमसहमानाभिश्छेकच्छेकशुकाङ्गनाभिः—छेका विदग्धा याश्छेकशुकाङ्गना गृहपालितशुकाङ्गनास्ताभिः उदयत्कौतुहलं यथा स्यात्तथा स्मारिता श्रीराधाकृष्णयोः केलिकथा कर्त्री गतामपि निशां पुनः प्रत्यावर्त्तयते, तौ राधाकृष्णावपि साक्षात्करोति । 'श्रीराधा'शब्दापेक्षया 'हरि'शब्दस्याल्पस्वरत्वात् एवं सर्व्वेषां व्रज-वासिनां रक्षकत्वेनार्च्चितत्वाच 'हरि'शब्दस्यैव पूर्व्वनिपात उचितः ।

—ते तावद्भिः पृथक् पृथक् ।
गुणनीयाः— ५५का

त एकपञ्चाशद्भेदा एकैकन्तावद्भिरेकपञ्चाशता गुणनीयाः, शुद्धत्वेन केवलं वर्त्तमानत्वाभावाद्यावत्स्वप्रभेदं मिश्रत्वयोग्यत्वाच्च ।—

—तेन चन्द्रव्योमर्त्तुपञ्चसंख्यकाः (२६०१) ॥ ५६
सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।
चतुर्गुणे कृते वेदखवेदककुभः (१०४०४) स्मृताः ॥
शुद्धभेदैर्युतास्ते स्युः शरेषुयुगखेन्दवः (१०४५५) ॥ ५७
इति पूर्व्वैर्व्विलिखितं न सर्व्वेषामुदाहृतिः ।
भवेद्योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते (र) ॥

अथात्रैकपञ्चाशद्ध्वनिभेदानां मध्य एकैकध्वनिभेदो यदि पञ्चाशद्ध्वनिभिः स्यात्तदैकैक एव भेद एकपञ्चाशत्संख्यको भवति । एवं क्रमेणानन्तभेदा भवन्ति । तत्रायं क्रमः—एकपञ्चाशद्भेदानां मध्य एकैकभेदो यदा पञ्चाशद्भेदैः सह कथ्यमानसंशयास्पदतारूपसाङ्कर्य्यविशिष्टः स्यात्तदैकपञ्चाशद्भेदा एव एकपञ्चाशदङ्कैः पूरणीयाः; तथा सति मिलित्वा चन्द्रव्योमर्त्तुपञ्चसंख्यका ध्वनयः स्युः । एवं यदैकैकभेदः पञ्चाशद्ध्वनिभिः सहानुग्राह्यानुग्राहकतारूपसाङ्कर्य्यविशिष्टः स्यात्तदाऽपि पूर्व्वरीत्या पुनश्चन्द्रव्योमर्त्तुपञ्चसंख्यका ध्वनयः स्युः । यदा त्वेकव्यञ्जकसंश्लेषरूपसाङ्कर्य्यविशिष्टः स्यात्तदाऽपि चन्द्रव्योमर्त्तुपञ्चसंख्यकाः स्युः । एवमेकैकभेदो यदि पञ्चाशद्ध्वनीनां संसृष्ट्या विशिष्टः स्यात्तदा पुनरपि चन्द्रव्योमर्त्तुपञ्चसंख्यकाः ध्वनयः स्युः । एवं क्रमेणैकैकभेदस्यैकपञ्चाशदङ्कैर्व्वारचतुष्टयं पूरणे कृते मिलित्वा वेदखवेददिक्-

---

(र) एकस्मिन्नपि प्रबन्धे एकविधध्वनिसम्भवेन स्वस्य स्वेन योजनं नासम्भवीति कृत्वा प्रकाशकृदादिमतमनुसृत्येयं गणना । दर्पणकारास्तु विभिन्नगणनाप्रणालीमनुसृत्य 'वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः' इति संख्यां दर्शयन्ति । तत्रेयं युक्तिरधोदर्शिता च गणनापद्धतिः—प्रथमन्तावदेकपञ्चाशद्भेदाः, (क ख ग··· ··ड़ ढ़ अ आ···) 'क' भेदस्य येन केनाप्येकपञ्चाशतामेकतमेन ग्रहणयोग्यत्वात्, ततः पञ्चाशत्, 'ख' भेदस्य 'ख' भेदादारभ्य येन केनाप्यवराणां पञ्चाशद्भेदानामेकतमेन ग्रहणयोग्यत्वात्, न तु प्राक्प्रदर्शितेन 'क' भेदेन ग्रहणे नूतनस्य संसृष्टभेदस्य सम्भवः, तस्य प्रथममेव गृहीतात् 'क ख' भेदादव्यतिरेकात् (प्रकाशकृदनुसारिणां मते ध्वनिभेदगणनावेलायां 'क' 'ख'—समवायिभेदात् ख 'क'—समवायिभेदस्य विभिन्नता, विश्वनाथमते न तथैत्येव गृहीतसंख्याभेदस्य मूलम्)।

तत्र त्रिरूपः सङ्करो यथा—

संशयास्पदतानुग्राह्यानुग्राहकतापि च।
एकव्यञ्जकसंश्लेषः सङ्करस्त्रिविधो मतः (ल) ॥ ५८ का

संख्यका ध्वनयः स्युरित्यर्थमेव द्वाभ्यां सूत्राभ्यामाह। शुद्धत्वेनेति—तेषामुदाहरणमुत्तमकाव्ये किं वोत्तमोत्तमकाव्ये ज्ञेयम्। तत्र तत्र शुद्धकेवलैकध्वनेरसम्भवात् किन्तु त्रयाणाञ्चतुर्णां सप्राप्तानां वा ध्वनीनां साङ्कर्य्यमवश्यं स्वीकरणीयमित्यर्थः। यावत्प्रभेदमिति—एकपञ्चाश-द्ध्वनीनां यावन्तः प्रभेदास्तेषां परस्परमिश्रत्वस्य साङ्कर्य्यस्य योग्यत्वादवश्यस्वीकर्त्तव्य-त्वादित्यर्थः। अत्र चन्द्रव्योमर्त्तुपञ्चसंख्या आपातत एवोक्ताः, वस्तुतो वक्ष्यमाणानां

एवं दर्पणकृत्सूचितगणनायां (५१+५०+⋯+३+२+१)×४वा ५३०४ सङ्कीर्णभेदाः, शुद्धैः सह गणनायां ५३५५ भेदाः। एषां काव्यभेदानां सर्व्वेषां सत्ता सम्भवत्येव, परं लक्ष्याणामुदा-हरणानां प्रदर्शनं निष्प्रयोजनविस्तरभिया न कैरपि चेष्टितम्। वस्तुतस्तु चैषां बहुत्वकथन एव तात्पर्य्यमालङ्कारिकाणां, न तु संख्यामात्राभिधान इति निपुणैर्व्विभावनीयम्—यदाहुः ध्वनिकाराः ध्वनिगुणीभूतादिसर्व्वविधकाव्यसमष्टिभेदप्रदर्शनावसरे—'स गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः। सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्द्योतते बहुधा।' एतदेव लक्ष्यं मनसिकृत्याभिहितं कौस्तुभकारैरत्र मूलकारिकायां—'योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते।' नेह तेनातिरिक्तसंख्याऽनयनवैदग्ध्यो जिज्ञासूनामुत्कटकौतूहलनिवृत्तये लक्षिता यथा तत्प्राचीनैस्तदर्व्वाचीनैश्च कश्चिन्निबन्धकृद्भिः। तत्र निदर्शनार्थमस्माभिर्द्दिङ्मात्रं लक्ष्यते, तत् यथा—प्रकाशटीकाकृतो भीमसेनदीक्षिताः ४,५१,६२० शुद्धसङ्कीर्णविशेषसमेताः ध्वनिभेदाः, ८,१४५ गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदाः—साकल्येन ३४,०६, २३,६०० काव्यभेदा इति कथयन्ति। तत्रेदं मन्तव्यं न तावत्तद्गणनाप्रकारः (स च सुधासागराख्ये तत्कृतटीकाग्रन्थे द्रष्टव्यः) सम्यङ्, न चापीयं गणनाऽङ्कुरस्तिर्गुणपर्णां कामपि सूचयति। एतस्मादपि भेदाद्यवान्तरविषये निरतिशयनिर्व्वन्धत एवाधुनिकैः पाश्चात्यपण्डितैरर्व्वाचीनालङ्कारिक-निबन्धविषय एव यदनास्था ख्याप्यते, अतिमात्रामतिवहदपि न तच्चित्रम्। स च निर्व्वन्धो रसभावादिविश्लेषणकल्पे नायकनायिकादिविभागक्रमे दशरूपकस्याङ्गाद्यालोचनप्रसङ्गे स्फुटमेव विभाव्यते, इत्यलं वहुना।

(ल) सर्व्वत्रैव तिलतण्डुलन्यायेन संयोगयोगतः संसृष्टिः, क्षीरनीरन्यायेन समवाय-सङ्गतः सङ्कर इति संसृष्टिसङ्करयोर्व्वैलक्षण्यम्। अलङ्कारादिलक्षणस्थलेऽप्येतदेव तत्त्वम्। तत्र सङ्करस्य सर्व्वत्रैव त्रयः संस्थाः—सन्दिग्धत्व एका, अङ्गाङ्गित्वेऽपरा, एकाश्रयस्थितत्वे तृतीया—सर्व्वमेतत् यथास्थानं यथायोगं दर्शितमिति न लक्षणोदाहरणाय चेष्टितमस्माकं सप्रयोजनन्तथा सावसरम्।

उदाहरणम्—

पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैव सत्यं
सत्यं भवांश्च मधुसूदन एव मत्तः ।
वामेन तामसुखयन्निशि दक्षिणेन
प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन ॥ ३८

अत्र 'पद्मिन्या'दिशब्दार्थयोः शब्दार्थशक्त्युद्भवानुध्वनेः सङ्करत्रयम् ।

तथाहि मां प्रति भवतोऽनुरागो महान्, यतो मां दक्षिणेनोदारेण लोचनेन दर्शनेन प्रबोधयति ; तां प्रति तथा नानुरागः, यतो वामेन दर्शनेन तां निश्यसुखयत्—अत्र हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः, यतोऽहं पद्मिनी, सा कुमुदिनी—पद्मिन्यपेक्षया कुमुदिनी निकृष्टैव । किं वाऽहं नाम्नैव पद्मिनी, न तु वस्तुत

ध्वनीनां भेदचतुष्टयानामन्तर्भूता एव, न तु ततः पृथक् पृथक् । अन्यथा पृथग्विवक्षायां 'चतुर्गुणे कृते' इत्यादि ग्रन्थोक्तसंख्याया असङ्गत्यापत्तिः, यतस्ततोऽप्यनन्तकोटिगुणसंख्याया आधिक्यापत्तिः स्यात् । ननु यत्रावरकाव्ये शुद्ध एक एव ध्वनिस्तत्रापि वाच्यार्थस्य चमत्कारे तत्काव्यस्य मध्यमत्वमुक्तं, एवं सति तत्र तत्र शुद्धैकपक्षाशङ्कनयः कस्यां गणनायां निविष्टाः स्युरित्यपेक्षायान्तादृशशुद्धैकपक्षाशङ्के दा अपि स्वातन्त्र्येण गणनायां निवेशनीया इत्यभिप्रायेणाह—शुद्धभेदैरिति । इति पूर्वैरिति—पूर्वाचार्यैरपि ताः सर्वा एवोदाहृताः । न तैरप्येतावत्संख्यकानां ध्वनीनामुदाहरणानि स्वग्रन्थे कथितानि, अतएव बाहुल्यभयान्मया नोक्तानीत्यर्थः । भवेदिति—कस्यापि निपुणस्य साङ्कर्यायाणामवान्तरभेदं प्रकल्प्यैतोऽप्यधिकसंख्याया आनयने सामर्थ्यं चेत्तदैतत्संख्यकध्वनिभ्योऽप्यधिकाधिकसंख्यका ध्वनयो भवन्तीति ज्ञेयमिति ।

एकव्यञ्जकेति—एकव्यङ्ग्यमात्रबोधकः शब्दश्लेष इत्यर्थः । यस्य शब्दश्लेषस्यैकैव व्यञ्जना स एकव्यञ्जकसंश्लेषः । यत्र तु शब्दश्लेषस्यैकव्यञ्जनानन्तरं स्वातन्त्र्येणापरव्यञ्जनाप्रवेशस्तत्र संसृष्टिरिति द्वयोर्भेदो बोध्य इति ।

प्रातःकाले काऽपि खण्डिता नायिका मानभङ्गार्थं विनयनत्यादिकं कुर्वन्तं श्रीकृष्णं प्रत्याह—पद्मिनीति । श्लोकव्याख्यां स्वयमेव करिष्यति । शब्दार्थेति—शब्दशक्त्युद्भवार्थशक्त्युद्भवयोर्ध्वन्योरित्यर्थः ।

अत्र प्रथमतः संशयास्पदताख्यसङ्करमाह—तथाहीति । अत्र 'दक्षिण'शब्दोऽस्यत्कृष्टार्थकत्वं, 'वाम'शब्दस्य निकृष्टार्थकत्वम् । एवं 'लोचन'शब्दस्य दर्शनार्थकत्वमिति श्लिष्टार्थमभिप्रेत्याह—मां प्रतीति । संशय इति—यत्र निश्चयाभावेनायं वा ध्वनिरयं वा ध्वनिरिति संशयस्तत्र संशयास्पदता ज्ञेया । पुनरनेनैव श्लोकेनानुग्राह्यानुग्राहकताख्य-

इति—अन्यथा मय्येव त्वमनुरक्तोऽभविष्यः। सा नाम्नैव कुमुदिनी, न तु वस्तुत इति च सत्यं, अन्यथा तस्यां नानुरक्तोऽभविष्य इति संशयः। अथ पद्मिन्यहं कुमुदिनी सैवेति रूपकालङ्कारेण तद्धेतूपन्यासद्वारा प्रातर्म्मां प्रबोधयति, निशि तामसुखयदिति हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः। भवान् 'मधुसूदन' एवेति, मधुसूदनस्य भ्रमरस्य तवोभयतः समरागतया न दोषः, किन्तु ममैव दोषः—यतोऽहं पद्मिनी, पद्मिन्याः प्रातरेव भ्रमरेण सह सन्दर्शनमिति 'मधुसूदन'शब्दद्योतितेन वस्तुना पुनरपि रूपकालङ्कारो ध्वनितः—इत्य-नयोर्म्मिथोऽनुग्राह्यानुग्राहकतया सङ्करः (व)। एवं मधुसूदन एव भवान्मत्तः स्वतस्तृप्तः, मद् तृप्तियोगि धातुः। तव कुत्रापि नापेक्षेति स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तव दक्षिणचक्षुः सूर्य्यात्मकं, यतस्तेन पद्मिनीं मां प्रबोधयसि, वामन्तु चन्द्रात्मकं, येन कुमुदिनीं तामसुखयः—इत्येकस्मिन्नेव व्यञ्जके 'मधुसूदन'-पदसंश्लेष एकव्यञ्जनानुप्रवेशः।

सङ्करमाह—अथेति। हेतूपन्यासेति—मम पद्मिनीरूपत्वे प्रातः प्रबोधनमेव हेतुः, तस्याः कुमुदिनीरूपत्वे निशि सुखाश्रयत्वमेव हेतुरिति। एवं 'मधुसूदन'पदस्य भ्रमरार्थकत्वेन भ्रमरस्योभयत्र साम्येन तस्य दोषाभावे पुनस्तस्याः पद्मिनीत्वरूपकालङ्कार एव प्रयोजकः—अतएव ध्वनिद्वयस्यानुग्राह्यानुग्राहकतारूपसङ्करोऽपि ज्ञेय इत्यर्थो 'मधुसूदन' शब्दद्योत्ये-नेत्यादि। वस्तुनेति—दोषाभावेनेत्यर्थः। पुनरप्यनेनैव श्लोकेनैकव्यञ्जकसंश्लेषरूपसङ्करस्योदा-हरणमाह—एवमिति। मधुसूदनः परमेश्वर एव भवान्—परमेश्वरस्यैव दक्षिणनेत्रस्य सूर्य्यत्वं, वामनेत्रस्य चन्द्रत्वं, नान्येषामिति 'मधुसूदन'शब्दश्लेषस्यैकैव व्यञ्जनेति भावः। इत्येक-स्मिन्निति—नेत्रयोः सूर्य्यचन्द्रत्वमात्रैकव्यङ्ग्यबोधके 'मधुसूदन'शब्दश्लेष एक एव व्यञ्जनानु-प्रवेश इत्यर्थः।

(व) एकत्र पद्मिन्युत्तमजातीया स्त्री, सा ह्येव पद्मिनी, अपरत्र मधुसूदनः मधुनाम्नो-ऽसुरस्य भेत्ता, स एव मधु सूदयतीति व्युत्पत्त्या भ्रमरः—तथा च माघपद्ये 'दक्षदलित-सरघः प्रथसे मधुसूदनस्त्वमिति सूदयन् मधु।' अतएवात्रार्थशक्त्युद्भवो रूपकालङ्कारो व्यङ्ग्यः। इहोत्तरत्र व्यञ्जनागम्यात् 'भ्रमर'रूपाद्वस्तुनः पुनरपि व्यञ्जनया लब्धस्य रूपकालङ्कार-स्याङ्गित्वसम्बन्धो न दुर्ब्बोधः, परं स्फुट एवावभासते—अतोऽत्रानुग्राह्यानुग्राहकतासङ्करः। पूर्ब्बत्रापि 'पद्मिन्यह'मित्याद्यंशे 'पद्मिनी' पदद्योत्येन वस्तुना प्राक्प्रदर्शितेन रूपकालङ्कारेण 'प्रातः प्रबोधयती'त्याद्यंशसूचितेन भावेन स एव सङ्करोऽन्यथोपपादयितुं शक्यः। ग्रन्थकृन्मते तु तत्र सन्दिग्धत्वसङ्करः, स चोपरिप्रदर्शितरीत्या।

अथ दक्षिणेन सरलेन दर्शनेन मां प्रबोधयसि, तेन ते मयि रागो नास्ति —वामेन कुटिलेन तामसुखयः, तेन तस्यामेव राग इति वस्तुना मधुसूदनो भ्रमरो ज्ञानशून्यस्तत्रापि मत्त इति स्वभावोक्तिः। तथाविधस्य तव कुतो विवेकः, तेन त्वमविदग्धोऽसीति स्वभावाख्यानाक्षेपयोः (13) संसृष्टिः। एवं पदवाक्ययोरत्सुकगर्व्वधैर्य्यदैन्यग्लानिनिर्व्वेदावहित्थाऽदिभावध्वनिभिश्च संसृष्टिः (ग)—उक्तस्त्रिरूपः सङ्करः संसृष्टिश्च।

यथा वा—

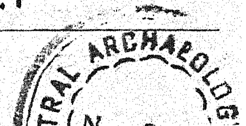
उच्छूनस्तनितस्य सर्व्वसुखदः कृष्णाम्बुदस्योदयो
वाताः शीकरवाहिनः सुमनसां वीथी विकाशं गता।
स्निग्धा भूर्गत एव सच्चूरभरः श्यामायमाना दिशः
स्फीतं गोकुलमुन्मदाश्च सरितः शीता गिरिद्रोणयः॥ ३८

पुनरप्यनेनैव श्लोकेन संसृष्टेरुदाहरणमाह—अथेति। अत्र कल्पे 'दक्षिण'शब्दः सरलार्थकः, 'लोचन'शब्दो दर्शनार्थको ज्ञेयः। सरलनेत्रेण नायिकाया अवलोकनमौदासीन्य-व्यञ्जकं, कुटिलनेत्रेणावलोकनन्तु प्रेमव्यञ्जकमिति रसशास्त्रप्रसिद्धिः। तत्र 'मधुसूदन'शब्द-श्लेषस्य प्रथमतो ज्ञानशून्ये व्यञ्जनाप्रवृत्तिः। पुनर्व्यङ्ग्यस्याविवेकाविदग्धत्वादिरूपाक्षेपार्थे व्यञ्जना। अतएवैकव्यञ्जकसंश्लेषाङ्गेदो ज्ञेयः। तत्र 'मधुसूदन'पदश्लेषस्य केवलचन्द्रसूर्य्यमात्र एकैव व्यञ्जनेति। उक्त इति—एकस्मिन्नेव श्लोके त्रिरूपः सङ्कर उक्तः, संसृष्टिश्चोक्तेत्यर्थः।

संसृष्टेरुदाहरणान्तरमाह—यथा वेति। काचित् सखी गोवर्द्धनस्य निकटवर्त्तिनि नगरे स्थितां स्वयूथेश्वरीं गुरुजनसमीपस्थां दृष्ट्वा गोवर्द्धनकन्दरासङ्केतस्थं श्रीकृष्णान्तां ज्ञापयितुं व्याजेन दैवाद्गोवर्द्धनोपर्य्युदितं मेघं लक्ष्यीकृत्य वदति—उच्छूनेति। हे सखि!

(ग) 'पद्मिन्यह'मित्यादिश्लोके ध्वनिसंसृष्टिः। तत्र संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यालङ्कारयुगलस्य स्वभावोक्त्याक्षेपाभिधस्य संसृष्टिः, तथाऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य भावध्वनिकदम्बकस्यापि संसृष्टिः। 'पद्मिन्यह'मिति स्वकीयोत्कर्षख्यापनेन गर्व्वः, तस्यामेव तव राग इत्यवगच्छन्त्यपि नायिकाऽहं त्वां प्रति सानुरागेति धैर्य्यं, ज्ञानशून्यस्त्वं, तथाऽपि त्वयि मे प्रेमेति ग्लानिः, धिङ् मां येवंविधासङ्गकारिणि विश्वसितेति, यद्वा धिङ् मां त्वत्प्रीतिमलभमानां वराकीमिति निर्व्वेदः, नायकस्य ज्ञानशून्यताऽविष्कारेणोपलक्ष्येण भावगुप्तप्रपर्य्यायावहित्थादयो बहवो भावाः श्लोकादेवातो निपुणैरवसेयाः। एषां भावध्वनीनां शान्तुदयसन्धिशवलतादि-विविधभेदेन विवेचनमुत्तरत्र 'रस' किरणे, अतो नात्र मूले तत्प्रपञ्चः।

(13) 'स्वभावाख्यानापेक्षयोः' इति (क) (ग) (छ) पुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते।

अत्र शब्दशक्त्युद्भवार्थशक्त्युद्भवध्वन्योः संसृष्ट्या ध्वनिसंसृष्टिः, तथाऽलङ्काराणां वस्तूनाञ्च संसृष्टिः ।

तथाहि गुरुसमीपस्थितां गोवर्द्धननिकटनगरनागरीं प्रति गिरिकन्दरसङ्केतस्थं श्रीकृष्णं विज्ञापयितुं व्याजेन दैवोपनतं मेघोदयं लक्ष्यीकृत्य काचित् सखी वदति । वाच्यार्थः स्फुट एव । अत्रोद्दीपनविभावः स्फुटो भवंस्तुल्ययोगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । कृष्णश्च सङ्केतस्थोऽम्बुदोदयश्चाभूदिति यौगपद्यप्रतिपत्त्या तुल्ययोगिता, कर्म्मधारयोपलक्षणतृतीयातत्पुरुषभावयोः संसृष्टिः । कृष्णाम्बुदयोः साधर्म्म्यादुपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः । 'उच्चूनस्तनितस्ये'ति उच्चूनगर्ज्जितत्वेनाम्बुदस्य वर्षुकत्वं, तेन च शीघ्रमभिसरेति वस्तु व्यङ्ग्यम्— हे 'उच्चूनस्तनि ! तस्ये'ति सभङ्गश्लेषेण संबोध्यमानजनस्य प्रौढ़त्वं, तेन स्तनभाराक्रान्ततया गमनमान्थर्य्यं, तेन न च नातः परं विलम्बनीयमिति ध्वनिप्रतिध्वन्यनुध्वननं, 'तस्ये'ति सर्व्वनाम्नो महिम्ना कृष्णस्य परमदुर्लभता, तया च बहुवल्लभत्वम् । 'सर्व्वसुखद' इति हेतोर्हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः (ष), तस्मान्नातः परं विलम्बः कार्य्यं इति वस्तु । 'वाताः शीकरवाहिन' इति स्वभावाख्यानं,

सर्व्वेषां व्रजविलासिनां सुखदः कृष्णवर्णस्य मेघस्य गोवर्द्धनोपर्य्युदयो जातः । कथम्भूतस्य ?— उच्चूनं घोरं स्तनितं गर्ज्जितं यस्य । एवं सर्व्वेषां सुखदाः पवना अपि शीकराञ्जलकणान् वोढ़ुं शीलं येषान्तथाभूताः सन्तश्चलन्तीति शेषः । एवं सुमनसां मालतीनां वीथी विकाशं वर्षासमयं प्राप्य प्रफुल्लताङ्गता । तथा व्रजवासिनां निदाघजन्यसञ्ज्वरभयोऽपि गतः । मेघैरेव दिशः श्यामायमाना बभूवुः;—अतएव समस्तं गोकुलमपि स्फीतमानन्देन प्रफुल्लम् । एवं सरितो नद्योऽपि वर्षाकालीनजलानां सम्मर्द्देनानन्दवशादुन्मत्ता बभूवुः । गोवर्द्धनद्रोण्योऽपि शीतला जाताः । तस्मात् सर्व्वप्रकारेणास्माकं व्रजवासिनां सुखसमयो जातः । वाच्यार्थः स्पष्टः, श्लिष्टार्थस्तु—हे उच्चूनस्तनि ! गोवर्द्धने कृष्णेन सह मेघस्योदयो जातः । मेघादीनामुदयकथनेनोद्दीपनविभावज्ञापनद्वाराऽभिसार उत्कण्ठां वर्द्धयति । स्निग्धेति— मानाद्यभावेन त्वमपि स्निग्धाऽभूरित्यर्थः । अत्रोद्दीपनेति—'कृष्णाम्बुद'पदस्य कर्म्मधारयसमासेन मेघस्योद्दीपनविभावत्वं स्फुटं व्यङ्गीभवत् श्रीकृष्णेन सह मेघस्योदय इति तृतीयातत्पुरुषेण तुल्ययोगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । तुल्ययोगितामेवाह— कृष्णश्चेति । कर्म्मधारयेति

(ष) 'अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सहे'त्यपरैर्व्विश्वनाथादिभिरभिहितो हेत्वलङ्कारो नायं, परं निष्पादकहेतुगर्भकाव्यलिङ्गाख्यप्रसिद्धालङ्कारस्यैवात्र 'हेतु'पदेन परिग्रह इति

तेन सुरतश्रमजलकणाहारिणस्तैते भविष्यन्तीति वस्तु। सुमनसां मालती-नामिति पूर्ववत् स्वभावाख्यानं, तेन सुमनसां मानरहितानामन्यासामङ्गना-नाञ्च वीथी कृष्णोऽभिसर्त्तव्य इति यो विकाशः प्रसादस्तं गतेति वस्तु, तेन च यावत् काऽपि तं नाभिसरति तावत्त्वमभिसरेति वस्तु। 'स्निग्धा भू'रिति चरण-सञ्चरणसुखदत्वं, परञ्च स्निग्धाऽभूस्त्वव मनसि वाम्यञ्च नास्ति, तत् कथमपरं विलम्बस इति वस्तु। स्निग्धत्वे हेतुः 'गत एव सञ्ज्वरभर' इति हेत्वलङ्कारः, तेन च त्वदाकारेणैव मया त्वदन्तःकरणं ज्ञातमिति स्वचातुर्य्यप्रकटनम्। 'श्यामायमाना दिश' इत्यलक्ष्या भूत्वा गमिष्यसि, तेन न काऽपि शङ्केति वस्तु। व्यङ्ग्यपक्षे—गोकुलं व्रजस्थलो स्फीतं जनाकीर्णं, तेनात्र तमानेतुं न शक्नोमि। सरितो यमुनाद्या उत्पूराः, तेन तत्तटादौ च न सङ्केतयोग्यता, तर्हि पारिशेष्यात् 'शीता गिरिद्रोण्य' इति भङ्ग्या तत्रैवाभिसारः क्रियतां, तत्रै-वागतोऽस्ति कृष्ण इति व्यञ्जकानां संसृष्टिरेव।

एवंविधा एव ध्वनय उत्तमोत्तमकाव्यलक्षणवीजम्। ध्वनेर्व्यापारयुगलं ध्वननमनुध्वननञ्च। यत्र केवलं ध्वननं तदुत्तमं काव्यं, यत्र तु ध्वननानुध्वनने

—कृष्णश्चासावम्बुदश्चेति कर्म्मधारयपदं, एवं कृष्णेन सहाम्बुदोदय इत्युपलक्षणतृतीयातत्-पुरुषपदञ्च, माला कार्य्यं ययोः, एवम्भूतयोरुद्दीपनविभावत्वतुल्ययोगित्वरूपध्वन्योः संसृष्टिः। कर्म्मधारयपक्षे 'कृष्णे'ति विशेषणेन मेघरूपोद्दीपनस्य वैलक्षण्यं बोधयति। स्तनस्योच्छूनताकथनेन संबोध्यमानस्य स्वयूथेश्वरीजनस्य प्रौढ़यौवनत्वमानीतम्। यमुनाद्या इति—उन्नताः पूराः प्रवाहा यत्र तथाभूताः। तेनेति—प्रवाहाधिक्येन तासां नदीनामादौ पारे सङ्केतयोग्यता न सम्भवतीत्यर्थः।

ध्वनेरिति—उत्तमध्वनेरुत्तमोत्तमध्वनेश्चेत्यर्थः। 'त्वामस्मि वच्मी'त्यादौ वर्त्तमानो-ऽहन्त्वां वच्मीत्यर्थः। अत्र'स्मि'पदेनाहमुत्कृष्टवक्तेत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः। एवं 'स्निग्धश्यामले'ति पद्ये 'लिप्त'पदेनातिशयमेघागमनरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यार्थध्वनिः, तेन चास्मिन् घनागमे सीता कथं जीविष्यतीत्यनुध्वनिः। रामोऽहमिति—रमते रमयतीति वा व्युत्पत्तिसिद्धरामो न भवामि, किन्तु नाम्नैव रामः अतोऽत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यार्थो

प्रतिभाति। उद्भटादयः प्राचस्तमेव 'हेतु'पदेनोल्लिखन्ति। एवमपि प्रागुक्त चाल-ङ्कारोद्देशे 'हेतु'पदप्रयोगोऽत्र ग्रन्थ एतत्प्रसङ्गे समर्थनीयः।

Quoted in Kavyaprakasa *under* Ullasa IV.

तदुत्तमोत्तमम् । प्राचीनैस्तु सर्व्वेषामुत्तमत्वं लिख्यते, तत्तु नास्माकमभीष्टम् (स) यतः 'त्वामस्मि वच्मीत्या'दौ वचेरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेः, 'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियत' इत्यादिश्चानुध्वननरूपार्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतसंसृष्ट्या च महाध्वनेरेक एवास्वादश्चेल्लभ्यते, तैर्लभ्यतां नाम न त्वस्माभिः ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभे ध्वनिनिर्णयो नाम तृतीयः किरणः ॥ *

ध्वनिः । एवं विप्रलम्भरसादिरूपा बहवो ध्वन्यनुध्वनयो वर्त्तन्ते । अत'स्त्वामस्मी'ति काव्यापेक्षयाऽस्य काव्यस्योत्तमत्वमिति विवेचनीयम् । पद्यद्वयं 'काव्यप्रकाश'कृता स्वग्रन्थे धृतम् ॥ इति—

(स) 'ध्वनेर्व्यंग्यान्तरोद्गारे तदेव ह्युत्तमोत्तम'मिति प्रागेव प्रदर्शितं वैलक्षण्यवीजं ग्रन्थकृता । ध्वनिकारमम्मटादिभिरापाततः ध्वन्युत्थापितानुध्वननादिगर्भानान्तद्व्यतिरिक्तानाञ्च सर्व्वेषामेव ध्वनीनामुत्तमकाव्यत्वं स्वीकृतम् । न तद्रुचिरमिति कर्णपूरगोस्वामिनामापत्तिः । व्यञ्जकताया आस्वादस्य तारतम्यं स्फुटमेव, ततोऽत्र विभिन्ना भागकल्पना । रसगङ्गाधरकारेणाऽप्युत्तमोत्तमाख्यतत्कृतभेदस्य काव्यस्योत्तमाख्यादपराद्व्यतिरिक्तस्य सत्ता स्वीकृता—तन्मतञ्च प्रागेवास्माभिरितरत्र दर्शितम् । 'तैर्लभ्यतां नाम, न त्वस्माभि'रिति स्वोत्प्रास्वनिर्देशोऽवैयावौचितः—स तु मान्यानामपि प्राचां मतमत्र मनागनादरणीयमिति स्वमताविष्काराये वैहित इति ।

अथ चतुर्थकिरणः ।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यानि कियन्ति भवन्तीत्याकाङ्क्षायां तेषां भेदानाह— यद्यपि 'मध्यमे तत्र मध्यम'मिति (१ किरणे ६ कारिकायाम्) पूर्व्वोक्तस्य मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, तथापि ध्वनेरवैशिष्ट्ये वैशिष्ट्ये च हेत्वन्तरोपाधितो गुणभावाद्गुणीभूतत्वमिति 'च्व्'र्थं एव द्वैविध्यं बोधयति (क)।

ननु काव्यप्रकाशकृतोत्तमव्यङ्ग्येभ्यः सकाशाद्भिन्नान्येव गुणीभूतव्यङ्ग्यान्युक्तानि, स्वमते तु मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतत्वं, तथात्वे मध्यमकाव्यस्य पूर्व्वोक्तयुक्त्या शब्दार्थयोर्व्वैचित्र्ये सत्युत्तमताकथनानुपपत्तिरित्याह—यद्यपीति। तथापीति—ध्वनेरवैशिष्ट्येऽवरत्वे सति वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्म्मध्यमत्वादौ च सति तथाऽपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वादिगुणयोगादुत्तमध्वनेरपि (1) गुणीभूतत्वमिति, तथा सत्येकस्यैव मध्यमकाव्यस्य शब्दार्थानां वैदित्र्ये सत्युत्तमत्वं, तस्यैवोत्तमकाव्यस्यापराङ्गत्ववाच्यपोषकतादिगुणसूचकपदान्तरसमभिव्याहारे सति गुणीभूतत्वं; अतो न विरोधः। एतदर्थमेव 'गुणीभूत'पदस्यान्तर्भूतेन 'च्वि' प्रत्ययेन बोधयति— 'च्व'र्थं एवेति। न गुणो गुणो भवतीति व्युत्पत्त्या पूर्व्वमगुणत्वं (2), पश्चाद्गुणयोगाद्गुणी-

(क) इह सर्व्वत्रालङ्कारशास्त्रे 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदेन विशिष्टलक्षणलक्षितः काव्यभेद एव गृह्यते—पदञ्च तदतो योगरूढ़मित्यालङ्कारिकाणां स्वरसः। तत्रभवता कर्णपूरगोस्वामिना पदस्य यौगिकार्थमपकृष्य—अगुणः मुख्यः गुणोऽमुख्यो भवतीत्यत्रेति व्युत्पत्त्या—मुख्यस्य व्यङ्ग्यस्य ध्वन्यपराभिधेयस्योपाधिभूतयोर्व्वैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोर्भेदसरणिमङ्गीकृत्य द्वैविध्यमस्य काव्यविशेषस्याङ्गीक्रियते। अवैशिष्ट्यपक्षे तु 'शब्दार्थवैशिष्ट्ये द्वे यातः पूर्व्वपूर्व्वताम्' (१म किरणे ७ कारिकायाम्) इति कारिकालक्ष्यस्याविषयेऽवरत्वमायाति—न तत्र भेदकल्पना। शब्दार्थवैशिष्ट्ययोरेकतरस्य द्वयोर्व्वा वर्त्तमानत्वे व्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्व्वाच्यान्न्यूनतया साम्येन वाऽनुत्तमत्वे 'स्फुटमपराङ्ग'मित्यादिनाऽष्टधा भेदकल्पनेति तत्रैव तत्प्रपञ्च इत्याशयेन मूलस्थशीतकावतारणा। इत्थं विशिष्टस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य 'ध्वनि'पदेन परामर्श आपातविसदृशोऽपि नानुचितो यथा 'काठिन्यं गुण एवे'त्यादौ (४र्थ किरणे ६८ श्लोके) लक्ष्ये। अत्र खलु कौस्तुभकृल्लक्षित उत्तमः काव्यभेद इति तत्रैव मूले दर्शितम्। वस्तुतस्तु 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्यावान्तरोद्दिष्टकाव्यभेदार्थकल्पनागौरवादरं तस्यापेक्षिकत्वपक्षस्वीकारः —यत्रोत्तमोत्तमत्वं तत्र स्फुटत्वादीहलक्षितात् कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्व उत्तमत्वं, यत्र

(1) 'अवरत्वे सति तथा चावरध्वनिस्थलेऽप्यपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वादिगुणयोगा'दिति (क) पुस्तके, 'अवरत्वे सति वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्म्मध्यमत्वादौ च सति मध्यमकाव्यस्यापराङ्गत्वे'त्यादि मुद्रितपुस्तकेऽनवधानविजृम्भितः पाठः।

(2) 'अगुणत्वरूपोत्तमत्व'मिति (क) पुस्तके पाठ उपलभ्यते।

तत्राविशिष्टेऽ भेदो नास्त्येकरूपत्वात्, द्वितीये तु भेदोऽष्टधेति सूत्रयति—

स्फुटमपराङ्गं वाच्यप्रपोषकं कष्टगम्यञ्च।

सन्दिग्धप्राधान्यन्तुल्यप्राधान्यकाकुगम्ये च।

अमनोज्ञञ्चेति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः स्युः॥ ५८ का

क्रमेणोदाहरणानि—

दृष्टा भागवताः, कृपाप्युपगता तेषां, स्थितन्तैः समं,
ज्ञातं वस्तु विनिश्चितञ्च, कियता प्रेम्णापि तत्रासितम्।
जीवद्भिर्न मृतं, मृतैर्यदि पुनर्म्मर्त्त्व्यमस्माद्दृशै-
स्तत्पद्यैव न किं मृतं, बत विधे! वामाय तुभ्यं नमः (ख)॥ १

भूतत्वमिति द्वैविध्यं बोधयतीत्यर्थः। तत्रेति—अवैशिष्ट्यादवरत्वे सत्यगुणदशायामपि निकृष्टत्वेन गुणदशायान्तु सुतरामतिशयनिकृष्टत्वात्, अतस्तत्रैकरूपत्वाद्भेदो नास्तीत्यर्थः।

सन्दिग्धेति—वाच्यार्थापेक्षया सन्दिग्धं प्राधान्यं यत्रेत्यर्थः। तथा च वाच्यार्थापेक्षया ध्वनेः प्राधान्यनिश्चय एवोत्तमतायाः प्रयोजकः, न तु सन्देह इति भावः। तुल्येति—वाच्यार्थध्वन्योस्तुल्यप्राधान्यमित्यर्थः।

अत्र ग्रन्थकार एव महाप्रभोः पार्षदानां मध्ये कस्यचित् कस्यचित् प्राकट्यं दृष्ट्वा विरहव्याकुलः सन्नात्मानं निन्दन्नाह—दृष्टा इति। तेषां कृपाऽप्यस्माद्दृशैः प्राप्ता। तैः सर्व्वसारत्वेन निश्चितं यद्वस्तु तदपि ज्ञातम्। तत्र तेषां निकट आसितं वासः कृत इत्यर्थः।

स्तत एवोत्तमत्वं, तत्र तस्मादेव कारणान्न्यूनतायां काव्यस्य मध्यमत्वं, यत्र ध्वनेर्म्मध्यमत्वं तत्रैतस्मादेव कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वे काव्यस्यावरत्वमिति तु न रिक्तं वचः। प्रेयोक्त-स्थलद्वये तथा 'प्रागुक्तध्वनिसंख्याः' (६० कारिकायाम्) इत्यादौ तत्र टीकायाञ्च साधारण्येन सर्व्वत्रैव 'ध्वनि'पदप्रयोगस्तु भाक्त एव। गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापेक्षिकार्थ-कल्पनापक्षः स्वयं ध्वनिकृतैवानुमोदितः—'प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम्। धत्ते रसादितात्पर्य्यपर्य्यालोचनया पुनः'—इत्यादि। तदर्व्वाचीना आलङ्कारिका प्रकाश-कारादा बहव एव 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्य काव्यभेदत्वरूपे रूढिप्रयोगमुपपादयन्तोऽपि सबहु-मानं ध्वनिकृतासुपरिदर्शितं मतमनुसरन्तीत्यास्तां तावत् पारिभाषिकपदप्रयोग-साधुत्वचिन्ता।

(ख) स्फुटमिति—काव्यप्रकाशादिनिबन्धेष्वेतदेव 'अगूढ़'मिति भण्यते। एवं यदत्र 'कष्ट-गम्य'पदेनाभिहितं तस्य तत्र 'स्फुट'मिति संज्ञा। स्फुटं सर्व्वजनसंवेद्यमतितरां प्रकाशम्। 'तादृशं वाच्यायमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलसवद्गूढ़म्'—तदुक्तम्

अत्र 'जीवद्भि'रिति स्निग्धावस्थैः, 'मृतै'रिति तद्विपरीतावस्थैः— इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं, तत्तु स्फुटमिति गुणीभूतम्।

यथा वा—

शयनसहचरीणां लोचनैरर्च्यमाना-

न्यतिरतिजयलक्ष्मीलक्ष्मभिः पक्ष्मलानि।

तेषां दर्शनकृपासहवासादिप्राप्तिरेव जीवनं, तादृशजीवनवद्भिरस्माभिर्न मृतम्। अधुना तेषां विरहे वयं मृता एव। मृतैर्यदि पुनर्म्मर्त्तव्यं तदीतृपद्येव किं न मृतम्। तथा च जीवद्दशायां मरणं न जातं, अधुना मृतानामस्माकं पुनर्म्मरणं भविष्यत्येतदपेक्षयोतृपत्तिकाल एवास्माकं विधात्रा मरणं कथं न कृतं, तस्मात् प्रतिकूलाय विधात्रे नम इत्यर्थः। स्निग्धेति— सुखमयावस्थैरित्यर्थः। तद्विपरीतेति—दुःखमयावस्थैरित्यर्थः। तत्त्विति—स्निग्धावस्थत्वे मृतुररपि न दुःखद इति व्यङ्ग्यमित्यर्थः।

यथा वेति—मृगाक्षी स्वाङ्गैः करणैः स्वाङ्गानि सृजत इव। एवमतिशयरतिजये या लक्ष्मीः शोभा तस्याः सूचकैर्लक्ष्मभिश्चिह्नैः करणैः पक्ष्मलानि पुष्टानीव। पुनः कथम्भूतानि— शयनसमये परिचरणपराणाङ्किङ्करीणां लोचनैरर्च्यमानानि। 'अर्च्यमानानी'ति पदेन स्वसाफल्यमानसेन (3) सादरं दृष्टानीत्यर्थान्तरसंक्रमितं वाच्यं स्फुटम्। 'पक्ष्मलानी'ति पदेन

'नान्ध्रीपयोधर इवातितरां प्रकाशो नो गुर्ज्जरीस्तन इवातितरां निगूढः। अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित् सौभाग्यमेति मरहट्टवधूकुचाभ' इति। न चैतेषां गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानां कथमपि 'ध्वनि'भेदानां लक्षणाभिधोत्थापितानां मध्ये अन्तर्भावः शक्यः—यदाहुरुद्द्योत-काराः—'लक्षणामूलेत्यनेन लक्षणान्वयव्यतिरेकानुविधायीत्यर्थकेन निरूढ़लक्षणावत्पद-घटितकाव्यीयध्वनेरस्फुटसन्दिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यासुन्दराणां व्युदासः, तेषु व्यङ्ग्योद्देशेन लक्षणाया अप्रवृत्तेः। काकाक्षिप्तेऽपि न लक्षणाऽनुपपत्त्यभावात्, गूढ़त्वेनागूढ़व्युदासः, 'प्राधान्य' इत्यनेनापराङ्गवाच्यसिद्ध्यङ्गयोर्व्युदास' इति।—स्फुटस्योदाहरणमुपरिदर्शितं ग्रन्थकृत्कृतचैतन्यचन्द्रोदयनाटके शेषाङ्के सन्निवेशितम्। वैष्णवसाहित्यपाथोनिधौ कश्चिद्भक्तानां भगवदवतारस्वरूपाणां महाप्रभुश्रीकृष्णचैतन्यपादानां प्राकट्यस्मृतेर्व्विरह-व्याकुलता, कश्चिद्वा तेषां प्राकट्यदर्शनाभावेन भावविधुरता वरीवर्त्तीत्येतत् तत्तत्काव्य-सुधारसोर्म्मिसुखव्यासज्जनं सज्जना एव बुध्यन्ते। गोविन्दमुरारिशिवानन्दानन्दोक्तयः प्रथमोक्ते प्रमाणं, द्वितीयोद्दिष्टे गोविन्ददासकविकर्णदासकविराजादीनामार्त्तयः स्वकीय-रचनामण्डलमण्डनायिताः प्रमाणम्।

---

(3) 'स्वसाफल्यमनेने'ति (क) पुस्तके 'स्वसाफल्यमननेने'ति, (ख) (छ) पुस्तकयोः, 'स्वसाफल्यमानेने'ति (घ) पुस्तके, 'स्वसाफल्यमाननेने'ति (च) पुस्तके, 'स्वसाफल्यमानसेने'ति. (ग) पुस्तके पाठः।

रहसि सबहुमानञ्चुम्ब्यमानानि दृग्भ्यां
स्वजत इव मृगाक्षी स्वाङ्गकैः स्वाङ्गकानि ॥ २

अत्र 'अर्च्यमानानि' 'पक्ष्मलानि' 'चुम्ब्यमानानि' 'स्वजते' इत्यर्थान्तर-संक्रमितवाच्यानि, तानि तु स्फुटान्येव ।

अपराङ्ग' यथा—

कोपे यथातिललितं न तथा प्रसादे
वक्त्रं, विधिस्तव तनोतु सदैव कोपम् ।
इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गीं
राधा जहास विहसत्सु सखीजनेषु (ग) ॥ ३

अत्र विप्रलम्भशृङ्गारो हास्यस्याङ्गम् । 'राधा विवर्त्तितविनम्रमुखी बभूवे'ति चेत्, तदा कोपप्रशमो व्रीडोदयश्चेति ध्वनिरेव स्यात् ।

चिन्तितत्वं व्यङ्ग्यं, तत् स्फुटं, तेन च सम्मर्द्दातिशयोत्थतनुग्लानिर्व्वस्तु व्यङ्ग्यम् । 'स्वदृग्भ्यां चुम्ब्यमानानी'तित्यासक्तिपूर्व्वकं दृष्टानि, तेनाद्यमद्य कृतार्थास्मीति स्वसाफल्यं वस्तु व्यङ्ग्यम् । 'स्वजत' इति पदेन पुनः पुनः स्पृशतीत्यर्थान्तरसंक्रमितं वाच्यं, इति सर्व्वत्र स्फुटमेव ।

अपराङ्गमिति—अपरस्य गौणरसस्याङ्गमित्यर्थः । वचसो विभङ्गीं श्रुत्वा । राधा विवर्त्तितेति—अस्य पद्यस्य (4) गुणीभूतत्वसूचकं 'राधा जहास विहसत्सु सखीजनेष्वि'ति चरणं विहाय 'राधा विवर्त्तिते'त्यादि चरणस्य प्रक्षेपे कृत अस्यैव काव्यस्योत्तमता भवेदित्यर्थः । न च पूर्व्वोक्तपद्यद्वयस्य गुणीभूतत्वसूचकवाक्यस्थल उत्तमताबोधकवाक्य-प्रयोगः कथं न कृत इति वाच्यं, तत्पद्ययोर्गुणीभूतत्वेऽपि वाच्यार्थस्यातिचमत्कारित्वेन प्रक्षेपस्यानौचित्यात् (ग)।

(ग) अपराङ्गमिति—व्यङ्ग्यमितिशेषः—यत्र व्यङ्ग्यं वाच्यस्य रसभावतदाभासाना-मलङ्कारस्य वस्तुनश्चोल्लिखितानामेकतमस्य व्यङ्ग्यभूतस्य कस्यचिदङ्गम् । अत्र मूलोदाहृते श्लोकद्वये रसाङ्गत्वरूपमपराङ्गं दर्शितम् । तदितरभेदापराङ्गलक्ष्याणि काव्यप्रकाशादितो लक्ष्याणि । तेषां केचन भेदा अत्रैव 'रस'किरणेऽनुपदं स्फुटीभविष्यन्ति । 'कोपे यथे'ति श्लोके कयाचित् गोप्याऽपरां प्रति कृष्णकृतस्य राधामानभङ्गस्य वर्णना । 'राधा जहासे'ति प्रयोगो स्वशब्दप्रत्यायितरसत्वप्रापादितरथाऽप्यवद्य इति विदग्धैर्निर्व्वेद्यम् । अतएवात्र परिवृत्ति-प्रदर्शने ग्रन्थकर्त्ता तात्पर्य्यम् । 'दृष्टा भागवता' 'शयनसहचरीणा'मित्यादि पद्यद्वये वाच्यार्थस्य निरतिशयचमत्कारः, तेन तत्र परिवृत्तिर्न्न साधिता ।

---

(4) 'पादस्ये'ति सर्व्वत्राप्यसङ्गतः पाठः ।

यथा वा—

मुग्धे ! परिहर मानं मानय वचनं प्रियालिवृन्दस्य।
यौवनमिदमम्भोरुहदलजलविन्दूपमं विद्धि॥ ४

अत्रापि विप्रलम्भशृङ्गारध्वनिः शान्तरसस्याङ्गम्। 'अर्च्चय यौवनकुसुमै-र्देवं कुञ्जेचरं कमपी'त्युक्तौ ध्वनिरेव स्यात्।

वाच्यपोषकं यथा—

क्वाहं गोपवधूः, स्मरायुतजयी गोपेन्द्रसूनुः क्व वा
साद्धं तेन रतिर्म्ममाभवदिति भ्रान्तेः परं भण्यते।
इत्येवं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं निर्म्मितां
वाणीमन्यथयाञ्चकार पुलकी गण्डः कुरङ्गीदृशः (घ)॥ ५

अत्रा'न्यथयाञ्चकारे'त्यस्य वाच्यस्य गण्डस्य पुलकितत्वं प्रपोषकम्।

'इतीत्थं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं जल्पने
रोमाञ्चोत्किरमञ्चलेन सुमुखी गण्डस्थलीमावृणोत्॥'

इत्युक्तौ ध्वनिरेव स्यात्।

यथा वा—

काठिन्यं गुण एव येन भवती कान्तस्य केशग्रहं
स्नेहो दूषणमेव येन लभते दीपी दशा दग्धताम्।

मुग्ध इति—यौवनमिदं कमलदलस्थजलविन्दुवन्नश्वरं विद्धीत्यनेन शान्तरसो मुख्यव्यङ्ग्यः, तस्याङ्गं शृङ्गाररसः, तेनायं ध्वनिर्गुणीभूतो ज्ञेयः।

क्वाहमिति—गोपानामिन्द्रस्य राज्ञः पुत्रस्तत्रापि स्मरायुतजयी कोटिकन्दर्पतोऽपि सुन्दरः स श्रीकृष्णो वा क्व। एवं तस्य प्रजा कश्चिन्निकृष्टो गोपस्तस्य वधूः तत्रापि तस्याग्रे कुरूपाऽहं वा क्व इति वाक्प्रयोगकाले 'कृष्ण'शब्दोच्चारणाज्जातो यो गण्डदेशे पुलकः स एव सख्या समं निर्म्मितां वाणीमन्यथयाञ्चकार मिथ्याभूताञ्चकार। गण्डस्थलीं कथम्भूतां—रोमाञ्चोत्किरं रोमाञ्चव्याप्तामिति यावत्।

(घ) स्मरायुतजयीति—श्रीकृष्णः श्रीमद्भागवतादौ 'कोटिकन्दर्पदर्पहे'त्या'दिना, रासाध्यायां वर्णितः। तत्र टीकाकर्ता वैष्णवगोस्वामिचरणानां विश्वनाथचक्रवर्त्तिप्रभृतीनां व्याख्यैव 'साद्धं' तेन रतिर्म्ममाभवदिति भ्रान्ते'रित्याद्यंशस्य सुतरां प्रकाशिका। अत्र वाच्यस्य सिद्धिरेव व्यङ्ग्याधीनेति वाच्यप्रपोषकत्वम्। 'गुरुकर्णगोचरतये'ति स्ववचनस्य

तुभ्यं कङ्कतिके! नमोऽस्तु, धिगतिस्नेहामिति व्याजवा-
ग्विन्यासा चिकुरप्रसाधनविधौ क्षणेन सा सस्वजे ॥ ६

अत्र विपक्षरमणीं प्रति काठिन्यादिदोषप्रसञ्जनेन प्रागल्भ्यातिशय-प्रकटनेन वाऽसूया। आत्मानं प्रति स्नेहमयत्वगुणारोपेण स्वाधिकसन्ताप-प्रकटनेन दैन्यम्। काठिन्यस्नेहयोर्गुणदोषत्वारोपेणात्यन्ततिरस्कृतवाच्य-ध्वनित्वम्। कङ्कतिकां प्रति विपक्षरमणीत्वारोपेण समासोक्तिः। 'तुभ्यं नमोऽतिस्निग्धां धिगि'ति हासनिर्व्वेदयोः शावल्यं—इतीत्थं भूयसाऽपि लक्षणेनोत्तमोत्तममपि काव्यं 'व्याजवाग्विन्यासे'त्येकस्यैव पदस्य वाच्यस्य पोषकत्वादुत्तमोत्तमत्वं विहाय केवलगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेनोत्तमं जातं, किन्तु 'धिगतिस्नेहामितीषत्स्मितं जल्पन्ती चिकुरप्रसाधनविधा'वित्यादि चेत्तदा-ऽस्योत्तमोत्तमत्वमेव (ङ)।

मानानन्तरं सङ्कीर्णसम्भुक्ता पश्चात् स्वाधीनभर्त्तृका काचिन्नायिका श्रीकृष्णस्य केशप्रसाधनङ्कुर्व्वती कङ्कतिकां लक्षीकृत्य व्याजेन तामाह—काठिन्यमिति। हे कङ्कतिके! तव काठिन्यं गुण एव। येन काठिन्येन हेतुना भवती श्रीकृष्णकेशाग्रहं लभते। स्नेहस्ते दूषणमेव येन तैलरूपेण दैपी दीपसम्बन्धिनी दशा वर्त्तिका दग्धतां लभते। इति व्याजेन कङ्कतिकाभिधेया विपक्षरमण्या दोषव्यञ्जकस्य वचसो विन्यासो यस्याः सा। वाग्विन्यासं श्रुत्वा प्रसन्नेन श्रीकृष्णेन सस्वजे तया सहालिङ्गनञ्चक्रे इत्यर्थः। प्रागल्भ्येति—केशाकर्षणरूपप्रागल्भ्यातिशयप्रकटनेनेत्यर्थः। गुणदोषत्वेति—काठिन्यं गुण इत्यत्र 'गुण'-शब्दस्य दोषे लक्षणा, काठिन्यस्य निन्द्यत्वं ध्वनिः—एवं स्नेहोत्तर'दोष' ('दूषण')-शब्दस्यापि गुणे लक्षणा, स्नेहस्य सर्व्वोत्कर्षो ध्वनिः। ध्वनेरत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं ज्ञेयम्। नायिकात्वारोप एव समासोक्त्यलङ्कारः।

गुरुकर्णगोचरत्वमेव नायिकाया अभिमतं, तया स्वदोषक्षालनार्थं प्रयासः कृतः, अपराध-लवोऽपि तस्या कथङ्कारं भवतीति कैमुतिकन्यायेनाभिधानम्।

(ङ) 'व्याजवाग्विन्यासे'त्येकस्यैव पदस्येति—'स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगं'मिति रीत्या ध्वनिकाव्यसाधनान्तरायो घटितः। एवं 'जनस्थाने भ्रान्तं कनककृगतृष्णान्वित-धिये'त्यादि भट्टवाचस्पतिमिश्रकृतपद्ये 'मयाप्तं' रामत्व'मित्येकस्मादेव वाक्यप्रयोगाद्धनित्वं व्याहतम्—तत्र तावदपराङ्गतया बाधा, अत्र तु वाच्यप्रपोषकत्वमुखेन। मूलोद्धृते पद्ये उत्तमोत्तमत्वं ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारतः सम्भवि, तच्च न भूतमिति फलितमाह—उत्तमं जातमिति।

कष्टगम्यं अस्फुटतया क्लेशगम्यमित्यर्थः। यथा—

त्वदभिरमिता द्वितीया जगत्यभूदद्वितीयैव।
अनुमतिरप्यननुमतिस्तिथिरतिथिर्मे निशाप्यनिशा॥ ७

अत्र विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकृत्यकारिणी काऽपि शक्तिरस्तीति। 'द्वितीया' सपत्नीत्यर्थः, अतो मे ममा'नुमतिः' कलोनचन्द्रा पूर्णिमातिथिरनुमतिहीना सती 'अतिथि'रागतेत्यर्थः। निशाऽपि मेऽनिशा शाश्वतप्रभातेवासीदितरार्थः। पर्य्यायप्राप्ताऽपि मे पूर्णिमातिथिस्त्वयाऽननुमतिः कृता अनाहूतेति मम जीवनमेव व्यर्थमिति व्यङ्ग्यमस्फुटम्। 'प्रतिपदमहमप्रतिपदमुपागता त्वत्प्रभावेने'ति चेद्ध्वनिरेव—प्रतिपदं प्रतिव्यवसायमप्रतिपदमप्रतिपत्तिमहमुपागतेतरार्थः।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

हे भद्र भाद्रपदमासचतुर्थिकेन्दो!
तुभ्यं नमोऽस्तु न कदापि मयासि दृष्टः।
श्यामेन तेन कतमेन नवेन यूना
साकन्तथापि मम किं प्रथितः प्रवादः (च)॥ ८

त्वदभिरमिभेति—अत्र द्वितीयाऽ'द्वितीया'। 'अनुमति'रननुमतिरिति सर्व्वत्र शब्दविरोधमात्रं, तेन विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकृत्यकारिणी शक्तिरस्तीति परिहासो व्यङ्ग्यः। वास्तवार्थस्तु—द्वितीया मम सपत्न्यद्वितीयाऽभूत्, त्वद्दत्तसौभाग्यादिति भावः। 'कलाहीने साऽनुमति'रित्यभिधाना'दनुमति'पदं कलाहीनचन्द्रयुक्तपूर्णिमाबोधकम्। तथा चागामिन्यां पूर्णिमायां मया सह तव सङ्गोऽवश्यम्भावीति त्वयैव पूर्व्वं सम्मतिर्दत्ता, अधुना सा मम पूर्णिमा तिथिस्तवानुमतिहीना सत्यतिथिस्ताङ्शतिथिभिन्ना भूत्वाऽगतेत्यर्थः। 'अनिशा'-

(च) सन्दिग्धप्राधान्यमिति—किं तावद्वाच्यं प्रधानमुत व्यङ्ग्यमिति संशयो यत्र नापाक्रियते यथा 'हे भद्र' इत्याद्युदाहृते पद्ये। भाद्रचतुर्थीचन्द्रो 'नष्टचन्द्र' इत्यादि लौकिकपरिभाषया गीयतेऽस्मद्देशीयैः—तद्दर्शनापवादनिराकरणार्थं कृष्णचरितसंवटितं स्यमन्तकहरणाख्यानं पुराणवर्णितं श्रूयते; असमर्थपक्षे तत्सूचकं श्लोकमात्रं 'सिंहः प्रसेनमवधीदि'त्यादि पठ्यते, जलगण्डूषं च दृष्टनष्टचन्द्रेण जनेन गृह्यते इति च रीतिः। अत्र मूलतः लोकसंस्कारः—स च नैकान्तिको हेतुरिति। गोप्याः विदितकृष्णानुरागायाः समाजगन्धिराख चापलत्वमपह्नुवानाया नष्टचन्द्रमुद्दिश्य स्वगतोक्तिः। मम दुरदृष्टविलसितमेतत् पिशुनैर्जनद्वंविनयनिदर्शनत्वेन ख्याप्यत इत्यहो अकारणनिष्ठुरो ज्ञातिवर्गः।

अत्र तव दर्शनेन प्रवादो भवतीत्यनैकान्तिकं, अपि तु तथाविधादृष्टद्वारैवेति । किं वा नायं प्रवादः, सत्यैवेयं किंवदन्ती, यतो भवद्दर्शनमन्तरेणापि जनैश्चेदुद्घुष्यते—इति सन्दिग्धं प्राधान्यं यस्य । इदं गुणीभूतव्यङ्ग्यमप्यास्वादस्य चमत्कारितया ध्वनिधर्मं भजत इति व कृताऽस्य परिवृत्तिः (क) ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

स्मरसमरसमाप्तौ वक्रतां भ्रूरहार्षी-
दजनिषत मृगाक्ष्या वीतलक्ष्याः कटाक्षाः ।

पदेन लक्षणया प्राप्नोतीत्यर्थः । पर्यायप्राप्तेति—त्वत्कृतनियमप्राप्तित्यर्थः । प्रतिव्यवसायमिति—व्यवसायो निश्चयः । तथाच यस्मिन् यस्मिन् दिवसे त्वया सङ्केतनिश्चयः कृतस्तस्मिन्नेव दिवसे त्वत्प्रभावेनाहमप्रतिपत्तिमुपागतेत्यर्थः ।

ऐकान्तिकं व्याप्तिस्तदभावोऽनैकान्तिकं, तथा च तव दर्शनादेव प्रवादो भवतीति न नियमः, यतो मय्येव तस्य व्यभिचारः, किन्तु प्रवादजनकीभूतादृष्टमेव कारणमिति ध्वनिः । किं वा त्वद्दर्शनादेव प्रवाद इति यथार्थ एव, तथापि त्वद्दर्शनं विना जनैश्चेदुद्घुष्यते तदा नायं प्रवादः किन्त्वियं किंवदन्ती । सत्यैव—यतो मिथ्याप्रवादस्त्वद्दर्शनं विना न भवतीति नियमात्—इत्यपि ध्वनिः सम्भवति । अतो निश्चयाभावाद्गुणीभूतत्वम् ।

मानभङ्गानन्तरं सम्भोगसमयेऽपि मानाभासो वर्त्तते, सम्भोगान्ते सोऽपि नास्तीत्याह—स्मरसमरेति । अहार्षीत् तत्याज । मानसमये ये कटाक्षाः कान्तं लक्ष्यीकृत्य प्रवृत्ता आसन् त एवाद्य सम्भोगान्ते मानाभासस्याप्यपगमाद्वीतलक्ष्या अजनिषत—तथाच कान्तं लक्ष्यीकृत्य कटाक्षशरान्न क्षिपतीत्यर्थः । भ्रुवोर्वक्रतात्याग उत्प्रेक्षामाह—कुसुमेषोः

(क) आस्वादस्येति—'प्रमाणत्वं ध्वनेरेवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मत'मिति लक्षितायाः रसोपलब्धेस्तात्पर्यादत्र सन्दिग्धप्राधान्यमयगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेऽपि ध्वनित्वं सम्भवि, रसाद्यास्वादस्यैव काव्योत्कर्षकरत्वात् । यदाहुर्दर्पणकाराः—'यत्र वस्त्वलङ्काररसरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहार' इति । एवमप्यत्र प्रकाशटीकाकृतां चण्डीदासपादानां प्रमाणपुरःसरं वलवदभिधानम्—'काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते, कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति' । एवं सति वहूनामप्यत्रोदाहृतानां ग्रन्थकृत्कृतानां पद्यानां सरसकाव्यमध्यगतत्त्वालोचनप्रसङ्गे कावैकदेशे गुणीभूततया सन्निवेशेऽपि (केचिदस्यैव कवेश्चैतन्यचन्द्रोदयादिकाव्येऽन्तर्भक्ताः) न तावत् गुणीभावापात इति निष्कर्षः ।

धनुरिव कुसुमेषोर्ज्याविमुक्तं तदासी-
द्विविशुरिव निषङ्गे मुक्तशेषाः पृषत्काः ॥ ९

अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारेणोपमालङ्कारो ध्वनितः—तौ स्वप्राधान्येन स्थिताविति तुल्यप्राधान्यम्।

काकुगम्यं काक्वाक्षिप्तम्। तद्यथा—

कति न पतितं पादोपान्ते, न चाटु कतीरितं,
कति न शपथः शीर्ष्णि दत्तः, कृता कति न स्तुतिः।
तदपि न गतं वामे! वाम्यं, लभस्व कृतार्थतां,
भवतु तव तु प्रेयान्मानो, न मानिनि! माधवः ॥ १०

'न पतित'मपि तु पतितमेवेति नञ्काकुस्तयाऽऽक्षिप्तम्। नेदमचमत्कारि, तथापि

'कति निपतितं पादोपान्ते, कृतं कति चाटु वा,
कति कति मया शीर्ष्णः शप्तं, कति स्तुतिरीरिता।'

इति पठनीयम्।

अमनोज्ञमसुन्दरम्। तद्यथा—

सुदपुव्वं वि णिआमं हरिणो मुरलीरअं सुणंतीए।
जप्पंतीए गुरुहिं वाचात्थंभो वहुए संवुत्तो (ज) ॥ ११

कन्दर्पस्य धनुर्युद्धसमाप्त्यनन्तरं ज्यामुक्तं सत् यथा वक्रतान्त्यजति। कटाक्षाणां लक्ष्यत्याग उत्प्रेक्षामाह—कन्दर्पस्य मुक्तावशिष्टा बाणा युद्धसमाप्त्यनन्तरं निषङ्गे तूणे विविशुरिव।

नञिति—नञ्रूपा या काकुस्तयाऽऽक्षिप्तं 'न पतितमपि तु पतितमे'वेति वस्तु। नेदमिति—यद्यप्यत्र चमत्कारसद्भावात् परिहृत्त्यपेक्षा नास्ति तथापि परिहृत्तावाग्रह-वत्तामपि दृष्ट्वा—कति निपतितमिति।

सुदपुव्वमिति—श्रुतपूर्वमपि निकामं हरेर्मुरलीरवं शृण्वन्त्याः। जल्पन्त्या गुरुभिः वाक्स्तम्भो वध्वाः संवृत्तः॥ 'श्रुतपूर्वमपी'ति पदेन तत्कालीनमुरलीरवस्य सङ्केतजनकत्वरूपं व्यङ्ग्यं बोध्यते। गुरुभयेन सङ्केतस्थले गन्तुमशक्यत्वान्मोहेन वाक्स्तम्भो जातः—

(ज) 'वाणीरकुंजोड्डीणसउणिकोलाहलं सुणंतीए। घरकम्मवावड़ाए वहूए सीअंति अंगाइं॥' इति जातिच्छायामुपजीव्य रचितेऽप्यत्राधिकतरं मनोज्ञत्वनिदानं वर्त्तत इति निपुणलक्षणे प्रतिभाति। तत्र मुरलीरवस्य साहजिकमाकर्णनमेव गरीयान् हेतुः—वेणव-

अत्र 'निकामं श्रुतपूर्व्वमपी'ति तत्कालीनमुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वं व्यनक्ति । तेन गुरुभिः समं कथयन्त्या वध्वा वाक्स्तम्भो जातः—तत्र गन्तुमशक्यत्वान्मोहो जात इत्यर्थः । अत्र 'वाक्स्तम्भः संवृत्तः' इति वाच्यार्थ एव चमत्कारी, व्यङ्ग्यार्थस्तु सन्नपि तथा न चमत्करोति—इत्यसुन्दरम् । एवमन्येऽपि ।

प्रागुक्तध्वनिसंख्या एभिर्गुणितास्तथाष्टाभिः ।
खयुगर्त्तुवह्निवसवो ध्वनिसाङ्कर्य्यात् पुनर्द्वेधा ॥ ६० का

मुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वरूपव्यङ्ग्यार्थः सन्नपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नेत्यतो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् (5) ।

'प्रागुक्तध्वनिसंख्ये'त्यारभ्य 'ध्वनिसाङ्कर्य्यात् पुनर्द्वेधे'ति सूत्रद्वयम् (झ) । तयोर्व्याख्यामाह—अष्टौ प्रकारा इति पूर्व्वोक्तैः शरेषुयुगखेन्दुभेदैर्ध्वनिभिः सह गुणीभूतव्यङ्ग्यध्वनीनां

साहित्यनिबन्धमात्रे मुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वरूपेणोद्दीपनविभावतयाऽख्यानम्—अत्र तु गोपवधूहृदयहरणकारणान्तरे महति सत्यपि तस्यैव परामर्शः । 'जएपंतीए गुरुहिं'—इति हेतुगर्भविशेषणेन बोधितो हेतुः । वाक्स्तम्भः खलु सात्त्विकभावानामन्यतमः, तेनानुत्साहेन श्रीकृष्णं प्रत्यनुरागातिशय्यप्रकटनमेव व्यङ्ग्यं वस्तु, तच्चानुभावेन वाक्स्तम्भरूपेण यथा साधु स्फुटं तथा नान्येनोपायेनेति वाच्यार्थस्य चमत्कारातुलनया व्यङ्ग्यार्थस्यामनोज्ञत्वम् । एवमन्यत्रापि चमत्कारह्रास एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य लिङ्गमिति स्थूलतो बोध्यम् । प्रमाणञ्च तत्राधोलिखितः श्लोकसंग्रहः—

"रसध्वनिर्न यत्रास्ति तत्र बन्ध्यं विभूषणम् ।
मृतायाः मृगशावाक्ष्याः किं फलं हारसम्पदा ॥"
... ...
"रसभावादितात्पर्य्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।
अलङ्कृतीनां सर्व्वासामलङ्कारत्वसाधकम् ॥"
"ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।
रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम् ॥"
(ध्वन्यालोके द्वितीयोद्योते)

(झ) सूत्रद्वयमिति—एककारिकायामन्तर्भुक्तमिति शेषः । मध्यवर्त्तुक्तवृत्तितः गुणीभूतव्यङ्ग्यानां संख्यानयनमार्गस्तत्र तत् ज्ञायत एव । तत्र द्वितीयसूत्रस्य परिष्कारव्याख्या

---

(5) एवं (ग) पुस्तके । अन्येषु सर्व्वेष्वपि पुस्तकेषु 'सन्नपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नास्ती'ति निन्दनीयः पाठ उपलभ्यते ।

अष्टौ प्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यध्वनयः शरेषुयुगखेन्दु-(१०४५५) भेदैर्ध्वनिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यन्ते। तेन खयुगर्त्तुवह्निवसवो (८३६४०) भवन्ति। एते पुनर्ध्वनिसाङ्कर्य्येण द्वेधा (१६७२८०) भवन्ति—तेन

व्योमदिङ्नागपक्षार्कहयर्त्तुरजनीकराः।
गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा विज्ञेया सूक्ष्मबुद्धिभिः (ञ)॥ ६१ का

॥इत्यलङ्कारकौस्तुभे गुणीभूतव्यङ्ग्यनिर्णयो नाम चतुर्थः किरणः॥

मिलने कृते तथा च पूर्व्वोक्तशरेषुयुगखेन्दुसंख्यानामष्टभिरङ्कैः पूरणे कृते खयुगर्त्तुवह्निवसुसंख्यका ध्वनयः स्युरित्यर्थः। अथात्र पूर्व्वोक्तध्वनिभिः सह गुणीभूताष्टध्वनीनां संसृष्टेरेक एव भेद उक्तः, त्रिरूपसङ्करायान्तु सामान्याकारेणैक एव भेदो विवक्षणीयः, न तु भेदत्रयमित्यभिप्रायेणाह—एत इति। शरेषुयुगखेन्दुभेदानां गुणीभूताष्टध्वनिभिः साङ्कर्य्ये सति पुनरपि खयुगर्त्तुवह्निवसुसंख्यका ध्वनयः स्युरित्यर्थः। दिङ्नागा दिग्वस्तिनोऽष्टौ, अर्कस्य सूर्य्यस्य हयाः सप्त, ऋतवः षट्, रजनीकरश्चन्द्र एक इति॥ * * *

टीकाकारेण दर्शिता, मूले तु 'ध्वनिसाङ्कर्य्येणे'ति पदस्यार्थप्रकटनार्थं प्रयासो न कृतः। एवमादिषु स्थलेषु गणनाप्रदर्शनं केवलं प्रौढ़ोक्तिमूलभूतं, न तु तत् सर्व्वत्रैव सम्भवतीति चास्माभिः प्रागेव प्रदर्शितम्। 'अन्योन्ययोगादेवं स्यात् भेदसङ्ख्यातिभूयसी'ति 'पुनरप्युद्द्योतते बहुधे'तिप्रायं कथनं निष्कलङ्कमित्येव विज्ञः।

(ञ) सुधासागरकाराणां भीमसेनदीक्षितानां मते गुणीभूतव्यङ्ग्यानामेव तावच्चित्राख्यव्यङ्ग्यरहितसहितानां परस्परसंश्लिष्टानां पञ्चचत्वारिंशद्भेदाः (६+८+७+...... ..२+१)। सजातीयविजातीयादिभेदैः परस्परसंश्लिष्टैस्तैः २०२५ (४५×४५) विधाः, तत्र 'सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया' ते ८१०० (४×२०२५) भेदाः सङ्कीर्णाः, ४५ शुद्धाः—साकल्येन गुणीभूतव्यङ्ग्यास्तावत् ८१४५ भेदाः। व्यङ्ग्यास्तु शरेषुयुगखेन्दु—(१०४५५) प्रमाणकाः, ते च प्रागेव गणिताः। अतो ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यानामुभयेषां परस्परसंयोगात् संसृष्टिसङ्करमेलनेन (१०४५५×४×८१४५) ३ ४,०६,२३, ६०० सङ्कीर्णाः काव्यभेदाः सुधासागरे गणिताः। वस्तुतस्त्वयं गणनाप्रकारस्तत्तुक्ततामङ्कसंयोजनवैदग्धीमात्रस्य यथा प्रकाशकस्तथा न काव्यरसास्वादनिपुणताया इति पूर्व्वमेवाभिहितमस्माभिः, अतः कृतमत्र तत्प्रपञ्चेन। अतेषां काव्यभेदानां 'गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा विज्ञेया सूक्ष्मबुद्धिभि'रिति मूलस्थावान्तरकारिकायां गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यरूपेण निर्द्देशो 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'त्यभियुक्तनीतिसरणिमनुसृत्य। तथाच तत्रभवन्तो मम्मटभट्टाः स्वनिबन्धे—'यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्करः संसृष्टिर्व्वा नास्ति, तथापि

प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति क्वचित् केनचिद्व्यवहार' इति। ननु रसध्वनौ भावध्वनि-रवश्यं वाच्यः दीपकतुल्ययोगिताद्यलङ्कारध्वनिरूपमाद्यलङ्कारान्तर्भूत इति, तथा च कश्चन प्रधानव्यङ्ग्यभेदमादाय ध्वनित्वं कश्चनाङ्गिभूतमादाय गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति निमित्तद्वय-समावेशाद्विनिगमनाविरह एकतरत्वकल्पने नास्ति तावद्युक्तिरिति न वाच्यं, यतः प्राधान्यख्यापनमतिशयितचमत्कृतिमत्तयैव भवति। तथाचाङ्गीभूतरसादीनां चमत्कृत्या-ऽतिशय्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, अङ्गिनस्तथात्वे ध्वनित्वमिति तद्विदां व्यवहारः। अत्र तु ग्रन्थे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरितरेतरसंयोगे व्यङ्ग्यार्थस्य न तथा चमत्कारप्रकारो लक्षितो यथा तस्याविमिश्रत्वेन व्यङ्ग्यत्वे, स च युक्तिप्रकारः नास्त्यङ्, अतोऽत्र प्रागेव दर्शितात् योगरूढ़प्रयोगलक्ष्यात् 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेषामायातीति सुप्रतीतं वचः। गुणीभूतव्यङ्ग्यमयं काव्यमखिलमलङ्कारशोभामादायैव प्रवर्त्तते, अतो 'रूपकादिमलङ्कारं वाह्यमाचक्षते परे" इति भामहोक्तदिशा तत्र तेषामलङ्काराणां वाह्यतया स्थितिर्न त्वन्तरङ्गतयोत्तमत्वसाधकत्वेन। इति—

अथ पञ्चमः किरणः।

अथा'त्मा किल रस' इत्युक्तस्य काव्यपुरुषस्यात्मनो रसस्याभिव्यक्तिलक्षणं भरतमुनिसूत्रं प्रमाणयन्नाह—

'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति'रिति का (क)

Bharata—Natyasastra. *Chap.* VI.

पूर्व्वं ध्वनिप्रकरणे रसात्मकध्वनिः काव्यपुरुषस्यात्मत्वेन कथितः, अतस्तस्य रसस्याभिव्यक्तिः साक्षात्कारस्तस्य लक्षणं ज्ञापकं भरतमुनिसूत्रं प्रमाणयितुमाह—अथेति।

(क) भरतोपज्ञं किल रसतत्वव्याख्यानमित्युपपादयन्तो हि तत्र भवन्त आलङ्कारिका आदावेव रसविवेचनप्रसङ्गे तन्मतमेवोदाहरन्ति—अत्रापि सैव पद्धतिः। सूत्रोक्तमतिप्रसिद्धमेकमेव सूत्रप्रतीकमुपजीव्य बहुधा वितन्यमानश्चिन्ताप्रवाहो रसशास्त्रस्य व्यापकतामुपपत्तिं भोगादिकञ्च प्रकाशयतितराम्—तत्र तावद्रसस्वरूपनिरूपणे उत्पत्तिवादिनां भट्टमल्लादीनाम्, अनुमितिवादिनां श्रीशङ्कुकप्रभृतीनां, भुक्तिवादिनां भट्टनायकपुरःसराणाम्, अभिव्यक्तिवादिनामालङ्कारिककुलचूडामणीनां सुगृहीतनाम्नामभिनवगुप्तपादानां राद्धान्ताः प्रकाशकृदादीनां प्राचां ग्रन्थत एवालोकनीयाः—न च तेषामतो मूले प्रपञ्चः। कौस्तुभकृतस्तु आत्मवादिनां दर्पणकृदादीनां मतमेवानुसरन्ति, युक्तञ्चैतदिति पूर्व्वमेवावोचाम। तत्र रसस्य काव्यात्मतया तदुद्घाटनमुखेन दार्शनिकविचारादिनात्र दर्शितो मूले—तदानीन्तनगौड़ीयवैष्णवसम्प्रदायिनो रसतत्त्वमाविष्कुर्व्वाणा बहवः श्रीरूपसनातनादिगोस्वामिपादाः पृथगेव तन्मूलान्निबन्धान्विरचयामासुः, तत्र चार्व्वाचीनानां जिज्ञासूनां स्वत एवादरः सम्भवितेति न कृतस्तत्प्रकटनप्रयासः। अपि चालङ्कारशास्त्रस्य चेह रसस्वरूपमात्राविष्कारकल्पने न तावन्मुख्यतस्तात्पर्य्यं किमपि कल्पनीयम्। भरतनाट्यशास्त्र-ध्वन्यालोक-दशरूपक-रसार्णवसुधाकर-रसमञ्जर्य्यादिषु बहुषु निबन्धेष्वत एव न दार्शनिकतत्त्वनिरूपणादि लक्ष्यते—सा च प्रथिता प्रथाऽत्रापि वरीवर्त्तीति। तानेवोपजीव्य विश्लेषणमुखेनात्र रसकिरणे आलोकपातः। तत्र भावविभावादिपारिभाषिकपदानां लक्षणालक्षितार्थो नाट्यशास्त्रे (षष्ठाध्याये सप्तमाध्याये च) निपुणं दर्शितः। "यथा नानाव्यञ्जनौषधिद्रव्यसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः......., तथा नानाभावोपगता अपि स्थायिनो

विभावयत्युत्पादयतीति विभावः कारणं, अनु पश्चाद्भावो भवनं यस्य सोऽनुभावः कार्य्यं, विशेषेणाभिमुख्येन चरितुं शीलं यस्येति व्यभिचारी सहकारी ;—एतेषां संयोगात् सम्बन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः । कारण·

अभिव्यक्तिरिति—साक्षात्कार इत्यर्थः । या रसनिष्पत्तिसामग्री कारणकार्य्यसहकारित्वेन लोके कथिता सैव काव्ये नाट्ये चेत्यादि ।

आलम्बनमिति—यदवलम्ब्य स्थायिनः प्रवृत्ता भवन्ति तदेवालम्बनं स्थायिनामाश्रयो भवतीत्यर्थः—यथा हासस्थायिन उदाहरणे वसन्तोत्सवमालम्ब्य मधुमङ्गलस्य वाक्यात् सर्व्वेषां प्रवृत्तो यो हासस्थायी तस्यालम्बनं वसन्तोत्सवः, यथा वाऽर्ज्जुनस्य भयस्थायिस्थले विश्वरूपप्रदर्शकः श्रीकृष्ण एवालम्बनम् । यद्यपि भक्तिरसान्तर्गतौ विभावस्थायिभाव-

भावा रसत्वमाप्नुवन्तीति ।'... 'दृश्यते हि भावेभ्यो रसानामभिनिर्वृत्तिर्न्न रसेभ्यो भावानाम् ।' ...'न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः । परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥' ...'यथा बीजाद्भवेद्वृक्षो वृक्षात् पुष्पं फलं यथा । तथा मूलं रसाः सर्व्वे ततो भावा व्यवस्थिताः ।"...'वागङ्गमुखरागेण सात्त्वनाभिनयेन (?) च । कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥" 'विभाव इति कस्मादुच्यते—विभावो विज्ञानार्थः । विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्येते विभावाः ।"...''अथानुभाव इति कस्मादुच्यते—यदयमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतमभिनयम् ।' 'लोकस्वभावसंसिद्धलोकयात्रानुगामिनः । अनुभावा विभावाश्च ज्ञेयास्त्वभिनयैर्व्बुधैः ॥"......'योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः । शरीरं व्याप्यते तेन शुष्ककाष्ठमिवाग्निना ।' ......'कथं स्थायिन एव भावा रसत्वमाप्नुवन्ति ? उच्यते—यथाहि समानलक्षणास्तुल्यपाणिपादोदरशरीराः समानाङ्गप्रत्यङ्गाः कुलविद्याकर्म्मशिल्प-विचक्षणत्वाद्राजत्वमाप्नुवन्ति, तत्रैव चान्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवानुचरा भवन्ति, तथा विभावानुभावव्यभिचारिणः स्थायिभावानुपाश्रिता भवन्ति ।......यथा नरेन्द्रो बहुजन-परिवारोऽपि स एव नाम लभते नान्यः सुमहानपि पुरुषस्तथा विभावानुभावव्यभिचारि-पुरस्कृतः स्थायिभावो रसतां लभते ।" 'व्यभिचारिण इति कस्मात् ? उच्यते,—वि अभि इत्येतावुपसर्गौ चरतिर्धातुः विविधमाभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः ! चरन्ति नयन्तीत्यर्थः । कथं नयन्ति ? उच्यते—यथा सूर्य्य इदं नक्षत्रमसुं वासरं नयति—न च तेन बाहुभ्यां स्कन्धेन वा नीयते, किन्तु लोकप्रसिद्धमेतत् ।" इति नाट्यशास्त्रीया निर्द्देशा उपमानमुखेन अभिनयप्रकाशस्वरूपकमित्येवैतान्येव पदानि सुगमयन्ति । 'सर्व्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु । स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषाः सञ्चारिणो मताः ॥' रसस्य सारत्वमितरत्र निर्णीतम्—'आनन्दात्मा यतो रस' इति मन्दारमरन्दे (५।३५) । 'रसे सारश्चमत्कारः सर्व्वत्रैवानुभूयते । तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्राप्यद्भुतो रसः ।' इति

कार्य्यसहकारित्वेन लोके या रसनिष्पत्तिसामग्री सैव काव्ये नाट्ये च विभावादिव्यपदेशा भवतीति सम्प्रदायः (ख)।—कारणमत्र निमित्तम्। रसादीनां या याः प्रक्रियाः कथिताः, तद्भिन्ना एवात्र ग्रन्थे प्रक्रिया आलङ्कारिकाणामनुरोधेनोक्ताः, अतएव काचित् काचित् प्रक्रिया नात्यन्तविचारसहाऽपि, तथाऽप्यप्राकृत-

---

धर्म्मदत्तोक्त्यनुसरणं दर्पणे, 'आनन्दः सहजस्तस्य (ब्रह्मणः) व्यज्यते च कदाचन। व्यक्तिः सा तस्य चैतन्यचमत्काररसाह्वया॥—आद्यस्तस्य विकारो यः सोऽहङ्कार इतीरितः। ततोऽभिमानस्तत्रेदं समाप्तं भुवनत्रयम्। अभिमानाद्रतिः सा च परिपोषमुपेयुषी। व्यभिचार्य्यादिसामान्याच्छृङ्गार इति गीयते॥' इत्याद्याग्नेये (३३९ अध्याये) रसपर्य्यालोचनप्रसङ्गे। इत्थं दर्शितस्य रसस्यास्वादसुलभ आनन्द इति तत्प्रस्तावादेव तदालोचनप्रसङ्गो मूले ग्रन्थकृता निहितः।.....

(ख) परमार्थतस्त्वखण्ड एक एव रसः, लोके च रसनिष्पत्तिसामग्रीसम्भारस्य स्फुरणेऽपि खण्डशस्तेषां रसोद्बोधकत्वरूपेण न सार्व्वत्रिको बोध इति तु सुप्रतीतं, परं काव्ये दृश्ये श्रव्ये च रसस्य प्रकाशशरीरमुपलभ्य विश्लेषणद्वारा तेषां खण्डतया बोधोऽभ्युपेयते, इति ह्यलङ्कारशास्त्रविदां प्रणाली। इयञ्च प्रक्रिया सामाजिकानां भक्तानान्तदितराणाञ्च रत्यादीन् भावानास्वादाङ्करप्रादुर्भावयोग्यान्नितरां साधयतीति दार्शनिकमतमतिवर्त्तमानाऽप्यवलम्ब्यते। रसात्मकस्य वाक्यस्योपलब्धिरेव ब्रह्मसाक्षात्कारसोदरतया वर्ण्यते—सा च साधनादिकल्पनमन्तरेण न सम्पाद्या, अतो नात्र काचिद्विडम्बना। एवमेव वाक्यपदीयकारः स्वनिबन्धे 'शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान्। प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते।'' रसनिष्पत्तिरिति—परमार्थतो रस एवास्वादाङ्करकन्दः, लौकिके तु बोधे षष्ठीसमासकल्पना—यदाहुर्द्दर्पणकाराः—'यद्यपि रसाभिन्नतया रसःस्यापि न कार्य्यत्वं, तथापि तस्य कादाचित्कतयोपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते'' इति। काव्ये नाट्ये च आलङ्कारिकोपक्रमं विभावादिसंज्ञाकलापकमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः—भक्तिशास्त्रस्य, विशेषतो गौड़ीयवैष्णवपण्डितमण्डलीमण्डितस्य तस्यालङ्कारिकप्रक्रियादिशमनुसरतः (*Vide* the article on Bhakti by Sir G. Grierson in the Encyclopaedia of Religion and Ethics) न विभिन्नः संज्ञासंहितादिः। तथाच भक्तिरसामृतसिन्धौ भक्ते रसत्वेनालङ्कारिकसरणिमनुसृत्य प्रकाशः श्रीमद्रूपगोस्वामिपादैर्द्दर्शितः—तद्यथा 'विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः। स्वाद्यतां हृदि भक्तानामानीता श्रवणादिभिः। एषा कृष्णरतिः स्थायिभावो भक्तिरसो भवेत्।'' कारणकार्य्येति—एतच्च लौकिकबोधप्रवृत्तिमनुवृत्त्य—यदुक्तं दर्पणे 'कारणं कार्य्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः। रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः।'' तत्त्वसाक्षात्कारस्य ज्ञानकक्षाधिरोहणवर्णनं नास्वाभाविकम्। (In man as he now exists, intuition is the fringe or *penumbra*

विभावादीनां स्वरूपमाह—

विभावो द्विविधः स्यादालम्बनोद्दीपनाख्यया ।

आलम्बनन्तदेव स्यात् स्थायिनामाश्रयो हि यत् ॥

यत्तानेवोद्दीपयति तदुद्दीपनमिष्यते ।

एभिरेव व्यञ्जकैस्तु विभिरुद्रेकमागतैः ।

आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायी रसायते ॥ ६२ का

मुख्यरसवर्णनप्रसङ्ग एकैव प्रक्रिया भवतीति नासमञ्जसमिति ज्ञेयम् (ग)। यदिति— यदस्तु तान् स्थायिभावानुद्दीपयति प्रकाशयति तदुद्दीपनं—यथा हासस्थले विदूषकस्य मधमङ्गलस्य वैरूप्यम्। अत्रैवानुभावो नयनस्फारताऽऽदिः। एतन्मते सात्त्विका अप्यनुभावान्तर्गता एव न तु स्वतन्त्रा इत्यपि ज्ञेयम्। उद्रेकं प्रत्यक्षमागतैः प्राप्तैरेभिरेव व्यञ्जकैरसौ स्थायिभावो रसायते रसस्वरूपत्वेन परिणतो भवति। स्थायी कथम्भूतः? आस्वादाङ्कुरस्य रसास्वादरूपकार्य्यस्य कन्दो बीजरूपः। अथ स्थायिभावस्य नित्यत्वेन

---

of intellect') कारणकार्यादिवर्णनं साकल्यसंग्रहपरमिति स्फुटं, यदुक्तं काव्यप्रकाशटीकाकृद्भिः 'एवञ्च विभावादीनां दण्डचक्रादिन्यायेन सम्भूयैव कारणत्वं, न तु तृणारणिमणिन्यायेनैकैकस्ये'ति।

(ग) नात्यन्तविचारसहाऽपि—एतच्च ग्रन्थकृता लक्षितं रसस्य प्राकृताश्रयतापत्त्या भक्तिरसस्याप्राधान्यमित्याद्यखिलं भक्तिरसामृतसिन्ध्वादिवैष्णवप्रामाणिकनिबन्धेभ्यो वैमत्यं पश्यद्भिरुज्ज्वलनीलमणिटीकाकृद्भिर्गोस्वामिचक्रधुरीणैर्विश्वनाथचक्रवर्त्तिभिरनुपादेयत्वमिवेषत्कटाक्षपातं सूच्यते। कविकर्णपूरगोस्वामिपादाः स्वल्पपरगोस्वामिन इवाप्राकृताश्रयस्य रसस्य मुख्यत्वमङ्गीकुर्वाणा अप्यालङ्कारिकचक्रमतचारिणः सन्तस्तत्तत्पद्धतिञ्चानुसरन्ति। नैतदसुष्ठु—यतोऽखिलसामाजिकानामेकैव प्रवृत्तिर्न भविता, न च खलु सर्व्वैर्भक्तिस्तत्सायुज्यं वा काव्यस्य सारोपजीव्यतया स्वीकर्त्तुं शक्यः। आलङ्कारिकाणां काव्यतत्त्वोद्बोध एव तात्पर्य्यं, काव्यस्य हि सर्व्वत्रैव सकलहृदयहारकं चमत्कारमाश्रित्यैव चरितार्थता, न तु भावप्रवणस्य सम्प्रदायविशेषादरऽऽमुपजीव्य शास्त्रस्य शास्त्रकाव्यस्येव वा काव्यस्य महनीयता। न च खलु सर्व्वे भक्ताः—भक्तास्तु सम्प्रदायविशेषाः। आलङ्कारिकाणां निखिलकाव्यपद्धतिप्रकटनमेव लक्ष्यम् (Criticism stands like an interpreter between the inspired and the uninspired—Carlyle) अन्यथाऽपि शास्त्राणां काव्ये विमुखीभावो भविता, अतो ग्रन्थकृद्दर्शितप्रक्रियायां दोषाविष्करणं न सम्यक्।

एतेन रसस्य कारणकार्य्यादीनि नैतानि, अपि तु अनुभावस्य कार्य्यस्य कारणं विभावः—व्यभिचारी यः सोऽप्यनुभावस्य सहकारी; त्रय एव समुदिताः सन्तः स्थायिनं रसीभावमापादयन्ति। स्थायी समवायि कारणम्, आलम्बनोद्दीपनविभावो निमित्तकारणं, स्थायिनो विकारविशेषोऽसमवायि-कारणं (१) रसाभिव्यक्तेरेव, न तु रसस्य (घ)।

अथ कोऽसौ भावः स्थायी भवतीति तं निरूपयति—

आस्वादाङ्कुरकन्दोऽस्ति धर्म्मः कश्चन चेतसः।
रजस्तमोभ्यां हीनस्य शुद्धसत्त्वतया सतः॥

तत्परिणामरूपस्य रसस्यापि नित्यत्वम्, अतो रसं प्रति न विभावादीनां कारणत्वादि सम्भवति, किन्त्वनुभावादीन् प्रति कार्य्यत्वकारणत्वसहकारित्वप्रवादनिर्व्वाहस्तु तेषामेव मध्य एकं प्रत्यन्यस्य कारणत्वमादायैवेत्याह—एतेनेति। ननु स्थायिनः परिणामित्वे (२) कथं नित्यत्वं, कथं वा परिणामावस्थाऽपन्नस्य रसस्य नित्यत्वमिति चेदुच्यते—यथा नित्यस्य श्रीकृष्णस्य परिणामरूपाणां बाल्यपौगण्डकैशोराणां नित्यत्वं किन्तु भक्तानां दर्शनोत्-कण्ठाजगदुद्धारादिप्रयोजनं निमित्तीकृत्य कदाचित्तेषां प्राकट्यं, सिद्धे च प्रयोजने कदाचित्तेषां प्रपञ्चागोचरत्वरूपमप्राकट्यञ्च, तथाऽत्रापि विभावादीनां मेलने सति भक्तहृदये रसस्य प्राकट्यं, तेषामन्तर्द्धाने सति रसस्याप्राकट्यं ज्ञेयम्—परन्तु प्राकृतस्थले पूर्व्वदशां परित्यज्यैव तत्परिणामस्योत्पत्तिः, अप्राकृतस्थले त्वचिन्त्यशक्त्या पूर्व्वदशा-परित्यागं विनैव तत्परिणामस्य प्राकट्यम्, उभयोर्नित्यत्वादिति भेदो ज्ञेयः। असमवायि-कारणमिति—स्थायिनो हेतुभूतचित्तस्य द्रवीभावरूपविकारविशेषो रसाभिव्यक्तेरेव समवायिकारणमित्यर्थः। न तु रसस्येति—स्थायिनो नित्यत्वात्तत्परिणामरूपरसस्यापि नित्यत्वमिति भावः।

धर्म्म इति—रजस्तमोभ्यां रहितस्य शुद्धसत्त्वतया सतो विद्यमानस्य चेतसः कश्चन धर्म्म एव स्थायी। रजस्तमसोरभावेन सामाजिकानामविद्याराहित्यं स्वत एवायातम्, अतस्तेषां सत्त्वमपि (३) न मायावृत्तिरूपमपि तु चिद्रूपमेव, अतएव तेषां रसास्वादकचित्तनिष्ठ-

(घ) न तु रसस्य—'रसो वै सः' इति श्रुत्या रसस्य नित्यशुद्धपरमपुरुषस्वरूपत्वेन न विकृतिमयत्वं सम्भवि। अतो विकारविशेषास्तस्य कारणानि न, परमभिव्यक्तिपथसुसरी-सत्यैव कारणत्वकल्पनेत्यलं बहुना।

(१) 'विकारविशेषो समवायिकारण'मिति (ख) पुस्तके अनवधानपुरःसरः पाठो लक्ष्यते।

(२) 'स्थायिनः परिणामत्वे' इति मुद्रितपुस्तक एव नातिसङ्गतः पाठः।

(३) 'अतस्तेषां शुद्धसत्त्वमपी'ति (क) (घ) (ङ) पुस्तकेष्वन्यः पाठः।

स स्थायी कथ्यते विज्ञैर्विभावस्य पृथक्तया।
पृथग्विधत्वं यात्येष सामाजिकतया सताम्॥ ६३ का

सामाजिकतया सतां सामाजिकानामेक एव कश्चिदास्वादाङ्कुरकन्दो मनसः कोऽपि धर्म्मविशेषः स्थायी। स तु विभावस्योक्तप्रकारद्विविधस्य भेदैरेव भिद्यते (ङ)।

अनुकार्य्याणान्तु स्वतन्त्रा एव स्थायिनो नानाविधाः। यथा—

शृङ्गारे रतिरुत्साहो वीरे स्याच्छोकविस्मयौ।
करुणाद्भुतयोर्हासो हास्ये भीतिर्भयानके॥
जुगुप्सा बीभत्ससंज्ञे कोपो रौद्रेऽष्ट नाट्यगाः॥ ६४ का

धर्म्मोऽपि ह्लादिनीशक्तेरानन्दात्मकवृत्तिरूप एव, न तु जड़ात्मकः—तथात्वे स्थायिभावस्वरूपस्य जड़ात्मकताद्दृशधर्म्मस्य विभावादिभिः कारणैरानन्दात्मकरसरूपत्वानुपपत्तेः, न हि जड़परिणामरूप आनन्दो भवतीति। एक एवेति—ननु स्थायिभावरूपधर्म्मस्यैकत्वे कथमेकस्य स्थायिनो वीररस उत्साहत्वं, करुणरसे शोकत्वम्, अद्भुतरसे विस्मयत्वं भवति, परस्परविरुद्धानामेतेषामुत्साहत्वादीनामेकस्मिन् स्थायिरूपधर्म्मे वृत्तित्वाभावादित्यत आह—स त्विति।—स एकोऽपि धर्म्म उक्तप्रकारकद्विविधस्य विभावस्य भेदैरेव भिन्नो भवतीत्यर्थः। यथैक एव स्फटिको जवाकुसुमादिनानापदार्थानां सङ्गात् कदाचिद्रक्तः कदाचित् पीतः कदाचिच्छ्याम इत्यादिविविधाकारो भवति तथैवैक एव स्थायिरूपो धर्म्मो वीररसादिपोषकानां नानाविधविभावानां सङ्गात् कदाचिदुत्साहरूपः कदाचिद्विस्मयरूपः कदाचिच्छोकरूप इत्यादिविविधाकारो भवतीति भावः। एतादृशैकस्थायिरूपधर्म्मः प्रपञ्चान्तर्गतसामाजिकानां स्वच्छरतिमतामेव रसास्वादकः, न तु पार्षदानां, न वा तदनुगतानां साधकानां, तेषान्तु स्वतःसिद्धा एव ये ये स्थायिनो वर्त्तन्ते त एव रसास्वादका भवन्तीति ज्ञेयम् (ङ)।

(ङ) स्थायिभावस्यालम्बनोद्दीपनविभावगतत्वेन बहुधा प्रसारो विभिन्नता च, तमाश्रित्य रसस्य प्रवर्त्तमानत्वात् रसोऽपि विविध इत्यायाति। स च प्रसिद्धः सिद्धान्त इतरथा सिद्धोऽप्यत्र विभावाद्याश्रयभेदे भेदस्तदाश्रितानां रसानां स्वत एव वरीवर्त्तीत्याशयेनात्र मूले लिखितः, इयञ्च पद्धतिरवतारिका। इतरथा सिद्धिर्यथा सिद्धाचार्य्यहेमचन्द्रचरणानामधोलिखितयुक्तिसूक्तितो कथ्यते—"जात एव हि जन्तुरियतीभिः संविद्भिः परीतो भवति। तथाहि दुःखद्वेषी सुखास्वादनलालसः सर्व्वो रिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानितया परमुपहसति, उत्कर्षापायशङ्कया शोचति, अपायं प्रति क्रुध्यति, अपायहेतुपरिहारे समुत्-

एतेऽष्टौ स्थायिनोऽष्टासु नाट्यरसेष्विति केचित् । केचित्तु 'निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रस' इति शान्तोऽपि नाट्ये रसः । भोजस्तु वत्सलप्रेमभ्यामेकादश रसानाचष्टे—वात्सल्ये ममकारः, प्रेमणि चित्तद्रवः स्थायी ; एकादशैव इमेऽत्र अन्येऽपि च रसिकसंसदः प्रेष्ठाः (च) । (4)

Kavyaprakasa— Ullasa IV.

अनुकार्य्याणामिति—येषामनुकरणं नटाः कुर्व्वन्ति तेऽनुकार्य्या रामसीतादयः, तेषान्तु स्वतःसिद्धाः स्वतन्त्रा एव नानाविधाः स्थायिनो वर्त्तन्ते—तदेवाह—यथेति ।

नाट्यरसेष्विति—लोके भयजनकव्याघ्रादिदर्शनाद्भयजन्यदुःखमेव जायते, न त्वानन्दात्मकभयानकरसः—अतो नाट्य एव सामाजिकानां रस इति भावः (च) । एकादशैव रसा इति रसिकसंसदः सामाजिकस्य प्रेष्ठाः ।

स्यति, विनिपातादिभेति, किञ्चिदयुक्ततयाऽभिमन्यमानो जुगुप्सते, ततश्च परकर्त्तव्यवैचित्र्यदर्शनादिस्मयते, किञ्चिज्जिहासुस्तत्र वैराग्यात् प्रशमं भजते । न हि कश्चिच्चित्तवृत्तिवासनाशून्यः प्राणी भवती"ति । एवं च भावानामुद्भावनप्रकारस्तदाश्रितरसस्य प्राकृतालम्बनतापत्तमुपजीव्य सिद्धोऽप्यन्यमते सुतरामयुक्तो नेति विदुषामूहनीयम् । परं प्राकृतनायकगतो यो भावः स रसनिर्य्यासस्वादार्थमवतारितः श्रोतृणां लक्षितश्चेदन्यथा विजृम्भते, एवमपि पार्षदसाधकाद्याश्रितो यः स इतरसामाजिकाश्रिताङ्गावाङ्गिनः । एवं चन्द्रचन्दनमलयमारुतादिगतो भावो विप्रतुहिनशीकरादिगताङ्गिनः । एतत्तु चैतत्प्रसङ्गे स्मरणीयं यत्तु स्वच्छरतिमतामेव रसास्वादनं, नान्येषाम् । एवमपि धर्म्मदत्तः—

सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।
निर्व्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः ॥ इति ।

(च) कतरोऽयं भोजः शृङ्गारप्रकाशकर्त्ता तदितरो वेति न विदितं विदुषामपि, अत एकादशेति संख्यायां तन्मतानुयायिन्यां न किमपि तात्पर्य्यं समाकलनीयम् । शृङ्गारप्रकाशमतमुद्धृत्य मन्दारमरन्दे नवधा कल्पितानां रसानामैक्यं प्रतिपादितम्—तद्यथा—"अथ भोजनृपादीनां मतमत्र प्रकाश्यते । रसो वै स इति श्रुत्या रस एकः प्रकीर्त्तितः । अतो रसः स्याच्छृङ्गार एक एवेतरे तु न ॥" षड् रसा इति रसज्ञाभिधानस्तदनुसारिणः केचिदलङ्कारमार्गगा अपि । शान्तवर्ज्जमष्टौ रसाः इमे श्रव्ये च काव्ये इति भरतनाट्यशास्त्रानुसारिणो धनिकादयः । नव रसा इति भूयांसोऽभिनवगुप्तादयः । ते च सर्व्वं नाट्येऽपि, यदाहुः सङ्गीतरत्नाकरकाराः स्वनिबन्धस्याभिनयाध्याये—'अष्टावेव रसा

---

(4) अत ऊर्द्ध्वं 'चेतोरञ्जकता द्विधा सम्भोगविषयाऽसम्भोगविषया चे'ति मुद्रितपुस्तके एवाधिकः पाठ उपलभ्यते ।

तत्र रतिर्यथा—

रतिश्चेतोरञ्जकता सुखभोगानुकूल्यकृत् ।
सा प्रीतिमैत्रीसौहार्द्दभावसंज्ञाश्च गच्छति ॥ (क)
या सम्प्रयोगविषया सा रतिः परिकीर्त्तिता ।
सम्प्रयोगः स्त्रीपुरुषव्यवहारः सतां मतः ॥

रतिर्यथेति—चित्तस्य रञ्जनं द्रवीभावस्तज्जनकधर्म्मविशेष एव चेतोरञ्जकता। सैव सम्प्रयोगविषया चेत्तदा रतिरुच्यते—इयमेव चित्तस्य कठोरत्वं दूरीकृत्य कोमलत्वं द्रवीभावञ्चोत्पादयति। पूर्व्वं सामाजिकानां स्थायिरूपो यो धर्म्मो ह्लादिनीशक्ते-र्वृत्तिरूपेणोक्तस्ततोऽपि कोटिगुणितानन्दरागाया ह्लादिनीशक्तेः सारवृत्तिस्तद्रूपेयं रतिः—अस्या एव रतेः पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमदशायां महारागपर्य्यन्तपाको भविष्यति। अतएव दशमस्कन्धे तादृशं महारागं दृष्ट्वा उद्धवः सचमत्कारमाह 'कृष्णे क चैष परमात्मनि रूढ़भाव' इति। रूढ़भावस्यापरपर्य्यायो महारागो महाभाव इति च। सुखभोगेति—क्षुधा यथाऽन्नव्यञ्जनादीनां भोजनजन्यसुखस्यानुकूल्यं करोति तथेयं रतिरपि श्रीकृष्णस्य नामरूपगुणलीलाश्रवणदर्शनादिजन्यसुखभोगानामानुकूल्यं करोति। रति-मतां यथा श्रीकृष्णस्य नामगुणलीलाऽऽदिश्रवणदर्शनादिजन्यं सुखं जायते न तथा रति-शून्यानामिति ज्ञेयम्। सैव च यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमाश्रित्य भेदत्रयमाह—सेति। सा रतिर्भिन्ना चेतोरञ्जकता संज्ञात्रयं गच्छति।

नाटकेष्विति केचिदप्यवदन्। तदचारु, यतः कश्चिन्न रसं स्वदते नटः॥' इत्यादिना नाट्येऽपि शान्तरसोऽस्तीति व्यवस्थापितम्। हरिहरकृते भर्तृहरिनिर्व्वेदे कृष्णमिश्रकृते प्रबोध-चन्द्रोदये च तस्याङ्गित्वेनोपलब्धिः वालचरितशाकुन्तलोत्तरचरितादीष्वितरेष्वङ्गत्वेनेति रसिकसंवदो राद्धान्तः। दश वत्सलसहिता इत्यन्ये। द्वादश दास्यसख्यवात्सल्ययुताः प्रसिद्धाः शृङ्गारादय इत्यर्व्वाचीना वैष्णवालङ्कारिका बहवः। अत्र तु सख्यस्य न विशिष्ट-रसकक्षायां गणना, रत्नावेव तस्यान्तर्भावनिर्द्देशात्—अत एकादशेति कथनम्। ते च श्रीमद्भागवते चाणूरवधप्रसङ्गे (१०।४३।१७) सूचिताः—यथा—

> मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्त्तिमान्
> गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः।
> मृत्युर्भोजपतेर्विराड़विदुषां तत्त्वं परं योगिनां
> वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः॥"

श्रीव्यासस्तु द्वादशापि रसानिह्नावर्णयदिति कृष्णानन्दिनी। गोपानां स्वजन इति

असम्प्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ ६५ का

सैव चेतोरञ्जकता।

सखिपत्न्यां पतिसखे द्रौपदीकृष्णयोर्यथा।

द्वयोः सखीषु सखिषु सैव मैत्री निगद्यते ॥ ६६ का

द्वयोः स्त्रीपुरुषयोः—स्त्रीणां सखीषु, पुरुषाणां सखिषु।

द्रौपदीकृष्णयोः सख्यं प्रीतिरुच्यते। तथा स्त्रीणां सखीषु परस्परसख्यं मैत्र्युच्यते, एवं पुरुषाणां सखिषु परस्परसख्यञ्च मैत्र्युच्यते। इयं मैत्री परस्परस्कन्धादिषु हस्तादि-

---

सख्यहासयोः, स्वपित्रोः शिशुरिति वत्सलकरुणयोः, कृष्णोनां परदेवतेति दास्यस्य च सम्मतत्वात्। शेषाः नव सुलभ्याः। एते द्वादश रसाः सर्व्वेऽपि एकतो विपरिणमनीयाः। प्रेमवत्सलसख्यानां रतौ भावापरसंज्ञदेवताविषयकरतौ वाऽन्तर्भावः सुशकः। इतरेषां परिवृत्ती रत्नापणे कुमारस्वामिना दर्शिता। "चतुर्व्वर्गमध्ये सर्वप्राणिसुलभस्य कामस्य सर्व्वहृदयङ्गमत्वात् प्रथमं शृङ्गारः, ततस्तज्जन्यत्वेन हासः। ततस्तद्विरोधित्वात् करुणः। ततस्तन्निमित्तभूतोऽर्थप्रधानो वीरः। ततोऽर्थकाम योर्धर्म्ममूलत्वाद्धर्म्मप्रधानो वीरः। तस्य भीताभयप्रदानसारत्वात्तदनन्तरं भयानकः। ततस्तत्कारणभूतो वीभत्सः। वीराच्चिप्त-भयानकाद्यनन्तरं वीररसफलभूतोऽद्भुतः। त्रिवर्गफलकरसानन्तरं मोक्षफलकः शान्त इत्येवमुद्देशक्रमोपपत्तिः।" वैष्णवालङ्कारिकवर्य्यैः श्रीरूपगोस्वामिचरणैरपि तत्पूर्व्व-कृतिभिः कल्पितानां द्वादशानां रसानामेकत्वं प्रतिष्ठापितम्। स च भक्तिसंज्ञः, रतिरिति बहुलं तस्याख्या। 'सा द्वेधा रसज्ञैः परिकीर्त्तिते'ति तत्सूत्ररसामृतसिन्धौ। मुख्यशब्दः शान्तप्रीतिप्रेयोवत्सलमधुराख्ये शृङ्गारभेदे, गौणशब्देन इतरेषां वीरहास-करुणादीनां संप्राप्तिः। एवमप्युज्ज्वलनीलमण्यावुपक्रमे 'मुख्यरसेषु यः संक्षेपेणोदितो रहस्यत्वात्। पृथगेव भक्तिरसराट् स विस्तरेणोच्यते मधुरः॥' इत्येकेनाखिलस्य तस्य परामर्शः। 'मुख्यगौणानां, 'दृश्यश्रव्ययो'रेवं पृथक्करणमालङ्कारिकसम्प्रदायसिद्धं—यथा काव्यप्रकाशे—'अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः' इति प्राक्, पश्चात् 'शान्तोऽपि नवमो रस' इति निर्द्देशः, दर्पणेऽपि 'इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मत' इति शान्तस्य पृथक्तया सूचनम्। श्रव्ये तु नवैवेत्यभिप्रायाभिधानमेतदिति केचित्। न तद्रुचिरमित्युक्तमेवेह प्राक्। नानुकार्य्यगतो रसः, अपि तु रस आत्मगत इत्यतो दृश्ये श्रव्ये च काव्ये समानसंख्यका एव रसाः—अतो मूले दृश्ये श्रव्येऽपीति प्रतीकम्।

(ख) रतिरेव सर्व्वमाक्रम्य तिष्ठति—अस्या एव रतेः शान्तप्रीत्यादिना पञ्चधा मुख्यत्वेन कल्पनं, वीरहासादिभिः सप्तधा गौणत्वेनापि निर्द्देशः। रतेरित्थं भेदास्तत्प्रपञ्चस्तु नीलमण्यादिषु ग्रन्थेषु सूचितास्तत्रैव तत् द्रष्टव्यम्।

मनोवृत्तिमयी प्रीतिर्म्मैत्री स्पर्शादिकोचिता ।
निर्व्विकारा सदैकाभा सा सौहार्द्दमितीष्यते ॥(ज)॥ ६७का

सदैकाभा सदैकरूपा सा चेतोरञ्जकता सौहार्द्दम्—सा च स्त्रीसखीनां पतिसखीनाञ्च परस्परविषया ।

स्पर्शकर्म्मण्युचिता भवति, स्त्रीणां परस्परयथेष्टस्पर्शादिव्यवहारे दोषो नास्ति—एवं पुरुषाणामपि ज्ञेयम्। प्रीतिसौहार्द्दाभ्यामेतादृशविशेषो मैत्र्यां ज्ञेयः—तत्र तत्र स्त्रीपुरुषसख्ये स्वच्छन्दस्पर्शानौचित्यात् स्त्रीसखीनां स्त्रीणां पतिसखीनां पुरुषाणाञ्च परस्परविषया। निर्व्विकारेति—स्त्रीपुरुषयोः परस्परदर्शनेऽपि विकाररहितेत्यर्थः।

ननु श्रीकृष्णस्य देवोत्तमत्वेन सर्व्वव्यापकत्वादिरूपत्वेन स्तवकर्त्तृभक्तस्य यः स्थायी सः (5) सम्प्रयोगाविषयत्वाभावान्न रतिशब्दवाच्यः, किन्तु तस्य स्थायिनो 'भाव' इति स्वतन्त्रसंज्ञा

'विदग्धानां मिथो लीलाविलासेन हि यत् सुखम् ।
न तथा सम्प्रयोगेन स्यादेवं रसिका विदुः ॥'

इत्यसम्प्रयोगविषयाया स्त्रीजनालम्बनायाः पुरुषालम्बनायाश्च रतेः स्तुतिः श्रीरूपगोस्वामिचरणानां ग्रन्थे।

(ज) आन्तरं भावमुपजीव्य वर्त्तमानाया अपि रतेर्ब्बहिरभिव्यक्तितो व्यक्तितोचिता। अस्याश्चेह लक्षितायाः प्रीतेर्म्मनोवृत्तिमयत्वकथनम्। मैत्र्याश्चाङ्गस्पर्शादिवाह्याभिव्यक्तिमत्त्वं, सौहार्द्दे त्वपरिवर्त्तनशीलत्वमेव मुख्यं लिङ्गं, विश्वासो मित्रभावश्च सख्यं द्विविधमीरितम्। अस्या अत्र वैष्णवशास्त्रदर्शितपद्धत्या आलम्बनभेदेन विभागः, विस्तरस्तु भक्तिरसामृतसिन्ध्वादौ द्रष्टव्यः। एषु भेदेषु केचित् कामानुगाया भक्तेर्विम्बानुविम्बभूताः, केचन सम्बन्धरूपायाः, इत्यादिविचारस्तु नात्र कृतः। भावः—एष सर्व्वातिशायिमाहात्म्यान्महाभावाख्याद्भिन्न इत्यमन्यत्र लक्षितश्च—

'शुद्धसत्वविशेषात्मा प्रेमसूर्य्यांशुसाम्यभाक् ।
रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते ॥' (भावभक्तिलहर्य्याम्)

मैत्रसख्ययोर्भेदो दर्शितः श्रीमद्रूपगोस्वामिचरणैः लक्षणप्रदर्शनव्याजेन यथा—

"भावज्ञैः प्रोच्यते मैत्रं विश्रम्भो विनयान्वितः।"
"विश्रम्भः साध्वसान्मुक्तः सख्यं स्ववशतामयः॥"

रतौ प्रीतिस्तु न तथा, रागस्य विभावो विलासो विस्तारश्च वर्त्तते। कृष्णार्ज्जुनयोः सौहार्द्दं—श्रीकृष्णरुक्मिण्योः प्रीती रतिर्व्वा।

(5) एवमेव सार्व्वत्रिकः पाठः। 'रतिशब्दवाच्य इति' इत्युक्ते त्वाकाङ्क्षापर्य्यवसानतया साधुः स्यात्।

सैव देवादिविषया रतिर्भावश्च कथ्यते ॥ ६८ का

सैव चेतोरञ्जकता—आदिशब्दाद्गुरुप्रभृतिश्च ।

या सम्प्रयोगविषया साऽप्यवस्थाविशेषतः ।

पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमे पर्य्यवस्यति ॥ (ञ) ६९ का

ज्ञेयेत्याह—सैवेति । देवः श्रीकृष्णस्तस्य देवत्वसर्व्वव्यापकत्वादिरूपेण या चेतोरञ्जकता सैव भावः—अयमेव भक्तिरसो भवतीत्यग्रे वक्ष्यति (झ) । किन्त्वयं भावरूपस्थायी सम्प्रयोगविषया या रतिस्तस्याः परिणामरूपो यो भावस्तस्माद्भिन्न एव ज्ञेयः ।

अवस्थाविशेष इति—रत्युत्तरश्रवणकीर्त्तनादिभजनानां पौनःपुन्येन जातो यो रतेरुत्कर्षरूपावस्थाविशेषस्तं प्राप्येत्यर्थः, सा, रतिरुत्कर्षदशां प्राप्य प्रथमपाकाद्भावरूपेण

(झ) भक्तिरसो भविष्यतीति—एतच्च सम्प्रदायिमतानुसारेण—अलङ्कारनिबन्धे भक्तिरसस्य रतित्वेन भावतया वा निर्व्वाहो नातिदुःसाध इति पूर्व्वमेवावोचाम ।

"अन्याभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्म्माद्यनावृतम् ।
आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥"

सा च भक्तिर्न सामाजिकमात्रहृद्वर्त्तिनी, अतोऽलङ्कारशास्त्रे तमनुलक्ष्य भेदादिकल्पनं न यथार्थम् । कविकर्णपूरगोस्वामिपादास्तु क्वचिदुभयमतसामञ्जस्यसाधनमिच्छन्तः स्वकीयमतजाते असामञ्जस्यं जटिलताञ्चानयन्ति । यो भावोऽत्र रतेर्भेदत्वेनोक्तः स पश्चाद्भिन्नत्वेन गण्यत इति नातिसुन्दरं समाधानम् ।

(ञ) सर्व्वे एव भावा यथोक्तविवर्त्तभेदाः—चरमे विवर्त्ते महाभावस्य विलासः ।

'शृङ्गाररससर्व्वस्वं शिखिपुच्छविभूषणम् ।
अङ्गीकृतनराकारमाश्रये भुवनाश्रयम् ॥'

इति लीलाशुकोक्तौ सैव परिणतिरुपभोग्या । रसस्याभिव्यक्तेः परां काष्ठामालम्ब्यैवोक्तं रससर्व्वस्वे श्रीमद्भागवते प्रथमे—

'निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
ःपिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥"

'प्रेम'पदेन साधारण्येन परिचितताया अस्या रतेः प्रकर्षतारतम्यात् क्वचित् संज्ञान्तराण्यपि प्रदर्श्यन्ते, ते चेत्थं निर्द्दिष्टा नीलमणौ—

"इयमेव रतिः प्रौढ़ा महाभावदशां व्रजेत् ।
या मृग्या स्याद्विमुक्तानां भक्तानाञ्च वरीयसाम् ॥
स्याद्दृढ़ेयं रतिः प्रेमा प्रोद्यन्स्नेहः क्रमादयम् ।
स्यान्मानः प्रणयो रागोऽनुरागो भाव इत्यपि ॥

चरमे पाके यतः पाकान्तरं नास्ति, यथेक्षुरसः सितोपलापाकावधिः ।

यदुक्तम्—

"यथेक्षूणां रसो ह्यामः पाकात् पाकान्तरैर्गुड़ः ।

गुड़ोऽपि पाकतः पाके चरमे स्यात् सितोपला ॥ Anantadasa's Rasa-sudhakara (?)

तथा रतिर्भावपूर्व्वरागरागाख्यपाकतः ।

अनुरागः स प्रणयप्रेमभ्यां पाकमागतः ।

स्नेहपाकमथो याति महारागोऽयमुच्यते ॥"

Sahityadarpana. Chap. III 'निर्व्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिये'त्युक्ते रतेः प्रथमः पाको भावः ।

कोऽसौ रसो यस्याभिव्यक्तये विभावादीनां कारणत्वमित्यपेक्षायां(6) तत्स्वरूपमाह—

परिणतो भवति । अत्र पाकस्तु भजनस्य पौनःपुन्यमेव ज्ञेयम् । तत्र दृष्टान्तो यथेति—आमोऽपक्व इक्षुरसः पाकात् पाकान्तरैः पाकपौनःपुन्येन गुड़ो भवति, यथा च गुड़ एव पाकपौनःपुन्येन खण्डो भवति, तथा भावोऽपि भजनपौनःपुन्येन रत्यपेक्षयोत्कर्षदशां प्राप्य पूर्व्वरागो भवति, एवं क्रमेणोत्कर्षस्य परमकाष्ठाऽपन्नो महाराग आनन्दस्य परमावधिरूपः—एतादृशो महारागो गोपीनामेव, नान्येषां भक्तानाम्, अतएव 'कृष्णे च चैष परमात्मनि रूढ़भाव' इत्युक्तवता उद्धवेनाप्यस्यैव रूढ़भावत्वेनोत्कर्षः कृतः । एवम् 'आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्या'मिति पद्येन गोपीनामेव चरणधूलिप्राप्तौ तृणजन्माकाङ्क्षा कृता, न तु कदापि रुक्मिणीलक्ष्मीप्रभृतीनां, कुत्रापि प्राप्तेऽदृष्टत्वात् । सितोपलेति—'मिस्त' इति प्रसिद्धाया मत्स्यण्डिकायाश्चरमपाकाज्जातः कश्चिदपूर्व्वपदार्थविशेषः पश्चिमदेशे प्रसिद्धः । निर्व्विकारेति—विकारोऽत्र विषयेऽत्यासक्तिः, तद्रहिते चित्त इत्यर्थः ।

बीजमिक्षुः स च रसः स गुड़ः खण्ड एव सः ।
स शर्करा सिता सा च सा यथा स्यात् सितोपला ॥
अतः प्रेमविलासाः स्युर्भावाः स्नेहादयस्तु षट् ।
प्रायो व्यवह्रियन्तेऽमी प्रेमशब्देन सूरिभिः ॥"

विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः । रसार्णवसुधाकरे त्वयमर्थ उपमानान्तरेण सूचितः—प्रेमविलासानान्तु सर्व्वेषां तत्र पात्रेव यथाक्रममेकैव संज्ञापरिपाटी । तथा च—

अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलभोगभागियं क्रमशः ।
प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुराग इत्युक्तिः ॥

6) एवं (ग) पुस्तके पाठः । अन्यत्र सर्व्वेष्वपि पुस्तकेषु 'कारणत्वमित्यपेक्षया' इति पाठः ।

वहिरन्तःकरणयोर्व्यापारान्तररोधकम्।

स्वकारणादिसंश्लेषि चमत्कारि सुखं रसः॥ ७० का

अयन्तूत्तमप्रकृतीनामनुकार्य्याणां स्वतःसिद्ध एव (ट), काव्यादौ तु

अथ रससाक्षात्कारे परिपाटी यथा—आदौ श्रवणकीर्त्तनादिभजनानां पौनःपुन्यादानन्दरूपाया रतेराविर्भावः, तदनन्तरं विभावादिसमवधानदशायां रतेः साक्षात्कारः, तदनन्तरं रतिरेव रसरूपा भवति, तदनन्तरं पुनस्तैरेव विभावादिभिः करणै रससाक्षात्कारः। एवं सति रतिसाक्षात्कारे यादृशानन्दाविर्भावस्ततोऽपि कोटिगुणितानन्दाविर्भावो रससाक्षात्कारे; एतदेवाह—वहिरिति। सम्प्रति रतिसाक्षात्कारे यादृशसुखानुभवः, एवं पूर्व्वस्मिन्ननेकपदार्थविषयका (7) ये ये सुखानुभवा आसन्, तेभ्यः सर्व्वेभ्यः सकाशात् कोटिकोटिगुणाधिको यो रसदशायामानन्दानुभवस्तस्माज्जातो यश्चमत्कारस्तद्विशिष्टं सुखं रस इति रसलक्षणम्। अथ कोऽसौ चमत्कार इत्याकाङ्क्षायामाह—यथा वहिर्व्वस्तूनामनेकेषां मध्ये कस्यचित् सर्व्वोत्कृष्टाद्भुतवस्तुनो दर्शनान्नेत्रस्य चमत्कारो जायते, तत्र चमत्कारपदार्थो नेत्रस्य स्फारतारूपः, तथैवान्तःस्वप्यन्तर्व्वस्तूनां मध्ये रसतादशायां कस्यचिदद्भुतसुखस्यानुभवाज्जाता चित्तस्य स्फारतैव चमत्कारः। चमत्कारि सुखं कीदृशं भवेदित्यपेक्षायां विशेषणमाह—वहिरिति। रसस्योदयदशायां वहिरिन्द्रियाणामन्तरिन्द्रियाणाञ्च रसानुपयोगिपदार्थमात्रे यो वृत्तिरूपो व्यापारस्तस्य रोधकं प्रतिबन्धकमित्यर्थः।—तथा च रससाक्षात्कारे कारणीभूतविभावादेरभावं, न तु तदानीमिन्द्रियाणां पदार्थान्तरस्य ज्ञानजनने सामर्थ्यमस्तीति भावः। तदेव पुनर्व्विशेषणान्तरेणाह—स्वकारणेति। स्वकारणादि विभावादि, (8) तस्य संश्लेषि,—तथा च विभावादिसहितस्यैव रसस्य साक्षात्कारो जायत इत्यर्थः। यथैकमेव दधि वस्तु सितामरिचकर्पूरादिनानावस्तुमिलितं सद्रसालाख्यं भवति, तस्यास्वादनकाले चित्ररसस्य प्रत्यक्षो भवति, तथेत्यर्थः।

अयन्त्विति—अयं रस उत्तमप्रकृतीनामप्राकृतानामनुकार्य्याणां भक्तानाम्। ननु

(ट) रसस्य स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणञ्च दर्शितं टीकाकृताऽस्वादस्वभावसूचनेन विशेषणप्रपञ्चव्याजेन च। एवंविधेषु स्थलेषु प्रमाणद्वारा विशदीकरणं विना नान्या गतिः—सैव टीकायां दर्शिता। 'रसे सारश्चमत्कार' इति चमत्कारस्यैव प्राधान्यम्। दर्पणादिषु निबन्धेष्वस्यैव 'अलौकिकचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः। स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः॥' इत्यादि वाक्येन परामर्शो विहितः। चमत्कारीति—चमत्कारस्याप्राकृततैव बोधयित्री।

---

(7) एषोऽपि सार्व्वत्रिकः पाठः। स च 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्त्यै'इति न्यायेन समाधेयः।

(8) एवं (ख) (छ) पुस्तकयोः। अन्यत्र 'स्वकारणं विभावादि' इति पाठः।

सामाजिकानामेव—तेषां सर्व्वरसाभिव्यक्तिशाल्येक एव पूर्व्वोक्तः कश्चनास्वादकान्तश्चेतोधर्म्मविशेषः स्थायी । तत्र युक्तिर्दर्शयिष्यते ।

रसस्यानन्दधर्म्मत्वादैकध्यं, भाव एव हि ।
उपाधिभेदान्नानात्वं, रत्यादय उपाधयः ॥ (ठ) ७१ का

रत्यादयः स्थायिनः । यथा नानाविधशरावसलिलतारतम्येऽपि तरणिविम्बप्रतिविम्ब एक एव, तथोपाधिगत एव भेदः, नानन्दगतो रसस्य (९) । उक्तप्रकारेषु स्थायिषु कश्चिदुभयनिष्ठः, कश्चिदेकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च । तत्र रत्यादिरुभयनिष्ठः, जुगुप्साऽदिरेकनिष्ठः, क्रोधादिरेकनिष्ठो द्विनिष्ठश्च—इत्यनुकार्य्याणामेव, सामाजिकानामेक एवेत्युक्तत्वात् (ड) ।

यथा रत्यादीनां भावपूर्व्वरागादिरूपो नानाविधपाक उक्तस्तथा रसस्याप्येकस्य पाकान्नानाविधत्वं कथं नोक्तं, तत्राह—रसस्येति । आनन्दधर्म्मत्वाच्चरमानन्दरूपत्वादैकध्यमेकविधत्वम् । यथा सितोपलायाः पाकान्तरं नास्ति, यथा वा महारागस्यापि चरमानन्दत्वेन पाकान्तरं नास्ति, तथैव रसस्यापि । अतैकस्य रसस्य न नानाविधत्वं ज्ञेयम् । भाव इति—नानात्वं प्राप्नोतीति शेषः । 'यथा नानाविधशरावे' त्यादिपाठः क्वाचित्को न सर्व्वसम्मतः ।

(ठ) यथैक एवाकाश उपाधिभेदात् घटाकाशपटाकाशादिसंज्ञया पृथक् पृथगुल्लिख्यते, तथैक एव रस आलम्बनोद्दीपनादिनानाविधोपाधिभेदेन कदाचिच्छृङ्गारतया कदाचिद्वीरत्वेन कदाचित् करुणाख्यया वा व्यवह्रियते । एवमेव रसाम्बतसिन्धुदर्शितपरिभाषायां रतेर्गौणीसुख्याभेदेन संगमनम् । आनन्दस्तु सर्व्वत्रैव समानलक्षणः समानानुभवप्रकारश्च—अतो वस्तुगत्या भिन्नसंज्ञत्वेऽपि न स्वरूपतो भिन्नता ।

(ड) सामाजिकानां पक्षे तत्तद्भावप्रपञ्चस्य न वस्तुतोऽनुभूतिः, अपि तु ततो जातस्याखण्डस्वरूपस्यानन्दस्यैवास्वादः । अनुकार्य्यायां शृङ्गाररसभाजां कदाचित् सम्भोगः, कदाचिद्विप्रलम्भः, कदाचिन्मानः, कदाचिच्चिन्ता वैक्लव्यं दैन्यं वा—तदुपभुञ्जानानां सामाजिकानामेक एव आनन्दः सर्व्वत्र । एवं वीराद्भुतादिष्वितरेषु रसेषु । न चात्र सामाजिकबोधोपलक्ष्यमेवालङ्कारिकस्य शास्त्रमिति कृत्वा रसानां भागकल्पना विस्तरेण विचारादिश्च निन्द्यते, 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते' इति न्यायादत्रापि विश्लेषणसुखेन सामाजिकानां बोधोद्घाटने सौकर्य्यमूहनीयम् । अयमाशयो

(९) एष पाठः (क) (ग) पुस्तकयोर्नास्ति—टीकाकृद्वयस्य मूलान्तर्गतत्वे सन्दिहान इति प्रतीयते ।

प्राकृताप्राकृताभासभेदादेष त्रिधा मतः ॥ ७२ का

एष रसः प्राकृतो लौकिको मालतीमाधवादिनिष्ठः, अप्राकृतः श्रीकृष्ण-राधाऽऽदिनिष्ठः । आभासस्त्वनौचित्यादिप्रवर्त्तितः । स चाभासस्त्रिविधः प्रसिद्धकृत्रिमसिद्धभेदात् । आद्यः प्राक् प्रसिद्धिमात्रोपहृतः, न तु सम्पत्स्यमानः; स च रसाभासो भवन्नपि रसपोषकः—यथा नन्दनसम्बन्धप्रसिद्धौ मालत्या माधवे रतिपुष्टिरिति प्राकृते, अप्राकृते तु शिशुपालसम्बन्ध-

प्राकृतेति—प्राकृते रस एव नास्ति (ढ), तदपि यत्त्रैविध्यमुक्तं तत् परमतानुसारेणेति ज्ञेयम् । प्राकृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता एव;—यतोऽत्र कृमिविड्भस्मान्तनिष्ठेषु प्राकृतनायकेष्वतिनश्वरेषु रसो न भवति, विचारतो विभाववैरूप्यात्तद्विपरीतं छायामयं वैरस्यमेवोत्पद्यते, तत्रैव रसं वर्णयन्तीत्यर्थः । अतएव ग्रन्थकारेणापि प्राकृतविषय एकमपि पद्यं नोदाहृतं, किन्त्वप्राकृत एव सर्वाणि पद्यान्युदाहृतानीति ज्ञेयम् । प्रसिद्धेति—रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य सम्बन्धो लोकानां प्रसिद्धिमात्रेणैवोपहृतः भ्रान्तानां प्रतीतिविषयः, न तु सम्पत्स्यमानः—स सम्बन्धो न तु सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः । अतः शिशुपालस्य रुक्मिण्यां रतौ रसाभास एव । एवं परोढ़रमणीषु पुरुषस्य रतिरपि रसाभास एव, प्राकृतविषयत्वात् ।

यद्रसानामष्टधा विभागः कृतस्तदनुभावादिवद्धिःप्रकाशकत्वामवलम्ब्यानुकार्य्याणां नायकादीनां बहुत्वमनुसृत्य, न तु रसस्वरूपस्यानन्दस्यैक्यतयैत्तया वा भेदेन । रसात्मवादिनामनुभवसाक्षिकानन्दस्य तदानीं वेद्यान्तरस्पर्शशून्यत्वेनालौकिकचमत्कारवत्तया च न भेदकल्पना सम्भवतीति तत्त्वम् । प्रकाशदर्पणकृदादयो वाढ़मेतन्मतपोषका अपि सामाजिकानामेक एव रस इति न स्फुटमभिदधति । तत्रेदमपि तदभिप्रायविलसितं सम्भवि यत्र खलु सर्वेषां रसानामानन्दमात्रा आनन्दप्रकृतिरेवैका, वीभत्सजुगुप्साऽऽदिषु शृङ्गारकरुणादित उपलब्धेः पृथक्त्वस्य निह्नोतुमशक्यत्वात् । वयन्तु सम्भावनामप्येतादृशीं न बहु मन्यामहे, कारणञ्च तत्र प्राक् प्रदर्शितमेव । न खलु बहिरावेष्टनभेदेन आन्तरानन्दस्य स्वरूपभेदः कल्प्यः—एवमप्याधुनिकाः प्रतीच्याः काव्यतत्त्वविदः । (Cf. the views of B. Croce, Spingarn, Henderson and others).

(ढ) प्राकृते रस एव नास्तीति हि सम्प्रदायविदः, तन्मते श्रीकृष्ण एव रसः सम्भवी, नत्वितरस्मिन् प्राकृतजने । मतमेतदालङ्कारिकमतानुसारि नेति टीकाकृतैव सूचितम्—वस्तुतस्तु रसात्मवेदिनो ग्रन्थकृतः प्राकृते रसतत्त्वमपह्नोतुं न प्रभवन्तीति सर्वैर्ज्ञायत एव—तथापि स्वसम्प्रदायमतरक्षणमिदं चातुरीजालजृम्भणम् । सान्तानां जीवानामनन्तताज्ञानं तदैव जागर्त्ति यदैव ते रसास्वादनसुलभमानन्दमुपभुञ्जते, अतः कथमेषामनधिकारः

प्रसिद्धो श्रीरुक्मिण्याः श्रीकृष्णे रतिपुष्टिः। कृत्रिमस्तु नन्दनं प्रति मालती-वेशधारिणो मकरन्दस्य वाम्यप्रकटनादिः। सिद्धस्त्वनौचित्यप्रवर्त्तित एव—अनौचित्यञ्चैकस्या अनेककान्तनिष्ठत्वम् (ग); यदुक्तम्—

कृतस्यानवसर इति प्राकृतानामस्माकं न ज्ञानगोचरम्। यत्तु ग्रन्थकारेण प्राकृतविषय एकमपि पद्यं नोदाहृतमिति कृत्वा तस्य प्राकृते रसाभावत्वकल्पपचाङ्गीकरणं न तत् सम्यक्, अपि तु वैदग्ध्यमात्रमेव—यतोऽत्र ग्रन्थे श्रीकृष्णलीलामृतमेव वर्णनीयमुदाहरणत्वेनेति ग्रन्थकृतो हृद्गतो भावः—अतोऽत्र प्राकृतचरितवर्णनमप्रासङ्गिकमित्येव तस्य वर्ज्जनं, न तु कारणान्तरेणेति। प्राकृताश्रयस्य रसस्य सत्तामपह्नुवतां वैष्णवालङ्कारिकाणामियं हि शैली—यत्र प्राकृतचरितमुपजीव्य हीतरेषामालङ्कारिकाणां मते रसो वर्त्तते, तत्र वैष्णवानां मते रसता न जातु सम्भवति। यत्र तु परोढ़रमणीरतिस्थले वैष्णवानां मते रसस्येतरथवच्छिन्ना सत्ता, तत्रालङ्कारिकचक्रवर्त्तिन इतरे रसस्याभावत्वेन स्थितिमुपपादयन्ति। प्राकृते रसविकृतिमसहमानानां रीतिर्युक्तिस्यानन्दचन्द्रिकायामित्थं लक्षिता—'ननु तर्ह्येतल्लक्षणं प्राकृतनायिकासु दमयन्तीमालत्यादिष्वव्याप्तमिति चेदिष्टापत्तिरेव। 'रसो वै सः" 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवती'त्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य साक्षाच्चिदानन्दघनस्य रसस्य विहृतिर्मेवदादिभिरप्राकृतीभगवत्प्रेयसीरालम्ब्यैव कृता तत्र मुह्यद्भिः कविभिर्यदि प्राकृतादिषु पिञ्छितात्स्वियमृतनरामरणादिमतीषु स्त्रीषु स रसः पर्य्यापयिष्यते, तर्हि वयं किं कुर्मः? तथा ह्युक्तं रसपद्यव्याख्यायाम् (भागवते १।१।१)—'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः। तेजोवारिमृदां यथा विनिमय' इति। य आद्यस्य रसस्य ब्रह्म तत्त्वमादिकवये भरताय तेने। यत्र रसतत्त्वे कवयः काव्यकृतो मुह्यन्ति, भ्रमेणालक्ष्येऽपि प्राकृतरसलक्षणस्य सङ्गमनात्।...'इत्यादि। कविकर्णपूरचरणास्तु प्राकृतेऽप्याश्रये रसस्य सत्तामितरालङ्कारिका इव स्वीकुर्व्वन्ति, परं तेषामपि मतेऽप्राकृताश्रय एव मुख्यो रसः। टीकाकृतो गोस्वामिचक्रधुरीणा एतदपि न सहन्ते, 'प्राकृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता एवे'त्यादि कटाक्षेण सूचयन्तः स्वमाग्रय मतदार्ढ्यमेव वाञ्छन्ति। अप्राकृताश्रयस्य रसस्याभावतापक्षस्तु वयमितरत्रालोचयिष्यामः। 'प्राकृते रस एव नास्ती'ति तु श्रोतृप्रासमास्फालनं भक्तिग्रन्थव्याख्याने यथाकथञ्चित् औचित्यमावहतु, न तु कान्तासम्मिततया उपदेशप्रयजि काव्ये तदाश्रितालङ्कारिकवचःप्रपञ्चे च तस्योपयोगः। अत्रेदमवधेयम्—अतिगहनस्वरूपे रसे प्राकृताश्रयतापक्षस्तत्त्वास्वादाद्दूरचतरकक्षामधिरोहद्भिरपाकर्त्तुं सुशक एव, इति वैष्णवगोस्वामिमतस्याभ्रान्तताऽस्त व्यवहारिके प्रपञ्चरूपे न तस्य प्रयुक्तिरन्यथानु-प्राकृताश्रितानि कालिदासादिकृतकाव्यानि प्रत्यादरिणो विघातित्वं तस्य सम्यक्परिग्रहेण।

(ग) अनौचित्यम्—'औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवित'मित्यौचित्यमेव प्राक् सर्व्वत्र गण्यते। पशुगतरवेऽक्कम्पटपुरुषगतप्रीतेर्वा न कदापि कान्तासम्मितयोपदेश-

'यद्यप्ययं रसाभासः परोढ़रमणीरतिः । Rasasudhakara ?
तथापि ध्वनिवैशिष्ट्यादुत्तमं काव्यमेव तत् ॥' इति

तथापि 'रसो भावस्तदाभासो भावशान्त्यादिरक्रमः' (३५ का)

इत्याद्युक्तदिशा 'आभासोऽपि चमत्कारदशायां ध्वनिभाग् भवेत्' इति ध्वनिमर्य्यादयैवोत्तमकाव्यत्वं, न त्वनौचित्यरीत्या—इति प्राकृते, अप्राकृते तु परोढ़रमणीरतिरेव सर्व्वोत्तमतया भूयसी श्रूयते, न तस्या अनौचित्य-प्रवर्त्तित्वम्, अलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेव न तु दूषणमिति न्यायात्, तर्कागोचर-त्वाच्च (त)। तथा च—

सर्व्वोत्तमतयेति—शान्तिप्रभृतिपञ्चविधरतीनां मध्ये शृङ्गाररतिः सर्व्वोत्तमा। सा च रतिर्द्विविधा—स्वकीया रुक्मिण्यादिनिष्ठा, परकीया व्रजसुन्दरीनिष्ठा च। तयोर्म्मध्ये परोढ़रमणी श्रीव्रजसुन्दरी तन्निष्ठा रतिः सर्व्वोत्तमेत्यर्थः। भूयसीति—सर्व्ववेदेतिहास-पुराणादीनां सारभूते श्रीभागवते श्रीकृष्णेनोक्तं 'न पारयेऽह'मित्यादौ 'या मा भजन् दुर्ज्जरगेहशृङ्खलाः संवृश्च्य' इत्यादि—तत्रैव श्रीउद्धवेणाप्युक्तं 'या दुस्त्यजं स्वजन-मार्य्यपथञ्च हित्वे'त्यादि। उज्ज्वलनीलमणौ श्रीमद्रूपगोस्वामिभिरप्युक्तम्—'अत्रैव परमोत्-कर्षः शृङ्गारस्य प्रतिष्ठित' इत्यादौ। महानुभावानां इत्यग्रन्थकाराणां परकीया सर्व्वोत्तमोत्तमतया श्रूयत इत्यर्थः।

योजित्वं स्वाभाविकम्—प्राकृत एवेदम्, अप्राकृते तु सकललौकिकसीमातिशयाने परम-पुरुषे न क्वापि निन्द्यानिन्द्यताचिन्ता। अन्यत्र त्वेष विचारो न निहितः—अतस्स म्प्रदायमता-विष्कारकल्पनामाकाङ्क्ष्य स निपुणं समाहितः। आभासस्य भेदप्रदर्शनमप्यस्य ग्रन्थकृत आलङ्कारिकमतसामञ्जस्यसाधने निर्व्वन्धं प्रकटयतितराम्। 'सिद्ध' रसाभासं विनाऽन्ये भेदा एतैरपरालङ्कारिकैस्तथा समं स्वीकृताः। 'सिद्ध'रसाभासस्यात्र वैष्णवमतप्रणालीमनुसृत्य चरमरसत्वे स्थापनप्रयासः स्वस म्प्रदायमतं प्रति भक्तिकल्पनाकौतुकमुपपादयति। न चैवंकथने स्वमतविरोध औदासीन्यं वा हेतुः, यतश्चमत्कारलक्षणेन काव्यस्य उत्कर्षख्यापना-दाभासस्यापि मुख्यत्वेन विपरिणतिर्नात्यन्तदूषणीया। कृत्रिमो रसाभासः निसर्गप्रेमवतां गोपसुभ्रुवां गोकुलनन्दनस्य च पक्षे न कल्प्य इति न तस्य तद्भेदे निर्देशः।

(त) परोढ़रमणीरतौ रसो न, अपि तु रसाभास एवेति सम्प्रदायविदामालङ्कारिकाणां राद्धान्तः—'परोढ़ां वर्ज्जयित्वाऽत्र वेश्याञ्चाननुरागिणीम्। आलम्बनं नायिकाः स्यु'रिति दर्पणकृदुक्तेः; 'एकत्रैवानुरागश्च तिर्य्यङ्म्लेच्छगतोऽपि च। योषितो बहुसक्तिश्चेद्रसाभास-स्त्रिधा मत' इति प्रतापरुद्रियमतस्थितेश्च। एवमप्यनर्व्वाचीनाः सर्व्वे कण्ठाभरण-कृद्भोजादयः, रसशास्त्रविशारदा बहवो रुद्रभट्टभानुदत्तादयश्च। परोढ़रमणीरतौ रस एव

'अलौकिकाश्च ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्।' इति च। Mahabharata—Udyoga-Parvan.

व्रजवधूनां कृष्णैकतानमानसत्वेन स्वपतिनिष्ठत्वाभावात्तेषाञ्च माया-कलिततच्छायाऽनुशीलनेन तदङ्गसङ्गमात् प्रत्युत केवलानुरागमात्रोपाधितया चेतोरञ्जकतया शुद्धत्वमेव।

न रसाभास इति वैष्णवालङ्कारिका भक्तिमार्गचारिणः श्रीमद्रूपगोस्वामिप्रभृतयः। कौस्तुभकृत्त रसाभासो भवन्नप्यसौ रसपोषक इति सुचिन्तितं स्वसमीहितं प्रकाशयन्नपि स्वसम्प्रदायमतदार्ढ्यं द्राक् निर्व्वन्धवानिव प्रतीयते। परोढ़रमणीरत्याश्रयं काव्यमुत्तमं काव्यमेवेत्यत्र तु न विभिन्नमतावलम्बिनोरप्येतयोः काऽपि विप्रतिपत्तिः—ध्वनिवैशिष्ट्यमेव कारणत्वेनोपन्यस्य उभयैरपि तैः गाहासत्तसई-अमरुशतक-शृङ्गारशतक-पद्यावल्यादि-स्थितानां पद्यानां सत्काव्यत्वेनाङ्गीकृतत्वात्। अप्राकृतविषयकपरोढ़रमणीरतिपक्षे च नास्माकं रसोऽसौ रसाभासो वेति निर्व्वन्धातिशयः, यतः सकलसहृदयहृदयावर्ज्जनकारिणि रसनिर्य्यासस्वादार्थमवतारिणि साक्षाद्रसकदम्बे 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मिति भागवत-संहितोदिते किमनेनालीकप्रपञ्चकलिते इव व्यर्थाविवादशौण्डेन। धन्यम्मन्यजीवनानां गोपाङ्गनानां भगवता श्रीकृष्णेन सह 'वृन्दाऽरण्ये विहरता सदा रासादिविभ्रमैः। हरिणा व्रजनारीणां विरहोऽस्ति न कर्हिचित्॥' इति स्कन्दपुराणीयोपदेशान्वितादनादृत्य नित्यसम्बन्धत्वं, "कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि। नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः॥" इति सङ्कल्पमाचेरुर्या गोकुलकुमारिकाः। तास्वेव कियतीनान्तु पतिभावो हरावभूत्॥ '... इति, 'गान्धर्व्वरीत्या स्वीकारात् स्वीयात्वमिह वस्तुतः॥' इति च भवतामभिधानात् "यातावला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः।"........."भविष्यामि पतिर्हि वः' इत्यादि श्रीमद्भागवतदर्शनाच्च भगवतः पतित्वमेवास्तु, 'या दुस्त्यजं स्वजनमार्य्यपथञ्च हित्वे'त्यदि 'या मा भजन् दुर्ज्जरगेहशृङ्खला' इत्यादि तत्तत्याशयात् 'दृष्ट्या केशव! गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया तेनात्र स्खलिताऽस्मि नाथ! पतितां किं नाम नालम्बसे' इत्याद्यभियुक्तोक्तेश्च सिद्धमौपपत्यमेवास्तु वा तस्य, नास्माकं काव्यरसरसिकानां किमपि वक्तव्यमवक्तव्यं वा तत्रास्ते। 'परमिममुपदेशमाद्रियध्वं निगमवनेषु नितान्तखेदखिन्नाः। विचिनुत भवनेषु वल्लवीनामुप निषदर्थमुलूखले निबद्धम्॥' इति तमुद्दिश्य भक्तिप्रकर्षविलोकनेन भवन्त इव वयमप्योमिति ब्रूमः। अप्राकृताश्रये उज्ज्वलत्वाख्याया रतेः "बहु वार्य्यते यतः खलु यत्र प्रच्छन्नकामुकत्वञ्च। या च मिथोदुर्ल्लभता सा परमा मन्मथस्य रतिः॥" इत्यधुनाऽस्मद्विलुप्तवन्धे मुनिनिवन्धे या प्रशंसा न तया काऽप्यस्माकमिष्टापत्तिरिति। केवलं निर्व्वन्धवद्भिर्भवद्भिरानन्दचन्द्रिकायाम् 'अनन्यशरणा स्वीया मध्यहार्य्या पराङ्गना। तस्यास्तु केवलं प्रेमा तेनैषा रागिणी मता॥' इति शृङ्गारतिलकासम्मत्या परोढ़ोपपत्योरेव सकलसहृदयहृदयसाक्षिको रसनिर्य्यासा-स्वादो दृश्यते' इति यदस्मदाद्याशयमनाविष्कुर्वद्भिरिव कथयद्भिराक्षेपपूर्व्वमिका रचिता, यच्च

अत्र रसग्रन्थे काव्यमधिकृत्यैव विचारः (थ)। काव्यं दृश्यं श्रव्यञ्च। दृश्ये शब्दोपात्ता विभावादयोऽभिनायकाश्रया अभिनेयाश्रयाश्च, श्रव्ये केवलं शब्दोपात्ताः। कुतोऽत्रानुकार्य्यगतो रसः? [10] नाप्यनुकर्तृगतः, तेषां सामाजिकानां रसोत्पत्तौ प्रकारमाह—अभिनायको नटस्तदाश्रयाः—एवं भावहाव-कटाक्षादयो नटानामभिनेयास्तदाश्रयाः। अनुकार्य्येति—अनुकार्य्याणां भक्तानान्तदानीं तत्राविद्यमानत्वात् नाट्यदर्शनात् पद्यश्रवणाच्च तदानीं कस्य रसो भविष्यतीति पूर्व्वपक्षः। अनुकर्त्ता नटः, नापि तद्गतो रसो भवति। ननु कस्यचिद्दशरथवेशधारिणो नटस्य एवं

'नातीव सम्मतत्वाद्भरतमुनेर्म्मतविरोधाच्च। साहित्यदर्पणीया न गृहीता प्रक्रिया प्रायः॥' इत्य-यथा भरतमुनेर्म्मतविरोधमप्राकृतनायकाश्रितरत्याद्यविषयं दर्पणेऽनालोचितमसूचितमपि भवत्कृतायां नाटकचन्द्रिकायां प्रकटोक्तुर्भ्भङ्गिरनर्थकन्तदुपरि कलङ्कपङ्कलेपश्च कृतः, न तत् सर्व्वसहृत्वसौजन्यप्रथितनाम्नां वैष्णवानां भवतां यशस्करमिति मन्यामहे। प्राकृतविषयक-परोढ़रमणीरताभावतैवेत्यस्माकमालङ्कारिकसम्प्रदायिनां मतं, कौस्तुभकृदपि भवानस्मत्-सपक्ष एव। तत्र युक्तिश्चानौचित्यमेव मूले निहितं, तच्चानौचित्यं सहृदयसामाजिक-व्यवहारतो ज्ञेयम्। उत्तमप्रकृतिप्रायत्वे परोढ़रमणीरतिः समाजगर्हिता, तच्चेष्टितस्य काव्यनाट्यगतत्वेनोपादेयतयाऽऽस्वादने 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' यद्धर्म्मकृतः स्यात् सूचकस्यापि तद्भवेत्' इति न्यायात् सभ्यानामपि तद्रूपापत्तेर्वैधर्म्मास्पर्शोऽवश्यम्भावी। यत्तु 'प्राकृते रस एव न स्त्री'ति साटोपमाशयाविष्कारस्तत् भक्तिशास्त्रसिद्धं, न काव्यतत्वोपयोगीति प्रागेव प्रतिपादितवन्तो वयम्। अत्रालङ्कारशास्त्रे काव्यास्वादद्वारसाधनमेव मताविष्करणं साध्यमिति न कटाक्ष-पातः, परं भक्तिशास्त्रमुक्तिशास्त्रयोर्यथाऽधिकारभेदो भवद्भिराविष्कृतः, एवमपि काव्य-तत्वतोऽत्र सा सम्प्रदायिकरसतत्त्वस्य भेदाविष्करणं नान्याय्यमिति। अतएव रसस्यात्र ग्रन्थे त्रिधा विभागो ग्रन्थकृतां वैचक्षण्यं द्योतयतितराम्। 'अप्राकृते तु', इत्यारभ्य स्थितस्य 'तर्का-गोचरत्वाच्चे'त्यन्तस्य मूलगतस्य सन्दर्भस्यानन्दचन्द्रिकायामुद्धारः कृतश्चक्रवर्त्तिचरणैः।

(थ) एष एव प्रकृतः पन्था आलङ्कारिकनिबन्धे रसतत्वनिर्द्धारणे इति निपुणं स्वाशय-सूचनं स्वसम्प्रदायिनः प्रति ग्रन्थकृत इत्यस्माकं स्थूलतः प्रतिभानम्। 'शास्त्रं काव्यं शास्त्र-काव्यं काव्यशास्त्रञ्च भेदतः। चतुःप्रकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः॥' इत्याद्यभियुक्त-तमदर्शितभेदतः भक्तिसन्दर्भाद्युपदेशकृतौ निबन्धवन्धान्मुखतः रसालम्बनजीवितस्य वाक्य-कदम्बकस्य वैशिष्ट्यमनुमीयते। यद्यप्यत्र ग्रन्थे आदिमकिरणे काव्यप्रयोजनप्रदर्शनावसरे 'यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते। निर्म्माणकाले श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु॥ चित्त-स्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः। स एव परमो लाभः स्वादकानन्त्यैव सः॥" इति

---

(१०) 'कुतोऽत्र नानुकार्य्यगतो रस' इति मुद्रितपुस्तके निन्दनीयः पाठः।

शिक्षाऽभ्यासप्रकटनमात्रकौशलेन स्वादकत्वाभावात् । यदि तु विगलित-वेद्यान्तरत्वमनुकर्त्तॄणामपि दृश्यते, तदा तेषामपि सामाजिकत्वमेव । अनु-करणन्तु संस्कारवशादेव जीवन्मुक्तानामाहारविहारादिवत्—तेन सामाजिका-नामेव रसः । (द) ।

छद्मवेशधारिणो नटस्य च लोके रसोत्पत्तिः श्रूयते, तत्राह—यदीति । ननु नटस्य सामाजिकस्य रसानुभवकाले विगलितवेद्यान्तरत्वात् कथन्तस्यानुकरणं सम्भवति, तत्राह—संस्कारवशादेवेति ।

भक्तिमुक्तिदत्वञ्चापि काव्यस्य प्रयोजनत्वेनोक्तं तच्चातिरिक्तमेव, न सर्व्वस्य तदैकान्तिकतयेतर-व्यवच्छिन्नतया वा सम्भवतीति स्मरणीयम् । एवमेव धर्म्ममोक्षशास्त्रप्रतिषिद्धेऽनुरागिणि वेश्याजनावलम्बिनि भावानुबन्धे रसत्वं काव्योपयोगीति नोत्वणं वचः ।

(द) रससद्भावे 'प्रमातृस्वर्व्वगोवात'—स च सामाजिकानामेव केवलं सम्भवति । अतएव रसो नानुकर्त्तृगतः, नाप्यनुकार्य्यगतो वा, परमुपलब्धृगत एव । निखिलजगत्-स्थितिकृतो धर्म्मस्येवास्वाद्यास्वादनमेव जीवनं सेवनं भोगो वा, स एवेह परः पदार्थः । तथा च कश्चिदाधुनिकः प्रतीच्यमनस्तत्त्वकोविदः—

[Cf. in another context. 'Religion is neither an act of knowledge nor a rule : *it is a life, it is an experience* ; and this life has its source in the deepest part of our being, viz. feeling. We cannot proceed through knowledge of religion to religion—this latter is an original fact. —Emile Boutroux in *Science and Religion in Comtemporary Philosophy*, translated into English by Jonathan Nield (1909.)]

स च रत्यादिवासनां विना नोत्पद्यत इति प्रागेवावोचाम । त एव सामाजिकधुर्य्या ये कविप्रतिभासमुत्थापितकाव्यहारेण ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसास्वादस्य विषयिणो जायन्ते । सामाजिकहृदयेष्वेव कविवाक्यानि बहुसंस्काराणि सफलानि च जायन्ते । केचिदाधुनिकाः पाश्चात्यकाव्यप्रवुद्धय आप्तवाच इव सामाजिकम्मन्यत्वमेव कवेः स्वप्रतिभोद्भवने परमं लक्ष्यं मन्यमाना एवमुद्घोषयन्ति—

[Cf. Spingarn—(*Creative Criticism*) (*p.43*) : —*The identity of genius and taste is the final achievement of modern thought on the subiect of art*, and it means that fundamentally in their most significant moment, the creative and the critical instincts are one and the same].

यद्रसोऽप्राकृतगतोऽप्युपभोग्यस्तदात्मसुक्तं मूलेऽत्र वृत्तिप्रतीके—तथाहि नटेनानु-क्रियमाणेत्याद्यनन्तरसन्दर्भे ।

तथाहि नटेनानुक्रियमाणानुकार्य्यचरितदर्शनश्रवणजनितचमत्कारातिशयेन विगलितवेद्यान्तरतया तदेकस्फूर्त्तिसनाथेन अद्भुतमिदं रामसीतयो रतिकलाकौशलम्, अद्भुतमिदं रामरावणयोर्युद्धम्, अद्भुतमिदं प्रेतरक्षादिविचेष्टितम्—इत्यादिना सर्व्वेष्वेव रसेषु—

रसे सारश्चमत्कारो यं विना न रसो रसः ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्रैवाद्भुतो रसः ॥ (ध)

इत्यादिदिशा चमत्कारपूर्व्वकमद्भुतत्वातिशयस्फूर्त्तौ सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रत्ययातिरिक्तेन प्रत्ययविशेषेण चित्रोत्कीर्णाभिरूपप्रतिमाऽऽदिष्विव 'इमे रामसीते', 'रामोऽयं सीताशोककीर्णः', 'रामरावणावेतौ', 'व्याघ्रोऽयं जनोपप्लावकः', 'श्मशानमिदं शवसमूहान्नमांसाद्यशनमत्तोन्मत्तपिशाचादिनृत्यसङ्कुल'मिति कृत्रिमेष्वपि तेषु विभावादिष्वकृत्रिमवत् प्रतीयमानेषु स्वगतरसवासनाधौतरजस्तमस्तया (ध) स्वच्छतरेषु तेषां चेतःस्वेक एवानन्दो जायते । न तु तेषामेकस्मिन्नेव चेतसि रत्यादयः सर्व्वे स्थायिभावाः

सनाथेनेति—रसोपयोगिविभावादिस्फूर्त्तिसहकृतेन क्रियमाणानुकार्य्यचरितदर्शनश्रवणजनितचमत्कारातिशयेन हेतुना सर्व्वेषु रसेष्वद्भुतातिशयस्फूर्त्तौ सत्यां सम्यङ् निश्चयः । तथाच निश्चयमिथ्याऽऽदिप्रत्ययातिरिक्तेन केनचिदनिर्व्वचनीयप्रत्ययविशेषेण हेतुना कृत्रिमेष्वपि विभावादिष्वकृत्रिमवत् प्रतीयमानेषु सत्सु सामाजिकानां चेतःस्वेक एवानन्दो जायत इत्यन्वयः । तेषामिति—उत्साहशोकविस्मयादीनां परस्परविरुद्धानां युगपदेकत्र

(ध) रसस्यालौकिकधर्म्मित्वं चमत्कारप्राणत्वञ्चोपलक्ष्य प्राचीनमतोद्धारपुरःसरमेवमभिधानम् । न तावद्'अद्भुत'पदेनात्र पारिभाषिकतन्नामकरसविशेषस्य ग्रहणं, यतः सर्व्वेष्वेव नवसु रसेषु स एवाद्भुतापरपर्य्यायश्चमत्कारकारी कोऽपि पदार्थो वरीवर्त्ति । रसिकेष्विव बलात् गृहीताऽऽत्मनोऽवृत्तिरलौकिकत्वोपलब्धिमुपभुञ्जाना सान्द्रानन्दमयत्वमुपैति । एतदेव रसस्य रसत्वम्, एतावती च तस्य रस्यता ।

Cf. Longinus –*On the Sublime* (Translated by Dr. Saintsbury in his *Loci Critici*)—'What is out of the common leads an audience not to persuasion but to ecstasy.........."*I should certainly lay it down that there is nothing so eloquent as real passion* standing, where it ought, in enthusiastic afflatus of inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic rapture."

सन्ति, तेषां परस्परविसदृशानां युगपदेकत्र स्थितेरभावात्। नापि यत्यादेश्चेतसि रतेः स्थायित्वं, न च शमिनान्तेषां भयशोकादिसत्ता—अपि तु सर्वरसचमत्-कारग्राहक एक एवास्वादकन्दः कश्चन चेतोधर्म्म इति—अतो भयानक-वीभत्सादेः काव्यनाट्ययोरेव रसता, न लोके (न)। अतएवोक्तम्—

स्थितेरभावात्। दोषान्तरमप्याह—नापीति। यतिनां सन्न्यासिनाञ्चित्ते सर्व्वत्र समदृष्ट्या निर्व्विकारत्वेन भयशोकादिस्थायिभावानामसम्भवात्तेषां रसास्वादो न स्यात्—इति तु परमतानुसारेणैवोक्तम् (न)। वस्तुतस्तु तेषां शान्तित्वेन चित्तस्य कठोरत्वाद्रसास्वादेऽधिकार एव नास्ति;—तथा चोक्तन्तृतीयस्कन्धे—'तच्चापि चित्तवडिशं शनकैर्व्वियुङ्क्ते' इत्यादिना चित्तस्य बडिशत्वोक्त्या मत्स्यकठोरत्वमुक्तम्।

स्वगतरसवासनेति—एतदेव सुखासुपकरणं रसस्फूर्त्तिसमाधौ—कालन्तु सर्व्वत्र समानवस्थाऽन्तमय इव कश्चनानन्दकन्द इति सारस्वतसाराणां धन्यम्मन्यानामनुभूतिः। रसस्फुर्त्तिश्च सा वास्तवाश्रया वासनास्थितत्वात्, न तु गगनकुसुमगन्धोपलब्धिप्रवृत्तिवत् कल्पनाकल्पिताऽसत्याश्रयेति वेदितव्यम्—अत्रैव भावनाभुक्तिवादिनां भट्टनायकादीनां मताद्व्यक्तिवादिनामभिनवगुप्तपादादीनामालङ्कारिकोपजीव्यानां मतस्य वैलक्षण्यम्। एतामेव रसस्फूर्त्तिमभिलक्ष्य श्रीवाग्देवताऽवतारस्य मम्मटभट्टस्य रसस्वरूपनिरूपणे माधुरीमयी सन्दर्भसूक्तिः—'पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्व्वाङ्गीनमिवालिङ्गन्नन्यत् सर्व्वमिव तिरोदधदि'त्यादि। इदानीन्तनानुभूतिसंवेद्याऽतीतानुभवप्रत्यभिज्ञास्मृतिजडिता वा स्वगतरसवासनाऽधुनिकैरपि प्रतीच्यकोविदैः सामाजिकसंस्कारोद्बोधकताकल्पे स्वीक्रियते समर्थ्यते च।

(Cf.—Impressiveness consists in greater intensity of present feeling and in taking a strong and permanent hold of the memory.—Bain –. *Rhetoric and Composition.* Part I. p. 258)

(न) रतिहासशमादीनां लोकेऽनुभूतानां स्वत एवानन्दः सम्भविता, काव्ये नाट्ये च निहितानां तेषामानन्दात्मकत्वमानन्दोद्बोधकत्वञ्च वर्द्धेततराम्। भयानकवीभत्सादितो लोके वैरस्यं विमुखीभावश्च प्रायः सम्पद्यते—तथाहि स तावदल्पसंख्यो मानवसङ्घः यः सर्व्वदमनो भरत इव मृगेन्द्रपोतेन चिक्रीडिषुः—'जिंभ रे सिंहसावआ जिंभ दंताइं दे गणइस्सं' इत्यभिदधदन्तरानन्दं विन्दते अत्यल्पाश्च योगिसिद्धसाध्यगणात्मकास्ते ये प्रेतरङ्कसङ्कुले श्मशानस्थलेऽमन्दमानन्दसन्दोहमुपभुञ्जते। काव्ये नाट्ये च तेभ्य एव भावेभ्य आनन्दोत्पत्तिरिति न किमपि चित्रम्। पुरःस्थात् वर्म्मसन्नाहवतो वीराद्भयमेव जायते, चित्रार्पितात्मात्प्रसादानन्द—इति विश्वजनीनाऽनुभूतिरेवात्र निदर्शनम्। यत्तु 'अष्टौ नाट्ये रसा' इति, तदुपलक्षणं, काव्येऽपि नाट्यायमाने ते—उभयत्रापि नवमः शान्ताख्य

'अष्टौ नाट्ये रसा: स्मृता: ॥' Kavyaprakasa—*under* Ullasa V.

नाट्य एवाष्टौ, लोके तु शृङ्गारादीनां कियतामेव, पूर्व्वोक्तरसलक्षणाश्रयत्वात् ।

अथ नाट्यरसानां भेदेषु शृङ्गारस्यादित्वेन समुचितेऽपि प्राङ्निर्द्देशे सविशेषवर्णनीयत्वात्, अलौकिकत्वेनैव प्रतिपादनीयत्वाच्च पश्चादेव निरूपणं करिष्यते । सम्प्रति वीरक्रमेणाह—तत्र च प्राकृताप्राकृतत्वेन ज्ञापितेऽपि भेदेऽप्राकृतमेवोदाहरिष्याम: (प) ।

अप्राकृतोऽपि द्विविध: प्रत्यालम्बनभेदत: ।
सजातीयं विजातीयं प्रत्यालम्बनमिष्यते ॥ ७३का

तत्र विजातीयालम्बनोऽप्राकृतवीरो यथा—

गुणं कर्णाकृष्टं करकिशलयं तूणशिखरे
धनुश्चक्रीभूतं निपतदिषुवृन्दं तत इत: ।

अथेति—यद्यपि शृङ्गाररसस्य परमसुखत्वेनादौ तस्यैव निर्द्देश: समुचित:, तथापि तस्याङ्गानामतिबाहुल्येन पश्चान्निरूपणं भविष्यति । सम्प्रति सूचीकटाहन्यायेनादौ वीरादिरसवर्णनमेवाह—तत्र चेति ।

गुणमिति—जरासन्धस्य युद्धे देवसमूहे श्रीकृष्णस्य युद्धलाघवं पश्यति सति श्रीकृष्णस्य भुजवीर्य्यञ्जयति । युद्धलाघवमेवाह ११)—यदा देवानां गुणे दृष्टिस्तदा कर्णनिकटे सर्व्वदा गुणं पश्यन्ति । यदा तु दक्षिणे करे दृष्टिस्तदा सर्व्वदेव बाणग्रहणार्थं तूणे करकिशलयम्पश्यन्ति । यदा तु धनुषि दृष्टिस्तदा सर्व्वदैवेतस्ततो निपतितान् बाणसमूहान् पश्यन्ति । यदा विपक्षसमूहे दृष्टिस्तदा सर्व्वदेव तान् भूमौ निपतितान् पश्यन्ति ।

इति तु दर्शितमेवास्माभि: । 'वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेनेत्यादि' टीकायां यच्चक्रवर्त्तिचरणैरुक्तं तत् ज्ञानयोगतो भक्तियोगस्य श्रेयस्त्वदर्शनाय—निर्व्विकल्पज्ञानसमाधिमाद्धाना चरमानन्दं नास्वादयन्तीति तु तत्त्वतो रिक्तं वच: ।

(प) अप्राकृतमेवोदाहरिष्याम इति—सर्व्वेषां लक्ष्याणामत्र श्रीकृष्णचरितनिष्ठत्वात्, न तु तावत् 'प्राकृते रसो नास्ती'ति हेतो: । तच्च 'प्राकृताप्राकृतत्वेन ज्ञापितेऽपि भेदे' इति प्रतीकात् सुस्पष्टमेव ।

---

(११) एवं (ग) (ङ) पुस्तकयो: पाठ: । "सर्व्वदैव बाणाक्षेपार्थं गुणं कर्णाकृष्टं पश्यन्ति । यदा तूणे दृष्टिस्तदे"त्यादि पाठ: (क) पुस्तके, "यदा करकिशलये दृष्टिस्तदे"त्यादि (ख) पुस्तके, (ङ) पुस्तकेऽयमंशोऽन्तत: पतित: ।

रिपून् भूमौ सुप्तान् कलयति समं देवनिकरे
जरासन्धस्याजौ जयति भुजवीर्य्यं मुरभिदः॥ १

अत्र प्रकृते उत्साहः स्थायी—स च द्विनिष्ठः। आलम्बनविभावो जरासन्धस्य च कृष्णः। उद्दीपनमन्योन्यशौटीर्य्यादि। अनुभावो बाणवर्षणे हस्तलाघवम्। व्यभिचारी गर्व्वोग्रताऽमर्षचपलताऽऽदिः। एतैः परिपुष्टः स्थायी रसतां प्राप्तः। स चानुकार्य्ये भगवति प्रकृते परोक्षः, काव्यश्रवणात् सामाजिके प्रत्यक्ष इति सर्व्वत्रोन्नेयम्। सजातीयालम्बनस्तूह्यः। कैश्चित् सखिभिः सह युद्धमुदाह्रियते—तत्तु लीलाविशेष इति प्रकृते न लिख्यते (फ)।

एष च युद्धदानदयाधर्म्मपूर्व्वत्वाच्चतुर्द्धा। सर्व्वत्रोत्साहः स्थायी। ऊह्यान्युदाहरणानि।

एवञ्च हस्तस्यातिलाघवात् सर्व्वाः क्रियाः सर्व्वदैवालातचक्रवत् पश्यन्तीति भावः। तस्य जरासन्धस्य विजातीयालम्बनः श्रीकृष्णः। प्रकृते, न तु नटवत् कृत्रिमे। एवम्भूते भगवति स एव इदानीन्तल्लीलानां लीलाश्रयाणाञ्च सर्व्वेषामप्राकट्येन परोक्षः, सामाजिकानान्तु आस्वादाङ्कुरमूलभूतस्य स्थायिनोऽचिन्त्या शक्तिरीदृशी याऽप्रकटामपि तत्तल्लीलां काव्यनाटकगतां साक्षात्कारत्वेन प्रकाशयति—अतस्तेषां स रसः प्रत्यक्षरूपः। सजातीयालम्बनो महादेवादिः। सखिभिः श्रीदामादिभिः सजातीयालम्बनैः सह श्रीकृष्णस्य युद्धमुदाह्रियते। लीलाविशेष इति—जरासन्धस्य यथा द्वेषक्रोधादिजन्ययुयुत्सारूप उत्साहः स्थायी तथा श्रीदामादीनां न, किन्तु कौतुकविशेष इत्यर्थः।

एष चेति—युद्धवीर-दानवीर-दयावीर-धर्म्मवीरा इति चतुर्द्धैष रसो भवतीत्यर्थः।

(फ) कैश्चिदिति—वैष्णवालङ्कारिकैरिति शेषः। वस्तुतस्तु सखिभिः सह युद्धे न तावत्तदुत्थविजयादिकर्म्मणि तात्त्विकं किमपि तात्पर्य्यम्, अतो तस्यागणनमेव वरम्—श्रीकृष्णस्य निखिलमेव कृत्यं लीलाविलसितमिति चेत्—दार्शनिकसुलभप्रौढोक्तिस्तत्, स च पक्षः रसस्यैकध्यमेव प्रमापयति, न तदस्माकमरुचिरं, परं भेदश्चेत् कर्त्तव्यो रसानां तदा सखिभिः सह कृतकयुद्धस्य वीररसमध्येऽन्तर्भावो न सुष्ठिति। एषु रसानां लक्षणप्रदर्शककारिकासन्दर्भेष्वनुक्तास्तद्गतवर्णदेवतानुभावादीनि तत्त्वानि दर्पण-रसार्णवसुधाकरादितो लभ्यानि। मूले युद्धवीरस्यैवोदाहरणोपन्यासः—इतरेषां सकलसुचरितनिकषायमाणे श्रीकृष्णे लक्ष्ये सम्भवेऽपि न वैशद्येनेह प्रदर्शनम्। दानवीरो जामदग्न्यः, दयावीरो नागानन्दनायको जीमूतवाहनः धर्म्मवीरो युधिष्ठिर इतीतरे—तत्तच्चरितमूलान्युदाहरणानि तैस्तैः स्वीयग्रन्थेषु दर्शितानि।

अथ करुणः—

दौर्गुप्तायां मधुविजयिनो हा कथं द्वारवत्या-
मन्यायोऽस्यामयमुदभवद्धन्त निष्कम्पषायाम्।
जाते जातं सुतमुपहरत्येष मेऽकालमृत्युः
को मां त्राता हरिहरि हहा हा हता हा हताः स्मः॥ २

अत्र शोकः स्थायी। एष एकनिष्ठः। पुत्रनाश आलम्बनम्। पुत्रगत-ममताऽप्युद्दीपनम्। अनुभावः शिरस्ताड़नादि। व्यभिचारी विषाददैन्य-ग्लान्यादिः। अयन्तु सामाजिकगत एव, नानुकार्य्यगतः परोक्षेऽपि। अयं सामाजिकगतोऽप्यप्राकृतः, कृष्णाश्रयत्वात्।

अथाद्भुतः—

आलोकः सखि! लोकलोचनमुदामुद्रेकमुद्भावयन्
सोमस्तोमनिदाघधामनिवहप्रद्योतसद्योहरः।
मेघे माधवने मणावपि घृणानिर्व्वाहको नीलिमा
सामानाधिकरण्यमत्र किमहो चित्रं तमस्तेजसोः॥ ३

अत्र विस्मयः स्थायी। एष एकनिष्ठः। आलम्बनं श्रीकृष्णः। उद्दीपनं तल्लावण्यादि। अनुभावो रोमाञ्चादिः। व्यभिचारी आवेगमतिचपलताऽदिः। अयं परोक्षोऽनुकार्य्यगतः, प्रत्यक्षः सामाजिकगतः। अयमप्राकृत एव (क)।

अस्यां द्वारवत्यामयमन्याय उदभवत्। अन्यायमेवाह—जातमिति। नानुकार्य्यगत इति—पुत्रमरणजन्योत्कटदुःखमानन्दरूपस्य रसस्याविभावे प्रतिबन्धकमिति भावः।

आलोक इति—हे सखि! विरुद्धमपि तमस्तेजसोः सामानाधिकरण्यं यथा एकत्रैव एव वर्त्तते इत्यहो अत्याश्चर्य्यम्। श्रीकृष्णे तयोः सामानाधिकरण्यमाह—कृष्णे वर्त्तमानो य आलोकः प्रकाशः स लोकलोचनानामानन्दोद्रेकमुद्भावयन् सन् सोमस्तोमश्चन्द्रसमूहः निदाघधामनिवहः सूर्य्यसमूहस्तयोः प्रद्योतानां प्रकाशानां सद्योहर्त्ता। 'आलोको दर्शनोद्द्योता'विति नानार्थः।

(क) अत्र प्रकृते विरुद्धधर्म्मयोरेकत्र स्थितेरेव विस्मयः—स चालौकिकचमत्कारमयः, अप्राकृतत्वान्नायकस्य तदाश्रयस्य। 'लोकलोचनमुदा'मिति बहुत्वोक्त्या सदसद्भावितजनाना-मखिलानामेवानन्ददायकत्वं, 'स्तोम' 'निवह' पदाभ्यां तस्यानुपमत्वञ्च सूचितम्। नीलिम-प्रशंसनेन तन्नतश्यामवर्णस्य लावण्यललितता सूचिता। नामरूपत एवैतद्वैस्याङ्गारकता

अथ हास:—

उन्मत्ताभिर्व्वसन्तोत्सवरभसमदैर्गोदुहां कन्यकाभि:
चोदै: सिन्दूरचन्द्रागुरुमलयरुहां हा धिगन्धीकृतोऽस्मि ।
जाड्यं गन्धाम्बुसेकैरजनि तत इतो धावितुं नास्मि शक्तो
व्यापद्येऽहं वयस्य ! प्रियसखमव मां मास्त्विह ब्रह्महत्या ॥ ४

अत्र भगवत्सखो विदूषको ब्राह्मणवटुर्म्मधुमङ्गलो वक्ता । हास: स्थायी । एष वक्तृनिष्ठ: । आलम्बनं वसन्तोत्सव: । उद्दीपनं विदूषकस्य वैक्लव्यम् । अनुभावो नयनस्फारताऽदि: । व्यभिचारी श्रममदचपलताग्लान्यादि: ।

उन्मत्तेति—वसन्तोत्सवजन्यहर्षमदै: करणैरुन्मत्ताभिर्गोपीभिर्म्मलयरुहां चन्दनानां चोदैश्चूर्णैरन्धीकृतोऽस्मि। तथा जलसेकैर्म्मम जाड्यमप्यजनि, अत: पलायितुमपि न शक्तोऽस्मि । हे वयस्य ! कृष्ण ! अहं व्यापद्ये, म्रिये, अतो मामव रक्ष ।

वैष्णवकविसम्प्रदायवर्णिता—तस्याश्चात्र रूपनिष्ठवर्णमाधुर्य्यैण प्रकटनं, वर्णगौरवं श्रीकृष्णचैतन्यविग्रहे 'कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्ण'मित्यादिना सूचिते श्रीकृष्णचैतन्ये च सुमहद्वर्त्तत इति साधनधनानामुपासकानामनुभवसिद्धं, वैष्णवकवीनां परा मोच्चोपनिषच्च तदुपजीविकेति सर्व्वमवदातम् । "नवजलधरवर्णं चम्पकोद्भासिकर्णं विकसितनलिनास्यं विस्फुरन्मन्दहास्यम् । कनकरुचिदुकूलं चारुवर्हावचूलं कमपि निखिलसारं नौमि गोपीकुमारम् ॥" इति मुकुन्दमुक्तावल्यान्तस्यैव नवजलधररुचेर्गोपवधूटीदुकूलचौरस्य वर्णस्तुत्यवलम्बिन्याराधना । 'अंसालम्बितवामकुन्तलभरं मन्दोन्नतभ्रूलतं किञ्चित्कुञ्चितकोमलाधरपुटं साचिप्रसारेक्षणम् । आलोलाङ्गुलिपल्लवैर्मुरलिकामापूरयन्तं मुदा मूले कल्पतरोस्त्रिभङ्गललितं जाने जगन्मोहनम् ॥' 'कस्तूरीतिलकं ललाटफलके वक्ष:स्थले कौस्तुभं नासाऽग्रे नवमौक्तिकं करतले वेणुं करे कङ्कणम् । सर्व्वाङ्गे हरिचन्दनञ्च कलयन् कण्ठे च मुक्तावलीं गोपस्त्रीपरिवेष्टितो विजयते गोपालचूड़ामणि: ॥' इति श्रीकृष्णकर्णामृतादावलौकिकस्यापि तस्यैव रूपप्रकर्षस्य लौकिकवत् प्रत्यक्षायमाणत्वम् । 'अमिया सागरे सिनान करिया साधिव मनेरि साधा । मरिया हइव श्रीनन्दनन्दन तोमारे करिव राधा ॥' 'ढल ढल काँचा अङ्गेर लावणी अवनी वहिया याय ।' इत्यादि गौड़ीयवैष्णवकवीनामुच्छ्वसिते प्रतिभाऽमृतवारिधौ रूपच्छायोद्घाटनेन स्वरूपमाहात्म्याविष्कारस्य निसर्गतोऽत्र न: स्मृतिपथमारोहति । एवमप्याधुनिककविसन्दर्भ्ये कस्मिंश्चित् भगवत्सत्ताऽनुगृहीतमचिद्रूपमपि जगद्वस्तुकदम्बकमुपलक्ष्य विस्मयरसस्य सुतरामवतार उपभोग्योऽधोनिविष्टसन्दर्भवक्ष्यत:—

Into the Elysian fields of thought enters no satisfaction but brings with it youth and strength and ardour ; nor is there a thing in this world

एष त्रिविधः—स्मितं हासः प्रहासश्चेति (भ) ।

अधरोष्ठस्फारतया सृक्कण्योरेव विस्फुरत् ।
अलक्षितद्विजं धीरा उत्तमानां स्मितं विदुः ॥
विकसद्दशनद्योतो गण्डाभोगे प्रफुल्लता ।
किञ्चित्कलः कण्ठरवो यत्र हासः स मध्यमः ॥
सघर्म्मः साश्रुताम्राक्षः स्फुटघोरकटुस्वनः ।
व्यात्ताननो व्यक्तदन्तः प्रहासो ग्राम्य उच्यते ॥ ७४का

अथ भयानकः—

दंष्ट्राकोटिकठोरकूटकटुना ब्रह्माण्डभाण्डस्थितं
सर्व्वं चर्व्वयसीव हन्त वदनेनोद्गीर्णपूर्णार्च्चिषा ।
जिह्वाग्रेण समग्रमुग्रमहसा लेलिह्यसे रोदसी
त्रस्तं मामिह पाहि पाहि भगवन् पार्थोऽप्यपार्थोऽभवम् (म) ॥५

दंष्ट्रेति—वदनेन कथम्भूतेन ? दंष्ट्रायाः कोटिभिरग्रभागैः करणैः कठोरादप्यादपि कटुना । रोदसी द्यावापृथिव्यौ जिह्वया लेलिह्यसे । अतस्त्रस्तं मां पाहि । पार्थोऽप्यहमपार्थो व्यर्थोऽभवम् अनुकार्य्योऽर्ज्जुनेऽपि । व्याघ्रालम्बनेन करणेन मकरन्दस्य भयं विना नानन्दोत्पत्तिः । यदि शौर्य्यं सति व्याघ्रदर्शनेऽप्यानन्दस्तदोत्साह एव स्थायी ।

---

on which the mind thrives more readily than *the ecstasy, nay the debauch, of eagerness, comprehension and wonder. The Buried Temple* of Maeterlinck translated by A. Sutro.

(भ) 'भीषणाकृतिवेषाणां क्रियायाश्च विकारतः । लौल्यादेश्च परस्थानामेषामनुकृतेरिति । विकाशश्चेतसो हास' इति हासलक्षणं रसार्णवसुधाकरे । द्विविधश्चायम्—'आत्मस्थः परस्थश्च । यदा स्वयं हसति तदाऽऽत्मस्थः, यदा परं हासयति तदा परस्थः ।' इति भरतीये नाट्यशास्त्रे । एष चाप्राकृतनिष्ठ उत्प्रासविजृम्भितो वा सुतरां पोषमेति । मुनीन्द्रोऽप्येवमाह—'स्त्रीनीचप्रकृतावेष भूयिष्ठं दृश्यते रसः ।' मुनीन्द्रादीनां मतेऽस्य षड्भेदा विज्ञेयाः, ते नामतो लक्षणतश्च नाट्यशास्त्रादिग्रन्थाकरेष्वेव द्रष्टव्याः । अप्राकृताश्रितस्यास्य उत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदेन वैरूप्यमपि तत्र दर्शितम् । अप्राकृतनिष्ठस्य हासस्य दिङ्मात्रमुदाहरणं शार्ङ्गधरपद्धताबुद्धृतोऽधोदर्शितः श्लोकः—'भोजनं प्राप्य दुर्बुद्धे मा प्राणेषु दयां कुरु । दुर्लभानि परान्नानि प्राणा जन्मनि जन्मनि ॥'

(म) विश्वरूपदर्शनत्रस्तस्यार्ज्जुनस्य कातरोक्तिरियम्—तथा च श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

अत्रार्ज्जुनस्य भयं स्थायि । स चैकनिष्ठः । आलम्बनं विश्वरूपप्रदर्शकः श्रीकृष्णः । उद्दीपनम्ज्वलद्दंष्ट्रादि । अनुभावः 'पाहि पाही'ति कातर्य्यम् । व्यभिचारी 'अपार्थोऽभव'मिति दैन्यम् । एवं च कृष्णालम्बनत्वात् सामग्रीसान्निध्येनानुकार्य्येऽपि रसतां प्राक् प्राप्त एव । भयेऽपि कृष्णस्फूर्त्तेस्तत्सम्बन्धादानन्द एवेत्यप्राकृत एव । न तु मालत्यादौ शार्दूलाद्यालम्बनेन मकरन्दस्य भयं विनाऽऽनन्दः । सति शौर्य्ये उत्साह एव स्थायी भवति । तेन कदाचिदानन्दो जायते, न भयतः । तेन प्राकृते न रसता (य) ।

अथ वीभत्सः—

> दैत्येन्द्राणां मथितवपुषामन्त्रमेदोऽस्थिमज्जा-
> मांसासृक्त्वक्स्थपुटपटलीस्वादमोदप्रमत्ताः ।
> कौमोदक्या मधुविजयिनः कीर्त्तिमुत्कीर्त्तयन्तः
> सार्द्धं गृध्रैर्व्विदधति मुदं प्रेतरङ्का विशङ्काः ॥ ६

कौमोदक्या गदया मथितवपुषां दैत्येन्द्राणाम् । अन्त्र 'आँत' इति प्रसिद्धः, स्थपुटं नाड़ीग्रन्थिविशेषः—तेषां पटलीनां समूहानामास्वादनैर्ज्जातो यो मोदस्तेन प्रमत्ताः प्रेतरङ्का मुदं विदधति ।

'लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य्य जगत् समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥' 'दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि । दिशो न जाने न लभे च शर्म्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥' इति । प्राकृताश्रितो भयानकरसः प्रायः स्त्रीनीचप्रकृतिः, परमप्राकृताश्रिते तस्मिन् यथेह ऊर्ज्जस्विनः क्षत्रियोत्तमस्यापि भीतिजनने न किमप्यशोभनम् । लोकत्रयकृतः कालाद्भीतिर्न कदापि कस्यापि गर्हणीयम् ।

(य) न रसता—किमभिप्रायमेतदभिधानमिति पृच्छायां वयं ब्रूमः—यदत्र प्राकृताश्रयिणि भयानकरसे रसता न तावदपह्नूयते कौस्तुभकृद्भिः, परं प्राकृतेऽनुकार्य्ये सञ्चारिभयेनानन्दस्य बाधात् रसस्यानन्दमयत्वात् न रससत्ता सम्भवति । उभयत्रापि सामाजिकानामानन्दोद्बोधादस्योपलब्धिरिति तु नान्याय्यमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः । 'भयानकवीभत्सयोः काव्यनाट्ययोरेव रसते'ति (१३८ पृष्ठायाम्) ग्रन्थकृत्स्वरसादेतत् सुप्रतीतमपि टीकाकृता मतनिर्व्वन्धप्रागल्भ्यप्रकटनाय पुनरुल्लिख्यते । सर्व्वेषां रसानामप्राकृताधिकारित्वकथने न काऽपि हानिः—यतो निखिलरसमूर्त्तिरमन्दस्फूर्त्तिः स्वानन्दरसस्रष्टा श्रीकृष्ण इत्यवैकमत्यं सर्व्वेषां, परं तेषां प्राकृताश्रयत्वनिरासे हानिरेव बाढं स्यात् । 'यदभिहितं रत्योदात्तवीरौ रौद्रो रसः, किमन्येषां नास्ति ? उच्यते । अस्त्यन्येषामपि ··किन्त्वधिकारोऽत्र गृह्यते, ते हि

अत्र देवासुरसंग्रामावसानमालोकयतां व्योमचारिणां जुगुप्सा स्थायी । स चैकनिष्ठ: । शवशरीराद्यालम्बनम् । प्रेतरङ्गादुद्दीपनम् । अनुभावो मुखवैकृत्यादि: । व्यभिचारी ग्लानिदैन्यादि: । एतै: परिपुष्टा जुगुप्सा जुगुप्सैव यद्यपि तथापि भगवत: कृतिरियमिति भगवत्स्मरणादेवानन्द: । प्राकृते नत्वानन्द:, अपि तु नटव्यापारदर्शनात् सामाजिकानामिव तत्र रस: ।

यथा वा—

> दृशैव करुणार्द्रया सहचरान् समुज्जीवय-
> न्नघस्य जठरं गतो गरलजातवेदोव्यसून् ।
> तदन्त्रधमनीवसारुधिरमज्जलालादिभि:
> प्लुतोऽप्यनवलिप्तवच्छुचिरुचि: स जीयाद्धरि: ॥ ७

अत्र भगवत एवानन्दत्वात्तदन्त्रादिदर्शनेनाप्यानन्द एव लीलावतां, तथात्वात् भक्तानाञ्च तस्य स्फूर्त्तावेव ।

अथ रौद्र:—

> स्पर्शेनापि न वेद्य एव भवता मृत्योर्मुखं गच्छता
> किं दोर्मण्डलचण्डिमैष भवति विज्ञापनीयो मया ।
> येनाखण्डलशौण्डखण्डनकृता गण्डूकितोऽयं गिरि:
> किं रे कष्टमरिष्ट दुष्ट तनुषे गोष्ठस्य नष्टिष्ठ रे (२) ॥ ८

दृशैवेति—गरलरूपेण जातवेदसाऽग्निना व्यसून् विगतप्राणान् मूर्च्छितानित्यर्थ:, तेषां पार्षदत्वेन नित्यत्वान्न वास्तवप्राणत्याग: सम्भवतीति । प्लुतोऽपि व्याप्तोऽप्यनवलिप्त इव शुचि: शुद्धा रुचि: कान्तिर्यस्य स:, 'सुन्दरे किमसुन्दर'मित्युक्ते:—उक्तञ्च दशमे—'पङ्काङ्गरागरुचिर'मिति । अत्रेति—भगवत आनन्दरूपत्वाल्लीलावतां पार्षदानामपि तथात्वादानन्दरूपत्वात् । अतएवानन्दोद्रेकस्याधिक्येनान्त्रादिदर्शनेनानन्दोत्पत्तिरेव—

स्वभावत एव रौद्र: (नाट्यशास्त्रे षष्ठाध्याये) इतिवदेतादृशस्थलेऽपि मतपरिणाम: सुधिया: सुसहस्तेत्यलं पिष्टपेषणेन ।

(२) अरिष्टवध: श्रीमद्भागवतसंहितोदित: ग्रन्थकृत्कृते आनन्दवृन्दावने पञ्चदशे स्तवके लक्षणीय: । स्वाधिदैवताद्रुद्राद्रुग्रकर्मक्रियात्मकात्वस्य रौद्र इति संज्ञेति वहव: । क्रोधस्थायिभावो रक्षोदानवोद्धतमनुष्यप्रकृतिक: संग्रामहेतुकश्चायं रस: । रक्तास्यनेत्रता-भ्रुकुटीकरण-दन्तौष्ठपीड़न-गण्डस्फुरण-हस्ताग्रनिष्पेषादिभिरनुभावैरस्य प्रायश: सामाजिक-

अत्र कोपः स्थायी । एष एकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च—अत्र तूभयनिष्ठ एव । आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपनमन्योन्यविक्रमः । अनुभावो वागाड़म्बर्य्यादिः । व्यभिचारी गर्व्वादिः । एवं स्फुटोऽयं रसः—स च भगवति परोक्षः, सामाजिके प्रत्यक्षः । आद्ये विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः ; द्वितीयेऽप्राकृत एव ।

अथ शान्तः—

वयो जीर्णं हा धिक् तदपि न हि जीर्णो मदभरः

श्लथं चर्म्माङ्गेभ्यस्तदपि न हि रागः श्लथ इव ।

रदाः शीर्णास्तदपि न हि मोहः, कथमयं

जनः कंसारातिश्चरणकमलाय स्पृहयतु (ल) ॥ ९

न तु प्राकृतानामिव दुःखं, तेषां दुःखरूपत्वेन भयानकबीभत्सलितवस्तुदर्शने दुःखमेवोत्पद्यत इति विशेषो ज्ञेयः ।

स्पर्शेनेति—मत्कर्त्तृकस्पर्शेनापि हेतुना म्लत्योर्न्मुखं गच्छता भवताऽहं न वेद्यः न ज्ञातुं शक्य एव—तथा च मद्विषयकज्ञानमेव तव न भविष्यति, किं दोःखर्जिमा मया भवते विज्ञापनीय इति भावः । इन्द्रपराक्रमखण्डनकृता येन दोर्द्दण्डेनायं गोवर्द्धनगिरिर्गण्डूकृतः । आद्ये असुरमात्रनिष्ठे कोपे विजातीयालम्बनो भगवान् । द्वितीये उभयनिष्ठे, तदा सुतरां भगवानप्राकृत एव ।

प्रत्यक्षता । विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः—विजातीयोऽरिरालम्बनं यस्य स भगवानप्राकृतः । अत्र चतुर्थचरणे 'ट'वर्गयुक्तवर्णानां निवेशनेन रसानुगुण्यं प्रकटम् ।

(ल) वयो जीर्णमिति—एवमप्याचार्य्यशङ्करो समग्रे मोहमुद्गरे विशिष्य 'अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं दन्तविहीनं जातं तुण्ड'मिति' पञ्झटिकायां निर्व्वेदमेवोपदिदेश । तदुत्था समाधिमय्येकान्तता चात्र विलसति । आह च भगवान् भरतः—'योगीव ध्यानरतो भवति हि निर्व्वेदवान् पुरुषः ।' भरतीये तु निर्व्वेदस्य व्यभिचारिभावरूपेण परिग्रहः, न तु स्थायिभावतया—तेन तन्मतेऽष्टावेव रसाः । मतञ्चैतत् प्रागेवालोचितमस्माभिः—सञ्चार्य्यादीनामभावयुक्तिस्तु इत्यमपास्ता दर्पणे—'युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः । रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्य्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥' इति । अतएव ध्वनिकारादिमतानुसारिभिः शमस्य स्थायित्वमुक्ता शान्तरसस्य प्राधान्यख्यापनाय यत्नेष्टि । एवमभियुक्तालङ्कारिकचूड़ामणयो लोचनकृदोऽभिनवगुप्तपादाः—"मोक्षफलत्वेन चायं परमपुरुषार्थनिष्ठत्वात् सर्व्वरसेभ्यः प्रधानतमः स चायं शान्तरसः" इति । भर्त्तृहरिकृतवैराग्यशतके भक्तवृन्दरचितस्तवकदम्बे च रसस्यास्य बहुलः प्रसारस्तत्रैव स समास्वादनीयः सेवनीयश्च सहृदयैः ।

अत्र निर्व्वेदः स्थायी। स चैकनिष्ठः। आलम्बनं संसारदुःखम्। उद्दीपनं पुण्यतीर्थादि। अनुभावो विषयासक्तित्यागः। व्यभिचारी मतिस्मृतिधृत्यादिः। एष रसोऽनुकार्य्ये परोक्षः, सामाजिके प्रत्यक्षः। चमत्कारी चायम्।

तथा च—

"यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यसुखं महत्। Mahabharata
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोड़शीं कलाम्॥"

चमत्कारातिशयेनानन्दातिशयः। अयं श्रीकृष्णभक्त्युपयुक्तो यदि भवति तदाऽप्राकृत एव। यथाऽयं निर्व्वेदो व्यभिचारी सन्नपि शान्तरसे स्थायितां प्राप्य रसतामाप्नोति तथा सैव देवादिविषया रति'र्भाव' इति पारिभाषिकोऽपि भावः (12) स्थायी सन् तत्तद्विभावादिसामग्रीसमवेतो भूत्वा 'भक्तिरस' इति (व) द्वादश रसा भवन्ति। स पुनर्भक्तिरसः श्रीकृष्णाश्रयो भवन् रत्यादिभिः स्थायिभिर्द्दशविधो भवति। तदन्यत्नोह्यम्।

वय इति—अङ्गेभ्यः सकाशाच्चर्म्म स्रथं, तदपि रागः स्रथ इव स्रथतुल्योऽपि न भवति। केचिच्छान्तस्य रसत्वं न मन्यन्ते, तन्मतं दूषयितुमाह—अयमिति। चमत्कारित्वे हेतुं प्राचीनानां श्लोकमाह—तथा चेति। तृष्णाक्षयसुखरूपचन्द्रस्य षोड़शीमेकां कलामपेक्षते मर्त्यलोकस्थस्वर्गस्थसुखे नार्हतः—तस्माच्चमत्कारकत्वे तस्य रसत्वमवश्यमङ्गीकार्य्यं 'रसे सारश्चमत्कार' इत्युक्तेः। द्वादश रसा इति—पूर्व्वमेकादश रसा उक्ताः, अयमेको रसो मिलित्वा द्वादश भवन्तीत्यर्थः। कस्यचिन्मतेऽसौ भक्तिरस एव श्रीकृष्णाश्रयो भवन् स्वातन्त्र्येण दशविधो भवति, तस्य स्वरूपलक्षणोदाहरणमन्यत्र तस्यैव ग्रन्थ ऊह्यम्।

(व) रतिर्भाव इति पारिभाषिकोऽपीति—व्यापकवृत्त्या 'रति'पदेन प्रीतिमूलानां निखिलानां चित्तवृत्तीनां परिग्रहः। पारिभाषिकस्य तस्येत्थमर्थो निर्द्दिष्टो रसामृतसिन्धौ—'मिथो हरेर्मृगाक्ष्याश्च सम्भोगस्यादिकारणम्। मधुरापरपर्य्याया प्रियताख्योदिता रतिः॥" 'भाव'पदेन रतिशोकोत्साहक्रोधश्रमादीनां सर्व्वेषामेव व्यापकत्वया परिग्रहः, पारिभाषिकात्तस्मात् 'सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः। उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते॥' इत्युक्तलक्षणपदार्थग्रहः। अत्र लक्षणे देवादी'त्यादि'पदेन पुत्रादिविषया रतिरपि गृहीतेति केचित्। रसगङ्गाधरकृदप्येवम्। तन्मते वात्सल्यस्य रसत्वेन न पृथग्गणना। परं श्रीकृष्णविषया सा परो रसः—भक्तिरस इति तस्य संज्ञा। एतच्च प्रागेवास्माभी रसस्वरूपसंख्याद्यालोचनप्रस्तावे सम्यग्विवेचितमिति न पुनरवतारस्तस्यात्र कृतः।

---

(12) 'पारिभाषिती भावः' इति (क) (ङ) पुस्तकयोः।

अथ वात्सल्यम्—

आराज्जानुकरोपसर्पणपरो जातस्मितं सञ्चर-
न्नङ्कारोहमनाप्नुवन् रुरुदिषाविम्लानचन्द्राननः ।
अभ्यासार्थमुपेक्षितोऽपसरणप्रक्रान्तया सत्वरं
कण्ठेकृतया यशोदया न न न नेतयाश्वासि बालो हरिः ॥ १०

अत्र ममकारः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपनन्तद्गतचङ्क्रमणादि । अनुभावः कण्ठेकृतयालिङ्गनादिः । व्यभिचारी हर्षादिः । एष परोक्षो व्रजेश्वरीनिष्ठः, प्रत्यक्षः सामाजिकनिष्ठः । उभयथैवाऽयमप्राकृतः ।

अथ प्रेमरसः—

प्रेयांस्तेऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवाद-
स्त्वं मे प्राणा अहमपि तवास्मीति हन्त प्रलापः ।
त्वं मे ते स्यामहमिति च यत्तच्च नो साधु राधे !
व्याहारे नौ न हि समुचितो युष्मदस्मत्प्रयोगः ॥ ११

अत्र चित्तद्रवः स्थायी । स चोभयनिष्ठः । आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपनमन्योन्यगुणपरिमलः । अनुभावो विशिष्य निर्व्वचनाभावः । व्यभिचारी मत्यौत्सुक्यादिः । परोक्षः श्रीकृष्णराधयोः, सामाजिकानां प्रत्यक्षः । प्रेमरसे सर्व्वे रसा अन्तर्भवन्तीत्यत्र महीयानेव प्रपञ्चः । ग्रन्थगौरवभयाद्दिङ्मात्र-

आरादिति—आरान्निकटे जानुकराभ्यां गमनपरो बालः श्रीकृष्णो मातुरङ्कारोहणार्थं सञ्चरन् यशोदयाऽपि गमनप्रक्रियायामभ्यासार्थं पुत्रानयनाय सम्मुखगमनं विहायापसरणे स्वस्य पृष्ठदेशगमने प्रक्रान्तयोपेक्षितः श्रीकृष्णो मातुरङ्कारोहमप्राप्य रुरुदिषाम्लानमुखः पश्चाद्यशोदया सत्वरं यथा स्यात्तथा कण्ठेकृत्याश्वासितः ।

प्रेयांस्तेऽहमिति—श्रीकृष्ण आह—हे राधेऽहन्ते तव प्रेयान्, त्वं मे प्रेयसी, त्वं मे प्राणाः, अहमपि तव प्राणा अस्मीति । त्वं मे मम, ते तवाहं स्यामिति च यत् तत् सर्व्वं न साधु, यतो नावावयोर्व्याहारे कथाप्रसङ्गे युष्मदस्मत्प्रयोगो न समुचितः—आत्मनोर्द्वि-

---

दादपीति कथं भवन्ति ते, तदप्युदाहरणोपन्यासपूर्व्वकन्तत्रैव दर्शितम् । स पुनर्भक्तिरसो दशविधो भवतीति—शान्त-प्रीति-प्रेयो-वत्सल-मधुराख्यभेदैः पञ्च, स्वार्था परार्थेति प्रत्येकं द्वौ । अतो दशैव ते । अन्यतोऽवगम्—श्रीरूपगोस्वामिप्रभृतीनां निबन्धेष्विति शेषः ।

मुक्तम् (13)। केषाञ्चिन्मते श्रीराधाकृष्णयोः शृङ्गार एव रसः (ग)—तन्मते-ऽप्येतदुदाहरणं नासङ्गतम्। शृङ्गारोऽङ्गी प्रेमाऽङ्गम्, अङ्गस्यापि क्वचिदुद्रिक्तता। वयन्तु प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति विशेषः। तथा च—

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रेम्ण्यखण्डरसत्वतः।
सर्व्वे रसाश्च भावाश्च तरङ्गा इव वारिधौ (घ) ॥ १२

देहत्व एव तादृशः प्रयोगः समुचितो भवति। अत्र तु श्यामपीतदेहद्वययोरेक एवात्मा—यथैकस्मात् कमलनालादुत्पन्नं नीलपीतकमलद्वयं, तद्वदिति ज्ञेयम्। उद्रिक्तता—अङ्गि-रसापेक्षयाऽङ्गरसस्याधिक्यम्। एतदभिप्रायेण वयमपि शृङ्गारोऽङ्गमिति ब्रूमः।

अखण्डरसत्वतोऽखण्डरसत्वात् सर्व्वे उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति समुद्रे तरङ्गा इव।

(ग) प्रेमरसे चित्तद्रवस्वरूपविशिष्टाया रतेर्व्वोधादस्य व्यापकत्वं शृङ्गाररसात् यथा-कथञ्चिदपि मुख्यात् साधारणात् रतिभावमयादल्पमिति केचित्—अपरेस्तु तेनैव मार्गेण प्रेमरसस्य व्याप्तिरधिकेत्यनुमीयते। (If the connotation decreases, the denotation increases and *vice versa.*) तन्मते प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति। वस्तुतस्तु यत्किञ्चिदपि पार्थक्यमुपकल्प्यैतावान् विभागविस्तारः। ग्रन्थेऽत्र प्राक् सप्तविधगौणरतीनां वीरादारभ्य रौद्रं यावद्दर्शितानामुपन्यासः, पश्चात् शान्त-वात्सल्य-प्रेयो-भक्ति-प्रीतीनां पञ्चानां मुख्यरतीनां पृथङ्निर्देशः स्वसम्प्रदायमततात्पर्य्यलक्षणाय; ग्रन्थकृत्त्वितरालङ्कारिका इव नवैव रसा इति स्वमतं सूचितवान्—'स्वेच्छया लिखितं किञ्चित् किञ्चिदत्र परेच्छया। यत् पूर्व्वापरसंबद्धं तत् पूर्व्वमपरं परम् ॥'—अग्रे श्रीकृष्णस्य सर्व्वरसात्मकत्वं सूचयितुं रचितः श्लोकोऽपि तदाशयक एव। महीयानेव प्रपञ्चः—मधुरोपनामकस्य भक्तिरसस्येव महत्प्रपञ्चत्वं श्रीमद्रूपगोस्वामिनां ग्रन्थे—ग्रन्थावसाने सविनयमुक्तिश्च—'अतलत्वाद-पारत्वादाप्तोऽसौ दुर्व्विगाहताम्। स्पृष्टः परं तटस्थेन रसाब्धिर्मधुरो मया ॥' इति।

(घ) 'एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मितिवत् प्रेमरसस्या-खण्डत्वमितरेषां खण्डरसताऽंशांशतः सूचिता। प्रेमरसे हि भूमस्वरूपस्य भगवतः शक्ति-र्निहिता—यदि शृङ्गाररसत इतरेषां रसानां विपरिणामः सुकरः, कथं न तत्सारभूतात् प्रेम्न एतत्सम्भवः? अतो नात्र केवलं प्रौढ़िः। मानवहृदये वैरं तथाऽस्तु, घृणा वाऽस्तु, सर्व्वमेव प्रेमप्रकर्षस्थलं, प्रेम्णि निलीने हृदये सर्व्वेषां साधीयान् लय इति नासाधारणसंवेद्यं तत्त्वम्। प्रेम्नो वारिधिसाम्यं कथञ्चिदुदाहरणद्वाराऽनुमीयते—वैष्णवकुलशेखरजयदेव-सुहृदुमापतिधरस्याधोदर्शितः श्लोको रसस्यैकस्याखण्डत्वं निपुणमनुमापयतीत्यस्माकं प्रति-भानम्—'रत्नच्छायाच्छुरितजलधौ मन्दिरे द्वारकाया रुक्मिण्याऽपि प्रबलपुलकोद्भेदमा-

---

(13) 'ग्रन्थगौरवतया दिङ्मात्र'मिति मुद्रितपुस्तके, 'ग्रन्थगौरवाद्दिङ्मात्र'मिति (क) (ख) पुस्तकयोः, 'ग्रन्थगौरवभयादि'त्यादि (ग) (घ) (च) पुस्तकेषु।

अथ भक्तिरसः—

जय श्रीमद्वृन्दावनमदन ! नन्दात्मज ! विभो !
प्रियाभीरीवृन्दारिक ! निखिलवृन्दारकमणे !!
चिदानन्दस्यन्दाधिकपदारविन्दासव ! नमो
नमस्ते गोविन्दाखिलभुवनकन्दाय महते (स) ॥ १२

अत्र देवविषयत्वाच्चेतोरञ्जकता रतिरेव भावः—स एव स्थायी, आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपनन्तन्महिमादि, अनुभावो हृदयद्रवादिः, व्यभिचारी निर्व्वेददैन्यादिः, परोक्षो भक्तानां, सामाजिकानान्तु प्रत्यक्षः ।

यद्यपि भगवान् सर्व्वरसकदम्बसम्बलितः, तथापि मूर्त्तः शृङ्गार एव, सावर्ण्यात् तद्दैवतत्वाच्च (ह) । तथाहि—

जयेति—प्रियाऽभीरीस्वरूपा वृन्दारिका देवाङ्गना यस्य, हे तथाविध ! 'तत्प्रियार्थं सम्भवन्त्वमरस्त्रिय' इति स्मृतेरुक्तेः । हे निखिलवृन्दारकाणां देवानां मणे श्रेष्ठ ! चिदानन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य स्यन्दः क्षरणं यदि सम्भवति तदा ततोऽप्यधिकस्वरणारविन्दस्यासवो यश्चो-रूपमकरन्दो यस्य, हे तथाभूत !

सावर्ण्यादिति—श्रीकृष्णस्य यो वर्णः स एव वर्णः शृङ्गाररसस्य—एतेन रसानां साकारत्वमभिप्रेतं, तथाच ह्लादिनीशक्तेर्वृत्तिरूपा लक्ष्मीप्रभृतयो यथा साकारास्तथा ह्लादिनीशक्तेर्वृत्तिरूपा एते रसा अपि साकारा एवेति भावः ।

लिङ्गितस्य । विश्वं पायान्मसृणयमुनातीरवानीरकुञ्जे राधाकेलीभरपरिमलध्यानमूर्च्छा मुरारेः ॥' अत्र प्रेमा सम्भोगशृङ्गारोपचितो भक्तिरसस्य शान्तिरसस्य च पुष्टिं साधयति—औत्सुक्यस्मृतिमतिहर्षाऽसूयाचिन्तानिर्व्वेदानां बहूनां भावानामाश्रयाविरोधेन मधुर-मधुरसुखस्यन्ननिमज्जनञ्च सहृदयहृदयसंवेद्यम् ।

(स) उदाहृते पद्ये इष्टदेवविषयिणी चेतोरञ्जकता स्तिमितस्तिमितेव निश्चयान्तर-चिन्तया न व्याकुला—सा भक्तहृद्गतभावविभावानां परां काष्ठामधिरोहति विभौ गोविन्दे प्रयुक्तस्य विशेषणसङ्घस्य चरितार्थताख्यापनायालम् । एवमेव श्रीकृष्णचैतन्यरचितत्वेन कीर्त्तितेऽधोलिखिते श्लोके—'पुञ्जीभूतं प्रेम गोपाङ्गनानां मूर्त्तीभूतं भागधेयं यदूनाम् । एकीभूतं गुप्तवित्तं श्रुतीनां श्यामीभूतं ब्रह्म मे सन्निधत्ताम् ॥' 'तदेकं भजामस्तदेकं स्मरामस्तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः' 'नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्व्वत एव सर्व्व' इत्यादिषु तस्यैव भक्तिरसस्य प्रस्वच्छत्वयोभावेन वर्णनम् । 'सा पराऽनुरक्तिरीश्वरे' इति भक्तिसूत्रसूचितरसस्य भावस्तेषु स्फुटु प्रकाशः ।

(ह) भगवान् हि पुञ्जीभूतं प्रेम (God is Love) । एवैव वैष्णवचिन्ताप्रवाहस्य

'रसः शृङ्गारनामाऽयं श्यामलः कृष्णदैवतः।' Rasasudhakara (?)

एवञ्च सर्व्वेषामेव रसानां वर्णा देवताश्च बोद्धव्याः।

सर्व्वरसात्मकत्वं श्रीकृष्णस्य यथा—

शृङ्गारी राधिकायां, सखिषु सकरुणः क्ष्वेड़दग्धेष्वथाहे,-
वींभत्सी तस्य गर्भे, व्रजकुलतनयाचेलचौर्य्ये प्रहासी।
वीरो दैत्येषु, रौद्री कुपितवति तुरासाहि, हैयङ्गवीन-
स्तेये भीमान्, विचित्री निजमहसि, शमी दामबन्धे, स जीयात् (च)॥ १२

अथ शृङ्गारः—

छुते पाणिद्वन्द्वे झटिति झणितं रत्नवलये-
र्हृते नीवीग्रन्थौ मुखरितममन्दं रसनया।

शृङ्गारीति—शृङ्गारी शृङ्गाररसविशिष्टः, अघाहेर्व्विषदग्धेषु सखिषु करुणरसविशिष्टः, तस्याघासुरस्य गर्भे प्रविष्टः कृष्णो वीभत्सरसविशिष्टः, तुरासाहीन्द्रे कुपितवति सति रौद्ररसविशिष्टः, निजतेजसि विस्मयरसवान्—तथाच दर्पणे यदा स्वकान्तिम्पश्यति तदा तस्य महान् विस्मयो जायत इति भावः, शमी शान्तरसविशिष्टः।

छुत इति—श्रीकृष्णस्य स्पर्शाज्जातो य आनन्दस्तस्य तु प्रतिहतधियो विगतबोधाया

सारभूता धीरणी। एवमपि रसान्तरश्रित्वादौ सर्व्वरसात्मकत्वेऽपि श्रीकृष्णस्य तस्मिन् मधुररसस्यैव विषयत्वमधिकं सूचितम्। सर्व्वरसकदम्बेति—तस्य नानारसात्मकत्वं तत्तत्-नियतावलम्बनविभाववत्तामुपजीव्य वर्त्तते। एवमाहू रसतरङ्गिण्यां श्रीमन्नारायणभट्टाः—'शान्ते ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकीर्त्तितः। प्रेयसि स्युः सखायो हि यशोदा वत्सले स्मृता। मधुरे राधिका ज्ञेया हास्ये स्यान्मधुमङ्गलः। सखीयूथोऽद्भुते ज्ञेयो वीरे चानूर-गोष्ठाः। करुणे वत्सवृत्ताद्दिर्ज्जटिलाद्यास्तु रौद्रके। गोवर्द्धनोऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ। तपस्विन्यादयो ह्यत्र वीभत्से परिकीर्त्तिताः। व्रजस्था नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः॥' रसानां वर्णदेवतानिर्द्देशो भरतीयादिषु द्रष्टव्यः। शृङ्गारे तु नीलमणिः श्यामवर्णो देवते-त्यनुभवसाक्षिकं तत्वम्।

(च) अत्र नव रसा लक्षिताः—एवमपि रुद्रभट्टीयशृङ्गारतिलकस्यावतरणिकायाम् 'शृङ्गारी गिरिजानने सकरुणो रत्यां प्रवीरः स्मरे बीभत्सोऽस्थिभिरुग्रणी च भयकृन्मूर्त्या-द्भुतस्तङ्गया। रौद्रो दक्षविमर्द्दने च हसकृन्नग्नः प्रशान्तश्चिरादित्थं सर्व्वरसात्मकः पशुपति-र्भूयात् स वो भूतये॥' द्वादश रसा लक्षिताः प्रागुदाहृते 'मल्लानामशनि'रित्यादिश्लोके। ग्रन्थकृत्कृतानन्दवृन्दावनचम्पूकाव्ये 'शृङ्गारी'ति श्लोके उद्दिष्टानां बहूनां वार्त्ताऽनुसन्धेया, सर्व्वेषान्तु श्रीमद्भागवतपुराण एव कथा लभ्यया।

प्रियायाः स्वानन्दप्रतिहतधियः, किन्त्वपघनो
घनोत्कृष्णं क्षणं प्रति समतनोत्तर्ज्जनमिव ॥ १४

यथा वा—

मृदुस्पन्दं लीलाकरकिशलयोत्कम्पमुदयत्-
प्रसूनेषुक्रीड़ाविवशमुदितालिव्रजसुखम्।
अमन्दीकुर्व्वाणङ्किमपि कलकण्ठध्वनिकलां
सिषेवे राधाङ्गं हरिरथ वसन्तानिलमिव ॥ १५

चित्तस्य क्षणमात्रनिर्वृतिकृते तस्या मुखं चित्रितं
सद्यः पद्ममभूत्ततः परमहो पूर्णेन्दुरङ्कोज्झितः (14)।
आनन्दामृतमण्डलम्पुनरभूद्विड्मां ततोऽभूद्विष-
स्तत्पश्चात्त्वभून्न तद्धत सखे! मत्संविदो गोचरः ॥ १६

अर्थादानन्दस्तम्भिताया राधाया अपघनो देह एव सम्भोगे घनोत्कृष्णं कृष्णं निवारयितु-मर्ज्जनमिव समतनोत्, तस्यास्तर्ज्जनेऽसामर्थ्येऽपि तत्परिजनरूपो देह एव श्रीकृष्णं तर्ज्जयत्युत्प्रेक्षा। वस्तुतस्तु साऽनन्दवैवश्येन वाम्यादिकमपि कर्त्तुं न शशाकेत्युत्प्रेक्षा-ऽलङ्कारगम्यो वस्तुध्वनिः। तर्जनमेवाह—श्रीकृष्णेन तस्याः पाणिद्वन्द्वे धृते सति रत्न-वलयैर्झटिति भणितं, तथाच रत्नवलयानाञ्झङ्कारशब्देनैव हस्तरूपो देहः श्रीकृष्णन्तर्जे।

यथा वेति—हरी राधाया अङ्गं सिषेवे—यथा 'महाप्रसादान्नं सिषेवे' इत्युक्ते महा-प्रसादस्य भोजनमेव सेवेति बुध्यते, तथैवात्राप्यस्य सम्भोग एव सेवेति ज्ञेयम्। अङ्गं कीदृशम्? वसन्तकालस्यानिलमिव। साधर्म्म्यमाह—तत्सम्भोगसमये मृदुस्पन्दं, वसन्तानिलमपि मृदुस्पन्दं, निवारणलीलया करकिशलयस्योत्कम्पो यत्र, अनिलपक्षे लीलाकरः कौतुककरः किशलयस्य नवीनपल्लवस्योत्कम्पो यत्र, उदयन्ती प्रसूनेषोः कन्दर्पस्य या क्रीड़ा तया विवशम्, उदितमालीव्रजानां सखीसमूहानां सुखं यत्र, पक्षेऽलिव्रजानां भ्रमरसमूहानाम्। कलो मधुरास्फुटो 'न ने'ति कण्ठध्वनिस्तस्य कलां वैदग्धीं किमप्य-निर्व्वचनीयं यथास्यात्तथाऽमन्दीकुर्व्वाणं सर्व्वोत्कृष्टं कुर्व्वाणं, पक्षे कलकण्ठः कोकिलः। ।

श्रीराधाविरहेण व्याकुलः श्रीकृष्णः सुबलं प्रत्याह—चित्तस्येति। पद्ममभूदिति—पद्मदर्शनजन्यसुखसदृशसुखजनकत्वेन तच्चित्रितं पद्ममभूदित्यर्थः। पश्चात्तच्चित्रदर्शनेन जाता या तस्याः साक्षाद्दर्शनमहोत्कण्ठा तया तच्चित्रं विषवद्दाहकत्वेन विषमभूत्। तदनन्तरं यदभूत्तन्मम संविदो ज्ञानस्य गोचरो न भवति—तथा च विरहपीड़या मूर्च्छा जातेति भावः।

(14) 'परमहो पूर्णः सुधादीधिति'रिति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः।

मुग्धा सुधांशुकिरणे जालगते भवनदाहशङ्किताक्षी।

आदातुमवधिलेखं प्रविशति भवनं निवार्य्य सख्यालीः (ड)॥ १७

एषु पूर्व्वौ सम्भोगे, परौ विप्रलम्भे। सर्व्वत्र रतिः स्थायी—स चोभयनिष्ठः, अन्योन्यमालम्बनम्, उद्दीपनमन्योन्यलावण्यादि विजनस्थानादि च, अनुभावः करग्रहणादिः, व्यभिचारी श्रमजडताऽदिः। विप्रलम्भे च रतिरेव स्थायी, स चोभयनिष्ठः, विप्रकर्षेऽपि रतेस्तथैव स्वतःसिद्धत्वात्, आलम्बनं पूर्व्ववत्, उद्दीपनं विप्रकर्षोऽन्योन्यदुःखानुभवश्चन्द्रचन्दनपवनादिश्च, अनुभावश्चित्रलेखादिः। उभयोरेवानन्दधर्म्मत्वाद्रसत्वम्—आनन्दस्यात्मधर्म्मत्वादात्मनश्च बहिरिन्द्रियापेक्षित्वमात्रत्वाभावात् स्फूर्त्तिपर एवानन्दः (ढ)।

अथ माथुरविरहेणात्यन्तव्याकुलाया राधाया गवाक्षद्वारा गृहमध्ये प्रविष्टांश्चन्द्रकिरणान् दाहकत्वादग्नित्वेन जानन्त्यास्तस्याश्चेष्टामाह। चन्द्रकिरणस्याग्नित्वेन भ्रानान्मुग्धा। भ्रमरमुद्दिश्य राधयोक्तं 'मधप कितवबन्धो' (भागवते १०। ४७।१२) इत्यादि पद्यमुद्धवमुखाच्छ्रुत्वा व्याकुलेन श्रीकृष्णेन तस्याः प्राबोधनार्थं कश्चिदवधिपत्री प्रेषितेति श्रेयं, जीवनहेतुभूता सा पत्री गृहमध्य आसीत्, तदानयनार्थं सा भवनं प्रविशति। सख्यालीः सखीश्रेणीर्निवार्य्येति—अनेन पत्रानयनार्थं मद्देहस्य दाहो भवति चेद्भवतु, सखीनां दाहो माऽस्त्विति तस्या अभिप्रायः।

(ड) सुधांशुकिरणाद्दाहातङ्को विरहिणां भवतुभवतीति हि कविसम्प्रदायसमयः। निवार्य्य सख्यालीः—मम प्रेम्णो निदानभूतं फलमहमेव सहिष्ये, कथं मत्प्राणप्रियाः सख्यो मदर्थेऽन्तर्व्यथयन्तु इति चिन्तया तासां निवारणम्—वस्तुतस्तु तत्रावधिलेखे लिखितस्यावधेर्दर्शनकौतूहलमपि त्वराया हेतुः—स च लेख इष्टमन्त्र इव प्राणारामः प्रिय इव सततं गोप्यो भवतीति कामिनामाचारः। प्रतिच्छन्नमनुभूता अप्यपूर्व्वायमाणा नित्यरुचिमधुरास्वादाः प्रेमलीला लेखतस्ततः स्मारिता वा भवेयुरिति।

(ढ) उभयोरेवेत्यादि—सम्भोगरतावानन्दः स्फूर्त्तिर्बहिरिन्द्रियगोचरः—विप्रलम्भे प्रियप्राप्त्याकाङ्क्षाजनित आनन्द उत्तेजना वा वर्त्तते। तथा च चोरकवेर्भावस्पर्शिनि पद्ये—'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा पर्य्यङ्के सा दिशि दिशि च सा तद्वियोगातुरस्य। हंहो चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति ते काऽपि सा सा सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवादः॥' विप्रलम्भे बहिरिन्द्रियगतत्वस्पर्शाभावादानन्दो नास्तीति वक्तुं न शक्यते, यत आनन्द आत्मधर्म्मः—'न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।' स्फूर्त्तिपर एव—प्रकाशशरीर एवानन्दः, स च प्रकाशो बहुधा बहुशो भवति। स्फूर्त्तिस्तु हृद्गतधर्म्मस्य विलासे पुरा काष्ठा।

अनेन शृङ्गारो द्विविधः सम्भोगो विप्रलम्भश्चेति । आद्यः परस्परावलोकनाधरपानचुम्बननखदशनक्षतादिप्रभूतप्रभेदोऽप्येक एव गण्यते । अपरस्त्वभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक इति पञ्चधा । लोक एव शापहेतुः—तेनालौकिकश्चतुर्व्विधः (ञ) ।

अभिलाषः पूर्व्वरागस्तस्यावस्था दश स्मृताः । ७५ का

आद्यः सम्भोगः नखदन्तक्षतादिप्रचुरभेदविशिष्टोऽपि सम्भोगत्वरूपसामान्यधर्म्मेणैक एव गण्यते । अत्र तु भेदविवक्षया सम्भोगविप्रलम्भयोः कियन्तः प्रकारा दृश्यन्ते । परन्तु 'प्राग्रागतः क्रमान्मानप्रेमवैचित्त्यदूरतः । प्रायः संक्षिप्तसङ्कीर्णसम्पन्नर्द्धिमतो विदुः ॥' इत्याद्युज्ज्वलनीलमणौ विप्रलम्भसम्भोगयोश्चतुश्चतुर्भेदा उक्ताः, पुनः प्रत्येकमष्टधा—एवं विप्रलम्भो द्वात्रिंशत्, सम्भोगश्च द्वात्रिंशत्, समुदायश्चतुःषष्टिः ।

(ञ) सम्भोगशृङ्गारस्य परस्परावलोकनाद्यनुष्ठानसहस्रेण प्रभूततमभेदत्वं, परमुज्ज्वलनीलमण्यादिषु रसतत्त्वसूचकेषु ग्रन्थेषु तस्यैव मुख्यगौणभेदेनादौ द्वैविध्यम् । 'मुख्यो जाग्रदवस्थायाम्' 'स्वप्ने प्राप्तिविशेषोऽत्र हरेर्गौण इतीर्य्यते' इति लक्षणलक्षितं तत्, तत्राद्यस्य भेदस्य पूर्व्वराग-मान-किञ्चिद्दूरप्रवास-सुदूरप्रवासभेदतश्च चत्वारो विभेदाः, तेषाञ्च प्रत्येकं संक्षिप्तादिटीकाकृदुदाहृतभेदान्तरैरपप्रविभागादयं मुख्यः सम्भोगशृङ्गारः षोड़शभेदात्मकः । एवं गौणोऽपि सामान्य-विशेषादिचतुर्विभेदेन संक्षिप्तादिप्रागुल्लिखितावान्तरभेदान्तरैश्च षोड़शविधः । अतएव 'द्वात्रिंशत् सम्भोगाः' इति टीकाकृन्निर्द्दिष्टः स्वसम्प्रदायमतानुमोदितः । एषां प्रत्येकशः लक्षणाद्याकरे द्रष्टव्यम् । सम्भोगशृङ्गारस्य भङ्ग्यन्तरेण कामरतिभेदेन द्वैविध्यं जीवगोस्वामिकृतलोचनरोचन्यादिषु सूचितम्—तत्र द्वितीय बालालौकिकपक्षे औज्ज्वल्यासम्भवान्न पुनर्विभेदप्रपञ्चः । विप्रलम्भशृङ्गारस्य टीकाकृद्दर्शितभेदैः पूर्व्ववन्मुख्यगौणभेदमार्गेण च द्वात्रिंशद्विधत्वम् । नीलमणावभिलाषस्थले पूर्व्वरागस्य विरहस्थले प्रेमवैचित्त्यस्य ईर्ष्यास्थले मानस्योल्लेखो दृश्यते । लौकिकाश्रितविप्रलम्भस्य चत्वारो भेदा अर्व्वाचीनदशरूपकदर्पणादिनिबन्धेषु । तेषु तावत् प्रवासशापयोर्न्न पृथक् ग्रहणमापाततः आयतौ चैकफलत्वात् । तत्र गृहीतः करुणात्मको विप्रलम्भोऽत्र प्रवासभेद एव गण्यते यदाहुर्नीलमणिकृतः—'विप्रलम्भं परं केचित् करुणाभिधमूचिरे । स प्रवासविशेषत्वामेवात्र पृथगीरितः ॥' 'यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये । विमनायते यदेकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥' इत्युक्तलक्षणः शृङ्गारः यदेवोभयनिष्ठोऽव्ययानश्वरश्रिते श्रीकृष्णव्रजसुभ्रूरतिपक्षे न सम्भवत्येवेति च तत्त्वम् । स्थायिभावं रतिं लक्षीकृत्य तदनुरक्तिविलासाधिक्यहेतुततिश्चोपजीव्य साधारणी-समञ्जसा-समर्थाभेदेन

यथा—

अभिलाषश्चिन्तनञ्च स्मृतिश्च गुणकीर्त्तनम्।
उद्वेगश्च प्रलापश्चोन्मादश्च व्याधिरष्टमः।
जड़ता नवमी ज्ञेया मरणं दशमं स्मृतम् (आ) ॥ ७६ का

विरहस्तु भावी भवन् भूतश्चेति त्रिधा।
ईर्ष्याशब्दोऽत्र मानपरः—स च द्वेधा। (15)

ईर्ष्याप्रणयसम्भूतो द्वेधा मानः प्रकीर्त्त्यते।
अन्यासक्ते प्रियतमे ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रियाः॥
द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि।
प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना॥ ७७ का

तथा च—

नदीनाञ्च वधूनाञ्च भुजगानाञ्च सर्व्वदा।
प्रेम्णामपि गतिर्व्वक्रा कारणन्तत्र नेष्यते॥ Rasasudhakara.

स च मानो द्विधा भवति—एक ईर्ष्यासम्भूतः, द्वितीयः प्रणयसम्भूतः। ननु कान्तस्यापराधो माने कारणं, प्रणयकालेऽपराधस्य सम्भावनाऽपि नास्ति, कुतो मानप्रवृत्तिः, तत्राह—द्वयोरिति। कान्ताकान्तयोर्मह्वति प्रमोदेऽपि कारणं विनाऽपि प्रणयमानः स्यात्। प्रेम्णः कुटिलगामित्वे प्राचीनानामुदाहरणमाह—तथा चेति।

विभागश्चान्यत्रैव लक्ष्यः, न सा भागकल्पनाऽत्राश्रिता, यतः समर्थाया रतेरेव ग्रन्थेऽस्मिन् लक्ष्यभेदेषूक्तो दृश्यते।

(आ) समञ्जसरतिरूपस्य पूर्व्वरागस्येमा एव दशा यथाक्रमं नीलमण्यादौ दर्शिताः। साधारणरतिरूपस्य तु उन्मादादिवर्ज्जमभिलाषादिकाः प्रथमनिर्द्दिष्टाः षट्। समर्थरतिरूपस्य प्रौढ़ाख्यस्य पूर्व्वरागस्य लालसोद्वेगजागर्य्यातानवजाड्यवैयग्र्यव्याध्युन्मादमोहमृत्युक्रमेण दशेति च तत्र। न च तावत् प्रकृतं किमपि वैलक्षण्यमेतस्य 'नयनप्रीतिश्चिन्ते'-त्याद्य उदाहृतात् केश्चिद्दर्शितात् दशापारम्पर्य्यात्। परं स्थलविशेषतोऽवस्थाविशेषतश्च भिन्ना संज्ञा—नातः परं किमपि।

---

(15) इतः परात् 'बहुक'मित्यधिकः पाठः (ख) (घ) पुस्तकयोरुपलभ्यते।

भूतविरहेण सह प्रवासाख्यावान्तरभेदो यथोदाहरणं स्फुटीभविष्यति ।

अथोभयोरेव सम्भोगविप्रलम्भयोः परस्परावलोकनाधरपानाद्यभिलाषादीनां क्रमेणोदाहरणानि ।

तत्र परस्परावलोकनं यथा—

एहीति पृष्ठगसखीचणकैतवेन
व्यावृत्य यो मयि तया निहितः कटाक्षः ।
प्रत्यक्षवन्मम कटाक्षमवाप्य प्राप्तो-
ऽप्यन्तर्बिभेद स निकृत्तशराद्वद्वन्मे ॥ १८

अपि च—

तस्याः सखीभिरपि वीक्ष्य सुजातमन्त-
र्भावोदयं कमपि चञ्चललोचनान्तैः ।
धन्यो भवानिति कृता मम सम्मुखीभि-
रिन्दीवरच्छदमयी (16) मयि पुष्पवृष्टिः ॥ १९

परस्पराधरपानं यथा—

पाअअदि पिअदि चासवं पेअसि ललिदे कहिं सीति ।
सान्द्रानन्दविनिद्रितराधास्वप्नायितञ्जयति (ङ) (17) ॥ २०

यथोदाहरणमिति—उदाहरणे इत्यर्थः ।

एहीति—पृष्ठस्थितसखीदर्शनमिषेण मयि निहितो यः कटाक्षः स प्रत्यक्षवन्मत्कटाक्षं प्राप्य प्राप्तोऽपि ममान्तःकरणं बिभेद । अत्र दृष्टान्तमाह—निकृत्तेति । प्रत्यावहितशरस्य वेधे तथा पीडा न जायते यथा कृत्तच्छिन्नो योऽर्द्धशरस्तस्य वेध इत्यर्थः । इदन्तु साङ्ग्रामिकाणामनुभवसिद्धमेव । कमपि सखायमुद्दिश्य श्रीकृष्णस्योक्तिरियमिति बोध्यम् ।

यथा तस्याः कटाक्षशरेणाहं विद्धस्तथा मत्कटाक्षशरेणापि विद्धायास्तस्याः कमप्यन्तर्भावोदयं वीक्ष्य तस्याः सखीभिरपि धन्यो भवानित्यर्थबोधकैस्तत एव मदाम्बासनपरैस्ताभिश्चञ्चललोचनान्तैः करणैर्मयि नीलकमलदलमयी पुष्पवृष्टिः कृता ।

(ङ) अत्रैवोदाहरणे गौणसम्भोगशृङ्गारस्य सूचनम् । न केवलं यद्येऽस्मिन्नीर्ष्यादिप्राकृतजनसुलभस्य भावप्रपञ्चस्याच्छादनं, प्रत्युत भक्तहृदये भगवत्सङ्गसुखानन्दवार्त्तोद्बोधनं,

(16) 'इन्दीवरच्छविमयी'ति (ख) (ग) पुस्तकयोः पाठः । स च टीकाकृद्भिः स्वीकारादुपेक्ष्यः ।

(17) 'सान्दाणन्दविणिद्दिदराधासप्पाइदं जअदि' इति मुद्रितपुस्तक एव प्राकृतभाषामयः पाठः । स चानवेक्ष्य एव—हेतुस्तत्र टिप्पण्यामन्वेष्टव्यः ।

यथा वा—

अर्द्धाकुञ्चलितानिमेषनयनं निस्पन्दतारं कियद्-
दीर्घश्वासमलक्ष्यकण्ठनिनदं सानन्दतन्द्रायिता ।
कृष्णे पाययति स्वकीयमधरं प्रागेव पीताधरे
किञ्चित्त्वं ललिते ! पिबेति किमपि स्वप्नायते राधिका ॥ २१

परस्परचुम्बनं यथा—

अङ्काङ्कि स्खलनं कराकरि मनःसंवादसंवेदनं
कर्णाकर्णि कथाकथासु युगपच्चुम्बाः शतं गण्डयोः ।
स्कन्धास्कन्धि भुजौ मुखामुखि मुहुर्माध्वीकपानक्रमो
राधामाधवयोर्मधौ मधुमदक्रीड़ा जरीजृम्भते ॥ २२

राधायाः स्वप्नायितं जयति । निद्रादशायामसङ्गतसङ्गतनानार्थबोधकशब्दोच्चारणमेव स्वप्नायितं, तदेवाह । हे ललिते ! प्रेयसि ! श्रीकृष्णे स्वीयास्यं मां पाययति सति ममास्यं स्वयं पिबति सति त्वं वा गताऽसीति स्वप्नायितम् ।

अर्द्धेति—प्राक् प्रथमं पीतौ मदीयाधरौ येन तथाभूते श्रीकृष्णे स्वकीयाधरं मां पाययति सति हे ललिते ! त्वमपि किञ्चित् पिबेति किमपि स्वप्नायते राधिका । स्वप्नायत इत्यत्र क्रियाविशेषणान्याह—नेत्रार्द्धं व्याप्याकुञ्चलिते ईषन्मुद्रिते एवं निमेषरहिते नयने यत्र तद्यथा स्यात्तथा, स्पन्दरहिता नेत्रतारा यत्र स्यात्, कियन्तो दीर्घश्वासा यत्र, अलक्ष्योऽस्पष्टः कण्ठनिनदो यत्र ।

मधौ वसन्ते राधामाधवयोर्वसन्तकालीनमदेन जाता या क्रीड़ा सा जरीजृम्भते अतिशयेन प्रकाशते । क्रीड़ामेवाह—तयोः स्खलनमङ्काङ्कि अङ्केनाङ्केन निर्व्वृत्तं, तथा च मधुमदेन राधाया अङ्के श्रीकृष्णः पतति, श्रीकृष्णस्याङ्के राधा पततीत्यर्थः । मनसः संवादोऽभिप्रायस्तस्य संवेदनं ज्ञानं कराकरि कराभ्यां कराभ्यां निर्व्वृत्तं, तथा च श्रीकृष्णस्य हस्तौहत्यादेव तस्य मनोऽभिप्रायो राधिकया ज्ञातः, एवं राधाया अपीति ज्ञेयम् । कर्णाभ्यां कर्णाभ्यां निर्वृत्तासु कथाकथासु सतीसु परस्परगण्डयोः शतसंख्यकचुम्बनम् । भुजौ स्कन्धास्कन्धि—तथा च तयोर्भुजौ परस्परस्कन्धे निक्षिप्तावित्यर्थः । मधुपानक्रमो मुखामुखि मुखेन मुखेन निर्वृत्तः ।

तदुपर्षितानन्दस्य भागाहरणायान्यथाऽन्यदा च कल्पितानां प्रतिद्वन्द्विभक्तत्वेन चेतरेषां प्राबल्येऽपि मधुरमधुरमाङ्कानम् । चतुर्थ्याया द्वितीयार्द्धेऽन्योक्तिसूचककविवाक्यनिर्मितिः संस्कृतेनैव भवितुमर्हा । टीकाकृतकृतप्राकृतसन्दर्भगतच्छायाऽपि नात्र प्रसरतीति निखिलमवदातम् ।

परस्परनखक्षतानि यथा—

जाताङ्कुराणि किममून्यनुरागबीजा-
न्युप्तानि नूनमुरसोरुभयोरुभाभ्याम् ।
आर्द्राणि कोमलतराण्यरुणानि भुग्ना-
न्याभान्ति पश्य ललिते ! नखलक्षणानि ॥ २३

परस्परदशनक्षतं यथा—

माध्वीकाचमनोत्सवे कुतुकिनोरन्योन्यदन्तच्छदा-
वन्योन्येन कृतोपदंशरचनौ श्रीराधिकाकृष्णयोः ।
क्षुण्णौ च द्विजकुड्मलैरभवतामप्युल्लसल्लक्ष्मीभरौ
पीतौ चारुणितौ बभूवतुरहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः (१) ॥ २४

नीवीमोक्षो यथा—

निर्यातायान्त्वयि विरमितो मालया रत्नदीपः
कृष्णे चोलं क्षपयति मया स्वस्तिकः सन्निबद्धः ।

तयोः परस्परनखक्षतानि परस्परानुरागरूपबीजस्याङ्कुरत्वेनोत्प्रेक्षते—जातेति। आर्द्राणि स्निग्धानि भुग्नानि किञ्चिद्वक्रीभूतानि—बल्लीनामङ्कुराण्युत्पत्तिकाले भुग्नानीति ज्ञेयम् ।

माध्वीकेति—वृक्षकोटरेभ्यो निःसृतोऽत्यन्तमादको रसः माध्वीकः, तस्य पानोत्सवे कुतुकिनो राधाकृष्णयोरन्योन्योष्ठाधरौ—कथम्भूतौ ? अन्योन्येन कृता मद्यपानस्योपदंश-रचना यत्र तथाभूतौ, मद्यजनैर्मादकवस्तुपानानन्तरं किमपि भ्रष्टवस्तु भुज्यते, तस्यैव संज्ञा उपदंशः, लोके 'नकुल' इति तस्य प्रसिद्धिः—आभ्यान्तु परस्पराधरपानमेवोपदंशत्वे रचितम् ; द्विजरूपकुड्मलैः क्षुण्णावभवतां, तथापि तावोष्ठाधरौ अहो आश्चर्यमप्युल्लस-ल्लक्ष्मीभरौ बभूवतुः—एवमुभाभ्यां पीतावपि परस्पराधरावरुणितौ बभूवतुः ।

हे सखि ! त्वयि कुञ्जगृहान्निर्यातायां सत्यामेकाकिन्या मया स्वरक्षकान्धकार-निर्माणार्थं रत्नप्रदीपो मालया विरमित आच्छन्नीकृतः—तदपि बलात्कारेण मम कञ्चुलीं श्रीकृष्णे क्षपयति सति कुचद्वयाच्छादनार्थं हस्ताभ्यां मया स्वस्तिकः सन्निबद्धः। संवृतोरु यथास्यात्तथा मयोपविष्टम्, ऊरुद्वयं मिलितीकृत्योपवेशनेनैव परिधेयवस्त्र-

(१) उपदंशस्य गौड़भाषायां 'चाट्' इति संज्ञा। क्षुण्णावप्युल्लसल्लक्ष्मीभरावित, 'पीतावप्यरुणिता'विति च श्लेषगर्भविरोधमयभणितिवशात् प्रेम्णो विचित्रगतित्वकथन-मुपादेयमिति। 'कुतुकिनो'रित्यत्र 'पुमान् स्त्रिया'त्येकशेषः।

नीवीग्रन्थिं हरति सहसा संहतोरूपविष्टं
बुद्धेरवाहं सखि ! समधिका वल्लभस्ते बलेन ॥ २५

आदिशब्दाद्वनविहार-जलविहार-मधुपान-सङ्गीतादि। तत्र वनविहारो यथा—

अर्घं कुड्मलकैर्मरन्दपटलैः पाद्यं परागैर्मधु-
स्यन्दार्द्रैरनुलेपनं किसलयैः पुष्पैश्च भूषां फलैः।
नैवेद्यं पवनाहतैरवयवैर्नृत्यं मदालिस्वनै-
र्गीतं कल्पयता हरिर्वनगतो वल्लीचयेनार्चितः ॥ २६

अपि च—

एकेनानिलचपलेन पल्लवहस्तेनारौत्सीत् स्तवकपयोधरं परेण।
आक्षेपं न न न न नेति चञ्चलालिभ्रूभङ्ग्या व्यधित हरिं विलोक्य वल्ली ॥ २७
सन्त्रासं किसलयपाणिकम्पनेन प्रोत्साहं कुसुममयेन सुस्मितेन।
रोषञ्च भ्रमरघटाकटाक्षपातैरासन्ने मधुभिदि वीरुधोऽभ्यनैषुः ॥ २८

सीमन्तोपरि बन्धुजीवकुसुमं सिन्दूरबिन्दूकृतं
चित्रैर्नव्यदलैर्व्यधायि मकरी गण्डे नखाग्रक्षतैः।
चक्रे कञ्चुलिका पयोधरभरे नानाप्रसूनच्छदैः
कृष्णेन प्रणयातिरेकरभसस्तस्यामभिव्यञ्जितः ॥ २९

कार्य्यमपि कृतमित्यर्थः। अतएव ते तव वल्लभः श्रीकृष्णो बलेनाधिको नतु बुद्ध्या—बलस्याग्रे बुद्धेः प्रभावो न तिष्ठतीति। यद्भवितव्यन्तद्भवेदिति ध्वनिः।

एतैः करणैः पाद्यादिकङ्कल्पयता लतासमूहेन श्रीकृष्णोऽर्च्चितः, एतदेवाह—कुड्मलकैः पुष्पस्तवकैः, मधुक्षरणेनार्द्रैः परागैः पुष्परजोभिरनुलेपनम्।

वल्लीरूपा नायिका सम्भोगोन्मुखं नायकमिव हरिं चञ्चलभ्रमररूपया प्रणयकोपव्यञ्जकभ्रूभङ्ग्या विलोक्य स्तवकरूपं स्तनमरौत्सीत् बद्धमकरोत्।

अधुना वल्लीरूपनायिकायाः कृष्णदर्शनाज्जातमनेकेषां व्यभिचारिभावानां प्राबल्यमाह—सन्त्रासमिति। श्रीकृष्णे आसन्ने सति वीरुधो वल्ल्यो वाम्यव्यञ्जकसन्त्रासं पल्लवरूपपाणिकम्पेनाभ्यनैषुस्त्रासाभिनयञ्चक्रुरित्यर्थः। एवं पुष्परूपस्मितेनाभिलाषव्यञ्जकमुत्साहमभ्यनैषुः।

श्रीकृष्णेन तस्यां राधायामेतैः करणैः प्रणयातिशयवेगोऽभिव्यञ्जितः। प्रणयातिशय-

जलविहारो यथा—

कृष्णे कर्षति कोकयुग्मकमियं दोर्भ्यां व्यधात् स्वस्तिकं
कण्ठे चारुमृणालमर्पयति सा बाहू दधे कुञ्चितौ ।
पद्मं जिघ्रति पाणिनास्यमवृणोदित्थं जले खेलतो-
रस्पर्शा सुरतिस्तयोः प्रियसखीऽऽनन्दस्य रस्याभवत् (उ) ॥ ३०

मधुपानं यथा—

'आलि ! प्रेयान् हरिरितिशठः' 'कृष्ण ! मे सम्प्रसीद'
'श्यामे ! स त्वामभिसरति किं' 'नाथ ! दासी तवास्मि ।'
इत्थन्योन्यप्रकृतिविकृती भावतोऽनन्वितोक्ती
राधाकृष्णौ मधुमदमुदा मोहितौ वः पुनीताम् ॥ ३१

व्यञ्जकं पुष्पमण्डनमाह—सीमन्तेति। सिन्दूरबिन्दुस्थानीक्षतं, नखाग्रक्षतैश्चिह्नैर्नानावर्णै-रुद्धैर्मकरी मकर्याकारचित्रं गण्डे व्यधायि—नानापुष्पदलैः स्थलपयोधरे कञ्चुलिका चक्रे।

अथ जलक्रीड़ायां राधाकृष्णयोः स्पर्शं विनैव दूरे तिष्ठतोस्तयोः क्रीड़ामाह—कृष्णे इति। स्तनस्पर्शकाङ्क्षया चक्रवाकयुग्मं कृष्णे आकर्षति सतीयं राधा तत्रा-सम्मतिव्यञ्जकं स्तनाच्छादकं स्वस्तिकं दोर्भ्यां व्यधात्। राधिकाया हस्ताभ्यां स्वकण्ठ-स्यालिङ्गनाकाङ्क्षया श्रीकृष्णे स्वकण्ठे चारु मृणालमर्पयति सति साऽपि तत्रासम्मति-व्यञ्जकौ कुञ्चितौ बाहू दधार। अस्पर्शा स्पर्शरहिता शोभना रतिः सखीसमूहस्य रस्याऽऽस्वादनीयाऽभवत् ।

मद्यपानजन्येन मदेन कर्तृ जितौ कथम्भूतौ? भावात् कुत्रचिदक्षरेऽधिकाक्षरैः कुत्रचिद्धसिताक्षरैः करणैरन्योन्यं ध्वला व्याहरन्तौ । 'धरणिपतिते'ति वक्तव्ये 'धघे'त्यधि-काक्षरं रेफणिकारौ न स्तः, अतः ह्रसिताक्षरम् ।

(उ) श्लोकोऽयमेतदनन्तरौ द्वौ, 'एकेनानिलचपलेने'ति (२७) श्लोकश्चानन्दवृन्दावने माध्वीक-पान-जलविहार-वसन्तोत्सवादिवर्णनप्रसङ्गेषु वर्त्तन्ते । 'सङ्केतकालमनस'मित्यादि श्लोक इव यद्यपि सूत्त्वालङ्कारविधायकस्येतरजनतो विकृत्यादिकस्य वैशिष्ट्यं गाम वर्त्तते; तथापि वचनभङ्ग्या विच्छित्तिरुपभोग्य त्वस्योत्तमकाव्यत्वम् । 'हा कष्ट'मिति परवर्त्तिनि श्लोके तृतीयचरणे 'अधिकहसिते'रिति हकारस्य प्रसंयुक्ताक्षरस्यावस्थानात् 'प्रह्वे वे'त्यनुशासनात् पूर्ववर्त्तिनो लघुस्वरस्य वैकल्पिकं लघुत्वमिति छन्दःशास्त्रमर्यादामाश्रित्य गुरुत्वं न दोषाय । एतेषु श्लोकेषु यथायोग्यं श्रीकृष्णो पूर्वरागी सुग्ध ईषत्प्रगल्भो नायको वा, नायिका-शिरोमणी राधा च पूर्वरागवती मुग्धा मध्या नायिका वा—इत्यपि वक्तुं शक्यते उभयो-रलौकिकत्वेऽप्यलम् ।

यथा वा—

हा कष्टं द्यौः पपतति कथं हन्त घूघूर्णते भू-

रालम्बे त्वां धधध-पतिता कम्पते गात्रयष्टिः।

इत्थन्त्रासादधिकक्कसितैरच्चरैर्व्याहरन्तौ

छलान्योन्यं मधुमदजितौ नौमि राधामुकुन्दौ ॥ ३२

अथ विप्रलम्भः—

स्वप्नाद्वा श्रवणाद्वापि चित्रादेर्व्वा विलोकनात्।

साक्षादाकस्मिकाद्वापि दर्शनाद्दुर्ल्लभे जने ॥

प्राक्तनी रतिरुद्भूता सम्प्राप्तेः पूर्व्वमेव सा।

पाकद्वयान्तरे पूर्व्वरागतां प्रतिपद्यते (ज) ॥७८ का

पाकद्वयान्तर इति—

भावः पूर्व्वरागश्चेति पाकद्वयं, तदन्तरे तन्मध्ये। तत्र स्वप्नद्वारा यथा—

इन्दीवरादपि सुकोमलमिन्द्रनीला-

दप्युज्ज्वलं जलधरादपि मेदुरन्तत्।

स्वप्नः स किं सखि! महो यदहो ममेद-

मद्यापि नो नयनयोः पदवीञ्जहाति ॥३३॥

श्रीकृष्णस्य प्राप्तेः पूर्व्वमेव दुर्ल्लभे श्रीकृष्णे प्राक्तनी अवतारात् पूर्व्वमेव स्वभावसिद्धा, किन्त्वेतैः कारणैरुद्भूता या रतिः सा पूर्व्वरागतां प्रतिपद्यते। भाव-पूर्व्वराग-रूपपाकद्वयान्तरे मध्ये अर्थाद्द्वयमपि व्याप्येत्यर्थः।

अथ स्वप्ने श्रीकृष्णस्य दर्शनं प्राप्य तद्दर्शनस्यातिचमत्कारित्वेन साक्षाद्दर्शनमेव जानती श्रीराधिका सखीं प्रत्याह—हे सखि! स किं स्वप्नः अपि तु स्वप्नो न भवति, किन्तु साक्षाद्दर्शनमेव—यद्यस्मादिदं महस्तेजःस्वरूपन्तदद्याधुनाऽपि नेत्रपदवीं न त्यजति। तन्महः कीदृशमित्याह—इन्दीवरादित्यादि। मेदुरं स्निग्धम्।

(ज) प्राक्तनीति—'व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु'रिति—स च हेतुः पूर्व्व-संस्कारभित्तिकः। संप्राप्तेः पूर्व्वं कथन्तस्य 'राग' इति चित्तरञ्जकत्वव्यञ्जिनी संज्ञेति? अत्राहुर्नीलमणिकाराः—'दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव व्यज्यते। ततस्तु प्रथमोत्-कर्षात् स राग इति कीर्त्यते ॥' भावपाकस्य लक्षणन्तत्रैव—'अनुरागः स्वसंवेद्यदशां प्राप्य

श्रवणद्वारा यथा—

तमालनीलं किमपि त्वदुक्ताद्बिम्बोष्ठि ! कर्णेति पदादुदीर्णम् ।
अन्तः प्रविश्य श्रुतिवर्त्मना मे न वेद्मि तद्धाम किमातनोति ॥३४

चित्रदर्शनद्वारा यथा—

व्रजभुवि किमलोकि सञ्चरन्त्या यदिह विलिख्य पटे ममोपनीतम् ।
कुतुकिनि ! कुतुकेन ते समस्तं मम गतमेव हि जातिजीवनञ्च ॥३५

साक्षाद्दर्शनद्वारा यथा—

नो वा दृष्टचरी न वा श्रुतचरी नामापि न ज्ञायते
यस्याः काचन सा व्यलोकि विपिने मेवद्युतिर्द्दैवता ।
आनन्दद्रववर्षिणः किमथवा हालाहलोल्लासिनः
सौहित्यञ्च रुजञ्च नो विदधते यस्याः कटाक्षोर्म्मयः ॥३६

अथास्य दश दशाः । तत्राभिलाषो यथा—

सा किं निशा सखि ! भविष्यति सर्व्वदा मे
स्वापः स किं सुमुखि ! तत्र सदैव भूयात् ।
कश्चित्तमालदलनीलतमः स यस्मि-
न्नालोकि लोकरमणो रमणीयमूर्त्तिः ॥३७

हे बिम्बोष्ठि ! त्वदुक्तात् कर्णेति पदादुदीर्णमुद्गतं तमालवन्नीलं किमपि धाम तेजःस्वरूपं ममान्तःकरणं प्रविश्य किमपि क्षोभादिकमातनोति, तन्न वेद्मि ।

हे कुतुकिनि ! व्रजभुवि सञ्चरन्त्या त्वया किमद्भुतमलोकि यदद्भुतं वस्तिह चित्रपटे विलिख्य ममाग्र उपनीतम् । तव कुतुकेनैव मम जातिजीवनञ्च समस्तं गतम् ।

यस्याः श्यामदेवतायाः कटाक्षोर्म्मयो मम सौहित्यं सुखं कुर्व्वन्तीति हेतोः किमानन्दद्रववर्षिणः, अथवा मम पीड़ां कुर्व्वन्तीति हालाहलोल्लासिनः ।

तत्र निद्रायां किं सदैव स्वप्नो भूयात् यस्मिन् स्वप्ने स नीलतमो मयाऽलोकि ।

प्रकाशितः । यावदाश्रयवृत्तिस्तेन्नाव इत्यभिधीयते ॥' अत्र जीवगोस्वामिमतमधोदर्शितं लक्षणं पूर्वरागपक्षेऽप्युदाहार्यम्—'अतएवात्र शास्त्रेषु श्रूयते राधिकादिषु । पूर्व्वरागप्रसङ्गेऽपि प्रकटं रागलक्षणम्' ॥ ततश्चात्र लक्षणधराहृते श्लोकत्रये 'इन्दीवरादपी'त्यादौ वैयाकरकविरचितेषु गीतेषु च तादृशावस्थो रसः सुतरामास्वादनीयः । 'इन्दीवरादपी'त्यादि श्लोकः कविकर्णपूरगोस्वामिचरणानां श्लोकसमूहे प्रत्युत नायकायते ।

अथ चिन्तनम्—

आसंगो सिविणगओ मम्मप्फंसी महं क्खु अणुराओ।

पिअपरिअणो ण चउरो जीअण तुह णत्थि जीअणोबाओ (ऋ)॥ ३८

स्मृतिः—'इन्दीवरा'दित्यादि (३३ श्लोकः)।

गुणकीर्त्तनम्—

धाम श्याममयातयाममधुरन्तल्लोचनानन्दनं

कस्तूरीघनसारकुङ्कुमरसामोदी स गात्रानिलः।

आलापः स सुधाम्बुधेरपि तिरस्कारी बभूवाधुना

सम्मोहाय विनोदनाय मनसः क्षोभाय लोभाय च॥ ३९

अथोद्वेगः—

नो विद्मः किमु गौरवं गुरुकुले, कौलीन्यरक्षाविधौ

न श्रद्धा किमु, दुर्ज्जनोक्तिगरलज्वालासु किं नो भयम्।

उद्वेगादनवस्थितं मम मनः कस्यापि मेघत्विषो

यूनः श्रोत्रगतैः स्तुणैरिव गुणैरन्तः कृतं जर्ज्जरम्॥ ४०

आसङ्गः स्वप्नगतो मर्म्मस्पर्शी महान् खल्वनुरागः। प्रियपरिजनो न चतुरो जीवन! तत्र नास्ति जीवनोपायः॥ स्वाप्निकवस्तुनः शीघ्रं विस्मरणं भवत्यत आह—मर्म्मस्पर्शी विस्मर्त्तुं न शक्यतेऽसावित्यर्थः। कुलाङ्गनायास्तत्राभिलाष एवानुचितस्तत्राह—महानुरागः। परिजनस्य चातुर्य्यञ्चेत्तदा तेन सह सङ्गसम्भावनया जीवनं रक्षितुं समर्थाऽस्मीत्यपि नास्तीत्याह—प्रियपरिजन इत्यादि।

तद्धाम कान्तिविशेषः। ननु मधुरवस्त्वपि पुनः पुनरास्वादनेन गतरसम्भवति, तत्राह—अयातयाममधुरं 'यातयामो गतरस' इत्यमरः। घनसारश्चन्दनः—एतेषां रसानमामोद इव य आमोदस्तद्विशिष्टः। अधुना तत्तत् सर्व्वमेव मनसः सम्मोहाद्यर्थमेव बभूव।

'नो विद्म' इत्यादौ शिरश्चालने नञ्, गुरुकुलस्य गौरवं किं न विद्मः अपि तु जानीम

(ऋ) 'ज्वलतु रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी'त्यादि मालत्यां स्थितात् भावात्, 'दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गरुई परवसो अप्पा। पिअसहि विषमं प्रेम्म मरणं सरणं णवरि एक्कं॥', इत्यादितो वा रत्नावल्यां नायिकाखेदोक्तिविजृम्भणेनेवानाप्यन्तराक्तिंञ्चिन्ताप्रतानमयजीविता सुतरामुल्लसतीति तत्त्वम्। 'आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि' इति तु स्वाभाविकातुल्याश्रयस्थले, यदा तु उत्कटा मनोरुजा, साहसनिर्भरञ्च मनस्तदैव एवम्प्रायमभिधानं, तच्च काव्योत्कर्षं नितरां जनयति।

पूर्व्वरागः कृष्णस्यापि स्यात्—इत्यतःपरं तथैव दर्श्यते । तत्र प्रलापः—

उदयति शशी, श्रीराधाया न तन्मुखमण्डलं

स्खलति तिमिरं, प्राणेश्वर्य्या न नीलनिचोलकः ।

हसति हरिताचक्रं, तस्या न नाम सखीगणो,

भ्रमति भुवने ज्योत्स्नैवास्या न देहरुचिच्छटा (ऋ) ॥ ४१

उन्मादः—

हे वासन्ति ! विलोकिताद्य सुमुखी राधा त्वयास्मिन् वने ?

वातान्दोलितपल्लवैः करतलैर्'ना ने'ति (19) किं भाषसे ?

यातानेन पथैव सा परिमलैस्तस्या यदन्धीकृता-

स्त्वत्पुष्पेषु पतन्त्यहो न मधुपा भ्राम्यन्ति सर्व्वा दिशः ॥ ४२

एव । एवं कौलीन्यरक्षायामपि अशक्ताऽस्म्यैव, किं कर्त्तव्यम् । उद्वेगान्मम मनोऽनवस्थितं जातं, ततस्तत्करणे प्रतिबन्धकं भवतीत्यर्थः । तस्मात् कस्यापि यूनो गुणैर्ममान्तःकरणं जर्ज्जरं कृतम्—घुणैरिवेति—घुणाः कीटविशेषा यथा काष्ठं जर्ज्जरं कुर्व्वन्ति ।

तदानीमेवोदितचन्द्रं राधिकामुखं मत्वा हर्षो जातः, पश्चात्तस्मिन् वैगुण्यं दृष्ट्वा कृष्णः सखेदमाह—उदयतीति । अयं राधामुखमण्डलं न भवति, किन्तु शशी चन्द्रः, यतोऽधुनैवोदयति, तन्मुखमण्डलन्तु सदा प्रकाशमानमेव । एवमन्धकारं रात्रिकालीन-वस्त्रं मत्वाऽह । इदं प्राणेश्वर्य्या निकृष्टमपि नीलवस्त्रं न भवति, किन्तु तिमिरं, यतश्चन्द्रोदयात्स्खलति, इदन्तु न । तस्याः सखीगणो न, अपि तु हरितां दिशाचक्रं, यत-श्चन्द्रोदयेनैव हसति प्रकाशते, तेषान्तु सर्व्वदैव प्रकाशः । एवमियन्तस्या देहरुचिच्छटा न भवति, किन्तु ज्योत्स्नैव—यतो भुवनमध्य इतस्ततो भ्रमति, सा तु सदैकरूपैव (18) ।

हे वासन्तीति । ना नेतीति—मया राधिका न दृष्टेति प्रभाषसे चेत्तदा त्वद्वचनं मिथ्यैव,

(ऋ) निश्चयान्तेन सन्देहालङ्कारेण सूचितो हर्षो नायकस्य—'नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः' इतिवदुपभोग्यः । 'तत्' 'असौ' इत्यादि पदेन पूर्व्वानु-भूतानामामोदमुपजनयतां भावराशीनां परामर्शः । तेन च सूचितेन वैसादृश्येन तदानीन्तन-वैधुर्य्यस्य प्रकाशः । अत्र विधेयाविमर्शदोषस्पर्शः पद्यमेतत् कथञ्चित् गर्ह्यं करोति ।

(18) एवं (ग) (ङ) पुस्तकयोः । 'सदैकस्वरूपैवे'ति (क) पुस्तके, 'सदैकरसस्वरूपैवे'ति (ख) (छ) पुस्तकयोः ।

(19) 'नो नेति' इति (ग) (घ) पुस्तकयोः पाठः । नञर्थे 'ना' इत्याकारान्तस्याव्ययस्य ग्रहणं क्वापि न दृश्यते, अतो मूले नीप्सादिरूपसामञ्जस्यसाधनाय कश्चिद्गौड़ीयभाषासादृश्योपलक्षणार्थश्चोपरिदर्शितः पाठ एव श्रेयान् ।

अथ व्याधिः—

नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या-
न्नो गोप्यते किमु भवेद्यदि गोपनीयः।
आपच्यमान इव हृद्गण एष भावः
कृष्णस्य कामपि दशां भजते न विद्मः॥ ४३

जड़ता—त्वां स्वप्नलब्धमवलोकयितुं विलिख्य
वैवर्ण्यमाप तव वर्णविलोकनेन।
तूलीग्रहे सति कृशाजनि तूलिकेव
चित्रोद्यताजनि हरे! स्वयमेव चित्रम्॥ ४४

मरणममङ्गलत्वेन न वर्ण्यते, भङ्ग्या तु वर्ण्यते। तद्यथा—

निखिलेन्द्रियसंवर्त्ते श्यामसुधाधाममधुरिमावर्त्ते।
मग्नानन्दविवर्त्ते मातर्नातः परं वर्त्ते॥ ४४

केचित्तु—"नयनप्रीतिश्चिन्ता सङ्कल्पः स्वप्नविच्छेदः।
कार्श्यं विषयनिवृत्तिर्ह्रीनाशः स्यादथोन्मादः॥ Rasasudhakara

किन्त्वनेनैव पथा सा राधिका गता, यस्मात्तस्याः परिमलैरन्धीकृता भ्रमरास्तत्पुष्पेषु न पतन्ति, किन्तु तस्याः सुगन्धग्रहणार्थं भ्राम्यन्ति।

यदि कश्चिदर्थः कथाविषयः स्यात्तदा किं सोऽर्थो न कथ्यते अपि तु कथ्यत एव। एवं यदि गोपनीयः स्यात्तदा किं न गोप्यत, अपि तु गोप्यत एव। कृष्णेन तु हृदिस्थभावस्य निर्वचनासामर्थ्यात् स तावन्न कथ्यते न वा गोप्यते। अतः कृष्णस्य भावः कामनिर्वचनीयां दशां प्राप्नोतीति न विद्मः। एष भावः कीदृशः? ईषत्पच्यमानहृद्व्रण इव—स यथा सर्वैरदृश्यः सन्नन्तरे पीड़ां जनयति तद्वत्।

वर्ण्यते—हे हरे। त्वां विलिख्यावलोकयितुं तव चित्रोपयोगिवर्णादर्शनमात्रेणैव वैवर्ण्यस्वरूपसात्त्विकविकारमपि। तदनन्तरञ्चित्रार्थं तूलीग्रहणे सति कृशाऽजनि। तदनन्तरञ्चित्रायोद्यता सती स्वयमेव चित्रमजनि जड़ा बभूवेत्यर्थः।

अधुना पूर्व्वरागावस्थयाऽत्यन्तव्याकुला श्रीराधा सखीं प्रत्याह—हे मातः सखि! सर्व्वेन्द्रियाणां संवर्त्तः प्रलयो यत्र तथाभूतानन्दविवर्त्ते। कथम्भूते? श्यामसुधामयदेहस्य माधुर्य्यरूप आवर्त्तो भ्रमिर्यत्र। तत्र निमग्नाऽहमतःपरं न वर्त्ते न जीवामीत्युक्त्वा तत्क्षणे मूर्च्छिता बभूवेति भावः। 'संवर्त्तः प्रलयः कल्प' इत्यमरः। एवं सति नित्यसिद्धानां मूर्च्छापर्य्यन्तदशा वर्त्तते, ततोऽधिका नास्तीति ज्ञेयम् (ट)।

मूर्च्छा मृतिरिति कथिता दशा दशैमास्तु पूर्व्वरागस्य।
स च ललनायाः पूर्व्वं पश्चान्नेतुः समाख्येयः (ल्ट) ॥"

अथ नैलः कौसुम्भो माञ्जिष्ठश्चाथ हारिद्रः।
रागश्चतुर्व्विधोऽतश्चातुर्व्विध्येन हि प्रकृतेः॥ ७६ का

अतः पूर्व्वरागात् पाकत इत्यर्थः। नैलो नील्या रक्तः।

नैलः स एष कथितो न कदाचिद्ध्रसति शोभतेऽत्यर्थम्।
कौसुम्भः स हि विदितः स्थित्वाऽपैति प्रशोभते पूर्व्वम्॥
माञ्जिष्ठः स हि यः किल नापैत्येवातिशोभतेऽजस्रम्।
हारिद्रः स तु बोध्यो यात्यपि न च शोभते यस्तु (ए)॥ का

स्वप्नविच्छेदो निद्राक्षयः। केषाञ्चिन्मते पूर्व्वरागस्येमा दश दशाः कथिताः। स च पूर्व्वराग आदौ नायिकायाः पश्चान्नेतुर्नायकस्य कथितः। इदानीं पूर्व्वरागवर्णनप्रसङ्गे पूर्व्वोक्तो यः पूर्व्वरागपाकाज्जातो रागस्तस्य भेदचतुष्टयमाह—अथेति। प्रकृतेर्नायिकानायकयोः स्वभावस्य चातुर्व्विध्येन। नीलद्रव्यस्य घर्षणेन जातो वर्णको नीली उच्यते। यथा नीलीवस्त्रस्य सहस्रक्षालनेनापि नीलिमा न ह्रसति, प्रत्युत शोभते च, तथा नैलरागोऽपि। यथा कौसुम्भवस्त्रस्य कौसुम्भरागः पूर्व्वं शोभते पश्चाद्वर्षाकाले तु स्वत एव ह्रसति,

(ल्ट) 'आदौ वाच्यः स्त्रियो रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः।' इति लौकिकपक्षे शोभना रीतिरिहाप्यालङ्कारिकसम्मता, तस्या एवात्राश्रयः कृतः। सकलनायकचूड़ामणौ श्रीकृष्णे च तस्यैवं निर्द्देशो दार्शनिकमतविरोधं कमिह वहन्नपि सोढव्यः—तथा चोज्ज्वलनीलमणौ दार्शनिकशिरोमणिश्रीरूपगोस्वामिकृतौ—'अपि माधवरागस्य प्राथम्ये सम्भवत्यपि। आदौ रागे मृगाक्षीणां प्रोक्ता स्याच्चारुताऽधिका॥' इत्यनेन काव्यदर्शनयोर्भेदविलासः।

(ए) लोकरीत्याऽनुमितवर्णस्थितिसाङ्कर्य्यादिकमुपमानमाश्रित्येयं भेदकल्पना। एवमपि दशरूपकदर्पणादिनिबन्धेषु। 'न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम्। तन्नीलीरागमाख्यन्ति यथा श्रीरामसीतयोः॥' इति दर्पणे नीलीरागलक्षणं तदुदाहरणञ्च। "कुसुम्भरागः स ज्ञेयो यश्चित्ते सजति द्रुतम्। अन्यरागच्छविव्यञ्जी शोभते च यथोचितम्। सदाधारविशेषेषु कौसुम्भोऽपि स्थिरो भवेत्। इति कृष्णप्रणयिषु हानिरस्य न युज्यते॥" आहार्य्योऽप्यनपेक्षो यः कान्त्या वर्द्धते सदा। भवेन्माञ्जिष्ठरागोऽसौ राधामाधवयोर्यथा॥' प्राकृत जनेष्वस्य विरला स्थितिरिति हेतोष्टीकाकृन्मतं सारवदिति ज्ञेयम्। हारिद्ररागस्य ग्रन्थान्तरेषु 'श्यामाराग' इति संज्ञा, परं तत्र किमपि भेदविलसितञ्च वर्त्तते—स किल कृष्णव्रजसुभ्रूगत एव, इहैषां न प्रपञ्चः कृतः, नीलमण्यादिष्वेत एव बाहुल्यं द्रष्टव्यम्।

अथ विरहः—स च त्रिविधः, भावी भवन् भूतश्चेति । तत्र भावी यथा—

यास्यामि श्वः सुमुखि ! मथुरामागतो राजदूतः
प्रत्यायातुं कति नु घटिका हन्त भावी विलम्बः ।
नो जानीमः, प्रकृतिकठिनः कार्य्यभावस्तथा चेत्
सार्द्धं यान्तः प्रिय ! मदसवः क्वापि कार्य्ये नियोज्याः ॥ ४६

भवन् यथा—

यामीति कृष्णवचने प्राणैर्विनिरुद्धकण्ठकुहरायाः ।
बहिरिव भवितुमशक्तं प्रत्युत्तरमन्तरेव विजुघूर्णे ॥ ४७

भूतो यथा—

सार्द्धं यन्निजदैवतेन न गतं दौरात्म्यमेतद्धि वो
जानीतावधिवासरश्च गणनागम्योऽस्ति लेखासु यः ।
इत्याकर्ण्य वियुक्तगोपसुदृशः प्राणैः समं सङ्ख्या-
मेकैकां प्रतिवासरं प्रियसखी रेखां रहो लुम्पति ॥ ४८

तद्वदत्रापि । कौसुम्भरागः शोभते, माञ्जिष्ठरागस्त्वजस्रमतिशयेन शोभत इति भेदो ज्ञेयः । यस्तु न शोभते शीघ्रं याति च स हरिद्रारागो ज्ञेयः । तेषां मध्ये कौसुम्भः हारिद्रश्च प्राकृते, अप्राकृते तु नैलो माञ्जिष्ठश्चेति भेदो ज्ञेयः ।

अधुना विप्रलम्भरसस्यावान्तरभेदं पूर्व्वरागं वर्णयित्वा क्रमप्राप्तन्तस्यैव भेदान्तरं विरहं वर्णयति—अथेति । प्रत्यायातुमत्र पुनः प्रत्यागमने कति घटिका व्याप्य विलम्बो भावी ? राजकार्य्यभावः प्रकृत्या स्वभावेन कठिनः ।

भवन् वर्त्तमानो विरहः । अधुनैवाऽहं यामीति कृष्णस्य वचने सति स्वस्थानं हृदयं त्यक्त्वा प्राणाः कण्ठगता बभूवुः—अतस्तैरेव प्राणै रुद्धकण्ठकुहरायास्तस्याः कण्ठरोधेनैव प्रत्युत्तरं बहिरिव भवितुमशक्तं सदन्तर्हृदयमध्य एव विजुघूर्णे । अत्र विरहजन्यपीड़याऽसामर्थ्यादेव तया नोक्तं प्रत्युत्तरं, कवीश्वरेण तु प्राणकर्त्तृककण्ठरोधनेनैव प्रत्युत्तरकण्ठान्निर्गतमित्युत्प्रेक्षितम् ।

हे प्राणा भवद्भिर्निजदैवतेन सह मथुरागमनसमये यन्न गतम्, एतदेव वो युष्माकं दौरात्म्यं मया ज्ञातम् । सम्प्रति तेन कान्तेन मत्प्राणरक्षार्थं प्रेषिता या पत्री तत्र अद्यारभ्य त्रिंशद्दिवसे त्वन्निकटे मया गन्तव्यमिति योऽवधिवासरो वर्त्तते स तु भित्तौ मया दीयमानासु रेखासु गणनया गम्यो भवति, अतस्तं वासरं यूयं जानीत, ज्ञात्वा च तस्मिन् दिवसे तस्यागमने सति भवद्भिः शीघ्रमेव मद्देहात् गन्तव्यम्—इति प्राणैः सह वियोगयुक्ताया

अथ प्रणयमानः—

मानस्तिष्ठतु राधिके ! तव हृतं रक्तं मनो देहि मे,
तत् केनापि हृतं, (२०) त्वया, न हि, न हि अङ्गा परस्वे मम ।
अङ्गे चेत्तव दृश्यते, भवति चेन्नूनन्त्वयैवार्पितं
नीत्वा गच्छ, मुखे तवास्ति यदयं रागस्तदासङ्गजः ॥ ४९

ईर्ष्यामानो यथा—

सहजमरुणं नेत्रद्वन्द्वं तवाधरपल्लवः
सततमुरलीनादक्रीडाविधौ तव सव्रणः । A little differently read as Kirana III (sl. 27)
वनविहरणे रात्रौ गात्रं सकण्टकलाञ्छनं
कथमिह विना दोषं जातापराध इव स्थितः ॥ ५०

अथ प्रवासः—भूतविरहप्रवासयोः कालदेशकृत एव भेदः ।

नानाकौशलतः कृतानि सुहृदां वृन्देन नानन्दतो
गव्यान्यत्ति, तथा कवोष्णमधिकं राधे ! श्वसितेव सः ।

गोपसुदृशः कथामाकर्ण्य प्रियसखी प्रतिदिनं रह एकान्त आगत्य भित्तिस्थितामेकैकां रेखां विंशद्दिवसस्य समाप्तभावार्थं लुम्पति ।

अथेति—मानकारणमीर्ष्यादिकं विनैव प्रेम्नः कुटिलगामित्वात् प्रणयातिरेकेनैव मान इत्यर्थः । हे राधे ! तव मानस्तिष्ठतु, मम रक्तं रागविशिष्टं श्लेषेणैव रागस्य रक्तत्वमारोप्य रक्तपदार्थविशिष्टञ्च मनो देहि । राधाऽऽह—तन्मनः केनापहृतम् ? श्रीकृष्ण आह—त्वयेति । राधाऽऽह—न हीति । पुनः श्रीकृष्ण आह—तवाङ्गं व्याप्य तिष्ठन्मम मनस्तवाङ्गे चेद्दृश्यते तदा किं भविष्यति ? राधाऽऽह—ममाङ्गे चेद्भवति तदा त्वन्मनस्त्वयैवार्पितं त्वमेव नीत्वा गच्छ । तच्छ्रुत्वा श्रीकृष्णः सहर्षमाह—तस्य मदीयरक्तमनसस्त्वदधरेण सह सदासङ्गाज्जातो यो रागः स तु तव मुखमध्येऽधरेऽस्ति, अतो मनोधर्म्मरागस्य दर्शनेन मन्मनोऽपि तत्रैव वर्त्तते, सम्प्रति त्वदाज्ञया तदहं गृह्णामीत्युक्ता तदधरं पपाविति गम्योऽर्थो बोध्यः । प्रणयजन्यमाने नायिकायाः सम्मतिं विनाऽपि स्पर्शे दोषो नास्तीत्यपि ज्ञेयम् ।

सहजेति—तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरुणं, न तु तस्यास्ताम्बूलरागेण । एवन्तवाधरपल्लवोऽपि सततं मुरलीक्रीडयैव सव्रणः, न तु तस्या दन्ताघातेन । वनविहरण एव गात्रे कण्टकचिह्नं, न तु तस्या नखक्षतम् । अतो दोषं विना कथन्तवापराधसम्भावनाऽपि, इति नायकं प्रति मानिन्याः सोल्लुण्ठवचनम् ।

---

(२०) 'केनापहृतम्' इति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

त्वत्पल्लीप्रतिवेशपण्यजनताक्रय्यन्तु दध्यादिकं
क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं प्रियजनैरश्नाति हृष्टान्तरः॥ ५१

अथ सामान्यतो वर्णितस्य विभावस्यालौकिकतया विशेषमाह—

तत्रालम्बनं नायको नायिकाश्च।

तत्र कोऽसौ नायकः काश्च नायिका इत्यपेक्षायां नायकमाह—

सर्व्वशृङ्गाररसवृन्दकन्दलः सर्व्वनायकघटाकिरीटगः।
अत्यलौकिकगुणैरलङ्कृतो गोकुलेन्द्रतनयः सुनायकः (ऐ)॥८०का

सर्व्वशृङ्गाररसवृन्दकन्दलत्वं यथा—'शृङ्गारी राधिकाया'मित्यादि (१३श श्लोके)।

'सर्व्वनायकघटे'ति सर्व्वशब्दो धूर्त्तनायकवर्ज्जनपरः। 'अत्यलौकिकगुणै'-रिति विरुद्धाविरुद्धचमत्कारिगुणवान्। विरुद्धवद्भासते, न तु विरुद्धः स विरुद्धाविरुद्धः—'एकोऽनेकः परिच्छिन्नो व्यापी'त्यादिवदलौकिकगुणवति लौकिकगुणा अपि ज्ञेयाः।

एतावद्दिवसपर्य्यन्तं कालेन यद्व विच्छेदो जातः, अवधिवासरे पुनरपि तेन मेलनं भविष्यतीति कालकृतविरहो भूतविरहः। मां विहाय श्रीकृष्णो दूरदेशे स्थित इति देशघटितविरहः प्रवासः। हे राधे! त्वद्विरहेण व्याकुलः श्रीकृष्णः सुहृदां यादवादीनां छन्देन कृतानि गव्यानि नानन्देनात्ति। तथा तैरानीतं कवोष्णं दुग्धादिकमधिकं न भुङ्क्ते, किन्तु प्राणरक्षार्थं यत् किञ्चिदेव—अतएव केवलं श्वसित्येव जीवत्येव, न तु तस्य किञ्चिदपि सुखन्तत्र वर्त्तते। किन्तु तव पल्लीग्रामस्तत्रस्था या प्रतिवेशपण्यजनता क्रयविक्रयादि-व्यवहारविशिष्टजनसमूहस्तेषां क्रय्यं क्रये प्रसारितं दध्यादिकं तस्याभिप्रायविज्ञैः प्रियपरिजनैर्म्मधुमङ्गलादिभिः क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं यत्नेन संस्कृतं तदेव हृष्टान्तरः सन्नश्नाति।

(ऐ) 'तत्रालम्बनं नायको नायिकाश्चे' त्यत्र नायकपदे यदेकवचनप्रयोग इतरत्र बहुवचन-विन्यासश्च तत् ग्रन्थकृतो स्वसम्प्रदायिमतसर्म्मातं स्फुटमावेदयति। नचानेन तावदितरा-लङ्कारिकवर्गकल्पिते प्राकृतनायकसङ्घे दोषदृष्टिराघृष्यते यतस्तस्मिन्नपि महनीय-महिमत्वादिगुणगणभूषितता वरीवर्त्ति। तथापि 'सर्व्वशृङ्गे'त्यादिपदैस्तावदेकस्यैव परामर्शो भवति—स चादयः साक्षात् भगवान् श्रीकृष्णोत्यन्वर्थनामरूपप्रच्छन्नो मन्मथजनकोऽपि स्वयं मन्मथमन्मथः। श्रीमद्भागवतमहापुराणे भक्तिशास्त्रे च बहुधा विजृम्भितं-स्तस्य निर्द्दिष्टप्रक्रम इत्यलम्। 'सर्व्वशृङ्गारसे'त्यादि पदस्यैकधा व्याख्या मूले लक्षिता, अन्यधा

ते यथा—

कृती कुलीनः सश्रीकस्त्यागी यौवनरूपभाक् । A little differently read in Bhagavata-purana-I. 16. 26-29.
दक्षोऽनुरक्त उत्साही तेजोवैदग्ध्यभूषितः ॥ ८०(क)का

अधिकास्तु—

सत्यं शौचं दया कान्तिरास्तिक्यं धैर्य्यमेव च ।
औदार्य्यं प्रश्रयः शीलं क्षान्तिः प्रह्वोऽनहङ्कृतिः ॥ ८०(ख) का

इत्यादयो नित्याः ।

तत्र 'नायकघटे'ति तद्भेदानाह—

उदात्त उद्धतश्चैव प्रशान्तो ललितस्तथा ।
सर्व्वेऽमी धीरशब्दाद्याश्चत्वारो नायकाः स्मृताः ॥ ८१का

सर्व्वशब्द इति—धृत्तनायकं वर्ज्जयित्वा या सर्व्वनायकघटा तस्या मुकुटमणिः। यद्यपि धीरोद्धतस्य गुणाः धीरप्रशान्तस्य गुणाश्च परस्परं विरुद्धा भवन्ति तथापि श्रीकृष्णे तेषां विरोधो नास्ति—यथा श्रीकृष्ण एकः सन्ननेकोऽपि भवति, एवं परिच्छिन्नः सन् व्यापकोऽपि भवति, तथैव विरुद्धगुणाश्रयोऽपि भवति। अलौकिकगुणवतीति—लोके न प्रसिद्धा ये गुणास्तद्वति श्रीकृष्णे लोकप्रसिद्धा गुणा अपि ज्ञेयाः, किन्तु लोकस्थास्ते मायिकाः, भगवन्निष्ठा अमायिका इति भेदो ज्ञेयः।

प्रह्वो नम्रता। अमी उदात्तादयश्चत्वारो 'धीर' शब्द आद्य आदौ येषान्तथाभूताः। तथा च धीरोदात्त-धीरोद्धत-धीरशान्त-धीरललिता इतिसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः।

च वैष्णवरसशास्त्रकारैः परं तद्व्याकृतं, तथात्वे 'शुरङ्गरस'पदेन मधुररसस्यैव परिग्रहः, सम्भवी—तस्मादितररसानामनुत्पत्तिः प्रागेवास्माभिरुल्लिखिता। 'वृन्दारण्ये विहरते' त्यादि स्कन्दपुराणीयं पूर्वप्रदर्शितं पद्यं, 'कैतवरहितं पेम्मो णहि होइ माणुवे लोए। जइ होइ कस्स विरहो विरहे होन्तम्मि ण कोवि जीअइ॥' इति 'जयति ते' इत्यादिकस्य श्रीमद्भागवतीयस्य (१०।३१।) श्लोकस्य तात्पर्य्यप्रकटनप्रसङ्गे तोषणीकृता धृतञ्च न्यायस्तत्रार्थे प्रमाणम्। 'गोकुलेन्द्रतनये'ति विशेषणेन व्रजपुरसम्बन्धस्य सुनायकत्वे निदानमिति च सूचितमिति प्रतिभाति। 'रुचिरोष्ठपुटन्यस्ते'त्यादि गौतमीयतन्त्रे श्रीगोपालवर्णनं व्रजपुरस्थभावद्योतनाभिप्रायकम्। भक्तिरसस्य प्राधान्येन मुख्यत्वेन च तत्रैवं प्रकटनम्। 'गो-गोप-गोपिकासङ्गे यत्र क्रीडति कंसहा' इति 'व्रजपुरवनितानां

धीरशब्दाद्या इति—धीरोदात्तादय इत्यर्थः। तत्र धीरोदात्तो यथा—

आत्मश्लाघारहितः क्षमी गभीरो महासत्त्वः।
धीरोदात्तः स्थेयान्निगूढ़मानो दृढ़व्रतः सुवचाः॥ ८२ का
आत्मश्लाघानिरतो मायी चण्डश्च चपलश्च।
धीरोद्धतः स कथितोऽहङ्कृतिझङ्कारनिःशङ्कः॥ ८३ का
उभयगुणव्यतिरिक्तो भूयान् साधारणैश्च गुणैः।
धीरप्रशान्तसंज्ञो भवति द्विजवैश्यादिकः साधुः॥ ८४ का
मृदुलः कलाकलापो निश्चिन्तो मधुरवैदग्ध्यः।
प्रथमरसप्रधानो ललितकथो धीरललितः स्यात्॥ ८५ का
सर्व्वोऽनुकूल-दक्षिण-शठ-धृष्टत्वेन षोड़शधा॥ ८६ का

केषाञ्चिन्मते धीरललितस्यैवानुकूलादिभेदाः, न सर्व्वेषाम्।

महासत्त्व उदारचित्तः, स्थेयानतिशयस्थिरः। अहङ्कृतिरहङ्कारस्तेन यो झङ्कार आत्मश्लाघाबोधकशब्दप्रयोगस्तत्र निःशङ्कः। उभयगुणाभ्यां धीरोदात्तगुणधीरोद्धत-गुणाभ्यां रहितो धीरशान्तः साधुर्ज्जगद्वर्त्तिसाधारणगुणैर्व्विशिष्टः स भूयान्, धीरो-दात्तादिः स्वल्पः, तथा च ब्राह्मण-वैश्यादयो बहव एव धीरशान्ता ज्ञेयाः। कलेति—रसोपयोगिचतुःषष्टिकलाभिर्भूषित इत्यर्थः। मधुरे शृङ्गाररसे वैदग्ध्यं यस्य, शृङ्गाररस एव प्रधानं यस्य।

वर्द्धयन् कामदेव'मित्यादि च तद्वैशिष्ट्यं तदैकान्तिकत्वं च सूचयतः। 'सर्व्वनायक-घटे'ति 'सर्व्व'शब्दो धूर्त्तनायकवर्ज्जनपर' इति वृत्तौ यत् ग्रन्थकृतो मतं न तत् सार्व्वत्रिकं सर्व्ववादिसम्मतञ्च। तथा च 'नोक्तो धूर्त्तादिभेदस्तु मुनेः सम्मत्यभावतः' 'शाठ्याद्यैश्च परं नान्यप्रोक्त उपपतेरुभे। कृष्णे तु सर्व्वं नायुक्तं तत्तद्भावस्य सम्भवात्॥' इति श्रीमतां नीलमणिकृतामाशयस्थापनपुरःसरमभिधानम्। इह कौस्तुभेऽपि च 'लीलावशात् कदाचन धृष्टोऽपि शठश्च कुत्रापि" (८६ का)। नवतारुण्यत्व-नारीमोहनत्व-नित्यनूतनत्वातुल्यकेलिसौन्दर्य्यप्रष्ठवंशीस्वनाङ्कितत्वादयो बहवस्तत्रालौकिक-गुणाः प्रामाणिकरसग्रन्थान्तरतो लभ्याः। 'यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवन्ति। कुर्व्वन्ति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने॥" इति श्रीमद्भागवते साधारण्येन, वृत्तिप्रतीकप्रदर्शितेन विरुद्धाविरुद्धनित्यचमत्कारिगुणवत्त्वेन वा तेषां

एषां लक्षणम्—

एकाश्रितोऽनुकूलः समरागो दक्षिणस्तु सर्व्वासु ।
शठ एकत्रैव रतो बहिरन्यत्र प्रियोऽप्रियो मनसि ॥ ८७का

अपराद्धश्च विशङ्को दृष्टे दोषेऽपि मिथ्यावाक् ।
तर्ज्जनताड़नयोरपि कृतयोर्न्निर्ल्लज्ज एव धृष्टः स्यात् ॥८८का

षोड़शविधास्त एते पुनस्त्रिधा चोत्तमादिभेदेन ।
अष्टाधिकचत्वारिंशद्भेदा नायकाः कथिताः ॥

पुनरेते स्युर्दिव्या दिव्यादिव्या अदिव्याश्च ।
स चतुश्चत्वारिंशच्छतमेकं तेन तद्भेदाः ॥

एषामनुकूलादीनां लक्षणमाह—एकामेव नायिकामाश्रितोऽनुकूलः, सर्व्वासु नायिकासु समरागो दक्षिणः, एकस्यामेव नायिकायां रतोऽन्यत्र नायिकायां मनस्यप्रियः, बहिस्तु कपटेन प्रियः शठः ।

पुनरेतेऽष्टचत्वारिंशद्भेदा नायका दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च भवन्ति, तेन चतुश्चत्वारिंशता सहैकशतं नायकभेदा भवन्ति ।

परामर्शः । एषान्तु वैष्णवदार्शनिकसिद्धेन 'लीला'पदेन प्रायशः परिग्रहो भवति । आनन्दचन्द्रिकोद्धृतपद्ये 'लीला प्रेम्णा प्रियाधिक्यं माधुर्य्यं वेणुरूपयोः । इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ॥' सैषा लीला नित्यैव—तथा हि "यथा च सूर्य्यस्य वर्षदेशविशेषवशात् सदैवोदयः सदैव पूर्व्वाह्णः सदैव मध्याह्न इत्यादि तथैव कृष्णस्यापि ब्रह्माण्डभेदवशात् सदैव जन्म सदैव बाल्यं सदैव वकाद्यसुरमारणं सदैव मथुराप्रस्थानमित्येवं सर्व्वा एव प्रकटलीला नित्या एव' इति ग्रन्थान्तरे। लीलयैवाभिव्यक्तिर्भगवतो भक्तसाधकसमुदायसकाशे भवति। प्राकृतनायकेषु महामहिमत्वादिलौकिकगुणानां सम्भवेऽपि न तैर्भक्तकविस्वान्तं नितान्तं लुप्यतीति नागाढ़ं तत्वम्। एवमपि च कश्चित् प्रतीच्यभावुकचूड़ामणिः (mystic) प्रसङ्गान्तरे—

'If in the emotion that this sight cause you, you do not proclaim that it is beautiful and if turning your gaze into your own heart, you do not then feel the charm of beauty, it is vain for you in such a mood to seek for intelligible beauty, for you would only seek it with what is impure and ugly,'—Plotinus

धीरप्रशान्तशठयोर्द्दृष्टस्य च भेदवर्ज्जितैरपरैः ।
लीलावशतः सर्व्वैरविरुद्धत्वाद्विरुद्धैऽपि ।
गोकुलराजकुमारस्तेन परं सर्व्वनायकाधीशः ॥
धीरोदात्तो गुरुषु ज्ञातिषु धीरोद्धतो विपक्षेषु ।
मायाविषु नियतमसौ व्रजपुर्य्यां धीरललितः स्यात् ॥
अनुकूलो राधायां सर्व्वास्वपरासु दक्षिणः कथितः ।
लीलावशात् कदाचन धृष्टोऽपि शठश्च कुत्रापि॥(ओ)८९का

अथानुकूलादीनां क्रमेणोदाहरणानि—तत्रानुकूलो यथा—
नान्यस्याः सदनं (21) प्रयाति स मया सम्प्रार्थ्यमानोऽपि च
प्रायो मे हृदयन्दुनोति ललिते ! तासां मनस्तापतः ।

धीरप्रशान्त-शठ भेदभिन्नैरपरैर्द्धीरललितधीरोदात्तादिभिर्भेदैर्विशिष्टो गोकुलराजकुमारः कदाचिल्लीलावशाद्विरुद्धाविरुद्धधीरप्रशान्तादिभिः सर्व्वैरेव भेदैर्व्विशिष्टश्च भवति। तेषां परस्परविरोधेऽपि सति श्रीकृष्णेऽविरुद्धत्वात्तेन हेतुना श्रीकृष्ण एव परं सर्व्वनायकाधीशः। एतदेवाह—गुरुषु ज्ञातिषु च धीरोदात्तः, विपक्षेषु मायाविषु च धीरोद्धतः, धीरशान्तो भक्तेषु, व्रजपुर्य्यान्तु सदैव धीरललितः।

referred to by Maeterlinck in his *Le Tresor des Humbles* and translated and discussed by M. Clark in his *Maurice Maeterlinck—Poet and Philosopher.*)

(ओ) नन्दनन्दनस्य वृन्दावनरसकन्दस्यातुलगुणवृन्दारिकाधिकतरानन्दचिन्मकरन्दस्य गोपीरतिरसरोचिष्णो मेदुरजलधरशोभिनः सकलकलाकलापपीवरस्य पुरुषवरस्य विभिन्नव्यपदेशाश्रयेणैव तावन्नानात्वतो निर्द्देशः।

भरतनाट्यशास्त्र-शृङ्गारतिलक-दशरूपक - भावप्रकाश - रसमञ्जरी-रसार्णवसुधाकर-साहित्यदर्पण-रसामृतसिन्धूज्ज्वलनीलमण्यादिषु निबन्धेष्विव परमिहापि नायकभेदप्रस्तावावतरणम्। कृष्णस्य भगवतः सुनायकत्वं परमन्येषां प्राकृतानां नायकत्वं न व्याहतमिति प्रदर्शयितुं तद्भेदावतारः कृतो वा। भरतीये रसामृतसिन्धावंशतश्च चतुर्णामेव धीरोदात्तादीनामुल्लेखः। भरतीये तु नाट्यप्रोक्तेषु नायकभेदेषु 'देवा धीरोद्धता ज्ञेया स्युर्द्धीरललिता

(21) 'समर्थं प्रयाती'ति मुद्रितपुस्तके दुष्टः पाठो दृश्यते ।

आरामे रमते ममैव सततं मद्वर्त्म संवीक्षते
स्वप्नेऽपि प्रतिकूलतां न गतवान् कृष्णः सतृष्णो मयि ॥ ५२

एवमेकत्र रतोऽप्यलौकिकनायकत्वाद्दक्षिणोऽपि । तद्यथा—

श्यामाङ्के चरणौ कलोरुफलके शीर्षं सुरेखाङ्गुलौ
केशांश्चामरचालिकाभुजतटे दृष्टिं प्रियोक्तौ श्रुतिम् ।
ताम्बूलार्पणिकाकरे करपुटीं कस्तूरिकोरस्युरर-
श्चन्द्रावक्षसि पृष्ठमर्पयदहो निद्राति नीलं महः ॥ ५३

एवं दक्षिणोऽपि लीलावशात् कदाचिद्धृष्टोऽपि भवति । तद्यथा—

चन्द्रावलीति कपटेन निगद्य राधां
जातापराध इव सङ्कुचितः सखीभिः ।
सन्तर्ज्जितोऽपि स तया श्रवणोत्पलेन
सन्ताड़ितोऽपि विजहास न सम्बिभाय ॥ ५४

स ममैवाराम उपवने रमते ।

महारासान्ते स्वयमेव बहुत्वेन नर्त्तित्वा विश्रामं कुर्वतः श्रीकृष्णस्य वर्णनमिदं 'श्यामाङ्के' इति पद्यम् । कला चन्द्रावल्याः सखी तस्या ऊरुप्रदेशे शीर्षम्, एवं सुरेखा काचिद्गोपी तस्या अङ्गुलौ केशान् समर्पयत् सन्नीलं महः श्रीकृष्णो निद्रातीत्यन्वयः । प्रिया श्रीराधिका, तस्या उक्तौ त्वमत्र स्वपिहीति वाचि श्रुतिम् । कस्तूरिका श्रीराधिकायाः सखी तन्निदेशवशा, अतएव तस्या वक्षःस्थले श्रीकृष्णस्योरः वक्षःस्थलम् । अत्र दक्षिणपार्श्वं वामपार्श्वं वा सुप्तस्य श्रीकृष्णस्य पृष्ठदेशलग्ना चन्द्रावली, त्वन्मुखे वक्षःस्थललग्ना कस्तूरिका, शीर्षलग्नः कलाया ऊरुदेश एव—एवम्प्रकारेण शयनक्रमो ज्ञेयः ।

राधामुद्दिश्य 'हे प्रिये चन्द्रावली'ति कपटेन निगद्य जहासैव, नत्वपराधेन कदापि भीतो बभूवेत्यर्थः ।

नृपाः । सेनापतिरमात्याश्च धीरोदात्ताः प्रकीर्त्तिताः । ब्राह्मणा वणिजश्चैव प्रोक्ता धीरप्रशान्तकाः ॥' इति कथञ्चित् विभिन्नप्रणालीविलसितक्रमः कोऽपि विभागो दर्शितः । दशरूपके धीरोदात्तादिभेदैरनुकूलादिचतुर्भिर्विभेदैरष्टङ्कितः षोड़शधा भागो लक्षितः । साहित्यदर्पणरसमञ्जर्य्यादिषु सर्व्वषामेषामुत्तमादिप्रविभेदेनाष्टचत्वारिंशन्नायका इत्युक्तम्, परं नीलमणौ वैष्णवालङ्कारिकवर्य्यकृते षण्णवतिर्नायकानामिति स्वमतं प्रतिष्ठापितम्, इह चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतमेकमिति भेदः । 'पतिश्चोपपतिश्चेति प्रभेदाविह विश्रुतौ ।'

एवं कुत्रचिच्छठोऽपि । यथा—

एकत्रैव कृतासने निजनिजैरालीजनैः कुत्रचित्
क्रीड़ाकुञ्जगृहाङ्गने व्यवहितौ दूरेण दृष्ट्वा प्रिये ।
वंशीकूजितसूचितातिनिभृतं चन्द्रावलीं लम्भयन्
सङ्केतन्तरसा रसादभिसरन् राधां हरिः पातु वः ॥ ५५

अथ विभावप्रसङ्गे नायकस्य सहायाः सखायः, एवं नायिकायाः सख्यः । तेनादौ नायकस्य सहाया लक्ष्यन्ते ।

सहायाः स्युः सहचरास्ते भवन्ति चतुर्व्विधाः ।
सखायश्च प्रियसखास्तथा नर्म्मसखा अपि ॥

अथैकस्मिन् कुञ्जे सखीभिः सह राधाचन्द्रावल्यौ । लताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो दूरत एव दृष्ट्वा राधां चन्द्रावलीवियुक्तां कर्त्तुं दूरे सङ्केतकुञ्जं गत्वा मुरलीशब्देन चन्द्रावलीमाजुहाव, तं शब्दञ्चन्द्रावल्येव शृणोति, नान्या तस्या अचिन्त्यप्रभावत्वात् । तच्छ्रुत्वाऽतिहृष्टा चन्द्रावली सखीभिः सहिता केनचिन्मिषेण तत उत्थाय तदेव सङ्केतस्थलं जगाम । ततः श्रीकृष्णः सुखेन राधिकामभिससार । एतदेवाह-एकत्रेति । एकत्रैव कृतमासनं याभ्यामेवम्भूते प्रिये राधाचन्द्रावल्यौ लताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो दूर एव दृष्ट्वा वंशीशब्देन सूचितमतिनिभृतं सङ्केतस्थलं लम्भयन् स्वयन्तरसा वेगेन रसादानन्दात् राधामभिसरन् वो युष्मान् पातु ।

'उदात्ताद्यैश्चतुर्भेदैस्त्रिभिः पूर्णतमादिभिः (पूर्ण-पूर्णतर-पूर्णतमाख्यैरिति)। द्वादशात्मा चतुर्व्विंशत्यात्मा पत्यादियुग्मतः । नायकः सोऽनुकूलाद्यैः स्यात् षण्णवतिधोचितः ॥' इत्युज्ज्वलनीलमणौ । तत्र नीलमणौ कृष्णे उत्तमादिभेदकल्पनं न सम्यक्, अतस्तत्स्थले पूर्णतमादितारतम्येन भेदकल्पना । दिव्यादिभेदस्यापि स न विषयः—इतरनायकेष्विव न तत्रोपपत्त्यासङ्गतिरपि, अतः संख्यानयनवैमत्यमित्यलं बहुना । एषां भेदानां प्रत्येकशो भिन्नान्युदाहरणानि दर्पणनीलमण्यादिषु निबन्धेषु स्पष्टानि । अनुकूलनायकस्य विश्वप्रसिद्धमुदाहरणं रामायणकथानायकः सुचरितनिकषो दिव्यादिव्यः श्रीरामचन्द्रः, वैष्णवतन्त्रस्थितौ तु 'राधायामेव कृष्णस्य सुप्रसिद्धाऽनुकूलता । तदालोके कदाप्यस्य नान्यासङ्गः स्मृतिं व्रजेत् ॥' इति कृत्वा तस्यैव तथात्वेन निर्द्देशो ज्ञेयः एवमेव श्रीगीतगोविन्दे 'राधामाधाय हृदये तत्याज व्रजसुन्दरीः ॥'' अनुकूलस्य दक्षिणस्य च तस्य देशपात्रकालादिप्रभूततमभेदकलनया धृष्टत्वं शठत्वं वा कादाचित्कमिति नान्याय्यम् । मधुररसकदम्बस्य भगवतो धृष्टत्वेन

प्रियनर्म्मसखास्त्वन्ये तेषु दूतस्त्रिधा मतः ।
निसृष्टार्थो मितार्थश्च (22) तथा सन्देशहारकः ॥
द्वयोरिङ्गितमादाय स्वयमुत्तरदायकः ।
सुश्लिष्टं कुरुते कार्य्यं निसृष्टार्थः स उच्यते ॥
प्रमितं वक्ति कार्य्यस्य चान्तं याति मितार्थकः ।
यथोक्तमेव वदति यः स सन्देशहारकः ॥ ६०का

एवं दूत्योऽपि—यथोदाहरिष्यस्ते (औ) ।

तेषु सखिषु मध्ये प्रियनर्म्मसखा एव दूताः, नान्ये—ते दूतास्त्रिधा भवन्ति। निसृष्टो दत्तोऽर्थः कार्य्यभारो यस्मै तथा चावाभ्यां किमपि न वक्तव्यम्, आवयोर्म्मिलनं यथा भवति तथा त्वयैव बुद्ध्या कर्त्तव्यमिति विन्यस्तकार्य्यभारो निसृष्टार्थ इत्यर्थः। प्रमितन्ताभ्यां यद्यदुक्तन्तदेव परिमितं वक्ति, किन्तु द्वयोर्मिलनरूपकार्य्यस्यान्तं सीमानं याति प्राप्नोति, तथा च कार्य्यमवश्यङ्करोतीत्यर्थः। ताभ्यां यथोक्तं तथैवोभयोर्न्निकटे गत्वा वदति, कार्य्यं भवतु मा भवतु वेति कोऽपि भारस्तस्मिन्नास्तीति सन्देशहारकः। यथा पुरुषा दूतास्तथा स्त्रियोऽपि दूत्यः सन्ति। उदाहरणे तासां दूत्यं व्यक्तीभविष्यतीत्यर्थः।

शठत्वेन वा वर्णनया नायिकास्थानीयभक्तचयखान्तेष्वधिकतरा चमत्कृतिरुदेतीति च निपुणविभाव्यं तत्त्वम् ।

(औ) मधुरापरपर्य्यायशृङ्गाररसमेव मुख्यरसं प्रकल्प्य चेट-विट-विदूषक-पीठमर्द्द-प्रियनर्म्मसखाः पञ्च नायकसहाया इति बहवः—'चतुर्व्विधाः सखायोऽत्र चेटः किङ्कर इष्यते' इति नीलमणौ। सहायगुणाश्च तत्रैव सोदाहरणं दर्शिताः। अत्र चेटविटानां न प्रस्तावविस्तारः। गोकुले कडारादा विटाः, भङ्गर-भृङ्गारादाश्चेटाः, मधुमङ्गलो विदूषकः, श्रीदामा पीठमर्द्दः, सखीभावं समाश्रितः सुबलः प्रियनर्म्मसख इति वैष्णवतन्त्रीया स्थितिः, एषु 'उत्तमा पीठमर्द्दाद्या मध्यौ विटविदूषकौ। तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्त्तिताः ॥' इति दर्पणे ॥ दूतदूतीविभागविस्तारो नीलमणावेव लक्ष्यः। ह्रियमवगृह्य गृहेभ्यः कर्षति राधां वनाय या निपुणा। सा जयति निसृष्टार्था वरवंशजकाकली दूती ॥

इत्युक्त लक्षणा ॥ वंशीदूती, वीरावृन्दादिरात्मदूती, पौर्णमास्यादिर्लिङ्गिनी दूती—एतास्तिस्रो नायिकासख्योऽपीति निखिलमवदातम् ।

---

(22) 'निसृष्टार्थोऽमितार्थश्चे'ति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः। एवं कारिकाया अन्तिमश्लोकस्य पूर्व्वार्द्धे 'यात्यमितार्थक' इति तेषु पाठः। स च पाठ उज्ज्वलनीलमणिकारसंज्ञाऽनुसारी ।

अथ नायकानामुक्तनियतसामान्यगुणादतिरिक्ताः सत्त्वजा गुणा उच्यन्ते—

शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
औदार्य्यं ललितञ्चेति गुणा अष्टैव सात्त्विकाः ॥ ९१ का

तत्र शोभा (23)—

शौर्य्यं दाक्ष्यञ्च सत्यञ्च महोत्साहोऽनुरक्तता ।
घृणा नीचेऽधिके श्रद्धा (A) सा शोभा मिलितोच्यते ॥ ९२ का

यथा— शौर्य्यं शत्रुषु दाक्ष्यमात्मकुहके सत्यं भुवो धूःक्षये
रागो गोकुलमध्यवर्त्तिषु महोत्साहो गिरेर्द्धारणे ।
श्रद्धेयं पितृमातृबन्धुषु हरे शोभैव ते सर्व्वथा (24)
नीचे मय्यघृणेति केवलमसावेकाङ्गहीनाऽभवत् ॥ ५६

सत्त्वजा इति—शुद्धसत्त्वाच्चित्ताज्जाता इत्यर्थः ।

मिलितेति—शौर्य्यादयः परस्परं मिलिताः सन्त एकाधिकरणे वर्त्तन्ते चेत्तदा शोभोच्यते ।

आत्मकुहके रासारम्भे गोपीभिः सह प्रेमपरीक्षार्थं स्वकृतकपटे दाक्ष्यं सम्यक्तया क्षिप्रकारित्वमित्यर्थः । भुवः पृथिव्या भारक्षये । हे हरे ! मयि नीचे ते तवाघृणा अकृपा, अतस्तव शोभैकाङ्गहीनाऽभवत् ।

(A) भरतनाट्यशास्त्र दशरूपक-रसार्णवसुधाकरादिष्वेषां विस्तारः । यदप्यर्वाचीनग्रन्थेष्वाकरादितो लक्षणलक्षणे किमपि वैलक्षण्यं न तत् सर्व्वत्रानुपादेयम् । वस्तुतस्तु मुनिकृतलक्षणानां भित्तिमूलत्वे स्वीकृतेऽपि स्मृतिमान्द्यात् व्याख्यानभेदात् मतान्तरकल्पनस्याप्यादरणीयत्वान्न किमपि सिद्धान्तपक्षे लक्षणवैलक्षण्यविवादावसरे वक्तव्यमस्ति । लक्षणवैलक्षण्यमग्रिमगुणलक्षणे एव सुतरां वरीवर्त्ति । 'अधिके स्पर्द्धे'ति दर्पणकृदादीनां लक्षणे पाठो लक्ष्यते । 'अधिके श्रद्धे'ति कौस्तुभकृतः । इदानीन्तनलभ्ये भरतीये नाट्यशास्त्रे २४शाध्याये (निर्णयसागरमुद्रिते तु २२शाध्याये) शोभालक्षणमित्यमुद्दिष्टम्—'दाक्ष्यं शौर्य्यमथोत्साहो नीचार्थेषु जुगुप्सितम् । उत्तमैश्च गुणैः स्पर्द्धा यत्र शोभेति सा स्मृता ॥' स्पर्द्धास्थाने श्रद्धायाः ग्रहणं वैष्णवाचारसम्मतमिति नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिः, उदाहरणे च चमत्कारिताप्रसङ्गोऽस्मादेव कारणाल्लक्ष्यः । एवमपि विलासादिगुणानां प्राचीनमत-

---

(23) अयमंशः (ख) (छ) पुस्तकयोर्नास्ति ।

(24) 'सर्व्वदेति, (क) (ख) (छ) पुस्तकेषु पाठः ।

रम्यवेशविभूषाद्यैर्विलासः शिल्पकौशलम् । ९३का-

तच्च स्वविषयमन्यविषयञ्च । यथा

क्वचिद् गुञ्जाधातुस्तबकदलबर्हप्रभृतिभि-
र्वनेऽनल्पाकल्पैः प्रणयिसखिभिर्भूषिततनुः ।
स्वयञ्चैषां वेशानतिकुतुकतः शिल्पकुशल-
स्ततोऽप्युच्चैश्चित्रान् हरिरहह तैरेव तनुते ॥ ५७

अन्यविषयेऽन्यदपि ।

गुञ्जाशिखण्डगिरिधातुदलप्रसूनै
राधां विभूष्य मुरलीञ्च करे निधाय ।
पीताम्बरञ्च परिवेष्ट्य हरिः प्रसीद
हे कृष्ण मय्यनुगते कृपयेत्यवादीत् ॥ ५८

'संक्षोभेऽपि निरुद्वेगभावो माधुर्य्यमिष्यते ।' इति केचित् ।

केचित्तु 'सर्व्वावस्थाविशेषेषु माधुर्य्यं रमणीयता ।' Sahityadarpana. Chap. III. under नायिकाऽलङ्कार ।

वस्तुतस्तु

येन केनापि वेशेन माधुर्य्यं रमणीयता (A) । ९४का

यथा—

कचे बर्हीत्तंसो, वपुषि गिरिधातुः, किसलयं
श्रुतौ, गुञ्जादामस्तवकितलताखण्डमुरसि ।

अनल्पाकल्पैर्गुञ्जाद्यनेकभूषाभिरेषां सखीनां तैरेवाकल्पैर्वेशांस्तनुते । कथम्भूतान् ? ततोऽपि सखिकृतवेशादप्युच्चैश्चित्रानत्यद्भुतान् ।

अथान्यविषयस्वविषययोरेकस्मिन् पद्य उदाहरणमुक्त्वा केवलान्यविषयेऽन्यदप्युदाहरणमाह—गुञ्जेति । श्रीकृष्ण एव श्रीकृष्णवेशधारिणीं राधिकां श्रीकृष्णरूपेण सम्बोध्य हे कृष्ण ! मयि अनुगते कृपया प्रसीदेत्यवादीत् । गिरिधातुर्गैरिकः ।

वादतो लक्षणेभ्योऽन्यथाकल्पनाकारणं सुधीभिरूह्यम् । श्रीकृष्णगुणानां वैष्णवशास्त्रादि-समुद्भावितानां प्रकृते यथा यथा निवेशः साधुः सुकरश्च तथा तथैव लक्षणकल्पनेति दिक् । माधुर्य्यलक्षणे केचिदिति यदैसुख्यप्रकटनं तदपि तत्तत्कारणनिवहादेव भूतम् । 'संक्षोभे'

क्व रत्नालङ्काराः क्वचन वनवेशो (25) मुरहरे
न तत् पश्याम्यस्मिन् यदतिमधुरत्वं न लभते ॥ ५९

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यमविकारिता । ९५ का

'नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या'दित्यादि (४३श्लोके) ।

स्वभावादप्रतिच्यावो धैर्य्यं शोके महत्यपि ॥ ९६ का

यथा— किमेषा तापिञ्छद्रुमलतिकया मञ्जुजधिया
स्वकण्ठं तन्वङ्गी शिवशिव दृढ़ं पीड़ितवती ।
स्थिता वा कालिन्दीपयसि मम वक्षःस्थलधिये-
त्यमुष्मिन् तर्काः परमहह जीर्य्यन्ति हृदये ॥ ६०

अवक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
निर्वापकं भवेत्तेजः— ९७का

यथा— मदान्धेनेन्द्रेण स्वमखविधिभङ्गव्यसनिना
महावृष्टिं सृष्टां व्रजनगरनाशाय कलयन् ।
गिरीन्द्रं श्रीकृष्णः करकिसलयाग्रेण मृदुना
सलीलम्बिभ्राणो व्रजमवितवांस्तञ्च जितवान् ॥ ६१

स्वमतमाह—वस्तुतस्त्वित्यादि । उरसि वक्षःस्थले गुञ्जादाम एवं स्तबकयुक्तलताखण्डञ्च—अस्मिन् श्रीकृष्णे तद्वस्तु न पश्यामि यदतिमधुरत्वं न लभते ।

महत्यपि शोके स्वभावादप्रतिच्यावोऽचलनं धैर्य्यम् । माथुरविरहेऽत्यन्तव्याकुलां राधां स्मृत्वा स्वयमपि व्याकुलः श्रीकृष्णः स्वगतमाह—किमेषेति । एषा मञ्जुबुद्ध्या तमालवृक्षस्य शाखया स्वकण्ठं पीड़ितवती, अथवा मद्वक्षःस्थलधिया कालिन्दीजले स्थितेति नानाविधतर्का अमुष्य श्रीकृष्णस्य हृदय एव जीर्णा भवन्ति—न तु बहिः कोऽपि विकारः प्रकटीभवतीति भावः ।

परेण कृतस्यावक्षेपावमानादेः प्रतिकारं विनैव स्वत एव निर्व्वाणजनकं यद्भवति तत्तेजः । स्वस्य मखस्य भङ्गाज्जातं व्यसनं श्रीकृष्णे कटूक्त्यादिकं यस्य । तेन सृष्टां वृष्टिं पश्यन् ।

पौत्यादि लक्षणं दशरूपकादिसम्मतं, द्वितीयन्तु नाट्यशास्त्रादौ नायिकासात्त्विकभावानामन्यतमस्य माधुर्य्यस्य निदर्शकम् । इत्थं कुत्रचित् ग्रन्थकृद्भिर्नायकगुणलक्षणविचारे प्राचीनोक्तनायिकागुणसंवादश्चेष्टितः, स च न सर्वथा शोभन इत्यलम् ।

---

(25) 'क्व वनचरवेश' इति (छ) पुस्तके पाठः ।

दानं प्रश्रयभाषणम् ।

अमित्रेषु च मित्रेषु साम्यमौदार्य्यमिष्यते ॥ ९८ का

साम्यन्तु फलगतम् । यथा—

आपीय पूतनायाः सहचरजननीगणस्य च स्तन्यम् ।

सदयः सममेव ददौ जननीत्वं यः स एव वः पायात् (B) ॥ ९२

वाग्वेशयोर्मधुरता शृङ्गारे ललितन्तु तत् । ९९ का

यथा— विपिनलतादलकुसुमैर्विभूष्य राधां हरिः प्राह ।

त्वं सुमुखि कृष्णपक्षप्रणयवती कुञ्जदेवता काऽपि (C) ॥ ९३

अथान्येऽप्यस्य च तदतिरिक्ता जह्याः । तत्र दिग्दर्शनम्—

मुरलीविनोदविद्या हृद्या सङ्गीतभङ्गिरनवद्या ।

अविकलमखिलकलाकुलमविरामं रासलास्यमभिरामम् ॥ ९४

साम्यमिति—अमित्रमित्रयोरेकफलदातृत्वांशेनैव भगवतः साम्यं, न तु स्नेहादांशेनेति । सदयः श्रीकृष्णः ब्रह्ममोहनप्रसङ्गे व्रजवासिनीसमूहस्य च स्तन्यमापीय ।

शृङ्गाररसे वाग्वेशयोर्या मधुरता तदेव ललितम् । वनलतादलादिभिः सामान्यवस्तुभिरिति, वेशमधुरतामाधुर्य्यलक्षणे तथैवोक्तत्वात् । सुमुखि ! हे राधे कृष्णस्य मम पक्षे प्रणयवती, देवतापक्षे जनैर्दत्तं कृष्णपक्षे हव्यकव्यादिकं भुङ्क्ते । अत्र 'कृष्णपक्षे प्रणयवती'ति वाङ्मधुरता ।

अविरामं निरन्तरमखिलवस्तुषु शिल्पनैपुण्यादिकलाकुलमविकलं वैकल्यरहितम् अभिरामं मनोज्ञम् ।

(B) स्तन्यपानाज्जननीत्वमुभयत्र, परममित्रभूतायां पूतनायां मित्रभूतासु सहचरमातृमण्डलीष्वित्र व्यवहारो भगवतो महिमद्योतकः, यतः स सर्वमङ्गलमङ्गल्योऽहितानपि हितत्वेन विपरिणमयति ! पूतनायाः स्तन्यपानं तद्वधप्राक्कालकं, व्रजवासिनानीन्तु ब्रह्ममोहनदशायाम् । तथा च श्रीमद्भागवते दशमे "गोगोपीनां मातृताऽस्मिन्नासीत् स्नेहर्द्धिकां विना । पुरोवदास्वपि हरेस्तोकता मायया विना ॥" तृतीयेऽपि—"अहो वकी यं स्तनकालकूटं जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी । लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं व्रजेम ॥"

(C) भरतीये तु ललितमित्थं लक्षितम्—'अबुद्धिपूर्वकं यत्तु सुकुमारं स्वभावतः । शृङ्गाराकारचेष्टत्वं ललितं तदुदाहृतम् ॥' कौस्तुभकृतामुदाहरणं भरतलक्षणानुवर्त्ति, लक्षणन्तु दाग्विशिष्टम् । एवैव पद्धतिरितरत्रापि । अत्रोदाहरणे चैषः श्लेषः सुतरां शोभां

अथ नायिकाभेदाः—

तत्र 'परोढ़ां गणिकाञ्चापि वर्जयित्वाऽत्र नायिका' इति परोढ़ागणिकयोः साधारण्येन रसाभासपरत्वमेवेति (26) लौकिक एव । अलौकिके तु कृष्णाधिकरणक-रतेस्तदेकमात्रनिष्ठत्वान्न रसाभासः, 'अनौचित्यप्रवर्त्तिता आभासा' इति, तदभावात् (27) (D), प्रत्युतौचित्यमेव । तेन परकीयाऽवान्तरभेदप्राप्तं परोढ़ात्वमङ्गीकृत्य नायिकाभेदानाह—

स्वकीया परकीयेति नायिकाऽदौ द्विधा मता ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्वकीया तु त्रिधा भवेत् ।

मध्याप्रगल्भयोर्भेदाः षड् धीरादिप्रभेदतः ॥ १०० का

धीरा, अधीरा, धीराधीरा — इति भेदास्त्रयः ।

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वात्तयोर्द्वादशधा मतम् । १०१ का

अनौचित्येन नरकसम्पादकत्वपारिमित्यादिदोषेण प्राकृते प्रवर्त्तिता रसा आभासा भवन्तीत्यर्थः । पारिमित्यन्तु स्त्रियाः सम्पूर्णाग्रहसमये पुरुषस्यासामर्थ्यरूपं, श्रीकृष्णे त्वनन्तकोटिगोपीभिः सह विहारेऽपि सम्पूर्णसामर्थ्यम्, अतस्तासामेव पराभवो न तु कृष्णस्य, अतोऽत्र सम्पूर्णरस एव, अतएव कृष्णे तदभावादीश्वरत्वेनानौचित्यदोषाभावात् । परोढ़ात्वमिति—अप्राकृते परोढ़रमण्यामपि रसमङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

पुष्णाति । देवानां कृष्णपञ्चप्रणयवत्त्व कल्पाम् । देवतानां मध्ये कुञ्जदेवता सा श्यामतरुदलशोभिनी ।

(D) अत्र 'तद्भावादि'ति पाठे कृष्णाधिकरणक-रतेरनौचित्यभङ्गेन प्रकृतरसपरत्वादित्याकारोऽर्थः कल्प्यः । अप्राकृते रसाभासादिविचारोऽस्माभी रसस्वरूपोद्घाटन एव विहितः । अत्र तत्त्वे 'आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् । या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथञ्च हित्वा भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥' इति श्रीमद्भागवतपुराणीयो ग्रन्थः, 'नेष्टा यदङ्गिनि रसे कविभिः परोढ़ा तत् गोकुलाम्बुजदृशां कुलमन्तरेण । आशंसया रसविधेरवतारितानां कंसारिणा रसिकमण्डलशेखरेण ॥' इति प्राचां मतञ्च प्रमाणम् ।

---

(26) 'परत्वमेवेति प्रवादो लौकिक एवे'ति पाठः (क) (ग) (घ) पुस्तकेषु ।

(27) 'तद्भावादि'ति (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु पाठः । स च टीकाकृदसम्मत इति प्रतिभाति ।

तयोः षट्प्रकारयोर्मध्याप्रगल्भयोः कनिष्ठजेष्ठत्वं श्रीकृष्णप्रेमतारतम्येनैव, न तु वयसा । मुग्धाया एकरूपत्वेनानयोर्द्वादशत्वेन—

तेन त्रयोदश स्वीयाः—१०२ का

परोढ़ा स्यादलौकिकी ।

त्रयोदशविधा साऽपि—१०२ (क) का

यतोऽलौकिकी परोढ़ाऽपि सम्मन्यते, ततः साऽपि त्रयोदशविधा ।

तेन षड्विंशतिर्भिदा । १०२ (ख) का

तेन मिलित्वेत्यर्थः ।

अवस्थाभिरथाष्टाभिरष्टोत्तरशतद्वयी ।

कन्याज्येष्ठकनिष्ठत्वान्मृदुमध्यमृदुत्वतः ॥

चतुर्भेदास्ततस्तासां सद्वादशशतद्वयी ।

अत्युत्तम-प्रकृत्यादितया ताः स्युः पुनस्त्रिधा ।

षट्त्रिंशत्सहिता तेन षट्शती नायिकाभिदा॥१०२(ग)का

अत्युत्तमा, उत्तमा, मध्यमेति त्रैधम् ।

तत्र सिद्धाः सुसिद्धाश्च नित्यसिद्धा इति त्रिधा ।

स्त्रियोऽवतीर्णास्तेन स्युर्वसुशून्यग्रहेन्दवः (१६०८)(E) ॥ १०३का

मुग्धाया एकरूपत्वमेव, अतो मध्याप्रगल्भयोरेव धीराऽदिभेदतः षड् भेदा उच्यन्ते । अनयोर्मध्याप्रगल्भयोः । तेनेति—स्वकीयायास्त्रयोदशभेदैः सह मिलित्वा षड्विंशतिर्भेदा उक्ताः, अभिसारिका-वासकसज्जेत्याद्यष्टाभिरष्टोत्तरशतद्वयी ।

परोढ़ाभिन्ना कन्या केनाप्यविवाहिता—तस्या भेदचतुष्टयमाह—कन्येति । ज्येष्ठा कनिष्ठा, अत्यन्तमृद्वी मध्यमृद्वी च ।

नित्यसिद्धा इत्यस्य व्याख्या स्वभावसिद्धाः । एताः स्त्रियो गोकुलेऽवतीर्णाः, तेन पूर्वोक्तसंख्यायास्त्रिगुणीकृतेन वसुशून्यग्रहेन्दवो नायिकाभेदा भवन्ति ।

(E) सिद्धाः मुनिरूपा इत्यादि—इदञ्च वैष्णवागमस्य मतानुसारेण । भक्ताः सर्वे भगवतो जायारूपाः—प्रोत्यैव भगवान् लभ्यः । ऋषिभिः श्रुतिरूपाभिः देवीभिश्च स लब्धः, अतोऽयम्भेदः । स्कन्द-ब्रह्मवैवर्त्तादिपुराणेभ्यो विस्तरो ग्राह्यः ।

सिद्धा मुनिरूपाः साधनसिद्धाश्च, सुसिद्धाः श्रुतिरूपा देव्यश्च, नित्यसिद्धा राधाद्या रुक्मिण्याद्याश्च स्वभावसिद्धाः । अथैतासामादितो लक्षणानि—

स्वकीया तु कृतोद्वाहा पित्राद्यैः स्वयमर्पिता ॥
या तु व्यूढाऽपि गोपेण लोकधर्मानपेक्षिणी ।
कृष्णैकताना रागेण परोढ़ा व्रज एव सा (F) ॥
पित्रादिदानात् प्रागेव पित्रादेरप्यसम्मतौ ॥
जातानुरागा या कन्या सा भैष्मी कुण्डिने यथा ॥
पितृभ्रात्रादिसङ्कोचात् स्वधार्ष्ट्याद्धिभयादपि ॥
गूढ़ा यस्या रतिर्गाढ़ा सर्वथा सुरसायते ।
कात्यायनीव्रतपरा सा कन्या सर्वदा व्रजे (28) ॥ १०४का

अथ मुग्धादेर्लक्षणम्—

अभिनवविकसितयौवनमदनविकारा मृदुर्माने ।
वार्त्तायामपि सुरते पराङ्मुखी सत्रपा मुग्धा ॥ १०५ का

कुण्डिनपुरे भैष्मी रुक्मिणी । व्रजस्थकात्यायनीव्रतपराणां कन्यानां स्वरूपमाह— पितृभ्रात्रेति । परोढ़ानामिव रसोत्कर्षहेतुभूतस्य पित्रादिकृतनिवारणदुर्लभताप्रच्छन्न-कामत्वादेः सत्त्वात् गोपान्तरेण विवाहाभावेऽपि न क्षतिः ।

(F) परकीयानामपि तासां श्रीकृष्णपतित्वं दर्शितं बहुधा भागवतसंहितायां यथाऽवोचाम प्राक् । तथा चानन्दचन्द्रिकायाम् 'न हि पत्यादिशब्दानां परिणेतर्य्येव केवलं प्रवृत्तिः सर्वेष्वेव रसग्रन्थेषु ।' एवमेव स्वकीयासु स्वाधीनभर्तृकाऽदिरन्तर्भुक्ता ।

---

(28) इतः परम् 'एवंविधैव कविभिः परकीयैव वर्ण्यते ।
परपाणिग्रहीत्री तु कृष्ण एव हि शोभते ।
नैवान्यनायके यस्मात्तस्मान्नान्यत्र सा किल ॥'
इत्यधिकोंऽशो मुद्रितपुस्तक उपलभ्यते । स चांशः प्रक्षिप्त इव प्रतिभाति ।

तत्र नवयौवना यथा—

पदोः पारिप्लव्यं नयनमहरन्मध्यगुरुतां
स्तनश्रोणी मान्द्यं धिय इव (G) ह्रियो वाग्व्यवसितिः।
शिशुत्वे राधाया विगलदधिकारे सति तनौ
किमङ्गान्यन्योन्यं दधत इव लुण्टाकपदवीम्॥ ६५

नवमदनविकारा यथा—

कटाक्षं सोष्यन्ती (G) व्यथत इव नेत्रान्तलहरी
निरातङ्कं वक्षो जननयनतः शङ्कत इव।
शिशुत्वं तारुण्योदयमपि नयन्त्यास्तनुतुलां
स्मरोऽस्या निःस्पन्दं कलयति मनः काष्ठकमिव॥ ६६

अथ बाल्ये सर्वत्र स्वच्छन्दगमनागमनेन पदद्वयस्य चाञ्चल्यमासीत् नेत्रद्वयस्य कन्दर्पविकाररूपचापल्यं नासीत्, यौवनारम्भे तु वैपरीत्यमभूदित्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारेणाह—पदोरिति। बाल्ये स्थितं पदोश्चाञ्चल्यं यौवनारम्भे नयनमहरत्, एवं बाल्ये स्थितां मध्ये गुरुतां स्तनश्रोणी अहरताम्, यौवने स्तननितम्बयोः पुष्टताऽभूदिति भावः। तथा च बाल्ये यथा बुद्धेस्तथा लज्जाया अपि मान्द्यम्, एवं वचनस्याधिक्यमासीत् यौवनारम्भे तु तयोर्मान्द्यं वाग्व्यवसितिर्वाक्प्रयोगोऽहरत्। यथा च बुद्धिलज्जयोराधिक्यं वचनस्याल्पत्वमभूदिति भावः। राधायास्तनुरूपदेशे बाल्यरूपराज्यस्याधिकारे गते सति।

एवं यौवनारम्भे बाल्यस्य यत्किञ्चिन्मात्रसत्त्वात् क्षीणत्वं, यौवनस्याप्यारम्भमात्रत्वात् क्षीणत्वम्—एवं सति शिशुत्वं तारुण्योदयञ्च तनुतुलां क्षीणवस्तुतुलनां नयन्त्याः प्रापयन्त्यास्तस्या राधाया नेत्रान्तलहरी कटाक्षं सोष्यन्ती व्यथत इव। षूङ् प्रसवे धातुः। तथा च कटाक्षरूपापत्यप्रसवं करिष्यन्ती तत्पूर्वं व्यथां प्राप्नोतीव, यथाऽर्भकप्रसवपूर्वं काचिद्व्यथां प्राप्नोति। यौवनस्यारम्भात् कटाक्षे चिकीर्षा, बाल्यस्य शेषात् कर्त्तुं न शक्नोतीति व्यथा जायत इति भावः। पूर्वं निरातङ्कं निःशङ्कं वक्षःस्थलमधुना जननयनतः शङ्कते, तथाऽस्याः स्मरः कन्दर्पः निःस्पन्दं निष्क्रियमर्थात् कन्दर्पक्रियारहितं मनः काष्ठकमिव पश्यति।

(G) मुग्धालक्षणकारिकाऽनन्दचन्द्रिकायामुद्धृता प्रामाणिकतया—वयःसन्धेर्वर्णनमाहात्म्यं वैष्णवसाहित्यरत्नागारेऽखिल एव विलसति। एवञ्च दर्पणकृतस्तातपादानां श्लोके 'मध्यस्य प्रथिमानमेति जघन'मित्यादौ नवयौवनाया मुग्धाया उद्देशः। अत्र चोदाहरणे कविप्रौढोक्तिसम्भृतोत्प्रेक्षा कामपि चमत्कारतुलां पुष्णातीति सुधीभिर्विभाव्यम्।

मानि मृदुर्यथा—

सख्या शिक्षितपाठितानि सुभृशं वाम्योपदेशाक्षरा-

ण्यद्यावश्यमभीष्टसङ्गसमये सम्पादनीयानि हि ।

इत्थं चेतसि निश्चयो व्यजनि यः कृष्णस्य सन्दर्शने

सद्योऽसौ सह चेतसाऽपहृतवांस्त्रस्तास्मि तस्या ह्रदः ॥ ६७

सुरतपराङ्मुखी यथा—

अयि प्राणेभ्योऽपि प्रणयवसतिस्त्वं प्रियसखी

ममैवेति प्रायो निरणयमहं पङ्कजमुखि ! ।

इदानीन्तु ज्ञातं व्रजपतिसुतस्यैव भवती

यतस्तत्प्रीत्यर्थं मदनभिमताय स्पृहयती ॥ ६८

अनभिमतमत्र सुरतम् ।

सत्रपा यथा—

आपृष्टा नमयति वक्त्रमीक्ष्यमाणा नेत्राब्जे मुकुलयति व्रजेशजेन ।

यान्तीषु प्रणयिसखीषु याति पश्चान्नानङ्गो नमयति कोमलं मनोऽस्याः ॥ ६९

मध्या सुललितसुरता मध्यमसमुदीर्णयौवना नोच्चैः ।

व्रीड़ावतीषदीषद्प्रागल्भ्या निभृतवैदग्धा ॥ १०६ का

तत्र सुललितसुरता यथा—'निर्यातान्वयो'त्यादि (२५ श्लोकः) ।

मध्यमसमुदीर्णयौवना यथा—

काचिद्यूथेश्वरी स्वगतमाह—सख्येति । असौ निश्चयश्चेतसा सह हरो मम हृदयादपहृतवान्, अतस्तस्याः सख्याः सकाशादहं त्रस्ताऽस्मि, न जाने सा किं वदिष्यतीति शङ्काकुलाऽस्मीत्यर्थः ।

अयि पङ्कजमुखि ! प्राणेभ्योऽपि प्रेमपात्री त्वं ममैव प्रियसखीत्यहं निरणयं निर्णयं कृतवती । यतस्तस्य श्रीकृष्णस्य प्रीत्यर्थं ममानभिमतं सुरतं वाञ्छति ।

श्रीकृष्णेन पृष्टा सा वक्त्रं नमयति, तेनेक्ष्यमाणा सती नेत्राब्जे मुकुलयति मुद्रिते करोति, तस्मादस्याः कोमलं मनः कन्दर्पो न नमयति, कोमलत्वान्मनः कदाचित्त्रुट्यत्यपीति भयान्न नमयतीत्यर्थः ।

मध्याया लक्षणमाह—नोच्चैरपि तु ईषद्व्रीड़ावती ।

हे राधे ! त्वं कन्दर्पस्य भुवि स्थिता कल्पवल्ली भवसि । कल्पवल्लीसाधर्म्यमाह—तव

स्तनौ स्तवकविभ्रमौ विहसितं प्रसूनोद्गति-
र्वचो मधुरसो दृशावभिमुखस्थितौ खञ्जनौ।
भ्रुवौ भ्रमरमण्डली करपदं नवाः पल्लवा-
स्त्वमेव सखि राधिके! मदनकल्पवल्ली भुवि॥ ७०

नोच्चैर्व्रीडावती यथा—

आक्रृष्टे रमणेन नीलवसने (२१) निर्मोचितैरायतैः
केशौघैर्निरवाहयं सखि! तनोः साम्मुख्यसङ्गोपनम्।
जिह्रेमि स्मरणेऽपि तस्य यदियं कृष्णाष्टमी यामिनी-
वासीत् सुन्दरि! सम्मुखार्द्धतिमिरा पश्चार्द्धचन्द्रप्रभा॥ ७१

ईषत्प्रागल्भ्यया यथा—

मम श्रोत्रे शब्दः सुरतमिति हे कृष्ण! न गतः
सखीभ्यो याचित्वा यदि भवति दास्यामि भवते।
इति स्वोक्तं प्रातः शुकयुवतिभिर्भाषितमसौ
कयेदं वः प्रोक्तं वच इति सखीष्वेव निदधे॥ ७२

स्तनौ स्तवकविभ्रमौ पुष्पगुच्छविलासरूपौ। परस्परसम्मुखतया स्थितौ कल्पवल्लीनिष्ठ-खञ्जनौ तव दृशौ। तव भ्रुवौ कल्पवल्लीस्थितभ्रमरमण्डलौ। 'करपद'मिति प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वः।

श्रीकृष्णेन मम नीलवस्त्रे आकृष्टे सति तदाऽऽत्मानं नग्नां दृष्ट्वा निर्मोचितैः केशसमूहैः करणैः सम्मुखदेशस्य सङ्गोपनं निरवाहयं निर्वाहं कृतवती। तस्य सङ्गोपनस्य। यत् यस्मादियं मे तनुर्यामचतुष्टयात्मिका कृष्णाष्टमी यामिनीवासीत्—सा यथा पूर्वं प्रहरद्वयं व्याप्य चन्द्राभावेनार्द्धतिमिरा पश्चादर्द्धचन्द्रप्रभा तथैवाहमप्यभवम्।

हे सुरतरङ्गिणि! सुरताभिलाषिणे मह्यं सुरतं दास्यसि नवेति श्रीकृष्णेन पृष्टा काचित् यूथेश्वरी आह—'सुरत'मिति शब्दः मम श्रोत्रगतोऽपि न इति प्रथमवचनं, तदनन्तरं 'युष्मासु सुरतमस्ति मया श्रुत'मिति श्रीकृष्णस्य वचनं श्रुत्वा सा पुनराह—'मयि सम्भावना-ऽपि नास्ति, किन्तु सखीषु भवति चेत्ताभ्यो याचित्वा दिनान्तरे भवते दास्यामि।' एतदर्द्ध-पद्यन्तदानीन्तत्र स्थिताभिः शुकाङ्गनाभिः कण्ठस्थं कृत्वा प्रातःकाले सखीनामग्रे पठितं, तच्छ्रुत्वाऽसौ यूथेश्वरी स्वोक्तमपि वचो वो युष्माकं मध्ये कयोक्तमित्युक्त्वा सखीष्वेव निदधे। तथा च स्वोक्तं वचस्तया सखीनां शिरसि निक्षिप्तम्।

(२१) 'कृष्णराजेन वसने' इति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः।

निभृतवैदग्ध्या यथा—

परीरम्भं सेहे कथमपि मुखाम्भोजमधुनः
प्रपाणे ना नेति (३०) व्यधित करकम्पं किमपि या ।
स्वयं लब्धोच्छ्वासं जघनभुवि वासः स्थगयितुं
स्वयं सा श्रीकृष्णं किमपि परिरेभे दृढ़तरम् ॥ ७३

अथ प्रगल्भा—

तरुणी मदनमदान्धा रतिरणकुशला दरव्रीड़ा ।
भावोन्नता प्रगल्भा वैदग्ध्याक्रान्तनायका कथिता ॥ १०७का

तत्र तरुणी यथा—

दाहोत्तीर्णसुवर्णपूर्णकलसौ वक्षोजयोर्युग्मकं
स्मेरेन्दीवरदामतोरणततिः स्निग्धाः कटाक्षोर्मयः ।
श्रोणिः शिल्पतरङ्गमङ्गलमयं सिंहासनं निर्मिता
त्वं कामोत्सवमण्डलैकरचना केनासि चन्द्रावलि ! ॥ ७४

मदनमदान्धा यथा—

श्लिष्टा श्लिष्यति गोकुलेन्द्रतनयेनाचुम्बिता चुम्बति
स्वच्छन्दं लिखिता नखैर्नखपदैराभूषयत्यङ्गकम् ।

अथ कुञ्जगृहात् किञ्चिन्निवेश सखीषु निर्गतास्वेकाकिनीं यूथेश्वरीं प्राप्य श्रीकृष्णस्तया सह विलासारम्भं कृतवान्, गवाक्षद्वारा तं विलासं दृष्ट्वा काचित् सखी स्वसखीं प्रत्याह । या श्रीकृष्णकृतपरीरम्भं कथमपि कृत्रिमदुःखव्यञ्जनेन सेहे अधरमधुपानेऽपि 'ना ने'ति वाम्यबोधककरकम्पञ्चकार, अधुना सा वाम्यं विहाय श्रीकृष्णस्य व्यापारं विनैव कामोन्मादेन स्वयमेव नीवीबन्धनाल्लब्धमोक्षं परिधेयवस्त्रं जघनदेशे स्थगयितुं स्थिरीकर्त्तुं तन्निवेश स्वयमेव श्रीकृष्णं दृढ़तरं परिरेभे ।

वैदग्ध्येनाक्रान्तो नायको यया सा प्रगल्भा कथिता ।

श्रीकृष्ण आह—हे चन्द्रावलि ! त्वं कन्दर्पस्योत्सवे केनापि मण्डलरचनानिर्म्मितासि । तस्या रचनास्वरूपत्वमाह—दाहेति । आद्यमुत्सवे पूर्णकुम्भोऽपेक्षितो भवति तत्स्थानीयं तव स्तनयुग्मकम्, एवमीषद्विकसितेन्दीवरमालया बन्धनमालाततिरपेक्षिता भवति, तत्स्थानीयास्तव कटाक्षोर्मयः ; एवमुत्सवे नानाविधशिल्पकौशलविशिष्टं सिंहासनमपेक्षितं भवति, तत्स्थानीयन्तव नितम्बदेशो भवति ।

(३०) 'नो नेति' इति (ग) पुस्तके पाठः ।

शिक्षित्वा तत एव पुष्पधनुषः संग्रामविद्यामियं
तस्य क्षोभकरी यदैष्ट तदियं विद्या गुरुक्षोभिका ॥ ७५

रतिरणकुशला यथा—

अन्योन्यप्रणयप्रकाशपरयोरन्योन्यनिर्माल्ययोः
श्यामामाधवयोर्निरीक्ष्य वपुषोर्लक्ष्मीं रजन्याः क्षये ।
सख्या एव मनोजसङ्गरजयश्रीसूचकाचार्य्यके
सामानाधिकरण्यमप्रतिहतं मेने सखीनां गणः ॥ ७६

इयमेव दरव्रीड़ाभावोन्नताऽऽदिः ।

अथ मध्याप्रगल्भयोर्धीरादिभेदकथनम्—

तत्र मध्याधीरा—

प्रियं वैदग्ध्यवक्रोक्त्या मध्याधीरा वदेद्रुषा । १०८

सा यथा—

'पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैव सत्य'मित्यादि (३य किरणे ३८ श्लोकः) ।

धीराधीरा तु रुदितैः— १०९ का ।

यथा—

उत्खातं गुरुगौरवं कुलवतीनीतिश्च निःसारिता
कृष्ण ! त्वत्प्रणयेन, तत् कथमिदं कापट्यमालम्बसे ।
इत्यालप्य तदीयपीतवसनेनावृत्य वक्त्राम्बुजं
बाला केवलमश्रुमिश्रितमुखी चारुस्वरं रोदिति ॥ ७७

श्रीकृष्णेन नखैर्लिखिता चिह्निता सती स्वयमपि नखचिह्नैः श्रीकृष्णाङ्गमाभूषयति यद्यस्मादियं ततः श्रीकृष्णादेव कन्दर्पयुद्धविद्यां शिक्षित्वा तस्य श्रीकृष्णस्य क्षोभकरी सती ऐष्ट ऐश्वर्यं कृतवती तस्मादस्या इयं विद्या गुरुक्षोभिका भवति ।

अन्योन्यनिर्माल्ययोः परस्परसम्भुक्तयोरतः सम्भोगजन्यश्रमेण सुप्तयोः श्यामाकृष्णयोर्वपुषो नखचिह्नादिजन्यशोभां गवाक्षद्वारा निरीक्ष्य द्वयोर्मध्ये सख्या एव कन्दर्पयुद्धजयसम्पत्तिसूचकाचार्य्यत्वे सामानाधिकरण्यमवैयधिकरण्यमप्रतिहतं सखीगणो मेने । तथा च सख्या एवावैयधिकरण्ये जयहेतुर्न तु कृष्णस्य, तस्य तु युद्धे पराभवेऽपि त्वयैव जितमिति वैयधिकरण्येन जयसम्पत्तिरिति भावः ।

अथ धीरत्वादिकं मानदशायामेव प्रकटीभवतीत्यतो मानिनीष्वेवोदाहर्त्तुं धीरादिभेदमाह—यथेति ।

—अधीरा निष्ठुरोक्तिभिः। ११०का

यथा—

साक्षाद्वर्त्तिनि जीविते मम कथं शाठ्यन्त्वमालम्बसे ?
धिङ्मां त्वाञ्च, धिगावयोः सुजनतां, धिक् प्रेम, धिक तद्यशः।
किं ब्रूमः, पुरुषोत्तमोऽसि, जगतां भर्त्तासि, मय्येव ते
धूर्त्तत्वं, न हि तेन ते गुणगणः किञ्चित्तरां हीयते ॥ ७८

सत्यभामोक्तिः।

अथ प्रगल्भाधीराऽदिलक्षणम्—

यदि प्रगल्भा धीरा स्यादवहित्थाऽवहेलया।
उदास्ते प्रकृतात् कोपादादरं दर्शयेद्बहिः॥ १११ का

यथा—

किं पादान्तमुपैषि, नास्मि कुपिता, नैवापराद्धो भवान्,
निर्हेतुर्न हि जायते कृतधियां कोपोऽपराधोऽथ वा।
योगया एव हि भोग्यतां दधति, तन्नानौचितो कापि नो,
तेनाद्यावधि गोकुलेन्द्रतनय ! स्वातन्त्र्यमेवास्तु ते (31) ॥ ७९

धीराधीरप्रगल्भा तु साकूतैर्वचनैर्मुहुः।
प्रियमुच्चैः खेदयति—११२ का

अथैकस्मिन् दिवसे नारदो द्वारकामागत्यैकपारिजातपुष्पं श्रीकृष्णाय ददौ। तत् पुष्पं श्रीकृष्णेन रुक्मिण्यै दत्तं, नारदेन कौतुकार्थमेतद्वृत्तान्तं सत्यभामायै कथितम्। तच्छ्रुत्वा सत्यभामा मानिनी बभूव, तदनन्तरं तस्या मानभङ्गार्थं निकटे गत्वा श्रीकृष्ण आह—हे प्रिये, एकपुष्पस्य का कथा, पारिजातवृक्षमेवेन्द्रपुरादानीय तुभ्यं दास्य इति वदन्तं श्रीकृष्णं कुपिता सत्याह—साक्षादिति। सत्यभामायाः प्रेम्णोऽधीनः श्रीकृष्ण इति यशोऽपि धिक्।

उदास्ते—नाहं कोपवतीत्युदासीना भवति !

योग्या एव तव भोग्यतां दधति भोग्या भवन्तीत्यर्थः, तथा चायोग्यत्वान्मत्त्यागस्तवोचित इति भावः। स्वातन्त्र्यमिति—यत्र तवेच्छा तत्रैव गच्छ। सम्प्रत्यहन्तु देहादियुक्ता भविष्यामीति ध्वनिः।

---

(31) अत ऊर्द्ध्वं 'यथा वा दूरादुत्थितमल्लिक'मित्यादि ८८तमः श्लोकोऽत्र उदाहृतो द्रष्टव्यः।

नैतावताऽपि समयेन तवोपलब्ध-
श्चेतो यदन्तरगतैव तदावृणोति ।
तप्तेऽपि चेतसि ममाविरतं यदास्से
पूर्णाऽस्मि तेन, किमनेन बहिःस्थितेन ॥ ८०

— पराऽवीच्यैव निन्दति । ११३ का

परा अधीरप्रगल्भा । अवीच्यैव अदृष्ट्वैव । यथा—

'सख्यः ! कथं परिमलो विमलः प्रसर्पी'
'श्यामो निलीय चिरमस्ति' 'कुतः स वामः ? ।'
'तल्पान्तिके तव' 'निवारयताशु, यातु,
'धूर्त्तस्य तस्य वदनं न विलोकयामि' ॥ ८१

अथासां ज्येष्ठकनिष्ठत्वभावो यथा—

एकत्रैव कृतासनं स्थितवती राधा समं श्यामया,
श्यामेन प्रहितं समं सुमनसामासाद्य दामद्वयम् ।

एतावताऽपि समयेनैतावत्कालपर्य्यन्तं तव चेतो मया नोपलब्धं न प्राप्तं, यद् यस्मात् सा मम वैरिणी तवान्तःकरणं गता सती त्वच्चेत आवृणोति, तथा च सर्व्वदैव त्वच्चेतो व्याप्य सा तिष्ठति। अतो मत्स्मरणं तव कथं भवेदिति ध्वनिः। किन्तु त्वद्विरहेण तप्तेऽपि मम चेतसि त्वं तादृशतापमध्ये यत् सततमास्से तेन हेतुनाऽहं पूर्णाऽस्मि, ततस्त्वनया वहिःस्थित्या किम् ? तथा च सम्प्रति तवात्रागमनं व्यर्थमिति भावः। तेन च त्वत्स्मरणमहं सततं करोमि, त्वया तु स्वप्नेऽपि न स्मर्य्यत इत्युपालम्भो ध्वनिः। स्थितमिति भावसाधनं ज्ञेयम् ।

सखीयूथेश्वर्य्योरुक्तिप्रत्युक्ती आह—सख्य इति। सर्व्वत्र प्रसर्पी श्रेष्ठपरिमलः कुत आयाति ? सख्याह—श्रीकृष्णश्चिरं व्याप्य निलीयास्ति। यूथेश्वर्य्याह—स मम वामः प्रतिकूलः कुत्र ? यूयं निवारयत मन्निकटात् शीघ्रं गच्छतु ।

एकत्रैवासने श्यामया सह स्थितवती राधा श्रीकृष्णेन प्रहितं सममेकाकारं माल्यद्वयं

(H) "यत्र निषेधविशेषो दुर्लभत्वञ्च मृगाक्षीणाम् । तत्रैव नागराणां निर्भरमासज्यते हृदयम् ॥' इत्यभिजातोक्तेः श्रीकृष्णे आपातदारुणे तद्गतचित्तानां गोपीनां प्रणयर्द्धिः, राधाऽद्यासु रमणीशिरोमणिषु वाम्यकलुषास्वपि श्रीकृष्णस्य स्वतो भावप्रसादश्च। एवमपि गोपीषु श्रीकृष्णसङ्गमसुदाक्षिणासु राधाचन्द्रावल्यादिष्वन्यासामसुभगानां तदानीं श्रीकृष्णविरहितानां प्रकटं परां कोटिमापद्यमानं सेवाऽहमहमिकाविलसनं प्रीत्युज्जृम्भित-

श्यामावक्षसि दातुमैच्छदुभयं, साऽकृष्य तद्वक्षसि
प्रादादेकमथावतीर्य्य कबरीपूजां (H) चकारात्मनः॥ ८२

अत्र श्यामायाः कनिष्ठत्वं व्यङ्ग्यं 'कबरी' 'पूजा' शब्दाभ्याम्।

मुग्धा मध्या प्रगल्भा च मिश्रभावात् पुनर्नव। ११४का

आदिमुग्धा मध्यमुग्धा अन्तिममुग्धा—एवमन्येऽपीति नव।

अथ मुग्धात्रैविध्यं यथा—

माननग्राहणसाग्रहप्रियसखीशिक्षोपरोधादसौ
तूष्णीमेव चिरं निमील्य नयने नम्राननैव स्थिता।
रोषान्धस्य मदीयदूषणकथाविशेन (I) वाचालतां
श्रुत्वा बन्धुजनस्य कातरमुखी कर्णौ करेणारुणत्॥ ८३
नेत्रे किं विनिमीलयामि, दयितस्तत्रापि सन्दृश्यते
चेतः किं कठिनीकरोमि, सततन्तत्राप्यसौ खेलति।

प्राप्योभयमेव श्यामाया वक्षसि दातुमैच्छत् श्यामा तु माल्यद्वयमाकृष्य राधाया वक्षसि प्रादात् पश्चादेकं माल्यं राधायाः कण्ठादवतार्य्य तेन माल्येनात्मनः कबरीपूजां चकार तन्निर्माल्येन स्वस्य मस्तकस्थसंयतकेशपूजाकरणेन श्यामायाः कनिष्ठत्वमायातमिति ज्ञेयम्।

मिश्रभावात्—आदिशब्देन सह मिलनादादिमुग्धेत्यादि भवति। आदिमुग्धाऽत्यन्त मुग्धा, अन्तिममुग्धाऽल्पमुग्धेत्यर्थः।

श्रीकृष्णः सुबलं प्रत्याह। माननग्राहणाग्रहेण सह वर्त्तमाना या प्रियसखी तस्याः शिक्षोपरोधात्। रोषान्धस्य सखीजनस्य वाचालतां श्रुत्वाऽत्यन्तमौग्ध्यवशात् प्रत्युत्तर-दानेऽसामर्थ्यात् केवलं कर्णमेव रुद्धं चकारेत्यर्थः।

मेव न कृत्रिमम्, यतोऽवरा एताः श्रीकृष्णदयितानां सेवातात्पर्य्येनैव सार्थकम्मन्यजीविता भवन्ति। चित्रालिलिताश्यामाऽद्या बक्रा एव निष्णातास्ताः श्रीकृष्णलीलासु लिख्यन्ते। आसामवरत्वं प्रेमतारतम्येन वैष्णवागमे व्यवस्थितत्वेऽपि क्वचित् कविभिरितरैश्च वयोभावादि-नाऽपि दृश्यते। लक्ष्यत्वेन लक्षितेषूदाहरणेष्वेवमेव लक्ष्यलक्षणसङ्गतिर्भक्तिप्राणभित्ति-मवलम्ब्य सुधीभीर्विभाव्या।

(I) उपरिदर्शिते श्लोके राधाया समधिकलज्जावत्त्वमेवादिमुग्धास्वभावं तस्या विनिगमयति। तदव्यवहितोत्तरे च श्लोके कोपप्रवृत्तावप्यसहायत्वव्यपदेशः स्वकीयं मध्यामुग्धत्वम्, एवमन्तिमे च पद्ये श्रीकृष्णोपरि प्रणयरसोर्ज्जितत्वात् क्लेशलवकल्पिती

दोषान् किं गणयामि तस्य, गुणतां गच्छन्ति ते तत्क्षणा-
न्मानोऽन्येन पथा भवेद्यदि, तदा सख्यः स एवोच्यताम् ॥ ८४

रोमाञ्चैः सममुत्थितं प्रथमतो, मानेन सार्द्धं दृशो-
रस्रु च्यावितमाननेन च समं नीतं ममांहोऽप्यधः ।
सख्यश्चाभरणैः समं मुखरितास्तूष्णीकतां प्रापिता (I)
मामालोक्य चिरार्जितोऽपि सुदृशा कोपस्तया विस्मृतः ॥ ८५

तत्रापि—निमीलितनेत्रेऽपि दयितः सन्दृश्यते । ते दोषास्तत्क्षणे दोषत्वेन दर्शनक्षणे गुणतां गच्छन्ति । हे सख्यः भवतीभिरुपदिष्टान्मार्गत्रयादन्येन पथा यदि मानः सम्भवेत्तदा स एव पन्था उच्यताम् ।

सखीभिर्यद्यच्छिक्षितं मम दर्शने तत् सर्वं विपरीतमभूदिति श्रीकृष्ण आह । प्रथमतो मामालोक्य सुदृशा तयाऽऽसनादुत्थितं, 'रोमाञ्चैः सममुत्थित'मित्यनेन रोमाञ्चोऽपि जातः, मानस्य का कथेति भावः । च्यावितं भूमौ पातितं, 'मानेन सार्द्ध'मिति मानोऽप्यधः पातित इत्यर्थः । अंहो ममापराधोऽपि मुखेन सहाधो नीतं लज्जया मुखमपि नम्रीकृत-मिति ज्ञेयम् । अस्माकं निकटे माऽऽगच्छ, इतो दूरीभवेत्यादि वाक्यैर्मुखरिताः सख्योऽप्यत्याग्रहेण तया तूष्णीकतां प्रापिताः । 'आभरणैः सम'मिति हस्तादिचालनेन निवारणसमये तासां कङ्कणाद्यलङ्कारा अपि मुखरिता बभूवुः—तासां तूष्णीकत्वे ते तूष्णीं बभूवुरित्यर्थः ।

त्रिविधमुग्धा एव मानग्रहणेऽसामर्थ्यान्मानाक्षमा इति पूर्वमुक्तम् ।

ऽप्यभिनन्दनभरो राधाया अन्तिममुग्धाप्रकृतिमनुमापयति । एषु लक्ष्येष्वेवंविधेष्वन्येषु च पद्येषु क्वचित् प्रश्नोत्तरकौतुककृतो लेशः क्वचिदुचितभाववर्णनानिर्वन्धो वा सुतरा-मास्वाद्यः । आसां भावतादात्म्यनिर्द्धारणे कृष्णप्रेमगरिमैव वरीवर्त्ति । आविष्कृतञ्च तदानन्दवृन्दावने कैशोरादिलीलाप्रस्तावे कयाचिदनतिप्रगल्भया गोपललनया—

मां श्ववो यदि निघ्नन्ति हन्यतां बान्धवो यदि जहाति हीयताम् ।
साधवो यदि हसन्ति हस्यतां माधवः स्वयमुरीकृतो मया ॥

अग्रिमदशास्थितप्रगल्भादृष्टान्ते 'दूरादुत्थित''मित्यादौ यच्छन्नकोपाकृतेश्चन्द्रावल्याः सुचारु भावाकारवर्णनं तदमरुशतकीयस्य 'एकत्रासनसंस्थितिः परिहृते'त्यादिकस्य 'चतुरया कोपः कृतार्थीकृत' इत्यन्तस्याकरग्रन्थोद्धृतस्य पद्यस्यापाततो विभिन्नकक्षा-गतमपि स्वरूपतः समं समञ्जसञ्च । वस्तुतश्छन्नकोपाकृतेः पृथक् पृथक् विकाराः । गढ़मानिका नायिका, इतरा तु अतिगूढ़माना, यथोक्तमेवेह मूले ।

अथ मध्यात्रैविध्यम्---

पादान्तंगमिना चिरानुनयिना नीता प्रसादं शनै-
राहार्य्यस्खलितं (33) मया निगदता भूयः कृते साहसे ।
न्यञ्चत्कन्धरसुत्स्मितं मयि मनाग्व्यापारयन्ती दृशं
सीमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं राधा व्यधाद्वन्दनम् ॥ ८६

आलि ! त्वं वनमालिना निगदिता, प्राणेश्वरि ! प्रीयतां,
दैवादेष ममानयः समजनि, क्षन्तव्य एष त्वया ।
इत्याकर्ण्य सखीमुखात् प्रियवचो मूर्द्धानमाधुन्वती
सा स्मित्वैव शिखामणिप्रणयिनं चक्रे प्रणामाञ्जलिम् ॥ ८७

दूराद्दाघयते स्तनपटं लीलाङ्गुलीमुद्रया
प्रत्यासेदुषि मय्यसौ करयुगेनापादयत्यञ्जलिम् ।
आपृष्टाऽननपद्ममानयति स्पृष्टा समुत्कम्पते
दाक्षिण्यं किमु वामताऽथ सुतनोर्नाविदि किञ्चिन्मया ॥ ८८

अथ प्रगल्भात्रैविध्यम्—

दूरादुत्थितमन्तिकं मयि गते पीठं करेणार्पितं
स्मित्वा भाषिणि भाषितं मृदुसुधानिस्यन्दि मन्दं कियत् ।

श्रीकृष्णः सखायं प्रत्याह। अद्य कुञ्जगृहे उपविष्टां राधां सम्बोध्य 'हे प्रिये चन्द्रानने !' इति वक्तव्ये दैवान्मन्मुखात् 'चन्द्रावलो'ति वाक्यं निर्गतं, तच्छ्रुत्वा सा मानिनी बभूव। ततो मया नानायत्नेन सा प्रसादं नीता, पश्चात् कौतुकवशादाहार्य्येण स्वेच्छयैव पूर्वोक्तं 'हे चन्द्रावली'ति स्खलितं निगदता मया भूयस्तस्या मानोत्पत्त्यर्थं साहसे कृते सा मच्चातुर्य्यं बुद्ध्वा 'हे धूर्त्तशिरोमणे ! तुभ्यं नम' इत्युक्त्वा सीमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं यथा स्यात्तथा वन्दनं व्यधात्।

काचित् सखी स्वयूथेश्वरीमाह—हे आलि ! श्रीकृष्णेन त्वं निगदिता। श्रीकृष्णोक्ति-मेवाह—दैवादेव ममापराधः समजनि। मस्तकस्थशिखामणिसंयुक्तं 'धूर्त्ताय तस्मै नम' इति प्रणामबोधकाञ्जलिं चक्रे।

श्रीकृष्ण आह—हे सखे ! सा मां दूरादोक्ष्य लीलायुक्ता याऽङ्गुलीमुद्रा तयाऽवगुण्ठनं दीर्घीकरोति। मयि प्रत्यासेदुषि निकटवर्त्तिनि सति आदरबोधकं करयुग्मेनाञ्जलिं करोति। मया हस्तेन स्पृष्टा सा···।

(33) 'आहार्य्यं स्खलित'मिति पाठः (क) (ङ) पुस्तकयोः।

आरूढेऽङ्कमथासनं प्रकटितं सौभाग्यमाश्लिष्यति
प्रत्याश्लिष्टमवामतैव सुदृशो वामत्वमख्यापयत् ॥ ८९

अतिगूढमानत्वादियं प्रगल्भाऽग्रिमदशास्थितेव ।

नो सङ्गीतकमालपन्ति, न शुकीरध्यापयन्त्यालयो,
नानन्दस्तव मन्दिरेऽद्य किमिति स्वं दोषमाच्छादयन् ।
यदूचेऽहमिदन्तयापि जगदे भुग्नारुणापाङ्गया
'तुभ्यं धूर्त्तधिये नमोऽस्तु भगवन् मह्यञ्च वीतक्रियै' ॥ ९०

अन्तिमप्रगल्भा यथा(34)—
'श्लिष्टा श्लिष्यति गोकुलेन्द्रतनय'मित्यादि (७५ श्लोके) ।
अथासामवस्थाभेदेनाष्टविधत्वमुच्यते । लक्षणेनैव संज्ञा गम्या ।

तत्र विरहोत्कण्ठिताऽदिक्रमः—

गाढानुरागा प्रागेव लब्धसंज्ञाऽपि हैतुके ।
विरहे वर्द्धितोत्कण्ठा विरहोत्कण्ठिता मता ॥ ११५का

यथा—अन्तः क्रन्तति मर्म्म मुर्मरयति, प्राणान् पिनष्टीव मे,
दौरात्म्याद्वदनादरोऽद्य विहितः कृष्णे मया मूढया ।

दूरादेव मां दृष्ट्वा तयाऽसनादुत्थितं, पश्चान्मयि निकटं गते सति । मयि स्थित्वा भाषिणि सति तया मन्दं यथा स्यात्तथा किंयद्भाषितम् । कथम्भूतम् ? सुधायाः स्पृदुत्तरणमिव । तस्या अर्द्धासनं मयि आरूढे सत्यात्मनः सौभाग्यं तया प्रकटितम् । मयि तामाश्लिष्यति सति तयाऽपि प्रत्याश्लिष्टं, सा प्रत्यालिङ्गनं कृतवतीत्यर्थः । सुदृशश्चन्द्रावल्या अवामताऽनुकूलतैव ।

श्रीकृष्णः सुवलमाह—हे सखे ! स्वेन मयैव कृतं यद्दोषं तमाच्छादयितुं तां मानिनीं प्रति 'तव मन्दिरेऽद्यानन्दः कथं न भवती'त्यहं यदूचे तदा क्रोधेनारुणापाङ्गया तयाऽपीदं वक्ष्यमाणं जगदे । तदुक्तिश्रवणमेव निर्ल्लज्जत्वचिह्नमिति ज्ञेयम् ।

अथेति—आसां प्रेयसीनामुत्कण्ठिताद्यवस्थाभेदेनाष्टविधत्वमालङ्कारिकैरुच्यते । तासामवस्थानां लक्षणकरणेनैव नामान्यपि ज्ञेयानि ।

प्राक् पूर्व गाढः पूर्वानुरागो यस्याः सा पश्चाल्लब्धसंज्ञाऽपि प्रथमतः कोपाधीनमानजन्यविरहे पश्चात् कोपे प्रान्ते च सति तेन सह मिलनेन वर्द्धिता उत्कण्ठा यस्याः सा विरहोत्कण्ठिता ज्ञेया ।

(34) 'अन्तिमगल्भा यथे'त्यादंशः (ख) पुस्तकवर्ज्जमन्येषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

तं वा सङ्गमयस्व सुन्दरि ! मया मज्जीवितन्तेन वा,
द्वाभ्यां नापरमस्ति किञ्चिदपि मे सन्तापनिर्वापकम्॥ ९१

सङ्केतस्थं प्रियं ज्ञात्वा सह सख्यैकिकाऽथ वा।
गतभीर्याऽभिसरति सा भवेदभिसारिका (J) ११६ का

यथा—श्याम त्वामभिसर्त्तुमन्धतमसे पादार्पणप्रक्रमे
स्रस्तो नीलनिचोलकस्तनुरुचा निर्द्धूतमन्धन्तमः।
विश्वन्तावदिलावृतायितमभूद्गौरेऽमिलद्गौरिमा
तेनालक्षितमाजगाम सुतनुः, प्रेम्णस्तवेदं यशः॥ ९२

अन्यासक्तेन कान्तेन खण्डिताशा तु या निशि।
प्रातस्तद्भोगचिह्नानि वीक्ष्योद्विग्ना तु खण्डिता॥ ११७ का

यथा—'पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सेवे'त्यादि (३य किरणे ३८ श्लोकः)।

मयाऽद्य कृष्णे योऽनादरो विहितः स ममान्तःकरणं छिनत्ति। सुमेरस्तुषाग्निः, मन्मे तादृशाग्निवत् करोति। हे सुन्दरि ! मया सह श्रीकृष्णं सङ्गमयस्व अथवा तेन मज्जीवितं सङ्गमयस्व।

सख्या सह किंवा एकाकिन्यभिसरति।

हे श्याम ! सुतनुर्मम सखी त्वामभिसर्त्तुं गाढ़ान्धकाररात्रौ पादार्पणारम्भे त्वराऽतिशयादङ्गान्नीलवस्त्रं स्रस्तं, वस्त्रस्यावरणे गते तनुकान्त्याऽन्धकारोऽपि गतः, अतोऽभिसारे महान् विघ्नो बभूव। पश्चाद्भाग्येन तस्य देहस्य पीतकान्त्या विश्वमेवेलावृतायितं पीतवर्णमभूत्—सुमेरोर्निकटवर्त्तिभूमेरिलावृतसंज्ञा, सा भूमिः सुमेरोः पीतकान्त्या सदा पीतवर्णवेति। गौरवर्णवृन्दावनप्रदेशे तस्या देहस्य गौरताऽमिलत्, तेन हेतुनाऽलक्षितं यथा स्यात्तथा तव निकटमाजगाम। त्वद्विषयकप्रेम्ण एवेदं यशः।

अन्यनायकाऽऽसक्तेन अतएव निशि तन्निकटागमनेऽसमर्थेन श्रीकृष्णेन खण्डिता सम्भोगाशा यस्या एवम्भूता या प्रातःकाल अपराधमार्जनार्थमागतस्य श्रीकृष्णस्य सम्भोगचिह्नानि वीक्ष्य कोपेन मानिनी बभूव (J), सा खण्डितोच्यते।

(J) विरहोत्कण्ठितादाष्टविधनायिकाभेदलक्षणं क्वचिन्मूलतो भरतकृतादर्वाचीनादशरूपक-दर्पणादि-व्याख्यातादा मनाङ् भिन्नम्—प्रेमवैचित्र्यघटनायां विभिन्ना दशा वैष्णवरसशास्त्रकारैः स्वस्वप्रदायमतमनुवर्त्तमानैराकरादितो विभिन्नसंज्ञाभिर्विहिताः, अप्राकृताश्रितरसत्वेन च तथा संस्थाप्रस्थानं तेषां नासङ्गतमिति च ज्ञेयम्। एवमभिसारिकालक्षणे याऽभिसरति सैव केवलमभिसारिका न पुनः प्राचीनमतमनुसृत्य 'अभिसारयते कान्तं'

दूतीभिः प्रार्थ्यमानोऽपि गन्ताऽस्मीत्युक्तवानपि ।
दैवान्नायाति यत्कान्तो विप्रलब्धेति सा स्मृता ॥ ११८ का

यथा— 'सुमुखि ! स किमवादीदेष यामीति, तस्मात्
कथमजनि विलम्बो' 'मास्म भूः सन्दिहाना' ।
'कथय किमु भवत्या यास्यते तत्र भूयः,
किमथ मदसुभिर्वा, तुल्यमेतद्द्वयं मे ॥

(35) **कोपेनान्तरिता या तु कलहान्तरिता तु सा । ११९का**

यथा— अस्माभिः सह चाटुकृन्न गणितः पादानतो माधवः,
कोपोऽयं बहु मानितो, न च वयं, प्राणेश्वरो नाप्यसौ ।
चन्द्रश्चन्दनमारुतः पिकरुतं सम्भूय सर्वं यदा
त्वामुद्वेजयिता तदैष सकलं कोपः समाधास्यते ॥ ९४

वासगेहे वेशभूषाताम्बूलवसनादिभिः ।
सुसज्जाऽपेक्षते कान्तं सा स्याद्वासकसज्जिका ॥ १२० का

एष श्रीकृष्णः यामीति किमवादीत् । यद्यवादीत् तदा विलम्बः कथमजनि । हे सखि ! तस्यागमने सन्दिग्धाऽपि त्वं मा भूः । स तु नागत एव, अधुना किं कर्त्तव्यं कथयं । तदानयनार्थं भवता यास्यते किं वा मत्प्राणैर्वा—त्वं मे प्राणाश्चैतद्द्वयं प्रेमास्पदत्वेन मम तुल्यमेव । तथा च विरहज्वालया स्थातुमसमर्थाः प्राणा यदि मद्देहात् गतास्तदा मद्विच्छेदेन तव महद्दुःखं भविष्यति, अतस्त्वद्‌गमनमेवोचितमिति ध्वनिः (J)।

कोपेनान्तरिता रहिता (J)।

मानभङ्गार्थं तन्मन्दिरे गत्वा प्रणयनत्यादिपरं श्रीकृष्णं कोपावेशेन स्वगृहान्निष्काश्य कोपे गते सति पश्चात्तापवती सा सखीमाह (36)। 'हे सखि ! श्रीकृष्णः क्व गतः शीघ्रं तमानयेत्युक्तवतीं यूथेश्वरीं प्रति सख्याह—अस्माभिरिति । मारुतो वसन्तानिलः । एतत् सर्वं सम्भूय मिलित्वा यदा त्वां विरहिणीमुद्वेजयिता उद्दीपनत्वेन खेदयिष्यति तदैष कोप एव सकलं समाधानं करिष्यति, किमस्माभिर्निकृष्टाभिरिति सखीनामाक्षेपो ध्वनिः ।

या सा च । मानिनी बभूवेत्यादि—प्राकृते रसो नास्तीत्येवं यत्र लट्प्रयोगः सोऽप्यतीतार्थे

---

(35) अत्र 'पादानतं प्रियन्यक्का पश्चात्तापविसंकुला । कोपेनान्तरिता या तु कलहान्तरिता तु सा ॥' इति (ख) (छ) पुस्तकयोः पाठः ।

(36) 'स्वसखीमाहेति पाठः केवलं मुद्रितपुस्तक एवोपलभ्यते ।

यथा— ताम्बूलमाल्यवसनाभरणानुलेपाः
सम्पादितास्तव कृते स्वयमेतया ये।
ते ह्येव तान्वयि विलम्बिनि तत्क्षणेन
सन्तापयन्ति वितुदन्ति विमोहयन्ति ॥ ८५

कार्य्यान्तरेण प्रावासं गते सति मनोऽधिपे।
तन्मनस्कैव या तिष्ठेत् सा स्यात् प्रोषितभर्त्तृका (K)॥ १२१का

यथा— न वाणी न स्पन्दो न च नयनपङ्केजलहरी
न वीणादेर्गानश्रुतिरपि न चालीजनकथा।
कुरून् याते कृष्णे पुरि पुरि महिष्यः समभवन्
पटे चित्रोत्कीर्णा इव विरहवैधुर्य्यतनवः ॥ ८६

निरन्तरं प्रेमवशात् पार्श्ववर्त्तीव यत्प्रियः।
वाग्वशः प्राय आभाति सा स्यात् स्वाधीनभर्त्तृका॥(K)१२२का

पाण्डवदर्शनार्थं कृष्णे कुरुदेशान् गते सति महिषीणां नयनकमलस्य लहरी कटाक्षादिकं नास्तीति। एवं वीणादेर्गानश्रवणमपि नास्ति, किन्तु ता महिष्यः पटे चित्रपुत्तलीवज्जड़ाः समभवन्। कथम्भूताः? विरहस्य वैधुर्य्येण प्रातिकूल्येन क्षामाः।

नित्यलीलाप्रकटनमिषेण वा कृत इति बोध्यम्। विरहज्वालया स्थातुमसमर्था इत्यादि—यदा भवद्गमनकृतविलम्ब एव न सहनीयो मया यथा विप्रलब्धाऽङ्काल्तेऽवालाकोहृते 'याऽतः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तस्याः' इति पद्याङ्कैः। रहिता—न तु रहितैव तदानीन्तनलक्षणे, अपि तु रहितकल्पैवेति, पश्चात्तापवत्त्वमेव मुख्यं लिङ्गं न कोपाप्रसरणमिति दिक्।

(K) अत्रार्वाचीने वैष्णवनये अप्राकृतरतिमवलम्ब्य यो रसविकाशप्रकारः स आदिमाकरे भरतीये इतोऽन्यथा कल्पितात् कारणनिवहाज्जातोऽपि तद्दर्शितमार्गानुयायीति न तत्त्वतो वैलक्षण्यम्। तथा च मुनिदर्शिताष्टनायिकासंज्ञाप्रसङ्गावतरणिकायामर्वाचीनवैष्णवनयसंवादमावहन्निव कारिकाप्रकारः—'यद्यप्यस्ति नृपाणान्तु कामतन्त्रमनेकधा। प्रच्छन्ने कामिनं वक्तुं तद्दै रतिकरं भवेत्॥ यद्वामाभिनिवेशित्वं यतश्चैव निवार्य्यते। दुर्लभत्वं च यन्नार्याः सा कामस्य रतिः परा॥' (इति निर्णयसागरमुद्रिते २२शाध्याये)। एवमपि तत्राष्टनायिकालक्षणे दशरूपक दर्पणादिकृतामिव न कदापि याहच्छिकः वैवाहिकलक्षणसंश्लिष्ट'पति'शब्दप्रयोगः परिलक्ष्यते, अपि तु सर्वत्रैव 'मनोऽधिप'-'प्रिया'दिपदानां

यथा— इयं मम सखी प्रिया, रचय वेशमस्याः स्वयं,
प्रसादय सखीमिमां मयि वृथैव जातक्रुधम् ।
इति प्रणयकौतुकादिव नियोजितो राधया
चकार रसिकाग्रणीरथ तथा तथा माधवः ॥ ९७

अथाऽऽसामलङ्काराः—

यौवने सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
अलङ्कारास्तत्र भाव-हाव-हेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता ।
औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ॥
लीला विलासो विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥
विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ।
हसितं चकितं केलिरनुभावादिमे पृथक् (L) ॥ १२३ का

श्रीराधिका श्रीकृष्णमाह—इयं सखी ललिता ममात्यन्तप्रिया। किन्तु त्वया कृतं यदस्या विडम्बनं तन्मत्प्रेरितं ज्ञात्वा मयि वृथैव जातक्रुधमिमां प्रसादय। एवं कामोन्मत्तेन त्वया खण्डितमस्या वेशं पुनस्त्वमेव रचयेति राधया नियोजितो रसिकाग्रणीः श्रीकृष्णस्तथा तथा चकार।

सत्वजा इति—कृष्णसम्बन्धिचेष्टोत्थभावैराक्रान्तं चित्तं सत्त्वं तस्माज्जाताः (L)। अङ्गजा इति—नेत्रान्तभ्रूग्रीवाभङ्गादीनां तत्सूचकत्वात्तेभ्य एवाङ्गेभ्यो जाताः प्रतीता इत्यर्थः, न तु वस्तुतोऽङ्गजाः, 'सत्वजा' इत्युक्तत्वात्। अयत्नजा इति—शोभाऽऽद्यर्थं वेशादिप्रयत्नाभावेऽपि शोभादयः स्युरित्यर्थः। इमे भावादयोऽनुभावाङ्गिना भवन्ति। तेऽनुभावा रसादिव्यञ्जका गौणा एव, अलङ्कारास्तु रसाभिव्यञ्जकत्वेऽपि स्वतःसमर्थाः—रसोत्पत्तौ तेषां प्राधान्येन भानमस्तीत्यर्थः।

व्यवहारः। संज्ञायां यो भर्त्तृशब्दः स तु इत्यमुद्दिष्टो जीवगोस्वामिप्रभृतिभिः—'अत्र भर्त्तृशब्द-प्रयोगो दाम्पत्यस्यैवाङ्गिनि रसे रसशास्त्रकर्त्तृभिः स्वीकृतत्वात् युक्त एव।' 'सर्वत्रैवालङ्कारशास्त्रे प्राचीनैरर्वाचीनै वा पत्यपत्योरेव भर्त्तृशब्दप्रयोगो दृष्ट' इत्यानन्दचन्द्रिकाकृतः। एवमपि स्वाधीनभर्त्तृकालक्षणेऽत्र दृष्टरूपकादिकृतलक्षणात् यद्यदैलक्षण्यविलसितं तदेवाव-

यद्यपीरेषु केचिदनुभावसदृशाः सन्ति, तथापि पृथक् । ते तु रसादिव्यञ्जकाः, एते तु व्यञ्जकत्वेऽपि स्वतःसमर्थाः—तेनालङ्कारा एव । तत्रैषां लक्षणम्—

भावो यथा—

'निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ।'

आलम्बनोद्दीपनोत्थभावादपि स च द्विधा ॥ १२४ का

तत्रालम्बनोत्थो यथा—

आधूलिकेलि शतशः सह येन येयं
प्रागल्भ्यचारु सुचिरं कलहायते स्म ।
तं श्यामसुन्दरमपूर्वमिवेक्षमाणा
सा गण्डयोः पुलकमण्डलिकां तनोति ॥ ९८

उद्दीपनोत्थो यथा—

एतानि तानि नलिनीविपिनानि वाप्या-
मेते त एव मधुपा नलिनाननेषु ।
आबाल्यमेव कलितानि किमत्र राधा
नैवावकर्षति विलोचनमेषु लग्नम् ॥ ९९

येयं राधिका बाल्ये येन श्रीकृष्णेन सह धूलिकेलिकालमभिव्याप्य शतशः परस्परं हस्ताभ्यां ताड़नेन यत् प्रागल्भ्यं तेन चारु यथा स्यात्तथा कलहायते स्म सा राधिकाऽधुना वयःसन्धौ श्रीकृष्णमपूर्वमिवेक्षमाणा सती गण्डयोः पुलकरूपभूषणं तनोतीति पौर्णमासीवाक्यमिदं ज्ञेयम् ।

वाप्यां जलाशये एतानि प्रत्यक्षविषयीभूतानि कमलिनीविपिनानि बाल्यमभिव्याप्य यानि श्रीराधया कलितानि दृष्टानि तान्येव, एवं कमलिन्याः कमलरूपाननेषु विद्यमाना एते मधुपा बाल्ये दृष्टास्त एव । अत्र वयःसन्धौ किं न आकर्षतीति चित्रम् । देहस्थानीया कमलिनी, मुखस्थानीयं कमलं, कृष्णस्थानीयो भ्रमरः, तस्मादेते उद्दीपका भवन्ति ।

तत्रस्य श्रीराधातत्त्व द्वापनपरनन्त्व आनुकूल्यविजृम्भितमधिकतरोर्जितरमणीयभावसम्पत्ति-सन्दृब्धेति कोविदानामूहः । लक्ष्येष्वेष्वनेकतेषामन्योन्यसाङ्कर्यमपि लक्ष्यते ।

(L) उज्ज्वलनीलमणावनुभावप्रकरणे एषां मध्ये प्राग् दर्शितानां विंशतिसंख्यकानां सन्निवेशः । भरतमतमनुसृत्य तत्रैषामङ्गजास्त्रयः, अयत्नजाः सप्त, लीलाद्या मदं विहाय विकृतान्ता विहृतान्ता वा दश स्वभावजा लक्षिताः । कौस्तुभे तु दर्पणकृतां कारिका-मनुसृत्य व्याकृता एते । तत्राद्यकचाद्यमन्तर्भक्ता दश पुरुषाणामपि भवन्ति यथोल्लिखित-

हृन्नेत्रादिविकारैस्तु व्यक्तोऽसौ याति हावताम् । १२५ का

असौ भावः ।—

लोलेन किञ्चिदलसेन च किञ्चिदक्ष्णा
सा यद्बिभेद हृदयं व्रजराजसूनोः ।
तस्यास्तदेव हृदयेन समं तदन्त-
स्तेनाध्वनैव नु विवेश नवोऽनुरागः (L) १००

हेला स एवाभिलक्ष्यविकारः परिकीर्त्त्यते । १२६ का

स एव हाव एव ।

एकमप्यतिरहोऽपि तमेकाऽप्युत्सुकाऽपि सखि ! नाहमपश्यम् ।
कोमलं कुवलयादपि हन्यात् साहसेन कतमेन कटाक्षः ॥ (L) १०१

असौ भाव एव वयस आधिक्ये क्रमपुत्कर्षं प्राप्य हावो भवेत्, पूर्वापेक्षयाऽत्र नेत्रादेर्विकाराधिक्यं बोध्यम् । एवमुत्तरोत्तरहेलादावप्येवमेव ज्ञेयम् ।

सा राधिका किञ्चिच्चञ्चलेन किञ्चिदलसेन मन्थरेण चाक्ष्णा श्रीकृष्णस्य यद्धृदयं बिभेद, तेन विद्धहृदयस्य छिद्ररूपमार्गेण तस्या राधाया हृदयेन सह नवानुरागस्तस्य श्रीकृष्णस्यान्तःकरणं विवेश । तथा च श्रीकृष्णो राधिकाया नेत्रभङ्गीं वीक्ष्य तस्या हृदयेन सह (37) स्वविषयकानुरागो जात इत्यन्तःकरणे निश्चिकायेति भावः ।

ललिता राधिकामाह—हे सखि ! अद्य सुवलमुखान्मया श्रुतं, कुत्राप्येकान्ते त्वया दृष्टः श्रीकृष्णो विक्षिप्त इव बभूव—सम्प्रति भोजनं सखिभिः सह खेलनं गोचारणादि तत् सर्वं किमपि तस्मै न रोचते, अत एतादृशोऽसमञ्जसस्त्वया कथं कृतः । इत्युक्तवतीं ललितां प्रति श्रीराधिकाऽऽह—अत्यन्तरहस्यस्थले तमेकमपि अहमप्येका, एवं तद्दर्शने उत्सुकाऽपि तस्य क्लेशो भविष्यतीति बुद्धा नापश्यं किन्तु मद्दर्शनममानयन्मत्कटाक्ष एवानर्थकारी तं कोमलतनुं हन्यात्, मया किं कर्त्तव्यं त्वयैव विचार्य्यतामिति भावः ।

माकरादौ । यौवननिमित्तका एते इति न काऽपि विप्रतिपत्तिः । 'चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं विकृतेः कारणे सती'ति दर्शितात् कारणात् सत्त्वजा अपि । मदादीनां विकृतीनानां केलिपेशलाणामष्टानां न सर्वत्रोल्लेखः, अतएवात्र परिसङ्ख्यानवैशिष्ट्यम् । 'लोलेने'त्यादि श्लोके नैषधीयपदस्य 'नाकलोकभिषजोः सुषमा ये'त्यादौ दर्शितस्य 'तद्द्वारसंक्रमित-वैद्यकविद्य' इत्यन्तस्यानुरूप्यं नातिनिगूढ़म् । कोमलमित्यादि—कटाक्षलीलाविलासस्या-पाततो निष्ठुरत्वेनाभिवर्णनं रसिकग्रन्थेषु बहुलं परिलक्ष्यते ।

---

(37) 'तस्या हृदयेन स्वविषयके'त्यादि पाठः (ङ) पुस्तके, 'तस्य हृदयेन स्वविषयये'त्यादि पाठः (क) (ङ) पुस्तकयोः ।

द्विलेव शोभा लावण्यरूपवेशादिभिर्युता (M) ॥ १२७ का

वेशो नवः प्रतिनवञ्च(M)वयो, नवीनं
लावण्यकं, मधुरिमाऽपि नवीन एव ।
कृष्णानुरागसरसीसततावगाहे
तस्या बभूवुरतिधौतनिराविलानि ॥ १०२

शोभैव मन्मथोन्माथात् कान्तिरुद्दीपितद्युतिः ॥ १२८ का

यथा—को वेद रे सखि ! लगिष्यति दृष्ट एव
को वेद जीवमपनेष्यति लग्न एव ।
प्रेङ्खोलिभिः परिमलैः सहसाऽन्धयाऽसौ
श्यामो रसः (M) परिचितो वद कोऽपराधः ॥ १०३

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ १२९ ।

यथा—धौताम्बुभिः प्रसव एव कटाक्षभूमि-
रुच्छ्वास एव कुचरत्नखनिः प्रतप्ता ।
बालं वयस्तदनुरागभरस्वमत्व-
मध्याप्य केन गुणिनैवमकारि राधे ! ॥ १०४

नवीनो वेशः, प्रतिच्चणं नवं वयः (38) तस्या राधायाः श्रीकृष्णविषयकानुरागरूप-सरस्यां सततावगाहे सति वेशवयोलावण्यानि अतिधौतान्युज्ज्वलान्येवं निराविलान्यल्प-त्वादिदोषरहितानि बभूवुरित्यर्थः ।

मन्मथस्यात्यन्तोद्रेकादुद्दीपिता द्युतिर्यस्याः सा शोभैव कान्तिरुच्यते । 'श्रीकृष्णस्त्वया-ऽसन्निवेधमनादृत्य कथं दृष्टः ? यदि दृष्टस्तदा तत्फलमपि भुङ्क्ष्वे'त्युक्तवतीं सखीं प्रत्याह—को वेदेति । प्रेङ्खोलिभिः सर्वत्र प्रसरद्भिस्तस्य परिमलैः श्यामस्वरूपो रसो मया दृष्टः ।

पौर्णमास्याह—हे राधे ! तव प्रौढ़वयसोऽपि दुःसहमनुरागभरत्वमत्वं केनापि गुणिना तव नवीनं वयोऽध्याप्यैवमकारि ? किं कृतमित्यपेक्षायामाह—येन कटाक्षरूपा भूमिः प्रसव एव प्रसूतिकाल एवाश्रुभिर्धौताऽकारि तथाच कटाक्षस्यारम्भ एवाश्रुजलैः सर्वं प्लावितमिति भावः । एवं कुचरूपरत्नखनिरुद्गम एव कामप्रतप्ताऽकारि ।

(M) क्रमपारम्पर्य्यं स्फुटतामेतेषां नायिकाऽलङ्काराणां मनस्तत्त्वसरणिमनुसृत्य निर्दिष्टो भरतीये, तदाश्रितेष्वितरेष्वालङ्कारिकनिबन्धेषु च । सुकुमारे ललितात्मके च प्रयोगेऽभिनयजीवातुभूत एवैषां विलासश्चमत्कारकोटिमावहति, ललितोदारशिल्पकल्पे भास्कर्य्ये केषाञ्चनैषां समुद्देशोऽपि निरधारि । एषां निदानं शरीरविकारजम्—'देहात्मकं

(38) एवं (ग) पुस्तके । 'एतानि तस्याः' इत्यादि (क) पुस्तके, 'एतेषां तस्याः' इत्याद्यन्येषु ।

'सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्य्यं रमणीयता'। (M) Sahityadarpana III. 132. १३०का

यथा—जलावगाहे च्युतमेखलायाः शैवालवल्लेरिव बभौ नितम्बः।

अकैतवं रूपमहेतुहार्दं सर्वास्ववस्थासु सदेकरूपम् ॥ १०५

प्रगल्भता निर्भयत्वम्— १३१ का

यथा—'श्लिष्टा श्लिष्यती'त्यादि (५म किरणे ७१ श्लोकः)।

औदार्य्यं विनयः सदा ॥ १३२ का

सख्यो निजैरेव गुणैर्भवद्विधा मयेव तन्वन्त्यनुरागसौरभम्।

न चान्यसाद्गुण्यमपेक्ष्य सौहृदं प्रकाशयन्तीह निसर्गसाधवः ॥ १०६

सुखे दुःखेऽपि महति धैर्य्यं स्यान्निर्विकारता ॥ १३३ का

यथा—आस्तां तदीयनवयौवनपूर्णवापी

काऽपीथमत्र न करोमि निमज्जनेच्छाम् (N)।

इच्छामि तं कमपि कालमलज्जमुच्चै-

राक्रन्दितुं सुमुखि ! हा प्रिय ! हा प्रियेति ॥ १०७

अङ्गैर्वेशैरलङ्कारैर्लीला कान्तानुकारिता ॥ १३४ का

सा च द्विविधा—स्वगता सखीगता च। स्वगता च द्विधा, स्वकर्त्तृका प्रियकर्त्तृका चेति। क्रमेणोदाहरणे—

बर्हेण बद्धचिकुरा करक्लृप्तवेणुरामुच्य पीतवसनं वनमालिकाञ्च।

कस्तूरिकाचिततनू रभसादियेष राधा स्वमङ्गमुपगूहितुमङ्कपालीन ॥ १०८

अहेतुहार्दं वेशादिहेतुं विनैव हृदयङ्गमं, अतएवाकैतवमकृत्रिमम्।

पीतवसनमामुच्य नितम्बे बद्ध्वा, एवं वनमालिकां कण्ठे बद्ध्वा रभसात् कौतुकात् स्वीयाङ्गमङ्कपालीन स्वाङ्गेन सखीभ्यो गोपयितुमियेषैच्छत्।

भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्थितः। भावात् समुत्थितो हाव' इत्यादि भरतोक्तिः सहृदयसंवित्तिश्च तत्र प्रमाणम्। संवित्तिकाले तादात्म्येन लयस्य घटितत्वादनुप्रेरणादप्रायामिवैषां विश्लेषणद्वारा पृथक्सत्तापत्तं न कश्चोकुर्वन्त्यात्मप्रत्ययोत्थचित्तवृत्तय इति तु नासमञ्जसम्। (Cf. Carlyle's remarks about Schiller as a critic—'I now see myself create and form ; I watch the play of inspiration ; and my fancy, knowing she is not without witnesses of her movements, no longer moves with equal freedom'). श्रीकृष्णाश्रितत्वे तु परमोत्कर्षः स्वाभाविकः।

काञ्चित् सखीं कुवलयोदरसोदराङ्गीं
कृष्णाकृतिं समुपकल्प्य विभूषणाद्यैः ।
आलिङ्गितुं कृतमतिः स्वयमेव राधा
द्वेधा विभक्तमुपलब्धवती प्रमोदम् ॥ १०९

स्वगतप्रियकर्त्तृका यथा—

सीमन्तचारु दयितस्य बबन्ध वेणीं
राधा शिखण्डवलयैः स च मौलिमस्याः ।
अन्योन्यवेशपरिवर्त्तनकौशलेन
द्वाभ्यामलभ्यत विशेषरतिः प्रमोदः ॥ ११०

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।
विशेषो दयितालोके विलासः परिकल्प्यते ॥ १२५ का

यथा—

कैश्चिच्चामरपाणिभिः कतिपयैस्ताम्बूलपात्रीकरैः
कैश्चिच्चासनधारिभिः परिजनैर्धूतातपत्रैः परैः ।
संवीता मणियानतोऽवरुरुहुः श्रोणि निखातेक्षणा
योषिन्मौलिमणीवरा इव कुरुक्षेत्रं समेत्याङ्गनाः ॥ १११

इयं सखी श्रीकृष्ण इव सहजश्यामा ; तां वेशादिना कृष्णाकृतिमुपकल्प्य द्वेधाविभक्तं प्रमोदं कृष्णालिङ्गनसुखं सख्यालिङ्गनसुखञ्चोपलब्धवती ।

राधा श्रीकृष्णस्य सीमन्तं चारु यथा स्यात्तथा वेणीं बबन्ध । श्रीकृष्णोऽप्यस्या राधाया मस्तकभूषणचूड़ां शिखण्डपिच्छादिभिर्बबन्ध । राधयाऽत्मानं श्रीकृष्णकर्त्तृकौद्धत्यादिना रतिविशेषजन्यप्रमोदोऽलभ्यत, एवं श्रीकृष्णेनाप्यात्मानं राधां मत्वा राधिकाकर्त्तृकवाम्यादिना रतिविशेषजन्यप्रमोदोऽलभ्यत ।

योषितां मुकुटस्थमणिवरा इवाङ्गना श्रीकृष्णस्य महिष्यः सूर्योपरागे कुरुक्षेत्रमागत्य कृष्णे निक्षिप्तानीक्षणानि याभिरर्थाद्दूरादेव तं दृष्ट्वा मणिमययानतो रथात् । कथम्भूताः ? परिचारिकारूपपरिजनैर्व्याप्ताः । पात्री चन्द्रपात्रं, शिरसि धृतच्छत्रैः परैः ।

'प्रतिनव'मिति तु दुर्बलः प्रयोगः । 'श्यामो रस' इत्यत्र तु रसघने श्रीकृष्णे 'रस एव स' इत्यभेदप्रतीतिः । रमणीयतालक्षितलक्षणे माधुर्य्ये चेष्टाया अनुत्त्वयात्वनिर्द्देश एव इतरव्यावृत्तिकरः, स तु अर्वाचीनग्रन्थलक्षणे लक्ष्येषु च न स्फुरति । 'केचिदि'त्यरतिप्रकाशार्थमिदम् ।

यथा वा—

सख्यैकया मूर्ध्नि धृतांशुकाञ्चला संवीज्यमाना दलमालयाऽन्यया ।

अवेक्षमाणा दयितं विदूरतश्चिनोति मन्दं कुसुमानि राधिका ॥ ११२

केचित्तु—यानं गतिः, स्थानं स्थितिः, आसनमुपवेशः (M) । तन्मते यथा—

स्थितिर्मदभरालसा न गरिमाणमालम्बते

गतिः प्रकृतिमन्थरा त्वरत ईषदेव क्रमात् ।

सलीलमवलोकितं नमति वङ्कते शङ्कते

स्वभाव इव लज्जितः प्रियसमीपतो राधया ॥ ११३

'स्तोकाऽप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत्॥ [1]Sahityadarpana III. 138.

१३६ का

यथा—छिन्नाणि पाण्योर्मणिकङ्कणानि कृत्वा परित्यक्तसमस्तभूषा ।

एकं दधे वक्षसि नीलरत्नं तेनैव राधा नितरां विरेजे ॥ ११४

गर्वेण वस्तुनीष्टेऽपि बिब्बोकः स्यादनादरः ॥ १३७ का

यथा—सौरभ्यहानिर्वपुषोऽनुलेपनैः सौन्दर्य्यह्रासो मणिभूषणैरिति ।

अनादरा तेष्वपि तानि सख्याः प्रेमोपरोधेन बभार राधा ॥ ११५

यथा वा—कृष्णेन हर्षादुपढौकितानि निर्माय पुष्पाभरणानि यानि ।

उच्चैरभीष्टान्यपि तानि राधा नेच्छद्गभीरप्रणयस्मयेन ॥ ११६

अमर्ष-हास-वित्रास-शुष्करोदन-भर्त्सनैः ।

निषेधैश्च रतारम्भे किलकिञ्चितमिष्यते ॥ १३८ का

राधिकायाः स्वभावतोऽवस्थितिर्यौवनादिमदभरेणालस्ययुक्ता भवति, श्रीकृष्णादर्शने सति गुरुतां नालम्बते, किन्तु सम्भ्रमयुक्ता भवति। एवमवलोकनमपि स्वभावतः सलीलं तस्य दर्शने कदाचिन्नमति, कदाचित् वङ्कते, कदाचिच्छङ्कते।

वपुषो यः सहजगन्धस्तदपेक्षयाऽनुलेपनस्य गन्धो न्यूनः, एवं वपुषः सौन्दर्य्यापेक्षया भूषणस्य सौन्दर्य्यं न्यूनम्। देहे तत्तद्वस्तुनो दाने स्वाभाविकसुगन्धसौन्दर्य्ययोर्ह्रास एव स्यात्, अतस्तेषु तस्या अनादरः, तथापि सख्याः प्रेमोपरोधेन तानि बभार। अलङ्कारा-हीनामधारणे वयं दरिद्रा इति जना वक्ष्यन्ति, अतो लोकानुरोधेनैव सखीनामाग्रहो ज्ञेयः।

अराला भ्रूवल्ली स्मितसुमधुरा भर्त्सनगिरी
मृषा कम्पः शुष्कं रुदितमभिलाषेऽपि महति ।
निषेधो नेत्यस्याः करकमलरोधेन सकलं
हरेरासीदेतत् कुसुमधनुषोऽनुग्रह इव (N) ॥ ११७

तद्भावभुग्नमनसो वल्लभस्य कथाऽऽदिषु ।
मोट्टायितं समाख्यातं कर्णकण्डूयनादिकम् ॥ १३९ का

यथा—भङ्गुर्वाणविलोलकङ्कणभृतो वामस्य दोष्णः शनै-
रुत्कम्पेन कनिष्ठया विदधती कर्णस्य कण्डूयनम् ।
पुष्पेषोः पृतनेव सङ्गरजयश्रीसूचनं व्यातनो-
त्कण्टानादमियं कुरङ्गनयना दर्पेण कृष्णान्तिके ॥ ११८

जृम्भादि (N) यथा—
अन्योन्यग्रथिताङ्गुलीकिसलयामुन्नीय बाहुद्वयीं
जृम्भाऽऽरम्भपुरःसरं विदधती गात्रस्य संमोटनम् ।
मीलन्नेत्रमुरोजयोर्नखपदव्यादानदीनानना
ना ना नेति पुनर्नखक्षतधिया सा कृष्णपाणी दधे ॥ ११९

रमणार्थं श्रीकृष्णेन स्वाभिलाषे प्रकटीकृते सत्यमर्षहासादीनामेकस्मिन् समये मिलनमेव किलकिञ्चितमित्यर्थः। भ्रूवल्ली अराला कुटिलेत्यनेनामर्षः, स्वहस्ताभ्यां श्रीकृष्णस्य करकमलरोधने न नेति निषेधः। एतत् सर्वं श्रीकृष्णोपरि कन्दर्पस्यानुग्रहे कारणमिवाभूदित्यर्थः।

श्रीकृष्णस्य कथादर्शनादिषु जातेषु प्रादुर्भूतो यो भावस्तेन भुग्नं कन्दर्पस्यावेशेन व्याकुलं मनो यस्यास्तस्या राधायाः श्रीकृष्णेन सह सङ्गार्थं स्वाभियोगरूपं कर्णकण्डूयनादिकं मोट्टायितं समाख्यातम्। प्रातःकाले बाहुद्वयीमुन्नीय जृम्भाऽऽरम्भपुरःसरं गात्रस्य संमोटनं विदधती राधिका उरोजयो रात्रिसम्बन्धिनखक्षतस्य गात्रमोटनसमये व्यादानेन मुखप्रसारणेन यत् किञ्चिद्दुःखव्यञ्जकं दीनमाननं यस्यास्तथाभूता सती

(N) न करोमीत्यादि—एतच्च वैष्णवमतानुसारेण कामगन्धमुक्तस्यात्मसमर्पणसर्वस्वस्य प्रेम्णो महिमख्यापनाय। विव्वोकस्य द्वितीयोदाहरणमेवोपयोगि न प्रथमम् यतः स्रोक्तो-क्त्युक्त्याऽनुलेपनादीनामिष्टत्वं व्याहतमेव। कुसुमधनुषोऽनुग्रह इति—'आयुर्घृत'मितिवत् फललक्षणा। जृम्भाऽऽदीनां भावहावादितो भेद उद्भास्वराभिधानुभावप्रकरणे निरदेशि नीलमणिकृता यथा—'उद्भासते स्वधाम्नीति प्रोक्ता उद्भास्वरा बुधैः। नीव्युत्तरीयधम्मिल्ल-

यथा वा— संगोपाय्य पटाञ्चलेन तनुना निःसारिदन्तावली-
ज्योत्स्नाभिः स्नपितेन दक्षिणकराक्रष्टेन वक्त्राम्बुजम् ।
लीलोल्लासितकन्धरं मृदुकलैर्वामाङ्गुलीच्छोटिका-
निःस्वानैश्चलकङ्कणस्वनसखैः श्रीराधिकाऽजृम्भत ॥ १२०

यथा वा— अलसवलितमूर्द्धीकृत्य मूर्द्धोपकण्ठे
वलयितमिदमन्योन्येन संसक्तपाणि ।
त्रिकविवलन-[39]भङ्गीसङ्गि मोट्टायितायाः
परिधिरिव मुखेन्दोर्भाति दोर्द्वन्द्वमस्याः ॥ १२१

स्तनग्रहास्यपानादौ क्रियमाणे प्रियेण चेत् ।
बहिः क्रोधोऽन्तरप्रीतौ तदा कुट्टमितं विदुः ॥ १४० का

यथा—स्तनकनकघटीं पटीमुदस्य स्पृशति हरौ बहुभङ्गिभङ्गुरभ्रूः ।
इयमसरसवाणि पाणिरोधात् कृतकरुषा परुषा कषायिताऽसीत् ॥ १२२

गात्रमोटनसमये स्तनयोः शोभां दृष्ट्वा तत्स्पर्शे व्याकुलचित्तस्य कृष्णस्य पाणिद्वयं पुनर्नखक्षतं भविष्यतीति बुद्ध्या व्याकुला सा ना ना नेत्युक्त्वा। संगोपाय्येति—जृम्भावतीनां जृम्भाऽऽरम्भसमये स्वभाव एवायमिति ज्ञेयम्। लीलया किञ्चिदुच्चीकृता कन्धरा तत्र तद्यथा स्यात्तथाऽजृम्भत। जृम्भाकाले शब्दत्रयमाह—मृदुकलैर्यत्किञ्चित् कण्ठशब्दै-स्तथा वामहस्तस्याङ्गुलिद्वयकृतच्छोटिकाशब्दैश्च। कीदृशैः? चलकङ्कणेति—छोटिका-शब्दसमये वामहस्तस्थकङ्कणशब्दोऽपि जात इति ज्ञेयम्। मोट्टायितायाः गात्रमोटन-युक्ताया अस्या राधाया हस्तद्वयं मूर्द्धोपकण्ठे मस्तकोपरि आलस्ययुक्तं यथा स्यात्तथोच्चीकृत्य मुखचन्द्रस्य परिधिरिव चन्द्रनिकटवर्त्तिमण्डलमिव भाति। कण्ठस्य पूर्व्वभागस्त्रिकपदार्थस्तस्य या भ्रमणभङ्गी, तत्सङ्गि यथा स्यात्तथा। आलस्यत्यागसमये त्रिकयुक्तस्य मस्तकस्य भ्रमणं भवतीति ज्ञेयम्।

पटीं कञ्चलीम्। कुटिलभ्रूरियं राधिका असरसा कदक्षरा वाणी यत्र तथाभूतं यथा स्यात्तथा कषायिता दुःखिताऽसीत्। कथम्भूता? कृष्णकर्त्तृकपाणिरोधात् कृतक-रुषा कृत्रिमरोषेण परुषा कठोरा।

स्रंसनं गात्रमोटनम्। जृम्भा घ्राणस्य फुल्लत्वं निःश्वासाद्याश्च ते मताः॥ यद्यप्येते विशेषाः स्युर्मोट्टायितविलासयोः। शोभाविशेषपोषित्वात्तथाऽपि पृथगीरिताः॥' इति।

---

(39) 'विचलने'ति केवलं मुद्रितपुस्तकेऽनुपादेयः पाठः'।

'त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ।' Sahityadarpana III. 143.

भूषाणां स्वपदादन्यपदे न्यासस्तु विभ्रमः ॥ १४१ का

यथा—अधात् काञ्चीं कण्ठे, जघनभुवि हारं, चरणयोः
कृशाङ्गी केयूरे, भुजलतिकयोर्नूपुरयुगम् ।
किमङ्गैरन्योन्यं मधुमथनसङ्गोत्सवविधौ
प्रसादो व्यातेने प्रणयपिशुनः स्वस्वविभवैः (O) ॥ १२३

'सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ॥' S. Darpana III. 144 **१४२का**

यथा—प्रसूनतल्पोदरसङ्गदूनं नूनं वपुर्मे सखि ! नेति निद्राम् ।
इति स्मरायासविशीर्णचित्ता सखीधियाऽसौ हरिमालिलिङ्ग ॥ १२४

'मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः' ॥ S. Darpana III. 145. **१४३ का**

यथा—दूतीभिरात्मगुणगौरवसम्प्रयोगैः शक्यो न सङ्गमयितुञ्च कलावतीभिः ।
अभ्यर्थितोऽपि स मया परसद्म गन्तुं नापैति मे सखि ! गृहात् क्षणमप्यघारिः(40)॥
१२५

वक्तुं योग्येऽपि समये न वक्ति व्रीड़या तु यत् ।
तदेव विकृतं वाच्यम्— १४४ का

किमङ्गैरिति—श्रीकृष्णेन सह सङ्गोत्सवकर्मणि श्रीराधायाः कण्ठाद्यङ्गैः परस्परं हारादिरूपस्वस्वविभवैः करणैः किं प्रणयसूचकः प्रसादो व्यातेने ।

पुष्पशय्यासङ्गेनापि वपुर्दूनमित्यनेन पुष्पादप्यङ्गस्य सौकुमार्य्यमायातमिति ज्ञेयम् । रात्रिसम्बन्धिकन्दर्पक्रीड़ाजन्यायासेन विशीर्णचित्ताऽसावालस्यदूरीकरणार्थं सखीबुद्ध्या ।

श्रीराधिका ललितामाह—'आलि ! वैदग्ध्यादिमतीभिर्गोपीभिः कर्त्रीभिर्दूतीभिर्द्वार-भूताभिः सम्प्रयोगैरन्यद्वारा सम्यक् कथनैरपि करणैः कृष्णः सङ्गमयितुं न शक्यः, किं पुनः कृष्णेन सह तासां विलासवार्त्ताऽपि—अप्यर्थे चकारः ।

(O) प्रसादो व्यातेन इति—अत्रान्योन्यकृतचेष्टाकृत इव प्रतीयमानो व्यत्यस्तव्यञ्जिता-ऽङ्गानां परस्परप्रेमसूचिका चमत्कृतिः । यथैतद्‍नुरूपे रासलीलावर्णनप्रसङ्गायिता-नन्दवृन्दावनचम्पूपद्ये—'उत्तरीयमपि चान्तरीयतामन्तरीयमपि चोत्तरीयताम् । यच्चगाम किमभूत् परस्परं पूजनन्तदिव नूनमङ्गयोः ॥' त्वराकृतन्तटित्वन्तु लक्षणसर्वस्वभूतम् । लक्ष्ये तत्तु गुणीभूतम् । उत्सवकाले सर्वैरात्मनामुत्कृष्टवस्तून्येवोत्सृज्यन्ते, अतो राध-

(40) 'नापैति मङ्गवनतः कथमालि ! कृष्णः' इति (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु पाठः ।

यथा—संप्रार्थ्यमानाऽपि मयाऽनुवेलं न वक्तुमिष्टामपि वक्ति वाणीम् ।
रुषा ह्रिया वेति न वेद्मि सख्यो ! जानन्तु राधाहृदयं भवत्यः ॥१२६

—चेष्टा स्मरविकारजा ।

तपनं प्रियविच्छेदे— १४५ का

यथा—शीतप्रयोगैर्बहिरीह्यमानैरन्तर्गतो वर्द्धत एव दाहः ।
बहिर्विलेपैर्बहिरप्रकाशी प्रोज्जृम्भतेऽन्तः पुटपाकजोऽग्निः ॥ १२७

—प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

अप्रतीतवदापृच्छा प्रियाग्रे मौग्ध्यमेव तत् ॥ १४६ का

प्रियाग्र इत्युपलक्षणम् सख्या अग्रे च । यथा—
'हुँ (41) मातरन्तर्बहिरिति का तव' 'प्रिये ! त्वमेव प्रतिबिम्बिता मयि ।'
'अन्यैव' 'तत् किन्त्वव तुल्यमीहते' 'धूर्त्तेय'मित्याप भियं चलेक्षणा ॥ ११८
यथा वा—कयाऽत्ममूर्त्तिर्लिखिता नखेन वामस्तनार्द्धे तव पङ्कजाक्ष ! ॥
न माति न म्लायति दिव्यरूपां यामुद्वहन् हन्त न लज्जसे त्वम् ॥१२९

बहिरीह्यमानैः क्रियमाणैश्चन्दनलेपनादिशीतप्रयोगैरन्तर्गतः श्रीकृष्णविरहजन्य-कन्दर्पदाहो वर्द्धत एव। तत्र दृष्टान्तः- संपुटस्थपित्तलादिवस्तूनां द्रवीभावरूपपाकजनको वह्निरन्तरेवातिशयेन प्रकाशते। बहिर्विलेपैः—तत्रापि संपुटस्य दृढ़ीकरणार्थं, मृत्तिकाभिः पुनः पुनः क्रियमाणैरपि बहिर्विलेपैरिति ।

श्रीकृष्णेन सह कौतुकार्थं श्रीराधिका तमाह—हुं मातरिति । व्रजवासिनीनां विस्मय-दर्शने स्वभावोक्तिरियम् । हे कृष्ण ! तवान्तःकरणाद्बहिः का एति । श्रीकृष्ण आह—प्रिये इत्यादि । श्रीराधिकाऽह—नेयं मत्प्रतिबिम्बरूपा किन्त्वन्यैव । पुनः श्रीकृष्ण आह—यदि तव प्रतिबिम्बरूपा न भवति, तत् किं तव तुल्यं चेष्टते, त्वं यथा हस्तादिचालनं करोषि तथेयमपीति । पुनः श्रीराधिकाऽह—इयं धूर्त्ता स्वस्याः प्रतिबिम्बख्यापनायैव मत्तुल्यं चेष्टते इति ह्रीमभियमाप ।

रसोत्सवेऽङ्गनो योग्याभरणोत्सर्गः सङ्गत एव, अलङ्कार्याणामङ्गानामलङ्कारान्तरस्वीकारश्च दुर्वार इत्यस्थानन्यासप्रयासः सुगमः । विकृतमिति—विहृतमिति मुद्रिते भरतीये संज्ञा । श्रीमद्रूपगोस्वामिचरणैस्तु एतत्प्रतियोगिकानामालापोदानां वचनारम्भकानामनुभावानां स्फुटमुद्देशो व्यधायि । नात्र तेषां तथा विस्तारः ।

---

(41) 'हुं मात'रिति पाठः (क) (घ) पुस्तकयोः ।

सखीं प्रति यथा—

वनं निधुवनं नाम क्व नाम सखि ! वर्त्तते ।
यदर्थं तव कर्णोऽयमुन्मना दुर्मनायते ॥ १३०

अर्द्धार्द्धभूषारचना गात्रे विष्वग्विलोकनम् ।
रहसीषत्कथारम्भो विक्षेपः स्यात् प्रियागमे ॥ १४७ का

आदर्शेऽनुचरीकराञ्चलगते संवीक्षमाणा मुखं
छेकाभिः क्रियमाणमण्डनविधौ राधा सखीभिर्मिथः ।
उत्थायार्द्धविभूषितेव परितो व्यापारयन्ती दृशं
दृष्ट्वा दैवत आगतं प्रियमथो सम्पूर्णभूषाऽभवत् ॥ १३१

कुतूहलं रम्यवस्तुसमालोके विलोलता ॥ १४८ का

यथा—घटाम्बुसिक्तां निजहस्तरोपितां श्रुत्वा लतां पुष्पवतीं सखीमुखात् ।
उद्यानसीम्नि त्वरयाऽभिगामिनीं ददर्श राधां पथि नन्दनन्दनः ॥ १३२

हसितं स्याद्वृथा हासो नवयौवनगर्वजः ॥ १४९ का

यथा—आपृष्टहेतु शिरसः प्रपथैः सखीभिराकस्मिकं स्मितमरोचत राधिकायाः ।
अन्तःप्रफुल्लदनुरागलताप्रकाण्डादेकं प्रसूनमिव किं बहिरुन्मिमील ॥ १३३

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं स्याद्भयोदयः ॥ १५० का

यथा—मुखमनु निपतन्तं वारयन्ती द्विरेफं
भयचकितचलाक्षी न्यङ्मुखीयं करेण ।

निधुवनशब्दः स्त्रीपुरुषयोः कामक्रीड़ावाची । स्वयमवगत्याऽपि कौतुकार्थं श्रीराधिकाऽऽह—हे सखि ! अस्माभिस्तु वृन्दावनादिकं ज्ञायते, किन्तु निधुवनसंज्ञकं वनं वर्त्तते कुत्र यदर्थं 'निधुवनमहं कदा प्राप्स्यामी'त्युत्कण्ठया निधुवनप्राप्त्यर्थम् ।

आदर्श इति । भूषाफलेन श्रीकृष्णकर्त्तृकदर्शनेनैव भूषायाः पूर्णत्वं जातमिति भावः ।

श्रीराधाया यौवनजन्यगर्वोत्थमाकस्मिकं हास्यं दृष्ट्वा सख्यः पप्रच्छुरित्याह—आपृष्टेति । सखीभिः कर्त्रीभिः शिरसः प्रपथैराऽपृष्टो हेतुर्यस्य तत् स्मितमरोचत । अत्रोत्प्रेक्षामाह—अन्तरिति । अन्तः प्रफुलन्ती याऽनुरागलता तस्या देहादेकं प्रसूनमिव ।

मुखमनु मुखे पतन्तं भ्रमरमियमधोमुखी सती करेण वारयन्ती पश्चान्मुखं विहाय करे पतन्तमालक्ष्य तेन भ्रमरेणाभिभूतं तमपि करमपि सङ्कुचितभ्रूः सा धुनीते कम्पयति । तत्रोत्प्रेक्षामाह—स च करः कङ्कणानां झङ्कृतैः करणै रुषमभिनिन्ये रोषाभिनयं

तमपि तदभिभूतं कूणितभ्रूर्हुनीते
स च त्वमभिनिन्ये भङ्गतैः कङ्कणीनाम् ॥ १३४

यथा वा—सललितमुपनीतां पृष्ठतो वाममंसं
चलदसितभुजङ्गीभङ्गिमालोक्य वेणीम्।
'हु'मिति कनकशङ्कापङ्किलत्रासमेषा
दयितमुपजुगूहे द्रोहिणं कालियस्य ॥ १३५

विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरिष्यते ॥ १५१ का

यथा—अपि सह विहरन्त्या कृष्णमुल्लङ्घ्य रम्ये
सुरभिणि कुसुमेऽहंपूर्विकाकौतुकेन।
अनियतगतिभङ्ग्या पार्श्वसंघट्टनेन
स्तनहतिपरिभूतो राधयाऽसौ व्यधायि ॥ १३६

प्रत्येकं सप्तविंशत्या योगेऽष्टाविंशतिस्त्वमी।
रसवाणर्षि-(७५६) संख्यातास्ते पुनः सेङ्गिता यदि।
पञ्चेन्द्रियविन्दु-(१५१२)-संख्याः स्युरन्योन्यगुणिता ननु॥१५२ का

तेऽन्योन्यगुणिता अलङ्कारा वक्ष्यमाणैरिङ्गितैः सहिता यदि भवन्ति। ग्रन्थगौरवभयान्नोदाह्रियन्ते। न च वक्तव्यं 'निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिये'ति (१२४ का) भावस्य तथाविधत्वात् कथं हावादिसाङ्कर्यम्? यतः कन्यानामेव तथाक्रमः (P)—परोढामध्याऽदीनां श्रीकृष्णं प्रति प्राङ् निर्विकारात्मके चित्ते यदैव भाव उत्पन्नस्तदेव हावादिसाङ्कर्यमपि।

चकारेत्यर्थः। सललितं यथास्यात्तथोपनीतां प्राप्तामालोक्यैषा कृत्रिमाशङ्काव्याप्तत्रासं यथा स्यात्तथा सर्पजन्यभयनिवर्त्तकं श्रीकृष्णमालिलिङ्ग।

येऽष्टाविंशत्यलङ्कारा उक्तास्तेषां प्रत्येकं सप्तविंशत्याऽलङ्कारैः सह योगेऽमी त्वन्योन्यगुणिता अलङ्कारा रसवाणर्षिसंख्यकाः स्युः। यथा भावे भावरहितानां हावादीनां सप्तविंशतेर्योगः, तथा च हावे हावरहितानामिति (P), स्वस्मिन् स्वस्य योगाभावात् 'सप्तविंशत्ये'त्युक्तम्। तेऽलङ्काराः केवलाः, एवमिङ्गितसहिता यदि भवन्ति, तदा पञ्चेन्द्रियविन्दुसंख्यका भवन्ति।

ननु वयःसन्धौ भावस्योदाहरणं दत्तं, तदपेक्षयाऽधिकवयस्के हावस्योदाहरणमेव,

---

(P) अत्र सङ्ख्याऽऽनयनवैशिष्ट्यं कारणमुपरिदर्शितायां टीकायां प्रागुल्लिखिते तृतीय-किरणस्थध्वनिसंख्यानप्रस्तावे मौक्तिकावल्याच स्फुटं दर्शितम्। कमलदलानां व्यतिभेद-

तथाहि—व्यरचि न यदपेक्षा पत्रिकादूतिकादे-

रतनि न च (42) विचारो यत्त्वया सार्द्धमन्यैः ।

हृदय ! यदनुरक्तं माधवे युक्तमेतत्

किमिति (42) युगपदाप्नोत् सर्वशौर्य्यं मनोभूः ॥ १३७

अत्र भावहावहेलाऽदीनां साङ्कर्य्यमनया दिशोक्तप्रकारं ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते ।

अथ कानि तानीङ्गितानि यैरेषां द्वैविध्यमङ्गीकृतम्—इति त्रिविधाण्यीङ्गितानि दर्शयन्नाह—

मुग्धामध्याप्रगल्भानां त्रिविधानीङ्गितान्यपि ॥ १५३ का

मुग्धाऽदीनां त्रैविध्ये इङ्गितानामपि त्रैविध्यं, न तु प्रत्येकम् । तत्र मुग्धाकन्ययोरेकरूपाणि । तथाहि—

दृष्टा तनोति मन्दाक्षं सम्मुखं नैव वीक्षते ।

प्रच्छन्नं तत्प्रतिकृतिं चित्रादौ स्पृहयेक्षते ॥

बहुधा पृच्छ्यमानाऽपि रमणेन न जल्पति ।

तत्कथायां श्रुतौ दत्ते नेत्रे त्वन्यत्र यच्छति ॥ १५४ का

तदपेक्षयाऽधिकवयस्त्वे हेलायाः, एवं क्रमेण भिन्नभिन्नकाले प्रादुर्भूतानां भावानां कथं साङ्कर्य्यं सम्भवेदित्याह—न चेति । तत्र समाधानमाह—यत इति ।

तथाहीति । माधवे यत्त्वयाऽनुरक्तम्—एतत् सर्वं युक्तमेव, किन्तु युगपदेकस्मिन् काले मनोभूः कन्दर्पो भावहावादिसर्वशौर्य्यमाप्नोत् व्यक्तं चकारेत्याश्चर्य्यम् ।

मुग्धादीनामिति—मुग्धाया इङ्गितानि भिन्नानि, तथा मध्याया इङ्गितानि भिन्नानि, एवं क्रमेणेङ्गितानि त्रिविधानि । न तु प्रत्येकमिति—एकस्या मुग्धायाः सर्वाण्यीङ्गितानि, तथैकस्या मध्यायाः सर्वाण्यीङ्गितानीत्येवंक्रमेण न तु त्रिविधानीत्यर्थः ।

श्रीकृष्णेन दृष्टा मुग्धा मन्दाक्षं लज्जां तनोति ।

तुलामधिरोहतु खल्वलङ्कारेषु एकत्रावस्थितिरूपकसाङ्कर्यसम्भावना न दूरापास्ता—नापि कन्यानामत्र संख्यानप्रसङ्गे वर्जनमिष्टमिति युक्तम् वयोभेदकृतप्रकृतिविकृतेरसार्वत्रिकत्वात्, श्रीकृष्णलीलासु मध्याप्रगल्भानामिव मुग्धानामप्यधिकारदर्शनात् ।

---

(42) अत्र द्वितीय चरणे 'न तु विचारो यदि'त्याद्यन्यः पाठो मुद्रितपुस्तके । चतुर्थे चरणे 'किमिह युगपदि'त्यादि पाठः (ग) पुस्तके ।

दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

अन्यैः संप्रतिपादितां प्रियकथामन्यत्र दत्तेक्षणा
स्निग्धाऽकर्णयति प्ररूढ़पुलकान्यङ्गानि गोपायति ।
पश्यन्ती पटचित्रितं प्रियवपुर्दृष्ट्वा जनैर्लज्जते
निर्बीजः कुत आविरेति सुदृशः कृष्णानुरागाङ्कुरः ॥ १२८

अत्र भाव एव हावहेलाभ्यां शवलोभूयेङ्गितेन सह संसृष्ट इत्ययं सेङ्गितोऽलङ्कारसङ्करः । एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः ।

अथ मध्येङ्गितानि—

अकाण्डे नीविधम्मिल्लमोचसंयमनक्रियाः ।
अलकोल्लासनमिषाङ्गुलामूलप्रदर्शनम् ॥
सखीभिः सह संवादो निर्हेतुर्मधुराक्षरः ।
परस्परं परीहासो मन्दमन्दः प्रियान्तिके (Q) ॥ १५५का

यथा—उल्लास्य नीवी पुनराबबन्धे निर्मोच्य वेणी पुनराजुगुम्फे ।
शनैरकाण्डे ललितं जजृम्भे कयाऽपि कृष्णं पुरतो निरीक्ष्य ॥ १२९

अत्रापि हावोऽलङ्कारः शोभया शवलीभूयेङ्गितेन संसृष्टः । प्रगल्भेङ्गितानि यथा –

चुम्बति लीलाकमलं परिरभते प्रियसखीमपि च ।
मुकुरे निजमुखकमलं निरीक्ष्य तिलकं करोति कृष्णाग्रे ॥१५७का

अन्यैः कथ्यमानां (43) श्रीकृष्णकथामन्यत्र दत्तेक्षणा साऽकर्णयति शृणोति। अस्यां श्रीकृष्णानुरागाङ्कुरो वीजं विनैव कुतः सकाशादाविरेति आविर्बभूव।

अकाण्डेऽनवसरे मोचनबन्धनादेः कारणं विनैवेत्यर्थः कयाऽपि व्रजकुमार्या उल्लास्य मध्यदेशात् किञ्चिदुत्थाप्य नीवी पुनराबबन्धे ।

(Q) एषां केषामप्यनुभावमध्येऽन्यत्र परिगणनमित्युक्तमेव प्राक्। एतान्यन्यानि च साधारणानीङ्गितानि सकलनायिकानामनुरागलक्षणे 'चिराय सविधे स्थान'मित्यादिना दर्पणकृता सूचितानि। परं तत्र भेदमूलत्वेनेत्थं कारिकान्ते दर्शितम् 'एतेष्वधिकलज्जानि लक्षणानि नवस्त्रियाः। मध्यव्रीड़ानि मध्याया' इत्यादिना। शाकुन्तल-मालतीमाधवादिदृश्य-

(43) 'कथिता'मिति (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु पाठः।

यथा—बाहुं दक्षिणमालिकण्ठवलये (44) विन्यस्य लीलाऽलसं
वामेनैव करेण केलिकमलं घ्राणच्छलाचुम्बति।
अस्यन्ती निपतन्तमास्यकमले भृङ्गं शिरःकम्पनैः
कृष्णाग्रे कुसुमेषुविभ्रमभरैः भ्रान्तेव काचिद्बभौ॥ १४०

अत्र विलास एवालङ्कारो मदेनालङ्कारेण शबलीभूयेङ्गितेन संसृष्टः। सङ्गीतादिकौशलमप्यासां विलास एव पर्य्यवस्यति(Q), तेन पृथङ् न दर्शितम्। आदिशब्दात् कलाकौशलमपि यथा—

अन्तर्मोदमदेन काकलिकया वर्णैरनाविष्कृतैः
सद्ग्रामस्वरमूर्च्छनाश्रुतिपरिष्कारेण कण्ठस्पृशा।
गायन्ती ललितं तथैव ललितादत्तश्रुतिः श्यामया
प्रत्येकं निहितैः करे कुरवकै राधा स्रजं सृज्यते॥ १४१

अज्ञावत्कर्तृकात् सृजो यक्चिणौ, कर्त्तरि यक्(Q)।

मुखकमले पतन्तं भ्रमरं शिरःकम्पनैः करयैरस्यन्ती क्षिपन्ती काचिद्बभौ। कन्दर्पस्य विलासभरैः भ्रान्तेव। यथा कश्चित् भ्रान्तो जनोऽन्यस्य स्कन्धमवलम्बते कदाचिद्दुःसहेन भरेण शिरःकम्पनं करोति च तद्वदित्यर्थः।

अन्तरानन्दामोदेन सद्ग्रामादीनां परिष्कारेण कण्ठस्पृशा काकलिकया मधुरास्फुटध्वनिना एवमनाविष्कृतैर्वर्णैः स्पष्टमनुच्चारितैः करणैर्ललितं यथा स्यात्तथा गायन्ती राधा श्यामया निहितैः कुरवकैर्भिण्टपुष्पैः स्रजं सृज्यते, कर्त्तरि यक्। 'काकलिकये'ति 'अनाविष्कृतै'रिति पदाभ्यामेतद्गानं निकटवर्त्तिसखीनामेव कर्णग्राह्यं नान्येषामिति ज्ञेयम्। कथम्भूता? गानेन साहाय्यार्थं ललितया दत्ता श्रुतिर्यस्यै सा। अष्टदश श्रुतयस्तु कफवातपित्तवतां प्राकृतानां कण्ठेषु न स्फुरन्ति, किन्तु तद्रहितानां गोपीनामिति बोध्यम्।

काव्येषु भूयसामेषां विलासः। वाचिकाङ्गिकचाक्षुषैरेवमादिभिरभियोगैः नायिकाः स्वाकूतमुदाहरन्ति, नीलमणौ विस्तरतस्तेषां मानमपि। कलाकौशलमध्ये आलेख्यनिर्म्माणं सङ्गीतललितञ्च काव्यालङ्कारग्रन्थेषु च समं प्रथितमेव। 'कुरवक' इति पाठः, 'कुरवकाः स्तवकारणतां ययु'रिति माघपद्यप्रामाण्यमत्र। पाणिनि-कलापपरिशिष्टादिमते न यक्, अपि तु श्यनेवात्र विकरणस्थानीयः—तथा च वार्त्तिके 'सृजियुजोः श्यन्!' 'सृजः श्रद्धोपपन्ने कर्त्तर्येवेति वाच्यम्'।

---

(44) 'कण्ठकुहरे विन्यस्ये'ति पाठः (ग) (घ) पुस्तकयोः। 'दक्षिणमाकनिष्ठवलय' इत्यनवधानतादुष्टः पाठः (क) पुस्तके। अन्यत्रोदाहृत एवास्मिन् श्लोके (अस्यैव किरणस्यान्तिमे भागे) 'दक्षिणमालिकण्ठवलय' इत्येवं पाठः।

अथासां सखीभेदाः । तत्र सखीलक्षणम्—

निरुपाधिप्रीतिपरा सदृशी सुखदुःखयोः ।

वयस्यभावादन्योन्यं हृदयज्ञा सखी भवेत् ॥ १५७ का

यथा—'पतत्यस्ते सास्त्र'मित्यादि (३य किरणे ३२ श्लोके) ।

छायेव याऽनुसरति सैव प्रियसखी स्मृता । १५७ (क) का

यथा—क्वचिदग्रे क्वचित् पश्चात् क्वचित् पार्श्वपदान्तयोः ।
सूर्य्यानुरोधात् छायेव सा राधामनुवर्त्तते ॥ १४२

सुरसे नर्म्मणि रता सैव नर्मसखी भवेत् ॥ १५८ का

यथा— वृथाऽकथा यावकमङ्घ्रिपङ्कजे स्व एव रागोऽस्य दृशां रसायनः (R) ।
किन्त्वेक एवास्ति गुणोऽस्य राधिके ! यः केशवस्यापि च केशरञ्जनः ॥ १४२

(45) न सङ्कोचं यया याति कान्तेन शयितोत्थिता ।

आत्मनो मूर्त्तिरन्येव प्रियनर्मसखी तु सा ॥ १५९

यथा—अन्योन्यग्रथिताङ्गुली किसलयौ विन्यस्य सख्यंसयो-
र्बाहू गात्रविमोटनं विदधती कृत्वा स्तनाग्रे स्तनौ ।
यत् कृष्णस्य जये समर्जितवती पौष्पायुधे सङ्गरे
तत् सौभाग्यधनं न्यधादिव मुखी स्वाङ्गात्तदङ्गेष्विव ॥ १४३

यथा जनस्याग्रे सूर्य्यश्चेत्तदा छाया पृष्ठदेशे तिष्ठति, सूर्य्यः पृष्ठदेशे वर्त्तते चेत्तदा छाया सम्मुखे तिष्ठति कदापि न त्यजति तथेत्यर्थः । हे राधे ! त्वमङ्घ्रिकमले यावकं वृथाऽकथाः यतोऽस्याङ्घ्रेः स्वतःसिद्धो रागः । किन्त्वस्य यावकस्य समयविशेषे गुणः— श्रीकृष्णस्यापि केशं रञ्जयिष्यति ।

कान्तेन सह सुप्ता पश्चादुत्थिता कान्तस्याग्रे निर्वस्त्रमङ्गं दृष्टवत्या यया करणभूतया यूथेश्वरीसख्या सङ्कोचं न प्राप्नोति सा प्रियनर्म्मसख्यात्मनो द्वितीया मूर्त्तिः ।

रात्रिसम्बन्धिविलासोत्थश्रमेण जातस्यालस्यस्य दूरीकरणार्थं सख्याः स्कन्धदेशे बाहु विन्यस्य कन्दर्पयुद्धे श्रीकृष्णपराजये यत् सौभाग्यमर्जितं तदेव सौभाग्यं धनं स्वाङ्गात् सकाशात् सख्या अङ्गेषु न्यधादिव ।

(R.) केशरञ्जन इति—अत्राद्यायेशाभासम्पादनदानभूतस्य यावकस्य न पुनरलङ्कारोपत्वं ग्राह्यम्, अपि तु 'देहि पदपल्लवमुदार'मिति नयेन श्रीकृष्णशिरोधार्य्यतयाऽत्युत्कृष्टकेशराग-

45) इतः प्राक् कारिकाऽग्रभागे 'कान्तेन शयनेनापि यत्समचं भयं न हि'। इत्यधिकोऽंशः क्वचिद्दृश्यते ।

एता अपि चतुर्विधाः सख्यो नायिकागुणैरन्यूना एव । विशेषतस्तु—

दूतीभावः समये परिजनभावस्तु वेशभूषाऽऽदौ ।
उपदेष्टृता च माने तस्मिन् गाढ़े तु गर्हकत्वञ्च (R) ॥१६०का

तासामिति भावः । दूतीभावस्तु त्रिधा । लक्षणन्तु प्रागुक्तसमानमेव (R) । तत्र निसृष्टार्था यथा 'उच्छून स्तनिते'त्यादौ (३य किरणे ३८ श्लोके) । मितार्था यथा—'ताम्बूलमालेऽ'त्यादौ (५म किरणे ८५ श्लोके) । सन्देशहारिका यथा—

त्वदुक्तमुक्तं सखि ! कृष्णसन्निधौ तदुक्तमेतच्च निवेदयामि ते ।
'प्रसादनेनालमनेन निग्रहोऽप्यनुग्रहोऽयं मम यः कृतस्त्वया' ॥ १४५

परिजनभावो यथा—'आदर्शेऽनुचरी'त्यादि (५म किरणे १२१श्लोके) । मानोपदेष्टृता यथा—'सख्याः शिक्षितपाठितानी'त्यादि (५म किरणे ६७ श्लोके) । तस्मिन् गाढ़े गर्हकत्वं यथा—'कति न पतितं पादोपान्त' इत्यादौ (४र्थकिरणे १० श्लोके) । 'अस्माभिः सह चाटुकादि'त्यादौ वा (५म किरणे ८४ श्लोके) । उक्त आलम्बनविभावः ।

उद्दीपनविभावो (R) यथा—

वृन्दावनं षड़ृतवः सह वर्त्तमानाः
कुञ्जा मणीन्द्रगृहतोऽपि मनोविनोदाः ।
कर्पूरभांसि यमुनापुलिनानि हंस-
कारण्डवादिकलितं नलिनीवनञ्च ॥

मानभङ्गार्थं प्रणत्यादिनाऽनुनयन्तं श्रीकृष्णं तिरस्कृत्य विमुखी बभूव, पश्चात् श्रीकृष्णे गते 'दुर्बुद्धिरहं किमकरवम्, व्रजराजनन्दनो मया तिरस्कृत' इति पश्चात्तापवती काचित् श्रीकृष्णं प्रसादयितुं सन्देशहारिणीं दूतीं श्रीकृष्णनिकटे प्रेषयामास इत्याह—त्वदुक्तमिति । श्रीकृष्णस्योक्तिमेवाह—अनेन मम प्रसादनेनालं, तया कृतो यो निग्रहः स ममानुग्रह एव, स्वस्य प्रीतिमज्जन एव निग्रहेणानुग्रहं करोति, अन्यथा मयि तस्या औदासीन्यमेवस्यात् ।

कर्पूरतोऽपि दीप्तिमन्ति यमुनापुलिनानि । दिशो हृद्याः, 'अपि'कारात्तेषां शब्दा अपि हृद्या इत्यर्थः ।

सम्पादनेन वाऽपाततश्चारितार्थ्यम् । 'नखरञ्जन पदस्येव ('नरुण' इति यस्य गौड़ीया भाषा) 'केशरञ्जन'पदस्यापि योगरूढ़िताऽपि सूचिता । सखीनामेषामपि नायिकाभेदानामिव प्रखर-मध्यमृदुत्वेन, नित्यानित्यादित्वकल्पनया च विभागविस्तर इतरत्र लक्ष्यः । वैष्णवागममतेन

चन्द्रश्च चन्दनमरुच्च मनोहराणि
गोवर्द्धनादिगिरिकन्दरमन्दिराणि ।
रोलम्बकोकिलमयूरनिनादमिश्रै-
र्नानाविहङ्गविरुतैर्हरितोऽपि हृद्याः ॥ १६१ का

तत्र षण्णामृतूनामेकत्रवर्त्तिता यथा—

शिरीषेणासक्ता स्थलकमलिनी, कुन्दलतिका
रता लोध्रे, नीपः स्वयमनुसृतो माधविकया ।
अहो वृन्दाऽरण्ये विटपिमिथुनानां विहसतां
किमीदृग् दाम्पत्यं स्फुरति रचिते कुञ्जभवने (R) ॥ १४६

एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः । अथानुभावाः—

स्थायिभावस्य कार्य्याणि कटाक्षादीनि यानि तु ।
अनुभावास्तानि बोध्या न संख्या तेषु वर्त्तते ॥

ग्रीष्मे शिरीषः प्रफुल्लो भवति, स्थलकमलिनी तु शरदि, एवं सति पुष्पवता शिरीषरूपपुरुषेण सहासक्ता पुष्पवती स्थलकमलिनी। एवं हेमन्ते प्रफुल्ले लोध्रे शिशिरप्रफुल्ला कुन्दलता रता। प्रावृषि प्रफुल्लो नीपः स्वयं वसन्ते प्रफुल्लया माधविकयाऽनुसृतः। तथा सति वृन्दावने षण्णामृतूणामेकत्रत्र एवावस्थितिरिति ज्ञेयम्।

तानि कटाक्षादीन्यनुभावा बोध्याः तेषु कटाक्षादिषु संख्या नास्ति, अतोऽलङ्कारादिवत्तेषां संख्या न ज्ञातव्यर्थः। काले समयविशेषे केचनालङ्कारा अनुभावतां प्राप्नुवन्ति, तथा तान्यलङ्कारसहितानीङ्गितानाप्यनुभावतां प्राप्नुवन्ति।

सखीभ्य एव प्रेमलीलाविहाराणां विस्तारो जायते,ताः खलु नीलमणिकृतो भाषायां 'विस्रम्भरत्नपेट्यः'। अतस्तासां सान्निध्यं शैत्यं परिजनत्वञ्च नासिद्धम्। वैष्णवपदावल्यामितरत्राप्यमरुशतकार्यासप्तशती गाहासत्तसई-वज्जादि-काव्येषु चैषां भावानां प्राचुर्य्यं परिदृश्यते। प्रागुक्तसमानमेवेति—दूतलक्षणे 'दूत्यस्य यथोदाहरिष्यन्ते' इति मूलप्रतीकमत्र विनिगमकम्। तद्यथाऽलम्बनविभावः श्रीकृष्णः 'सर्वनायकघटाकिरीटगः' तथा नित्यलीलामयस्य तस्य निरवधिदेशकालाद्यतिव्यन्तत्वं रसदृष्टेः परिपन्थि—अतएव निरवधौ काले लीलाप्रपञ्चः, देशोऽपि सदैव ऋतुषट्कोल्लासविलासवान् मधुरवृन्दावनाख्यः। विटपिमिथुनानां दाम्पत्यकल्पने कविकर्णपूरप्रतिभा 'तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य चेति रमणीयमाघकविपद्यमुपजीव्यत्वेन कल्पयतीति सुवचमनुमानम्। शाब्दिकानां क्रकच इव—गौड़भाषायामपि वैष्णवपदकदम्बकेऽस्य भावस्यानुरूप्यं प्रचुरमुपलभ्यते।

अलङ्काराश्च ये प्रोक्तास्तेषां मध्ये च केचन ।

कालेऽनुभावतां यान्ति तथा तानीङ्गितानि च ।॥ १६२ का

तत्र कटाक्षो यथा—

तस्याख्त्रपाभयविषाददविवेकधैर्य्यदैन्याभिलाषभरकोरकितः कटाक्षः ।

उन्मादमोहमददाहविसर्पशूलतृष्णाऽन्वितो ज्वर इवात्मनि मे प्रविष्टः ॥ १४७

कृष्णोक्तिः । यथा वा—

तव शशिमुखि राधे ! दक्षिणादक्षिणाभ्यां श्रवणपथमुपात्तः प्रेङ्खयाऽयं कटाक्षः

निभृतरभसवेगारोपितः शाङ्खिकानां क्रकच इव ममोच्चैः कृन्तन्ति स्वान्तशङ्खम् ॥ (R) १४८

एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः ।

सात्विका अपि येऽन्येऽष्टौ तेऽपि यान्त्यनुभावताम् ॥१६३का

ते यथा—

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदश्च वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः (S) ॥१६४का

उदाहरणम्—स्विन्ना गद्गदभाषिणी पुलकिता स्तब्धा स्फुरद्वेपथुः

साश्रुर्म्लानरुचिर्यदद्य जलदालोकेऽभवन्नाविनी ।

तन्मन्ये स्फुटमिन्द्रनीलमहसः कस्यापि लीलानिधे-

र्वृन्दाऽरण्यविलासिनो दुरतिभरैरेषा पराभूयत ॥ १४९

श्रीकृष्णः सुबलं प्रत्याह—राधायास्त्रपाभयादिरूपकलिकाभिः कोरकितः कटाक्षरूपः पुष्पगुच्छो मम हृदि प्रविष्टः। तत्र दृष्टान्तः—उन्मादेति। विसर्पशूलौ व्याधिविशेषौ, तृष्णा सान्निपातिकी। तैरन्वितो ज्वरो यथा हृदि प्रविष्टः सन् दहति तद्वदित्यर्थः।

हे राधे! तव दक्षिणवामनेत्राभ्यां जातः कटाक्षः प्रेङ्खया गत्या कर्णस्वरूपं पन्थानं प्राप्तः सन् मम मनोरूपं शङ्खं कृन्तति छिनत्ति। तत्र दृष्टान्तः—निभृत एकान्ते हर्षाणां वेगेनारोपितस्वच्छलीकृतः 'शाँखारी'ति प्रसिद्धानां 'करात्' इति प्रसिद्धः क्रकच इव। अन्यक्रकच आगमनसमय एव कृन्तति, शाङ्खिकानां क्रकचस्तु गमनागमनोभय एव कृन्ततीति विशेषो ज्ञेयः।

'स्विन्ने'त्यादिना प्रस्वेदादिसात्त्विकविशिष्टाऽभवत्, 'म्लानरुचि'रित्यनेन वैवर्ण्यम्।

अथ व्यभिचारिणः—

निर्वेदग्लानिशङ्काश्च मदासूयाश्रमा अथ।
आलस्यदैन्यचिन्ताश्च मोहः स्मृतिधृती अपि॥
व्रीड़ा चपलता हर्ष आवेगजड़ते तथा।
विषादौत्सुक्यगर्वाश्च निद्राऽपस्मार एव च॥
विमर्षसुप्तामर्षाश्चाप्यवहित्थोग्रतेत्यपि।
उन्मादव्याधिमतयो वितर्कमरणे पुनः।
त्रासश्चेति त्रयस्त्रिंशदुच्यन्ते व्यभिचारिणः (S) ॥१६५ का

अथैषां लक्षणम्—

स्वजुगुप्सा तु निर्वेदो, ग्लानिर्विकृतिराकृतेः।
अनिष्टाशङ्कनं शङ्का, मदो मध्वादिमत्तता॥
दोषदृष्टिरसूया स्यादव्यायामक्लान्तता श्रमः।
शक्तौ च कर्मवैमुख्यमालस्यं, दैन्यमात्मनि॥

मधुजन्या मत्तता मदः—आदिशब्देन यौवनादिरपि। विचित्तता चित्तवृत्तिशून्यता मोहः। त्वरया मदस्वराजन्यमत्तताऽवेग इत्यर्थः। उदाहरणे व्यक्तीभविष्यति। तत्त्वज्ञानो-

(S) एवमपि कारिकाप्रकारो भरतीये। अन्ये तु जृम्भासहिता नवैते इति कथयन्ति। तत्र जृम्भाया अन्यत्रान्तर्भक्तिरत्र दर्शिता। न च वस्तुतः सात्त्विकानामेव बहिर्विकारमयत्वमपि तु सर्वेषामनुभावानाम्—तथापि, सात्त्विकानां सर्वजनसुबोध्यत्वमिति तेषां पृथक्त्वेन निर्द्धारणम्। एवमपि समाधानप्रकारो भरतीये। 'किमन्ये भावाः सत्त्वेननाभिनीयन्ते येनैते सात्त्विका उच्यन्ते' इति पूर्वपक्षरूपेण, उत्तरपक्षरूपेणाह रसाम्बतसिन्धौ रूपगोस्वामिपादाः—'अनुभावास्तु चित्तस्थभावानामनुबोधकाः। ते बहिर्विक्रियाप्राया' इति। आधुनिका मनस्तत्त्वविदोऽप्येवं मन्यन्ते। (Cf. Spencer's *Principles of Psychology* :—'Every feeling has for its primary concomitant a diffused nervous discharge which excites the muscles at large, including those that move the vocal organs in a degree proportional to the strength of the feeling). वस्तुतस्तु निखिलमेव रसतत्त्वनिष्कर्षणमालङ्कारिकग्रन्थेषूपलभ्यमानमाधुनिकानामेतद्विषयकप्रामाणिकसत्यसत्ताकचाप्रशैलीमधिरोहति। धूमायित-ज्वलित-दीप्तोद्दीप्तादिपृथक्लक्ष्यतयैषां

अयोग्यबुद्धि, श्चिन्ता तु किं भावीति विचिन्तनम्।
विचित्तता तु मोहः स्यात्, स्मृतिः प्राग्वृत्तचिन्तनम् ॥
धैर्य्यं धृति,स्त्रपा व्रीड़ा, लौल्यं चपलता मता।
हर्षश्चित्तस्य विस्फार, आवेगस्त्वरया मदः।
निष्पन्दत्वन्तु जड़ता, विषादस्तु विषस्सता ॥
उत्कण्ठैवौत्सुक्यमाहु, र्गर्वोऽहङ्कार एव हि।
निद्रा निद्रैव, स्खलनं फेननिष्ठीवपूर्वकम् ॥
अपस्मारः, परामर्षौ विमर्षौ, निद्रया विना।
स्वप्नस्तु सुप्तिरित्याहु,रमर्षः कोप एव च ॥
अवहित्थाऽकारगुप्ति,रुग्रता तीव्रतैव हि।
अनवस्थितचित्तत्वमुन्मादो, व्याधयोऽदिकः ॥
व्याधि,र्यथार्थस्मरणं मतिः, संशय एव हि।
वितर्कौ, मरणं प्राणत्यागस्त्रासो भयोदयः ॥

त्थो निर्व्वेद एव शृङ्गारे न व्यभिचारी—श्रीकृष्णे स्वस्यौदासीन्येन जातो यो निर्व्वेदः स तु व्यभिचारी भवेदेव।

विचारोऽन्यत्र कृतः—स च विश्लेषणमुखेनैतच्छास्त्रस्यानुभवसाक्षिकतां कूटतामप्यनुमापयति। त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणोऽष्टौ सात्त्विका अष्टौ स्थायिनः—एवमेकोनपञ्चाशद्भावा इति गणना। स्थायिव्यतिरिक्तानामेषां भावानां सञ्चारिपदेन ग्रहणं बहुशो भवति यथा नाट्यशास्त्रे—'सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु। स संगतो रसः स्थायी शेषाः सञ्चारिणो मताः॥" रसतत्त्वे मुख्यस्य शृङ्गारस्य करुणबीभत्सरौद्रादिभिर्विरोधितया शोकस्थायिनमवलम्ब्य वर्त्तमानस्य करुणस्यामङ्गलसूचकस्यापायस्य शान्त्यङ्गस्य निर्वेदस्य च नात्र ग्रहणम्। नचाखिलस्यैव निर्वेदस्य महार्त्तिविप्रयोगेर्ष्याजनितस्य निष्कासनमिति 'तत्त्वज्ञानोत्थ' इत्यादिमूलप्रतीकत उपलभ्यते। रूपगोस्वामिप्रभृतयस्तु केवलयोरौग्र्यालस्ययोर्वारणमिच्छन्ति। 'औग्र्यालस्ये विना तेऽत्र विज्ञेया व्यभिचारिणः।' मरणादीनां साक्षादङ्गतयैव निषेधः—'साक्षादङ्गतया नेष्टाः किन्त्वत्र मरणादयः।' विस्तरस्तु नीलमणितत्तट्टीकाभ्याञ्च ग्राह्यः। एषां वर्ज्यावर्ज्यत्वनिर्धारणे तु स्थितिज्ञानोभयात्मको विरोधबोध एव व्यावर्त्तक इति दिक्।

अपस्मारञ्च निर्वेदं मरणञ्च विना किल ।
त्रिंशदेवात विज्ञेयाः शृङ्गारे व्यभिचारिणः ॥ १६६का

अपस्मारादयस्त्रयः क्रमादमङ्गलत्वात् शान्ताङ्गत्वात् करुणाङ्गत्वाच्च न गृहीताः । तत्त्वज्ञानोत्थो निर्वेद एव केवलं न गृहीत इति केचित् । (46)

भवन्त्येकैकशस्त्वेते स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक् ।
उदयः प्रशमश्चापि पृथगेव निरूप्यते ॥
द्वाभ्याञ्च बहुभिश्चापि शाबल्यं संहिता द्वयोः ।
सन्धिर्लक्षणमेतेषां यथास्वमुपदर्श्यते ॥
तात्कालिकं हेतुमेत्य तत्कालोद्भूततोदयः ।
प्रशमो निजसामग्र्या प्रागुद्भूतस्य संक्षयः ॥
अन्योन्यानुग्राहकानुग्राह्यत्वात् सह संस्थितिः ।
अन्योन्यनिरपेक्षत्वात् स्वस्वातन्त्र्यतोऽथवा ।
सपक्षाणां विपक्षाणां शाबल्यं परिकीर्त्तितम् ॥ (T)
एकस्य गमनारम्भो ह्यन्यस्यागमनोदयः ।
सन्धिः स्यादथवा तुल्योदयस्तुल्यप्रशमो द्वयोः ॥१६७का

द्वयोस्तुल्यकालीन उदयः प्रशमो वा सन्धिरित्यर्थः ।

एते व्यभिचारिणः शाबल्यादिकं विनैवैकैकशः स्वातन्त्र्येण ग्लान्यादिनामभिः पृथक् पृथक् भवन्ति । एभ्यः पृथक्पृथक्नामभ्यः पृथग् भावोदयो भावप्रशमश्च निरूप्यते । तथा द्वाभ्यां बहुभिर्भावैः परस्परमिलनं शाबल्यम्, एवं द्वयोर्भावयोः संहिता सन्धानं सन्धिः । भावस्य तत्कालोत्पन्नतैवोदयः । सपक्षाणां विपक्षाणाञ्च भावानामेकस्मिन्

व्यभिचारीति संज्ञया निर्दिष्टा अप्येते नोपेक्ष्याः—तथा च तत्स्वरूपप्रदर्शने भावप्रकाशकृतः 'मज्जन्तश्च निमज्जन्तः कल्लोलास्ते यथार्णवे । तस्योत्कर्षं वितन्वन्ति यान्ति =द्रूपतामपि ॥ एवं स्थायिनि निर्मग्ना ह्युन्मग्ना व्यभिचारिणः । पुष्णन्ति स्थायिनं स्वांश्च :न यान्ति रसात्मताम् ॥' एवमपि प्रदीपे गोविन्दठक्कुराः—'ये तूपकर्त्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम् । उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥" इति ।

---

(46) 'तत्त्वज्ञानोत्थ' इत्याद्यंशः (ग) (घ) पुस्तकयोर्नास्ति ।

उदयाद्यैश्चतुर्भिस्तु शाबल्यमपरं भवेत् ।

तत् स्यात् षोड़शधा तत्र प्रस्तारक्रम इष्यते ॥ १६८का

षोड़शधा यथा—

सन्ध्युत्तराः सुरश्चत्वारस्तथाऽन्ये शबलोत्तराः ।

चत्वार एवं प्रशमोत्तरा अभ्युदयोत्तराः ॥ १६९का

प्रस्तारदर्शनम्— (T)

उ प्र श स । श उ प्र स । प्र श उ स । प्र उ श स । एते सन्ध्युत्तराश्चत्वारः ।
स उ प्र श । स प्र उ श । प्र उ स श । उ प्र स श । एते शाबल्योत्तराश्चत्वारः ।
उ श स प्र । स उ श प्र । श स उ प्र । स श उ प्र । एते प्रशमोत्तराश्चत्वारः ।
श स प्र उ । स श प्र उ । प्र श स उ । स प्र श उ । एते उदयोत्तराश्चत्वारः ।

एवं स्याद्विंशतिः—१७०का

केवलैरुदयाद्यैश्चतुर्भिः प्रस्तारगतैः षोड़शभिस्तु विंशतिप्रकाराः ।

—सन्धेः सन्धिनाऽप्युदयस्य च ।

उदयेन शमस्यापि शमेनापि त्रिधा पुनः ॥ १७१का

शाबल्यमिति शेषः—सन्धिशाबल्यमुदयशाबल्यं प्रशमशाबल्यमिति त्रिधा ।

काले संस्थितिः शाबल्यम् । सा संस्थितिर्द्विधा भवति—परस्परानुग्राहकानुग्राह्यत्वात् अथवा परस्परनैरपेक्ष्येण स्वस्वस्वातन्त्र्यात् । एकस्य भावस्य गमनस्यान्तर्द्धानस्यारम्भोऽन्यस्य भावस्यागमनोदयः सन्धिः, अथवा द्वयोर्भावयोस्तुल्यकालीनोदयस्तुल्यकालीनप्रशमः सन्धिः ।

अपरं पूर्वोक्तशाबल्यभिन्नं प्रस्तारक्रमप्राप्तमपरं शाबल्यं भवेत् । सन्ध्युत्तरा इति—सन्धिरुत्तरे श्लोकस्य पश्चाद्भागे येषां ते चत्वारः—तथा चायं क्रमः—श्लोकस्य पश्चाद्भागे सन्धिस्ततपूर्वं शाबल्यं ततपूर्वं प्रशमस्ततपूर्वमुदय इत्येकक्रमः । एवमन्ये त्रयः । अस्यैव प्रस्तार इति संज्ञा । एवंरीत्या शाबल्योत्तरादयोऽपि ज्ञेयाः ।

(T) एषाऽपि प्रथाऽलङ्कारमिश्रणजनितचारुत्ववैशिष्ट्यालोचने । भेदस्योत्कटकोटितया संयोगन्यायेन वर्त्तमानत्व एकः प्रकारः, अङ्गाङ्गिभावादिकत्वे समवायन्यायेन विद्यमानता-रूपायामपरः । सन्धिशबलतयोर्भेद इत्थं लक्षितः पण्डितराजेन—'एककालमेव तुल्यकक्षत्वे-नास्वादः समकालमेव विरुद्धयोरपि तुल्यरूपयोरास्वादो वा सन्धिः—पूर्वपूर्वोपमर्दैन परपरोदयः शबलता ।' एतेषां चतुर्णां मिश्रणजनिते प्रस्तारक्रमे तथा शाबल्यव्यतिरिक्तानां त्रयाणां प्रत्येकमात्मभेदेन योगेऽपि 'शाबल्य'पदमतिदिश्यते । 'सन्धेः सन्धिने'त्यादौ तु कारिकायां 'शाबल्य'पदं पूर्ववत् ऊह्यम् ।

तथैवोदयसन्धिश्च शमसन्धिरिति स्मृतेः ।
पञ्चविंशतिरेते स्युरन्योन्यस्थितिभेदतः ॥
प्रत्येकमेकैकयोगे मिथोऽङ्गाङ्गित्वभावतः ।
एकोनत्रिंशता त्रिंशद्बिन्दुसिन्धुमतङ्गजाः (८७०) ॥१७२का

निर्वेदादित्रितयवर्जितस्य त्रिंशद्व्यभिचारिभावस्योनत्रिंशता गुणितस्येति प्रकारा इत्यर्थः ।

एतैश्च पञ्चविंशत्या बाणग्रहमतङ्गजाः (८९५) ॥ १७३का

ते बिन्दुसिन्धुमतङ्गजाः पञ्चविंशतियुक्ताः सन्तो बाणग्रहमतङ्गजा भवन्ति ।

पुनरेतैः प्राग् गणितैस्तैः सेङ्गितनिरिङ्गितैः ॥
अलङ्कारैः शबलितैः पञ्चचन्द्रशरेन्दुभिः ।
शाबल्यन भवन्त्येते बिन्दुवेदकरद्विपैः ? (बिन्दुवेदकराग्निभिः) ।
वेदाग्नि ?—(बाणाग्नि) चन्द्रसंख्यका-
(१३४८२४० ?—१३५३२४०) स्तेषां दिग्दर्शनं भवेत् (U) ।
एतान् कार्त्स्न्येन निर्वक्तुं वाणी शक्नोति नो नरः ॥ १७४का

तत्र शुद्धास्विंशद्यथा—

ग्लानिः—म्लानानीव मृणालानि धत्तेऽङ्गानि यदङ्गना ।
ततः कृष्णानुरागोऽस्यामन्तर्ज्वर इव स्थितः ॥ १५०

प्रवासादागतमत एव कार्श्यमालिन्यादियुक्तं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति ? तथा च प्रवासगमनसमय एव तासां प्राणानामपि तेन सह गमनमुचितमिति भावः ।

(U) शबलताप्रस्तारगणनायां त्रुटिस्तु सहजानुमेया—सन्ध्याद्युत्तराणां प्रत्येकमेव षट् भेदाः स्युः, न चत्वार इति । तथा च सन्ध्युत्तरप्रस्तारदर्शने 'उ श प्र स' 'श प्र उ स' इति द्वयोरेतयोरनन्तर्भावो न सम्यङ् । एवमन्यत्र । वस्तुतस्त्वयं सूक्ष्मातिसूक्ष्मभेदव्यतिकरप्रकाशः न सदा गणनापद्धतिराढ्यमावेदयति, नाप्यालोचनचारुताद्योतिका रीतिः—निष्प्रयोजनमेतत् । ध्वनिकिरणे मौक्तिकावल्यामेतद्दर्शि । कौस्तुभकृदनुसृतगणनायां रससामान्ये (३३×३२ +२६)×१५१२ भेदाः स्युः । शेषसंख्याऽऽनयने यत् गुणनदोषः स सर्वेष्वेव पुस्तकेषु वर्तमानः —भवेदयं ग्रन्थकारस्य दोष इति । अस्माभिस्तु मूले प्रकृतसंख्या कारिकामध्य एव बन्धनीभिर्निर्दिष्टा ।

शङ्का—प्रोष्यागतं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति सुभ्रुवः।
इति शङ्कितचित्तेव कृष्णं पृच्छति सा सखीम्॥ १५१

मदः—रूपयौवनगर्वेण नोर्व्यां पतति ते पदम्।
तत्रापि मधुपानान्ते राधे! किं स्यादतः परम्॥ १५२

असूया—प्रसादिता चाटुकारैः स्वप्ने साऽजनि राधिका।
लभेय यावदाश्लेषं तावद्बोधो विरोधभाक्॥ १५३

श्रमः— पुष्पावचयनेनालं कुञ्जे विश्राम्य राधिके!।
क्लमः कमलपत्राक्षि! मुखेन तव कथ्यते॥ १५४

यथा वा—छायाऽपि गमनश्रान्ता तव सुन्दरि राधिके॥
आगत्य चरणोपान्तं विश्रान्तिमिव याचते॥ १५५

आलस्यम्—विलासनिःसहतनोर्निमीलन्नयनभ्रुवः।
निशान्ते नीविबन्धादि राधायाः कुरुते हरिः॥ १५६

दैन्यम्—क्वाहं क्वासौ बल्लवेन्द्रकुमारो बहुवल्लभः।
कथं मय्यनुरज्येत वृथा त्वं सखि! खिद्यसि॥ १५७

चिन्ता—कृष्णो दुर्लभ एवासौ मनो बहुमनोरथम्।
इति चिन्ताब्धिमग्नायास्तरिस्त्वं मे गरीयसी॥ १५८

मोहः—कृष्णोऽतिदुर्लभः प्रेम नवं वपुरिदं मृदु।
सहायोऽस्या न कोऽपीति मूर्च्छैवाधात् सहायताम्॥ १५९

स्मृतिः—विस्मर्त्तव्याः कथममी राधाया नयनोर्मयः।
यैः समुन्मूलितश्चेतः सखे! नैव प्ररोहति॥ १६०

धृतिः—धैर्य्यं भजत भोः प्राणा! गतैः कृष्णः क्व लप्स्यते।
अवधिं दिनमीक्षध्वं तदैवास्थास्यलं हि वः॥ १६१

व्रीडा—पश्य वक्षसि मे राधे! स्वमूर्त्तिं प्रतिबिम्बिताम्।
कोपात् पराङ्मुखी वेति कृष्णोक्त्या सा तु तल्पे॥ १६२

निद्राभङ्गाज्जातो यो बोधः स मया सह विरोधभाक् बभूवेति श्लेषः। विश्राम्य विश्रमणं कुरु।

'अतिदुर्लभ' इत्यनेन प्राप्त्ययोग्यत्वं 'नवं प्रेमे'ति त्यक्तुमसमर्थत्वं, 'मृदु वपु'रिति विच्छेद-जन्यज्वालासहनेऽसमर्थत्वमिति ज्ञेयम्।

चपलता—कृष्णागमनमाकर्ण्य वनात् सायं व्रजाङ्गना: ।

मनसोऽपि पुरश्चक्रुर्वातायनपथे दृश: ॥ १६३

हर्ष:—कृष्णवंशीनिनादेन सङ्केताचरशालिना ।

रोमाञ्चै: सममुत्तस्थुर्व्रजस्त्रीणां मनोरथा: ॥ १६४

आवेग:—वेगविस्रस्तया काञ्च्या लग्नया पादपद्मयो: ।

मृणालरुद्धा हंसीव काचित् कृष्णान्तिकं ययौ ॥ १६५

जड़ता—फलके लिखितं कृष्णमीक्षमाणां नवाबलाम् ।

सख्यस्तामेव पश्यन्ति गगने लिखितामिव ॥ १६६

विषाद:—अयं सखि ! गतो याम: श्यामो वाम: स नागत: ।

उदितो यामिनीनाथो विषीदन्ति ममासव: ॥ १६७

औत्सुक्यम्—धन्यास्ता: सखि ! भाविन्य: स्वप्ने पश्यन्ति या हरिम् ।

अभूत् कं दोषमालक्ष्य निद्राऽपि विमुखी मम ॥ १६८

गर्व:—मुनीन्द्राणाञ्च या वन्द्या ध्वजवज्रादिलाञ्छना ।

मदालिपक्षद्वारान्ते नित्याऽसौ पदपद्धति: ॥ १६९

नयनोर्मय: कटाक्षा:, यै: कटाक्षैरुन्मूलितं मूलसहितमेवोत्पाटितश्चेतो न पुन: प्रादुर्भवति चित्तस्यालम्बनशून्यत्वमेवोन्मूलितत्वमिति बोध्यम् । मानजन्यकोपाद्यथा मयि पृष्ठं दत्त्वा त्वं पराङ्मुखी भवसि तथैव मम वक्षसि प्रतिबिम्बितां तव मूर्त्तिं पश्य ।

फलके चित्रपटे लिखितं श्रीकृष्णं काचिन्नवीना बाला पश्यति । श्रीकृष्णमूर्त्तेर्दर्शना-ज्जड़ीभूता सा, अतएव कौतुकवशात् सख्य: श्रीकृष्णमूर्त्तिं विहाय गगनरूपफलके लिखितां मूर्त्तिमिव तामेव पश्यन्ति ।

हे सखि ! याम: प्रहरो गत:, यतो यामिनीनाथश्चन्द्र उदित: । कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रोदयेन प्रहरज्ञानं जायते । वाम: प्रतिकूल: कृष्णो नागत: । भाविन्य: सुन्दरस्त्रिय: । असौ ध्वजादिलाञ्छना मदाले राधाया: 'खिड़की'ति प्रसिद्धे पक्षद्वारान्ते सदा विद्यमाना सती पदानां पद्धतिर्मार्गरूपा भवति—तथा च मुनीनां वन्द्यं श्रीकृष्णचरणचिह्नम्, अस्मदादय: सर्वे जनास्तदाक्रम्य गमनागमनं कुर्वन्तीत्यर्थ: । विपक्षां प्रति ललिताया उक्तिरियमिति ज्ञेयम् । मदेन सौचिकेन मेघोपरि स्यूता प्रोता चपलेव ।

किंवा यथाऽहन्तद्विच्छेदे प्रेम्णा विवशा भवामि, तथैव मद्विच्छेदे प्रेम्णा सोऽपि विवश: सन् यत्र कुत्रापि भवति (47) ।

---

(47) 'भ्रमती'ति (क) पुस्तके पाठ: ।

निद्रा—राधा निधुवनश्रान्ता निद्राति श्यामवक्षसि ।
मदनेनेव निःस्यूता चपला जलदोपरि ॥ १७०

विमर्शः—श्रितः किमन्यां किं वाऽस्य सङ्केतस्थलविस्मृतिः ।
किं वाऽहमिव विभ्रान्तः प्रेम्णेति विममर्श सा ॥ १७१

सुप्तम्—'पाअअदि पिबदि चास्स'मित्यादि (५म किरणे २० श्लोके)—
निद्रासुप्तयोरयं भेदः ।

कोपोऽवहित्था च यथा—
उत्तिष्ठ मुच्यतां कृष्ण ! चरणग्रहनिग्रहः ।
नैवास्मि कुपिता नापि भवान्मय्यपराध्यति ॥ १७२

उग्रता—धिक् प्रेम भवतः कृष्ण ! वक्षसः सहजः सखा ।
यत्पादालक्तकैस्तस्याः कौस्तुभोऽप्यधरीकृतः ॥ १७३

उन्मादः—इतस्ततस्त्वां पश्यामि पाणिभ्यां न तु लभ्यसे ।
किमिन्द्रजालं जानासि राधे ! किं वा मम भ्रमः ॥ १७४

अयन्तु बहुधा भवति । तथा च—

भावान्तरसमावेशादुक्तिवैचित्र्यतोऽपि च ।
उत्तरङ्गतयाऽङ्गित्वादुन्मादो बहुधा मतः ॥
तत्र प्रलाप आलापः संलापो विप्रलापकः ।
अनुलापः सुप्रलापः परिलापो विलापकः ।
अपलापः प्रतीलापो वैचित्र्यं दशधा गिराम् (V) ॥१७५का

ऊह्यान्युदाहरणानि ।

व्याधिः—भ्रमो दाहस्तथोन्मादो वर्द्धन्ते यदनुक्षणम् ।
आधिरेवावियुक्तोऽपि व्याधिरस्याः स्फुटोऽभवत् (V) ॥ १७५

सुप्तौ पाययति चेति पिबति चेति स्वप्नायितं वर्त्तते, निद्रायां तन्नास्तीति भेदो ज्ञेयः ।

हे कृष्ण ! मत्प्रतिपक्षगोपीविषयकं भवतः प्रेम धिक् यत् यस्माद्धेतुभूतात् सर्वश्रेष्ठः कौस्तुभोऽपि नीचीकृतः । कथम्भूतः ? वक्षःस्थलस्य सहजः स्वभावसिद्धः सखा सदा तत्र स्थितत्वात् ।

यस्मादनुक्षणं भ्रमादयो वर्द्धन्ते तदस्या अवियुक्तो विच्छेदरहितोऽप्याधिर्मनःपीड़ैव देहसम्बन्धिव्याधिः सन् स्फुटो बहिर्व्यक्तोऽभवत्, श्लेषेण वि-उपसर्गाद्युक्तोऽप्याधिर्व्याधिरभवदिति विरोधालङ्कारो ज्ञेयः ।

मतिः—गोकुलेन्द्रकुमारस्त्वं गुणरत्नाकरः स्वयम् ।
वक्तुं कर्त्तुमभिज्ञोऽसि त्वयि का चतुरायताम् ॥ १७६

वितर्कः—किं पीयूषं किमु विषं किं हिमं किमु वाऽनलः ।
अभूत् कृष्णानुरागोऽस्यां विरोधिद्वयधर्मकः ॥ १७७

त्रासः—उच्चैर्गर्ज्जति मेघौघे राधा चकितलोचना ।
त्रस्यन्ती माधवं कण्ठे भुजाभ्यां परिषस्वजे ॥ १७८

अथैषामङ्गाङ्गिभावत्वे दिग्दर्शनं यथा—
आगच्छन्नाममभूः कृष्ण ! परासक्तः पथीति माम् ।
केवलं नायशः प्रैति त्वाच्चेत्याशङ्कि मे मनः ॥ १७९

अत्र पूर्वार्द्धे ग्लानिभावोऽङ्गी शङ्का त्वङ्गम् । एवम्—
सर्वत्र समवर्त्तित्वं युक्तमेव महात्मनाम् ।
मय्येव समवर्त्तित्वं नान्यत्र पुरुषोत्तम ! ॥ १८०

अत्र मतिभावोऽङ्गी असूयाऽङ्गम् । एवमेकस्याङ्गिनो बहून्यङ्गानि भवन्ति ।
यथा — इयं गाढ़ोत्कण्ठा विषमविषदिग्धेव हृदि मे
प्रसूनेषोर्भग्ना विशिखफलिकेव स्थितवती ।
अतो मे प्रत्यङ्गं ज्वलयति तुदत्याकुलयते (V)
धुनीते मुष्णीते जड़यति च सञ्चर्वयति च ॥ १८१

अस्यां कृष्णानुरागो विरोधिद्वयधर्मको भवति—तथा चानन्ददायकत्वेन पीयूषधर्मकत्वं विच्छेदजन्यदाहकत्वेन विषधर्मकत्वञ्चेत्यर्थः। काचिन्मानिनी श्रीकृष्णमाह। त्वन्तु सर्व्वत्र समवर्त्तित्वं विहाय मय्येव समवर्त्ती नान्यत्र—स्वविरह दुःखप्रदत्वात् समवर्त्ती यमः। 'समवर्त्ती परेतराड़ि'त्यमरः।

इयं श्रीकृष्णविषयकगाढ़ोत्कण्ठाविषमविषेण लिप्तेव मम प्रत्यङ्गं ज्वलयति। कथम्भूता ? कन्दर्पसम्बन्धिबाणस्य भग्ना लौहमयी फलिकेव मे हृदि स्थितवती। अभग्नायाः फलिकायाः कदाचिद्बाणनिष्काशनात्तस्या अपि हृदयाद्बहिर्निःसरणं सम्भवति, भग्नायास्तु सर्वथा नेति ज्ञेयम्। मुष्णीते चोरयति मां देहानुसन्धानरहितं करोतीत्यर्थः।

(V) एषामन्यत्र कदाऽपि संज्ञाऽन्तरैश्च गणना यथा नीलमणौ। तत्र ते वाचिकानुभावा द्वादशेति कीर्त्तिताः। अत्र तून्मादानुभावस्य व्यक्तित्वमाश्रिता इति भेदः। 'अपि'युक्त इत्यत्र श्लेषः परं चमत्कारकोटिं पुष्णाति। 'आकुलयते' इति तङ् कथमपि घटनीयः।

अत्र स्मृतिभावोऽङ्गी, मोह-चपलता-ग्लानि-जड़ताप्रभृतीन्यङ्गानि। अङ्गत्वेन नैतद्भावशाबल्यम्।

अथ भावोदयादि—तत्र भावोदयो यथा—

आलीजनैर्मण्डनकेलिकाले विभूष्यमाणा वृषभानुपुत्री।

उरोगते नीलमणीन्द्रहारे खिन्ना सकम्पा पुलकाकुलाऽसीत्॥ १८२

अत्र हर्षोदयः। प्रशमो यथा—

'ग्लानाऽसि किं प्रेयसि!' 'मामकीनं हृत् पृच्छ' 'पृच्छामि तदि'त्युरोऽस्याः।

स्पृश'न्निदं स्वस्थ'मिति स्म कृष्णो ब्रवीति सा नम्रमुखी बभूव॥ १८३

अत्र विषादप्रशमः। शाबल्यं यथा—

क्रोधान्धा गुरवो जनास्तरलितं दुर्वारमेतन्मनो

मर्मच्छेदकरी खलोक्तिरचना रम्यः स वंशीस्वनः।

कीनाशो भवनेश्वरस्त्रिजगतीलावण्यलक्ष्मीपतिः

प्रेमानन्दरसः स एव तनुमान् कृष्णः किमीहे सखि! (W)॥१८४

हर्षासूयौत्सुक्यानि पृथक् पृथगेव स्थितानि।

अथ सन्धिः—'ग्लानाऽसि किं प्रेयसी'त्यदौ (५म किरणे १८३ श्लोके) चतुर्थपादार्द्धे 'सा नम्रमुखी बभूवे'ति विषादनिर्गमे लज्जाऽगमः, अनयोः सन्धिः। यथा वा—

सुचिरमनुचरीभिः पाठितां कृष्णगाथां सदसि शुकवधूभिः शृण्वती गीयमानाम्।

प्रणयसदयमेकन्तासु विन्यस्यतीयं चकितचकितमन्यन्नेत्रमास्ये गुरूणाम्॥१८५

अत्रौत्सुक्यत्रासयोः सन्धिः।

मोहादीनामङ्गत्वेन परस्परप्राधान्याभावान्नैतेषां भावशाबल्यमिति ज्ञेयम्।

श्रीराधाऽह—मामकीनं हृन्मानसं पृच्छ। श्रीकृष्णस्तु 'हृ'च्छब्दस्य हृदयवाचित्वमभिप्रेत्याह—तत्तव हृदयं पृच्छामि।

भवनेश्वरो गृहपतिः स्वामी कीनाशः कर्षक इत्यसूया। किमीहे किं चेष्टे किं करोमीति यावत्। 'क्रोधान्धा' इत्यनेन भयम्, इत्येवंरीत्या सर्वत्र यथासंख्यं सम्बन्धो ज्ञेयः। एतानि पृथक् पृथगेव स्थितानि, न त्वङ्गाङ्गिभावतया; अतः शाबल्यमिति बोध्यम्।

(W) अत्र 'कीनाश'पदे श्लेषोऽपि भवितुमर्हः—कीनाशः कृतान्तः। भवनपतिः कृतान्तदारुणः ग्रामीणश्च, प्राणपतिस्तु अपरूपवेशरूपसम्पत्तिमान् नागरः कलाविदग्धश्च-भूषितश्चेत्यहो महाननयोर्भेदः। स्वत एव चेतस्त्वदभिमुखं धावतीत्यौत्सुक्यं भावः।

एते चोक्तप्रकाराः स्वयंव्यङ्ग्या अपि भावान्तरव्यञ्जकाः स्युः । यथा—'क्वाहं गोपवधू'रित्यादौ (४र्थं किरणे ५म श्लोके)। दैन्यादिभिः प्रतिपद-व्यङ्ग्यैर्भावैरवहित्थाभाव एव व्यज्यते । यथा वा—

'नाभ्यञ्जनीयं सखि ! मे भवत्या नोद्वर्त्तनीयञ्च वपुः कदाऽपि ।
'न सावधाना स्तनखेष्वसी'ति ननान्दुरग्रे निजगाद गोपी ॥ १८६

अत्र स्वगात्रलग्ननखक्षतगोपनं प्रत्यवहित्था व्यङ्ग्या, तया च न मे गृहपतेः सङ्गः कदाऽप्यभूत् येनैतत् सम्भावनीयं, तेन कृष्णसङ्गजमेवेति व्रीड़ा—तेनैते व्यङ्ग्या व्यङ्ग्यान्तरव्यञ्जकाश्च भवन्तीति ( )।

अथ प्रस्तारप्रकारेणोक्तानां षोड़शविधानां शावल्यानां भेदानाह ।

तत्र सन्धुरस्तराः—

उ प्र श स—'पादं मुञ्च' 'विमुञ्च मानिनि ! रुषं' 'प्रत्येहि, रुष्मे गता,
'श्रीगोपेन्द्रसुते स्वभावकुटिले का रोषमाकाङ्क्षति ?'
इत्यन्योन्यकथासु केलिशयने भूयः पदं धित्सति
श्रद्धाऽधिकव्यग्रतेन तत्करयुगेनास्यं रुदत्यप्यधात् ॥ १८७

अत्र 'पादं मुञ्चे'त्यमर्षोदयः, 'विमुञ्च मानिनि ! रुष'मिति कृष्णवाक्या-कूतेन, 'रुष्मे गते'ति रोषप्रशमः । ततः 'श्रीगोपेन्द्रसुत,' इति मतिः, 'स्वभावकुटिल' इत्यसूया, 'का रोषमाकाङ्क्षती'त्यवहित्था—एभिः शावल्यम् । 'श्रद्धे'त्यादिनौत्सुक्यं, 'रुदती'ति दैन्यम्—अनयोः सन्धिश्च ।

अथ श उ प्र स—'हे मुग्धाक्षि ! परिष्वजस्व, कठिना वज्रादपि त्वं, गुणा-
स्ते ते ते क्व गता' इति क्षणमभूत्तूष्णीन्ततो निर्वृतः ।

एते उक्तप्रकारा व्यभिचारिभावाः स्वयं 'क्वाहं गोपवधू'रित्यादिपदैर्व्यङ्ग्याः । एतेषामपि व्यङ्ग्योऽवहित्थादिव्यभिचारी । इदमादि वस्तुव्यङ्ग्यमुत्तमोत्तमकाव्यं भवतीति ज्ञेयम् ।

स्वगात्रेति—ननान्दृप्रभृतिगुरुजनं प्रति नखक्षतगोपनमवहित्था—इदं नखक्षतं श्रीकृष्ण-सङ्गजन्यमिति व्रीड़ोदयः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारादिरमप्युत्तमोत्तमकाव्यं भवतीति भावः ।

मानिनीं श्रीराधिकां प्रति तस्या विच्छेदेनातिव्याकुलः श्रीकृष्ण आह—हे मुग्धाक्षि ! तव ते ते गुणाः सम्प्रति क्व गताः ? इत्युक्त्वा विच्छेदजन्यदुःखेन जड़ीभूतः सन् क्षणं

(X) तच्च काव्यलक्षणोद्देशनिरूपणकिरणे प्राक् प्रदर्शितमेव । सर्वमेतत् ध्वनिकार-भाषाया'मनेकशः स्फुरितप्रसुप्तकल्प' विद्यत इति सहृदयानामसहृदयानाञ्च चित्तवृत्तितो व्याक्रियतेतराम् । कालिदासादिकविचक्ररचनासु आदिममहाकाव्ययो रामायणमहा-

स्फूर्त्त्याऽनन्दलयेन तेन महता स्वाभाविकेनाप्यहो
तद्विच्छेददवोष्मणा च युगपद्द्वेधाऽभिभूतो हरिः ॥१८८

अत्र 'परिष्वजस्वे'त्यौत्सुक्यं, 'कठिने'त्याद्यसूया, 'ते ते गुणा' इति स्मृतिः—त्रिभिः शबलता। 'तूष्णी'मिति जड़तोदयः। 'ततो निर्वृतः स्फूर्त्त्ये'ति पूर्वपूर्वभावप्रशमः। ततः स्फूर्त्त्यनन्तर'मानन्दलयेन' 'विच्छेददवोष्मणा' च 'द्वेधाऽभिभूत' इति हर्षविषादयोः सन्धिः।

प्र श उ स—'गतो मे सन्तापो' 'भवति! हि मनस्यागत इव
प्रियस्ते' 'हा कष्टं! मनसि कथमभ्यागत इति'।
'पुरः पश्चात् पार्श्वे मनसि च सदैवे'ति पुलकि-
न्यभूद्राधा पश्चादमृतविषनद्योः किमविशत् ॥ १८९

अत्र स्फूर्त्त्या स्वास्थ्यानुभवे 'गतो मे सन्ताप' इति ग्लानेः प्रशमः। ततः सखीवाक्यानन्तरं 'हा कष्ट'मिति विषादः, 'मनसि कथ'मित्यादि सखीं प्रत्यसूया,'पुरः पश्चादि'त्युन्मादः—एभिः शाबल्यम्। 'पुलकिनी'ति हर्षोदयः। 'अमृतविषनद्यो'रिति हर्षमोहयोः सन्धिः।

तूष्णीमभूत्। ततस्तदनन्तरं स्फूर्त्तिप्राप्तया तया सह मानसालिङ्गनेन निर्वृतः—तथा चागन्तुकानन्दजन्यलयसात्त्विकेनैवं स्वाभाविकेन तेन महता विच्छेददवोष्मणा च युगपदेकस्मिन्नेव काले हृष्टो विषण्णश्चेति द्विधाभूतो हरिरभूदिति।

माथुरविरहेणात्यन्तव्याकुलचित्ता श्रीराधिका सखीं प्रत्याह—मयाऽद्य श्रीकृष्णो दृष्टः, ततो मे सन्तापो गतः। सख्याह—हे भवति राधे! तव प्रियो मनस्यागत इव, कुतस्तस्य साक्षाद्दर्शनम्? इति सखीवाक्यानन्तरं साऽह—'हा कष्ट'मिति विषादः। पश्चादुन्मादस्यातिशयप्राबल्योदयेन सखीवाक्यमयथार्थं मत्वा कुप्यन्ती सख्याह—हे सखि! मम मनस्येव श्रीकृष्ण आगत इति त्वया कथमुक्तम्—स तु मम पुरोऽग्रे पश्चात् पार्श्वेऽपि मनसि च सदा तिष्ठत्येव, तद्दर्शनमपि मया प्राप्यत एवेत्यागन्तुकानन्देन कदाचिदमृतनद्यां तस्याः प्रवेशः, स्वाभाविकविरहस्फूर्त्त्या च विषनद्यां प्रवेशः। उन्मादावसानेऽङ्गनायाः अविचारविधारीत्या यौ संयोगवियोगौ तज्जन्ययोर्हर्षमोहयोः सन्धिरित्यर्थः।

भारतयोस्तथोऽप्यादिमे अनादिकालतो वर्त्तमाने वेदवाक्ये चापीयं प्रथा वरीवर्त्तीति न चित्रम्। क्वचिच्छब्दतोऽपरत्रार्थतो वा व्यङ्ग्यात् व्यञ्जकानुव्यञ्जकता। तेन 'सर्वगुणौ सन्तौ सुहृदाविव सङ्गतौ। परस्परस्य शोभायै शब्दार्थौ भवत' इति राजानककुन्तलोक्तदिशा शब्दानां व्यञ्जकानुव्यञ्जकत्वम्। अर्थस्यापि परस्परोज्ज्वलत्वजनितचमत्कारातिशय. कदापि यथा, 'आलिङ्गन्ते गुणवति मया! ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेव'स्य

प्र ज श स—पश्चादेत्य शनैररिष्टमथनस्तां सस्वजे साहसा-
तत्संस्पर्शरसेन सा स्मितमुखी सद्योऽविचारादभूत् ।
आलिभ्यः परिशङ्कयाऽरुणमुखी 'धिग् धूर्त्ततां धूर्त्त ! ते,
'धिङ्गे'ति त्वरयाऽपसारिततनुर्व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिता ॥ १९०

अत्र 'स्मितमुखी'त्यमर्षप्रशमः । 'आलीभिः परिशङ्कये'ति शङ्कोदयः । 'अरुणमुखी'ति 'धिग् धूर्त्तता'मिति 'धिङ्ग'ति पुनरमर्षोग्रताग्लानिभिः शाबल्यम् । 'त्वरयाऽपसारिततनु'रिति चपलता, 'व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिते'ति धैर्यम्—अनयोः सन्धिः । एते सम्भूयत्तराश्चत्वारः ।

स ज प्र श—अक्रूरोऽप्यागत इति मुखग्लानिहृत्कम्पभाजः
स्तम्भो जातश्चिरमथ सखीसान्त्वनैर्बोध आसीत् ।
'प्रातः कृष्णोऽप्यहह मथुरा'मित्यपूर्णे जनोक्ते
प्रत्यावृत्तैस्त्रिभिरथ पुनः सैव पूर्णा बभूव ॥ १९१

अत्र 'मुखग्लानिहृत्कम्पभाज' इति ग्लानि-शङ्कयोः सन्धिः, ततः 'स्तम्भो जात' इति जड़तोदयः । 'सखीसान्त्वनै'रिति तत्प्रशमः । 'प्रत्यावृत्तैस्त्रिभि'रिति ग्लानि-शङ्का-जाड्यैः शाबल्यम् ।

स प्र ज श—मेघालोके पुलकिततनुर्विद्युदालोकने सा
व्याभुग्नभ्रूस्तदुपशमने सुप्रसन्नाननेन्दुः ।
भूयो विद्युद्वलयकलने लोहिताक्षी मृगाक्षी
धारापाते रुदितमलिनीभावमूर्च्छाः प्रपेदे ॥ १९२

तस्या मानो गतप्राय एव, किन्तु सखीनामनुरोधेन मानाभास एव वर्त्तत इति दूतीवाक्येन जातो यत् साहसन्तस्मात् श्रीकृष्णस्तां सस्वजे । अविचारादिति—अहं मानिनी, मम स्मितमनुचितमिति विचारं विनैवेत्यर्थः । त्वरयाऽपसारिता श्रीकृष्णादियुक्तीकृता तनुर्यया तथाभूता सती व्यावृत्य श्रीकृष्णे पृष्ठं दत्त्वा स्थिता ।

प्रातः कृष्णो मथुरामित्येव न तु यास्यतीत्यपूर्णे जनानामुक्ते सति प्रत्यावृत्तैः पुनरागतैस्त्रिभिर्मुखग्लानिहृत्कम्पस्तम्भैर्भावैः सा पुनः पूर्णा बभूव ।

मेघस्यालोके श्रीकृष्णज्ञानात् पुलकिततनुस्तत्र विद्युदालोकने सति प्रतिपक्षरमणीज्ञानेन कोपेन व्याभुग्नभ्रूस्तस्या विद्युत उपशमने क्रोधाभावात् प्रसन्नमुखेन्दुः । धारापाते सति 'नायं कृष्णः, किन्तु मेघः' इति ज्ञानाद्रुदितम् ।

मेघश्लोकस्य भावच्छायाऽनुसारिणि' शक्योऽरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणा'मित्यादि शाकुन्तलपद्ये शक्यताऽनुमापककारणकार्यपरम्पराभूतभावव्यञ्जनप्रपञ्चे । एषां

'मेघालोके' कृष्णागमनभ्रमात् 'पुलकिततनु'त्वेन हर्षः, 'विद्युदालोकनेन' विपक्षरमणीबुद्ध्याऽसूया—अनयोः सन्धिः। 'तदुपशमने 'सुप्रसन्ने'त्यसूया-प्रशमः। 'भूय' इत्यादिना 'लोहिताक्षी'त्यमर्षोदयः। 'धारापाते' सति मेघ एवायमिति 'रुदित'मिति विषादः, 'मलिनीभावे'ति ग्लानिः, 'मूर्च्छे'ति मोहः—एभिः शाबल्यम्।

प्र उ स श—'असाक्षादेव त्वं भवसि न हि साक्षा'दिति रुषे
प्रकुप्यन्ती कृष्णे गतवति निरागस्यपि पदम्।
त्वराऽऽतङ्कव्यग्रा कपटमिति तस्मिन् विदितव-
त्यहो नानाभावव्यतिकरवतीयं विजयते॥ १९३

अत्र 'साक्षान्न भवसी'ति प्रागुजातस्यामर्षस्य प्रशमः। ततो 'रुषे कुप्यन्ती'ति रोषं प्रति कोपोदयः। पश्चात् कृष्णपादपतने 'त्वराऽऽतङ्कव्यग्रे'ति चपलता-शङ्कयोः सन्धिः। ततो 'नानाभावे'ति व्रीड़ा-मद-स्मृति-शङ्का-त्रासा-दिभिः शाबल्यम्।

उ प्र स श—गण्डे कुण्डलपद्मरागमहसो बिम्बं प्रति (X) प्रेयसः
पारक्योऽधरराग इत्यरुणितापाङ्गी चलं वीक्ष्य तम्।
स्निग्धाक्षी 'दयितो रुषं विदितवान्नो वे'ति दोलायिता
न्यञ्चद्दल्लातया विचार्य्य च मृषा मानं दधे राधिका॥ १९४

काचित् स्वक्रोधं प्रत्याह—श्रीकृष्णस्यासाक्षादेव त्वं प्रादुर्भवसि, न तु तस्य साक्षात्। इति रुषे स्वक्रोधाय कुप्यन्ती सा निरपराधे श्रीकृष्णे स्वपादं गतवति (48) सति त्वरा-शङ्काभ्यां व्यग्रा बभूव। स्वकर्त्तृकपादग्रहणे सति तस्या वैयग्र्यदर्शनेनाहो अयं मानो न क्रोधजन्यः, अपि तु कपटमिति तस्मिन् कृष्णे विज्ञापिते सतीयं व्रीड़ामदादिनानाभाव-सम्मूहवती विजयते।

प्रेयसः श्रीकृष्णस्य गण्डे कुण्डलस्थपद्मरागकान्ते रक्तं प्रतिबिम्बं पारक्योऽधरराग इति मत्वा मत्प्रतिपक्षरमण्यधरसम्बन्धिताम्बूलराग इति मत्वेत्यर्थः। आदौ क्रोधेनारुणापाङ्गी पश्चात्तं प्रतिबिम्बं चञ्चलं वीक्ष्य 'अहो! नायमधररागः किन्तु प्रतिबिम्ब' इति ज्ञानात्

विलासोऽलङ्कारनिबन्धेष्वेषु द्राक् यथा लक्ष्यते न तथा काव्यनाटकादिष्विति सुविदितमेव जिज्ञासूनामित्यलं पल्लवितेन। 'बिम्बं प्रती'ति प्रतिबिम्बार्थे क्लिष्टम्।

---

(48) 'स्वपदं गृहीते सती'त्यमनोज्ञः पाठः (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषूपलभ्यते।

अत्र 'गच्छ' इत्यादिनाऽमर्षोदयः । 'चलं वीक्ष्ये'ति तस्य प्रशमः । 'कृष्णं विदितवान्नो वे'ति शङ्कावितर्काभ्यां सन्धिः । 'न्यञ्चद्वक्त्रतये'ति व्रीड़ा; 'विचार्ये'ति मतिः । 'मृषा मान'मित्यवहित्था—एभिः शावल्यम् । एते चत्वारः शबलोत्तराः ।

उ श स प्र—प्रियाऽलोकि दृष्टिं नमयति तमन्यां प्रति लस-
द्दृशं स्निग्धारक्तप्रचलनयना पश्यति वधूः ।
पुनः पश्यत्यस्मिन् स्मितपुलकसङ्गोपनपरा
हठात्तेनाश्लिष्टा सपदि गतवाम्या समभवत् ॥ १९५

अत्र 'दृष्टिं नमयती'ति व्रीड़ोदयः । 'स्निग्धा रक्तप्रचलनयने'त्यौत्सुक्य-क्रोध-चपलतानां शावल्यम् । मामनादृत्यान्यां पश्यतीति क्रोधः, 'स्मितपुलके'ति मद-हर्षयोः सन्धिः । 'सपदि गतवाम्ये'ति क्रोधादिप्रशमः ।

स उ श प्र—यदालोकि पूर्वं भुजग इति सम्भ्रान्तचकिता
प्रियाग्रे तामेव स्रजमुरसि सद्यो विदधती ।
सखीषु स्मेरासु भ्रुकुटितरलारक्तनयना
परिष्वक्ता तेन द्रुतविशदचित्ता समजनि ॥ १९६

अत्र 'सम्भ्रान्तचकिते'ति त्रासचपलताभ्यां सन्धिः । 'प्रियाग्रे तामे'वेत्या-द्यौत्सुक्योदयः । 'भ्रुकुटितरलारक्तनयने'ति 'भ्रुकुटि'रित्यसूया, 'तरले'ति चपलता, 'आरक्ते'ति क्रोधः—तैः शावल्यम् । 'द्रुतविशदे'ति प्रशमः ।

क्रोधाभावेन स्निग्धाक्षी । 'अहो अज्ञानाधीनोऽयं मत्क्रोधः श्रीकृष्णेन ज्ञात एवे'ति लज्जयाऽधोमुखत्वेन विचार्य 'अहो ! स्वप्रतिभारक्षार्थमधुना मया किं कर्त्तव्यं, किन्तु कृत्रिममानग्रहणमेव ममोपाय' इति विचारं क त्यर्थः ।

प्रियकर्त्तृकस्वकर्म्मकालोके सति लज्जय दृष्टिं नमयति पश्चान्नम्रमुखीं दृष्ट्वा तां विहायास्याः प्रतिपक्षामन्यां प्रति लसन्ती दृ यस्य तथाभूतं श्रीकृष्णं सा वधूः पश्यति । कथम्भूता ? आदौ श्रीकृष्णदर्शनस्यायं स्वभावो यत् क्रोधादिसहस्रप्रतिबन्धकमप्यगणयित्वा ऽवश्यमेवानन्दं जनयतीत्यत आनन्देन स्निग्धनयना, पश्चान्मामनादृत्यान्यां पश्यतीति क्रोधेनारक्तनयना चपलनयना च । श्लोकस्या'रक्त'पदव्यङ्ग्यक्रोधस्य बीजमाह—मामनादृत्येति ।

सखीभिर्दत्तेयं माला मया यदि वक्षःस्थले धार्य्यते तदा श्रीकृष्णविच्छेदेन तप्तां सर्पवन्मामधिकं ज्वलयिष्यतीति यदा लोकि चकिता पूर्वमुत्कण्ठितादशायां सर्पबुद्ध्या सम्भ्रमेण

श स उ प्र— 'मां पश्यन्तास्तव किमरुणाभुग्नभग्ना दृगन्ता
'निस्पन्देऽत्राधरकिशलये गूढ़लब्ध्वा विवक्षा ।
'हासो जाताङ्कुर इव कियत्तेन चित्ते प्रमोदो
'वामत्वन्ते बहिरिति हरेर्वाचि राधा जहास ॥ १९७

अत्रा'रुणे'ति कोप:, 'आभुग्ने'त्यसूया, 'भग्ने'ति त्रपा—ताभि: शाबल्यम् । 'निस्पन्द'त्व'गूढ़''विवक्षा'भ्यां धृति-चपलतयो: सन्धि: । 'हासो जाताङ्कुर' इति हर्षोदय: । 'जहासे'ति कोपप्रशम: ।

स श उ प्र—'त्वं मे प्राणा:' 'कथमिव विभो !' 'त्वां विना नैव वर्त्ते'
'नाहं, या ते वसति हृदये सैव ते प्राणहेतु: ।'
'त्वं मे नित्यं वससि हृदये''ना न ने'त्यश्रुपूर्णा' (49)
कृष्णो दोर्भ्यां हृदि विनिदधे सा विसस्मार वाम्यम् (Y) ॥१९८

अत्र 'कथमिवे'ति वितर्क: ; 'विभो' इत्यसूया—हाभ्यां सन्धि: । 'नाह'मिति दैन्यं, 'या ते वसति हृदये सैवे'त्यसूया, 'प्राणहेतु'रित्युग्रता—एभि: शाबल्यम् । 'अश्रुपूर्णा'मित्यौत्सुक्योदय: । 'विसस्मार वाम्य'मिति कोपप्रशम: । एते प्रशमोत्तराश्चत्वार: ।

स श प्र उ—'कोऽत्ववेणुमवीवदो व्रजपुरी'त्यापृष्ट एव प्रियो
रुक्मिण्या व्रजकेलिकौतुककथासंवेदनासंविदो: ।
सन्धौ बन्धुरमानस: पुनरहो रोमाञ्चनेत्राम्बुनी
संवृण्वन् प्रकृतो बभूव स पुन: पारिप्लवात्माऽभवत् ॥१९९

चकिता पश्चात् श्रीकृष्णे मिलति सति तामेव मालामौत्सुक्याद्दध्वसि धृतवती । आदौ यस्यां सर्पबुद्धिरधुना तामेवाम्लतबुद्ध्या दधारेति सखीषु स्मेरासु सतीषु ।

हे राधे ! तथा तव निष्क्रियाधरे वक्तुमिच्छा गूढ़ाऽतएव लब्ध्वा यत्नेन लक्षयितुं शक्या । 'कियदि'ति जनिक्रियाविशेषणम् । वाम्यँन्तु बहि: काल्पनिकम् ।

संवेदनं ज्ञानमेवं आध्वनप्रादसंविद् ज्ञानाभाव:, तयो: सन्धौ बन्धुरमानस: सन् पुनश्च जाते रोमाञ्चनेत्रजले संवृण्वन् स्वस्थो बभूव ।

(Y) विभुर्निग्रहानुग्रहसमर्थ:– मयि निग्रह:, 'या ते वसति हृदये' तस्यामनुग्रह इति निग्रहानुग्रहयो: स्थानमाननिर्धारणे तवैवाव्याहतोऽधिकार इति ध्वनिरेव । किमिति त्वं मयि

(49) 'हृदये नो न ने'ति पाठ: (क) पुस्तके । 'हृदयेऽन्या न ने'त्यश्रुपूर्णा'मिति (ख) (ग) पुस्तकयो: ।

अत्र 'व्रजकेलिकौतुककथासंवेदनासंविदोः सन्धा'विति स्मृतिजड़तयोः सन्धिः । 'रोमाञ्चे'ति हर्षः, 'नेत्राम्बु' इति विषादः, 'संभ्रम'मित्यवहित्या—तैः शाबल्यम् । 'प्रकृतो बभूवे'ति तस्तत्प्रशमः । 'परिप्लवाक्षे'त्यौत्सुक्योदयः ।

अ स प्र उ—लिखिष्यामीत्यग्रे स्फुरदभिनिवेशाऽऽर्त्ततरला
ततोऽश्रुस्नाताक्षी धिगिति विधिनिन्दां विदधती ।
अवष्टभ्य स्वान्तं(Y) प्रकृतिमिव याता क्षणमसौ
लिखन्ती प्राणेशं शिवशिव विसस्मार सकलम् ॥ २००

अत्र 'स्फुरदभिनिवेशे'ति स्मृतिः, 'आर्त्ते'त्यावेगः, 'तरले'त्यौत्सुक्यम्—एभिः शाबल्यम् । 'अश्रुस्नाते'ति विषादः, 'धिगिति विधिनिन्दा'मित्यसूया, तयोः सन्धिः । 'अवष्टभ्य स्वान्त'मित्यादिप्रशमः । 'विसस्मार सकल'मिति मोहोदयः ।

प्र स श उ—'विश्रान्तः सखि ! संशयः, स रमते, नैकाऽपि तस्य क्षपा
'व्यर्थे'त्यालपनप्रयोगसमये कृष्णं विलोक्यागतम् ।
हृष्टा किं श्रुतमश्रुतं किमथवेत्याशङ्कमाना नम-
द्वक्त्रा तेन विचुम्बिताऽथ सुमुखी स्यन्देन मन्दाऽभवत् ॥२०१

अत्र 'विश्रान्त' इत्यादि वितर्कप्रशमः । 'स रमते' इत्यसूया, 'नैकाऽपि तस्य क्षपा व्यर्थे'त्यमर्षः—अनयोः सन्धिः । 'हृष्टे'ति हर्षः, 'श्रुतमश्रुतं वेति' वितर्कः, 'आशङ्कमाने'ति शङ्का, 'नमद्वक्त्रे'ति व्रीड़ा—एभिः शाबल्यम् । 'स्यन्देन मन्दाऽभव'दिति जड़तोदयः ।

माथुरविरहेणात्यन्तव्याकुला काचित् स्वचित्तस्य क्षणिकविनोदार्थमग्रे प्रथमतः श्रीकृष्णं लिखिष्यामीति स्फुरन्नभिनिवेशो यस्याः पश्चादार्त्ता तरलाऽश्रुस्नाताक्षी चाभवत् । ततश्च लिखने विघ्नं दृष्ट्वोपायान्तरमपश्यन्ती विघ्ननिर्मातुर्विधेर्निन्दां विदधती स्वान्तमवष्टभ्य मनः स्थिरीकृत्य क्षणं प्रकृतिं स्वभावं प्राप्ताऽसौ सुस्था भूत्वा प्राणेशलिखनसमये मूर्च्छोदयेन सकलं विसस्मार । शिवशिवेति खेदे । स्यन्देन मन्दा रहिता जड़ाऽभवदित्यर्थः ।
निष्ठुरोऽसीत्याकूतपूर्णमावेदनम् । तृतीयचरणे 'हृदयेऽन्ये'ति पाठे, न ते सर्वङ्कषतैव मुग्धानां मादृशामभाग्यहेतुरपि तु धृष्टनायकसुलभोत्कटा कपटताऽपीति सरलमन्दमात्मनिवेदनम् । अथच काकुताऽप्यथ किमपि वक्रोक्तिचातुर्यं लच्यम् । अवष्टभ्य स्वान्तमिति—वस्तुतस्तु चित्तस्थैर्य्ये एव स्वप्राणेशाधिगमो नासुलभः, निर्वेदस्थायिभावे पद्यद्वन्द्वेऽप्येवमादिक्रमेण बहूनां भावानां शृङ्खलान्यायेन सन्निवेशः, यथा 'अहौ वा हारे वा' इति काव्यप्रकाशोदाहृते, 'पृथ्वीरेणुरणुः पयांसि कणिकाः फल्गुस्फुलिङ्गोऽलघु'रिति दक्षिणाशाशेखरेण भक्तिरमणी-

अ प्र स उ—मनो रागज्वालाज्वरकवलितं भस्मतु चिरा-
दयं प्रेम्ने बद्धोऽञ्जलिरजनि दुःखस्य विगमः।
गुरूणामाक्षेपः खलहसितमित्यपैतु पृथुता-
मिति स्वालीवृन्दे रुदति समरोदीदथ वधूः॥ २०२

'राग' इत्युत्कण्ठा, 'ज्वाले'ति ग्लानिः, 'कवलित'मिति मोहः, 'भस्मत्वि'ति ग्लानिः—एभिः शावल्यम्। 'अयं प्रेम्ने बद्धोऽञ्जलि'-रित्याद्यौत्सुक्यप्रशमः। 'गुरूणामाक्षेप' इति शङ्का, 'खलहसित'मित्यसूया—अनयोः सन्धिः। 'समरोदीदि'ति विषादोदयः। एते उदयोत्तराश्चत्वारः।

अथालङ्कारसाङ्कर्य्येण ये प्रकारा भवन्ति तेषामपि दिग्दर्शनम्—तत्र 'हुँ मातरि'त्यत्र (१२८ श्लोके) 'मात'रिति त्रासः, 'धूर्त्तेय'मित्यसूया, 'आप भिय'मित्यवहित्था—अत्र शावल्यं मौग्ध्यालङ्कारसङ्कीर्णम्। तेषामपि सेङ्गितनिरिङ्गितत्वेन पुनर्यद्द्वैविध्यमुक्तं तत्र निरिङ्गितमुदाहृतं, सेङ्गितस्य दिग्दर्शनं क्रियते। तत्र 'बाहु' दक्षिणमालिकण्ठवलय' इत्यादौ (१४० श्लोके) सेङ्गितो विलासनामाऽलङ्कारः। तत्र 'प्रौढ़मनोजविभ्रमभरैः श्रान्तेव विभ्राजते' (Y) इति श्रमगर्वयोः सन्धिः।

एवमुदयशावल्यादीनां दिग्दर्शनं (Z) यथा—

निश्चितं परिसमापितमेव प्रेमशास्त्रपरिशीलनमालि!
श्यामनाम कथमद्य गृहीतं वृत्तयो यदखिलाः समुदीयुः॥ २०३

अत्र'खिला वृत्तय' इति सर्व एव प्रागनुभूता विषादव्याधिग्लान्युन्मादा-मर्षासूयाऽदयः समानकालमुदितवन्तः। एवं 'श्यामनाम्नि विरता भव,

काचित् स्वस्य देहत्यागं निश्चिन्वती सखीः सनिश्चयमाह—मन इति। अनुरागज्वाला-रूपज्वरेण ग्रस्तं मनश्चिरकालं व्याप्य भस्मतु भस्मेवाचरतु, अहन्तु न जीविष्यामीति ध्वनिः। देहं त्यक्ष्यन्त्या मम दुःखस्यापि विगमोऽजनि। इत्येवं स्वालीवृन्दे रुदति सति।

प्रेमशास्त्रपरिशीलनं मया समापितमिति त्वदग्रे निश्चयं कृत्वा बहुधोक्तम्, हे आलि! तथापि मदग्रे श्यामनाम त्वया कथं गृहीतम्? यतः कृष्णनाम्नो हेतुभूतान्मम ग्लान्यादयोऽखिलवृत्तयः समुदीयुः।

मणिविशेषकेण कुलशेखरनृपेण प्रणीतायां मुकुन्दमालाया उत्तरार्द्धनिबद्धे पद्ये च। 'बाहु' दक्षिण'मित्यादि पूर्वपठितश्लोकेऽत्र किञ्चित् पाठवैलक्षण्यम् आविष्कृतम्—तत्तु लक्ष्यलक्षण-सङ्गति प्रयत्नकृतमिति निगदेनैव व्याख्यातम्।

शान्तिं यान्तु हन्त हृदयस्य विकाराः' इति प्रशमशाबल्यम् । एवं सन्धिशाबल्यं यथा—

उन्मादमोहावपि दैन्यचिन्ते वितर्कशङ्के समकालमेव ।
द्विषो द्विषस्तस्य कथाप्रसङ्गे पूर्वानुभूत्या कुरुतोऽतिदुःखम् ॥२०४

'द्विषो द्विष' इत्यवस्थाभेदात् । तथाहि—विरहे 'उन्मादमोहौ', विप्रलब्धाऽवस्थायां 'दैन्यचिन्ते', वासकसज्जाऽवस्थायां 'वितर्कशङ्के' दुःखमेव कुरुतः, तत्तत्प्रसङ्गं त्यजतेत्यर्थः (50) ।

एवं स्वबुद्धिकौशल्यादनुमेयाः सुबुद्धिभिः ।
ग्रन्थगौरवभीत्यैव मया नोदाहृताः परे ॥
अनेनैव हि मार्गेण कवयो भावकोविदाः ।
विदध्युर्भावकाव्यानि ( ) तेनायं प्रक्रमः कृतः ॥

❋ ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे रसभावतद्भेदनिरूपणो नाम पञ्चमः किरणः ॥ ❋

एवमिति—पूर्वश्लोकस्यैवोत्तरार्द्धस्थले यदि 'श्यामनाम्नि विरते'त्याद्यर्द्धपद्यं पठ्यते तदा प्रशमशाबल्यं भवतीति । ***

(Z) उदयशाबल्यस्य 'समुदीयु'रिति पदादेव परामर्शः, प्रशमशाबल्यस्य 'विरता भव शान्तिं यान्त्वि'ति पदाभ्यामापातत एव प्रतीतिः । भावकाव्यानि विदधुः—न केवलं भावकाव्यनिर्मितावेव ग्रन्थकर्ता तात्पर्यमपि तु बहुधा वितन्यमानेनानेनालोचनपथा काव्यास्वादस्य गौरवस्थानेऽपि । 'भावकाव्यानी'ति पदादस्वलङ्कार-ध्वनि-प्रतिष्ठापितकाव्यतो रसजीवातुभूतानामुत्तमोत्तमकाव्यलक्ष्याणां व्याप्तिरपि । इति

वैष्णवमतमाहात्म्ये श्रीकृष्णचरितनिलीनतादात्म्ये ।
अरतिर्यदि बत कलिता न स्वया सुष्टशार्थगर्ह्या सा ॥

वालिश्यतो मदभरादुत युक्तिसूक्तं निर्बन्धतो यदथवाऽत्र दुरुक्तसूक्तम् ।
एको रसः शतदुरन्तहृदार्त्तिवस्तुभोगीकृतः प्रकटितः स निहन्तु तत्तु ॥
रागो द्वेषस्त्वान्तरं क्षोभजातं जातिं यातं यत्र लीनञ्च जातु ।
भावद्वैताद्वैतलीलाप्रपञ्चे साक्षीभूतः सोऽस्तु भूतान्तरात्मा ॥

इति मौक्तिकावल्यां पूर्वार्द्धमवसितम् । श्रीः—०—

(50) 'त्यज्यतेत्यर्थः' इत्यशुद्धः पाठः (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु ।

षष्ठकिरणः ।

अथ 'गुणा माधुर्य्याद्या' इति (१म किरणे १म कारिकायाम्) कृतोद्देशस्य गुणस्य लक्षणपरीक्षे करिष्यन् प्रथमतो लक्षणमाह—

रसस्योत्कर्षकः कश्चिद्धर्मोऽसाधारणो गुणः ।
शौर्य्यादिरात्मन इव वर्णास्तद्व्यञ्जका मताः ॥ १७६ का

आत्मन इति—यथा शौर्य्यादिकमात्मन एव नाकारस्य, (क) तथा माधुर्य्यादिकं रसस्यैव, न त्वाकाररूपयोः शब्दार्थयोः(१)। न ह्ययमाकारः शूरः स्थूलत्वादिति सद्धेतुः, अस्थूलस्यापि शूरत्वदर्शनात्, यथा महामतङ्गजपञ्चाननयोः । यत्तु वीरसूसुतयोः शिशुयूनोराकारगतमेव शूरत्वं तच्च वयःकृतमेव, तेन सव्यभिचारदोषादाकारस्य शौर्य्यादिगुणो न भवति किन्तु तस्य व्यञ्जक

अथ गुणस्वरूपप्रदर्शनोद्देशलक्षणपरीक्षा इति त्रय एव व्यवहाराः, तत्र काव्यरूपपुरुषवर्णनप्रसङ्गे 'गुणा माधुर्य्याद्या' इत्यनेन (१म कारिकायाम्) गुणस्योद्देशः कृतः। सङ्क्षेपतो नाममात्रेण कथनमुद्देशः। उदाहरणं परीक्षा—साऽग्रे वक्ष्यते। अधुना गुणस्य लक्षणं करोतीत्याह—अथेत्यादिना। यथा जीवात्मन उत्कर्षजनक आत्मनिष्ठः कश्चिद्धर्मविशेष एव शौर्य्यं तथा रसस्योत्कर्षजनको रसनिष्ठः कश्चिद्धर्मविशेष एव माधुर्य्यम्। यथा नानाविधासाधारणगुणक्रिया एवात्मनः शौर्य्यव्यञ्जकाः, तथा कठोरवर्णभिन्नाः सुकुमारवर्णा एव रसनिष्ठमाधुर्य्यव्यञ्जका भवन्तीत्याह—वर्णा इति। तस्य माधुर्य्यस्य। नन्वनुमानादेव शौर्य्यमपि देहधर्म एव भवत्वित्याह—नहीति। तत्र हेतुः यतोऽस्थूलस्य सिंहस्य शौर्य्यं, तथा स्थूलस्य मतङ्गजस्य न सिंहवच्छौर्य्यम्। वीरं सूते वीरसूस्तस्याः

(क) अथ गुणदोषालङ्काराणां स्वरूपनिर्णये मुख्यतस्तावद्द्वयी गतिरभ्युपगम्यते। प्राचो दण्डिवामनादयस्तदनुसारिणः केचन नवीनालङ्कारशास्त्रविदश्च संघटनाश्रयत्वादिलौकिकन्यायमनुरुन्धाना अदृष्टस्वरूपं रसमभावपक्षे स्थापयन्तो गुणानां प्राणत्वं शब्दार्थगतत्वञ्चैवोद्घोषयन्ति। तेषामयमाशयः, गुणादिविवेचने प्रत्यक्षतः शब्दार्थचमत्कारित्वप्रतीतिरेव मुख्यं लिङ्गं, रसस्य कथञ्चिदनुभवसिद्धत्वेऽपि नित्यसिद्धस्याव्ययस्याव्यतिक्रमस्यास्य चोत्कर्षापकर्षोपकाराः कथङ्कारं सम्भवेयुः, काव्यकर्त्तॄणां काव्यकरणे शब्दार्थद्वारैव चमत्कृतिक्षमतो प्रवृत्तिश्चात्र प्रमाणम्। अर्वाञ्चो ध्वनिकारमम्मटविश्वनाथप्रभृतयस्तु, काव्यस्य

(१) 'आकारो वर्णमयत्वा'दित्येकाधिकवाक्यांशः पाठः (ज) पुस्तके ।

आकारः । अत 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति मुख्यं लक्षणम् । सदैकरूपस्यानन्दस्य रसत्वेनोत्कर्षापकर्षयोः प्रमाणाभाव इति रसशब्दोऽत्र तदास्वादार्थः (क), तेन रसास्वादोत्कर्षकत्वं गुणत्वम् ।

गुणस्य व्यञ्जका वर्णाः—१७७ का

यथाऽयं शब्दार्थव्यतिकरः काव्यतया व्यवहरणीयो रसात्मकत्वाद् इति रसात्मकत्वहेतुमतोरेव शब्दार्थयोः काव्यव्यवहारः, तथाऽयं वर्णसमूहो मधुररसादिव्यञ्जकः सुकुमारादित्वात् इति सुकुमारत्वादिहेतुमतामेव वर्णानां रसस्य माधुर्य्यादिव्यञ्जकत्वे व्यवहारः । तेन समुचितमेव वर्णानां माधुर्य्यादिव्यञ्जकत्वम् (क) । ननु 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति चेत्तदाऽलङ्काराणामप्युत्कर्षकत्वं वर्त्तते, तेषामपि गुणत्वमस्तु । सत्यं, यथा हारादयो ह्यलङ्काराः कण्ठाद्यङ्गान्येवोपकुर्वन्ति नात्मानं, तथाऽनुप्रासस्वभावोक्त्यादयोऽलङ्काराः शब्दार्थमेव, नतु काव्यम् । एवञ्चेत्तदा श्रुतिकटुपुष्टार्थादिदोषाणां शब्दार्थाश्रयत्वेन तदपकर्षकत्वमेवास्तु, कथं रसापकर्षकत्वं, यन्मूला तेषां दोषता ?

पुत्रयोः शिशुयूनोर्मध्ये शिशोरपेक्षया युवा शूर इत्यत्र यद्देहगतशूरत्वं तत् वयःकृतमेव, न तु गुणकृतमित्यतो निर्गुणकृतशौर्य्यं एवात्र दृष्टान्तो बोद्धव्यः । तेन स्थूलत्वरूपहेतोर्व्यभिचाराद् स शौर्य्यादिगुणो देहस्य न भवति, तस्य शौर्य्यस्य नानाविधगुणक्रियाविशिष्ट आकारो व्यञ्जक इत्यर्थः । अत इति—रसोत्कर्षजनकताऽवच्छेदकधर्मत्वं गुणत्वमित्यर्थः । न च 'गोपीभिः सह विहरति हरि'रित्यत्र शृङ्गाररसात्मकत्वं वर्त्तते, न तत्र काव्यत्वव्यवहारः, अतोऽत्र व्यभिचारात् कथं रसात्मकत्वस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्, यतोऽत्र हेतौ (2) काव्यत्वजातिमत्त्व इति विशेषणं देयम् । 'गोपीभिः सह विहरती'त्यत्र काव्यत्वजातेरभावादेव न व्यभिचार इति भावः ।

तावत् स्वरूपोपेक्षाविजृम्भितमेतदवज्ञामयं क्रमतदुल्लसितमित्यरोचयमानाः स्वाश्रयोत्कर्षादिद्वारा रसोत्कर्षादिकृतजनित्वं गुणादीनां निर्दिशन्ति । प्राचीनपश्चीयानां युक्तित्रयमन्वयव्यतिरेकाभ्यां, लौकिकन्यायाहरणीयस्य रसशब्दस्यालाक्षणिकत्वनिर्वचनेन, काव्यघटनाऽनुकूलशब्दार्थोपस्थितिनिर्भरत्वेऽपि स्वक्तन्यायेन रसाव्यभिचारित्वं प्रतिपादयतां कवीनामाशयोद्भङ्गनेन च कक्षीकुर्वन्ति । तत्र प्रकाशकृतां मम्मटभट्टानां 'तददोषौ शब्दार्थौ

---

(2) एवं (ग) पुस्तके । 'अतोऽत्र हेता'वित्यादि (छ) पुस्तके, 'यतोऽत्र हेतौ काव्यजातिमाते विशेषणं देय,' मिति (क) पुस्तके, 'यतोऽत्र हेतोः काव्यत्वजातिमत्त्वे न' इत्यपरत्र ।

उच्यते—यथैव शौर्य्यादयो गुणास्तथैव कातर्य्यादयो दोषा अप्यात्मन एव धर्माः, तस्यैवोत्कर्षापकर्षहेतव उपलभ्यन्ते। एवमेव माधुर्य्यादयो गुणाः श्रुतिकटुत्वादयो दोषा अपि रसस्यैवेति(3)।

वर्णा माधुर्य्यादिव्यञ्जकाः सुकुमारत्वादिति, अत्र न तु सुकुमारत्वं कोमलत्वं, तस्य शिथिलत्वात्। यथा 'शिथिलं, मालतीमाला लोलालिकलिला (4) यथे'त्याचार्य्यदण्डिनः (क)। Kavyadarsa. Chapt 1. Verse 43

एवञ्चेदिति—तयोर्देहरूपयोः शब्दार्थयोरपकर्षकत्वमस्तु यन्मूला रसापकर्षकत्वमूला तेषां श्रुतिकटुत्वादीनां दोषता। तथा च 'रसापकर्षकत्वं दोषत्व'मिति दोषलक्षणात्तेषां रसापकर्षकत्वाभावेन माऽस्तु दोषत्वमिति पूर्वपक्षः। ननु सुकुमारत्वं यदि कोमलत्वमुच्यते तदा वर्णनिष्ठकोमलत्वं शिथिलत्वमेव भविष्यति, तत्त कठोरवर्णभिन्ने सर्वत्रैव वर्त्तते। एवञ्चेत् यत्र कवितायां लकारबाहुल्यमात्रं तत्र माधुर्य्यं नास्ति, किन्तु भवन्मते माधुर्य्यव्यञ्जका बहुतरलकारघटितकोमलवर्णा वर्त्तन्ते, इत्यतः सुकुमारत्वं न कोमलत्वमित्याह—न तु सुकुमारत्वमिति। तस्य कोमलत्वस्य शिथिलरूपत्वात्। यथा लोलालिभिः कलिला युक्ता मालतीमालेति दण्डिनोक्ते पद्ये माधुर्य्याभावेऽपि कोमलवर्णा वर्त्तन्ते, एवमत्रापि शृङ्गाररसवर्णनप्रसङ्गे।

सगुणा'वित्यादिना काव्यस्वरूपं प्रकटयतां गुणानां विवेचनमाभाषेन निर्दिशतां पुनः 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः' 'आत्मन एव हि यथा शौर्य्यादयः, नाकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्य्यादयो गुणा' इत्यादि चाभिदधतां प्राचीनपक्षीयसङ्गतित्यागे काऽप्यनिच्छा स्फुटमेव वरीवर्त्तीति नवीनानां मध्ये तेषामनन्यतन्त्रत्वम्। कौस्तुभकृतो मम्मटमतानुसारिणोऽप्यत्र विषये न द्वैधीभावकातराः यथोक्तमेव तैः 'शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव आत्मा किल रस' इत्याद्यादिमकारिकायाम्। एवञ्च 'रसोत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं, तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितित्वम्, अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वमिति लक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्य'मिति प्रदीपोक्ते न केषामपि तेषामाधुनिकानां विमतिः। वर्णाद्याश्रयत्वपक्षोऽपि नासम्यङ् यतो विसदृशवर्णघटनेनापि गुणत्वं भावि, एवं सति वर्णादीनां व्यञ्जकत्व-

(3) इत ऊर्द्धं 'देहस्य काणत्वखञ्जत्वादिदोषेऽपि 'काणोऽयं देह' इति न कश्चिदपि वदति अपि तु काणोऽयं देवदत्त इत्याद्येव, न तु देवदत्तो देहः, देवदत्तस्य देहोऽयमिति प्रतीतेः, तेनोपचारादेव दोषाणां रसापकर्षकत्वं, वस्तुतस्तु शब्दार्थयोरेव। एवमलङ्काराणामप्युपचाराद्रसोत्कर्षताऽस्तु तथा सति तेषामपि गुणत्वेन भूयताम्? नैवम्, तेषां शब्दार्थालंकार्य्यैकपक्षीयत्वात्, कथं रसापेक्षत्वं, येनोपचारेण भवितव्य'मिति मुद्रितपुस्तके एवातिरिक्तः पाठः।

(4) 'कलिते'ति (ख) (छ) पुस्तकयोः पाठः।

अत्रापि—लीलाऽलसललिताङ्गी लघु लघु ललनाललाममौलिमणिः ।
ललिताऽऽदिभिरालीभिर्विलसति लज्जितस्मिता राधा ॥ १

तेन सौकुमार्य्यं नाम व्यञ्जकत्वम् (5) ।

यदुक्तमन्यैः, 'कर्त्तारः काव्यशोभाया धर्मा एव गुणाः स्मृताः ।
अलङ्कारास्तदुत्कर्षहेतवः स्युरिति क्रमः ॥' इति

ललनाया उत्कृष्टमुकुटमणिः श्रीराधिका सखीभिः सह लघु लघु यथा स्यात्तथा विलसति—इत्यत्र माधुर्य्याभावेऽपि बहुलरलकारघटितकोमलवर्णा वर्त्तन्ते। रञ्जकत्वमिति—चेतसश्चमत्कारकारित्वमित्यर्थः। यथाऽद्भुतवस्तुदर्शने सति नेत्रस्य स्फारकताजनक-चमत्कारो जायते तथैवाद्भुतसुकुमारवर्णानां श्रवणे सति चित्तस्य स्फारकताजनक-चमत्कारो भवतीति ज्ञेयम् ।

मेव, नेतरदिति राद्धान्तः सुष्ठु । गुणालङ्कारविवेके च त्रयः पक्षाः—तत्र 'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितामुख'मिति लौकिकन्यायमुपजीवतां भामहादीनामलङ्कार एव काव्य-स्वरूपे प्रधानं लिङ्गमिति व्यपदेशिनामुभयोरभेदकल्पनेत्येकः पक्षः। तथा च तदुपजीव्य वर्त्तमानानामाचार्य्योद्भटानां साकूतमुक्तौ 'समवायवृत्त्या शौर्य्यादयः संयोगवृत्त्या तु हारा-दयः इति गड्डलिकाप्रवाहेणैवेषां भेदः' 'केनापि प्राक्तनालङ्कारिकेण गुणालङ्कारौ कयाचिद्‌ भ्रान्त्या भिन्नत्वेनोक्तौ, इतरे आधुनिकास्तु विनैव हेतुविचारं तदनुसारेण तद्भेदं वदन्ती'ति चाचार्य्यदण्डिवामनयोरुपरि कलङ्कपङ्कलेपार्थं। द्वितीयः पक्षो रीतिगुणात्मवादिभि-रुदितो वामनादिमतं 'यदुक्तमन्यै'रिति प्रतीकेन मूले आक्षिप्तः। चन्द्रालोकप्रतापरुद्रीयादि-निबन्धानां मतमात्मविघातकारीत्याभासश्चात्रैव मूले। 'निर्दोषा लक्षणवती सरीति-र्गुणभूषिता। सालङ्काररसानेकवृत्तिर्वाक् काव्यनामभाक् ॥' इति स्वरूपनिर्देशकारिकायाः विद्यानाथीयलक्षणस्य वा 'कर्त्तारः काव्यशोभाया धर्मा एव गुणाः स्मृता' इत्यादिकारिकया सह सम्बाधः। तृतीयपक्षस्तु नवीनानां मतानुयायी 'शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः अलङ्कारास्ते' इत्यलङ्काराणां गुणतः स्वरूपतो भेदः। वामनोऽपि क्वचिदस्फुटतयाऽत्र तदीयसम्मति-(३।१।३ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति) मुद्घाटयामास। तथाच तत्र तट्टीकाकारा-स्तिप्पभूपालचरणाः—'नित्यानित्यत्वाभ्यां गुणालङ्कारभेदः सिद्ध' इति। अलङ्काराणा-मुपचाराद्रसोत्कर्षता, वस्तुतस्तु ते गुणोत्कर्षतोऽभिन्ना इति पक्षः 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव' इति नयेनालङ्कारस्योपक्षीणत्वे प्रध्वस्तकल्पः। अतोऽव्याप्त्यति-व्याप्तिवारणाय वर्णानां गुणव्यञ्जकत्वमायातीत्यनूद्यते। दण्डिपद्यांशस्तु स्पष्टशैथिल्यस्याप्य शिथिलस्य तन्मतेऽस्मिन् गुणस्वरूपस्य निदर्शनम्-अत्रेदमवधेयम्, न तावदाचार्य्यदण्डिमतेऽत्र शिथिलत्वदोषस्पर्शः—परमयं गुणगुम्फित एवेति कश्चित्। 'ऊर्जस्वितमूर्ज्ज'रित्यत्र प्रथम-किरणे स्वल्पः पाठभेदः। 'अथैकस्ये'त्यादि टीकाकृतामाक्षेपस्तत्समाधानञ्च प्रागुक्तदिशा सूचितकल्पमिति विरम्यते।

---

(5) 'व्यञ्जकत्व'मिति (क) (ग) पुस्तकयोः। (क) पुस्तके टीकायामपि स एव पाठो गृहीतः।

तदपि नातिललितम्—यतः खलु गुणालङ्कारादिमद्वाङ्निर्मितिविशेषस्यैव (6) काव्यत्वाङ्गीकारे न गुणालङ्कारादिभ्योऽन्यः काव्यनामा पदार्थोऽस्ति, नापि काव्यादन्ये गुणालङ्काराः, के कस्य शोभायाः कर्त्तारो भविष्यन्ति ? किञ्च काव्यशोभायाः कर्तार इत्येकस्यैव काव्यस्य किं सर्वे गुणा शोभाकर्त्तारः, किं पृथक् ? आद्येऽसमग्रगुणयोः पाञ्चालीगौड्योः काव्यशोभाकरत्वानुपपत्तिः । यदि वा पृथगेव तदा 'ऊर्ज्जत्स्फूर्जद्गर्जने'रित्यादौ(१म किरणे ६ श्लोके) सत्यप्योजोगुणे नास्य शोभा । तेन वर्णा एव माधुर्य्यादिव्यञ्जकाः, माधुर्य्यादयो मधुररसाद्युत्कर्षका इति स्थितम् (क) ।

—ते माधुर्य्यादयः पुनः (7) ॥ १७८ का

अथ कति ते इत्याह (7)—

माधुर्य्यमपि चौजश्च प्रसादश्चेति ते त्रयः ।
केचिद्दशेति ब्रुवत एष्वेवान्तर्भवन्ति ते ॥ १७९ का

ते गुणाः सप्त एष्वेव माधुर्य्यादिष्वेव । के ते सप्तेति दर्शयति—

कस्यचिन्मते माधुर्य्याद्या गुणाः काव्यपुरुषस्य शोभाकर्त्तारः, अलङ्कारास्तस्योत्कर्षहेतवः, तन्मतं दूषयितुमुत्थापयति—यदुक्तमिति । एतन्मतं दूषयति—यत इति । गुणालङ्कारविशिष्टस्यैव तन्मते काव्यत्वाङ्गीकारे गुणालङ्कारावपि काव्यपुरुषान्तर्भूतावेव, तत् कथं गुणस्य काव्यशोभाकरत्वं कथं वाऽलङ्कारस्य काव्योत्कर्षकत्वं, स्वस्य स्वशोभाजनकत्वाद्यभावात् । दोषान्तरमाह—किञ्चेति । अद्येकस्य काव्यपुरुषस्य सर्वे गुणा एव शोभाकर्त्तारो नान्ये (क), किंवा गुणजन्यशोभां प्रति गुणस्य कारणत्वं, गौड़ीप्रभृतिरीतिजन्यशोभां प्रति रीतेः कारणत्वमिति पृथक् पृथक् कारणत्वम्—इति पक्षद्वयं क्रमेण दूषयति । आद्य इति । नापि द्वितीयः पक्ष इत्याह—यदि वेति । पाञ्चाल्यादीनां पृथक् शोभाजनकत्वाङ्गीकारे पाञ्चाल्यादीनामपि गुणत्वापत्तिः, यदि तत्र गुणत्ववारणाय 'पाञ्चाल्यादिरीतिभिन्नत्वे सति काव्यशोभाकरत्वं गुणत्व'मित्युच्यते तदा 'ऊर्ज्जत्स्फूर्ज'दित्यत्रौजोरूपगुणेऽव्याप्तिः, तत्र काव्यशोभाजनकत्वाभावात्—माधुर्य्यप्रसादगुणयोरेव काव्यशोभाजनकत्वं, न तु ओजोगुणस्येति ज्ञेयम् ।

पुनः स्वमतमाह (ख)—ते इति ।

(6) '—मद्वाङ्निर्मितिः काव्यमिति विशेषस्यैव काव्यत्वाङ्गीकार' इति (ख) पुस्तकेऽन्यथा पाठः ।

(7) 'अथ के ते माधुर्य्यादयो गुणा' इत्यसमाप्तशीकांशकारिकावर्जितः सुतरामसङ्गतः पाठः (ख) (छ) पुस्तकयोः ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वं श्लेषश्च समता तथा।
कान्तिः प्रौढ़िः(ख) समाधिश्च सप्तैते तैः समं दश ॥१८०॥

तैर्माधुर्य्यादिभिः। सप्तानां लक्षणमाह—

प्रसाद एवौजोमिश्रशैथिल्यात्मा भवेद्यदि।
तदाऽर्थव्यक्तिरिष्येत, विकटत्वमुदारता ॥
पदानामेकरूपत्वं सन्ध्याद्यावस्फुटे सति।
श्लेषो, मार्गाभेद एव समतौज्ज्वल्यमेव हि।
कान्तिः, साभिप्रायतया समासव्यासयोः सतोः ॥
वाक्यार्थे पदविन्यासः पदार्थे वाक्यनिर्मितिः।
प्रौढ़ि,रारोहावरोहक्रमः समाधिरिष्यते ॥ १८१ का

तदन्तर्भावे युक्तिं वक्ति।

तेष्वेवान्तर्भवन्त्येके एके वैचित्र्यबोधकाः।
एके दोषपरित्यागादुगतार्था इति (8) नो दश ॥१८२का
अर्थव्यक्तिः प्रसादान्तः प्रौढ़िर्वैचित्र्यबोधिका ॥१८२(क) का

न तु गुण इत्यर्थः (ख)।

समता तु क्वचिद्दोषः—१८३ का

समता तु क्वचिद्दोषोऽपि भवति। कुत इत्याह—

वैषम्यं यत्र वाञ्छ्यते।
सजातीयविजातीययुगपद्दर्शने सति ॥ १८४ का

सप्तानामिति—परमतसिद्धानां सप्तानां लक्षणमात्रं कृतं, न तु तेषामुदाहरणम्—अतस्तद्विना लक्षणव्याख्याऽपि सम्यक्तया न भविष्यतीति। यत्र न तथेति—न वैषम्यमभीष्टं

(ख) प्रौढ़िरिति—दण्डिवामनादिगणिते गुणगणे गृहीतस्य सौकुमार्य्यस्य स्थलेऽस्योद्देशः। महत्वबीजन्तु अर्थगुणविवेचनप्रस्तावे वामनेन 'अर्थस्य प्रौढ़िरोजः' (३।२।२) इति कृतनिर्द्देशस्यौजसो विभेदप्रदर्शनमुररीकृतेति ज्ञेयम्। माधुर्य्यसौकुमार्य्ययोः प्राचीनपरिलक्षितयोर्लक्षणे नवीनानां भेदानुपलब्धिरपीह प्रमा। स्वमतमाहेति—स्वरसमेवेति वक्तुं युक्तम्। एतन्मतन्तु कौस्तुभकृता प्रकाशकृदादीननुसरता दर्शितम्। गुणानां

(8) '—त्यागाद्गतार्था' इति विपरीतः पाठः केवले मुद्रित पुस्तके।

यत्र परस्परविसदृशयोर्युगपद्वर्णने वैषम्यमभीष्टं तत्र समता दोष एव। यत्र न तथा तत्र गुणः। यथा—

ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वस्फूर्जद्गिोवर्द्धन (ख) शिखरिवरोद्धारसारोद्दुरोऽहं
प्राङ्के पङ्केजनेत्रे! तव कुचमुकुलालोकने जातकम्पः।
उद्दण्डे कालियस्य स्फुटविकटफणामण्डले ताण्डवाढ्यः
सोऽयं (9) राधेऽभिभूतस्तव तरलितया हन्त वेणीभुजङ्ग्या ॥ २

इत्यादिष्वसमतैव गुणः।

ग्राम्यकष्टत्वादिहानादपारुष्योररोक्तितौ ।

औज्ज्वल्यरूपा या कान्तिः सा माधुर्य्यान्तरस्थिता(ख) ॥

अन्ये त्वोजसि वर्त्तन्ते तेन ते न पुनर्दश ॥ १८५ का

अन्ये श्लेषसमाधुरदारता ओजस्येवान्तर्भवन्तीत्यर्थः। नन्वेवं चेत् क्लिष्टत्व-दोषनिरसनेनैव प्रसादगुणस्यापि माधुर्य्य एव लब्धेः किं प्रसादगुणस्य पृथङ् निर्देशः? नैवं, प्रसादस्य स्वतःसिद्धत्वात् क्वान्तर्भावः? अन्यथाऽनवस्थाप्रसक्तेः।

तत्र समता गुण एव। वैषम्यवर्णनमेवाह—ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वेति। ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वस्थितान् मेघादीनपि स्पृशति यो गोवर्द्धनो गिरिश्रेष्ठस्तस्योद्धारे सारोद्धुरः श्रेष्ठभारवाहकोऽहम्। प्राङ्के प्राङ्गविप्रिष्टो भवामीत्यर्थः।

ग्राम्यत्वकष्टत्वादिदोषाभावादपारुष्यस्याकठोरत्वस्याङ्गीकृतौ या कान्तिः सा माधुर्य-स्यान्तर्भूता न पृथक्। नैवमिति—यथाऽयं घटोऽयं पट इति पृथक् पृथग्व्यवहार एव घट-पटयोः पृथक्त्वे प्रमाणं तत एव नैकस्मिन्नन्यस्यान्तर्भावः सम्भवति, तथैवायं प्रसादगुणोऽयं माधुर्यगुण इति पृथग्व्यवहार एव पार्थक्ये प्रमाणमित्यर्थः—अन्यथा सर्वेषां पदार्थानां सर्वेष्वन्तर्भावप्रसक्तेरनवस्था स्यादिति ज्ञेयम्। नन्वेवं चेत् सप्तानां गुणानामपि माधुर्यादि-ष्वन्तर्भावो न सम्भवति तेषामपि पृथक् पृथग्व्यवहारा वर्त्तन्त एव इत्यत आह—किञ्चेति। उभयमिति—त्रिविधत्वं सप्त? (दश-) विधत्वमित्युभयमित्यर्थः।

त्रैधत्वमेवोपपादयन्त उद्द्योतकृतो नागोजीभट्टा इत्थमेषां रसधर्मत्वमपि प्रतिष्ठापयामासुः— 'सामाजिकानां नवरसजन्यास्तिस्रोऽवस्था द्रुतिर्विस्फारो विकाशश्चेति। तत्र शृङ्गारशान्त-करुणेभ्यो द्रुतिश्चित्तस्य। वीररौद्रबीभत्सेभ्यो विस्तारस्तस्य। हास्याद्भुतभयानकेभ्यो विकाशश्चेति। विकाशश्च हास्ये वदनस्य अद्भुते नयनस्य भयानके द्रुतापसरणरूपो गमनस्य। स च क्वचिद्विस्तारेण युक्तः विभाववैचित्र्यात्। प्रसादस्तु सर्वेषामाधिक्यकारी-

(9) 'सोऽह'मिति (क) (ख) (छ) (ज) पुस्तकेषु पाठः।

किञ्च मतान्तरकथनमेवैतत्, तेन दशविधत्वं न दुष्टमित्युभयमस्माकमभीष्टम् (10) (ख) ।

अथ माधुर्य्यादयः के ते इत्याह—

रञ्जकत्वं हि माधुर्य्यं चेतसो द्रुतिकारणम् ।
सम्भोगे विप्रलम्भे च तदेवातिशयोचितम् ॥ १८६ का

चकारात् करुणादौ च (ग) ।

चेतोविस्ताररूपस्य दीप्तत्वस्य हि कारणम् ।
ओजः स्याद्वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमपुष्टिकृत् ॥ १८७ का

दीप्तत्वं शैथिल्याभावः गाढ़तेत्यर्थः । तच्च चेतसो विस्तारहेतुर्विस्फारकारणम्—क्रमाद्वीरादिषु पुष्टिमर्हतीत्यर्थः ।

श्रुतिमात्रेण यत्रार्थः सहसैव प्रकाशते ।
सौरभ्यादिव कस्तूरी प्रसादः सोऽभिधीयते ॥
स सर्वेषु रसेष्वेव सर्वास्वपि च रीतिषु ।
उपयुक्तः (ग)—१८८का

स प्रसादनामा गुणः ।

व्यञ्जकाः स्युर्वर्णाश्च रचना अपि ॥ १८९

तेषामित्यर्थात् । तत्र वर्णानां व्यञ्जकत्वमिदानीं दर्श्यते, रचनायाः रीतिनिरूपणे दर्शयितव्यम् ।

ते माधुर्य्यादयः के किंस्वरूपा इत्यपेक्षायां लक्षणमाह—रसनिष्ठमाधुर्य्यं रञ्जकत्वम् । सौरभ्यादिति—यथा कस्तूरीगन्धो वस्त्रादिभिरावृतोऽपि सहसा कस्तूरीं प्रकाशयति

व्यवस्थात्रयरूपकार्य्यवैचित्र्यनियामकतया कारणत्रयमेव कल्प्यते—कारणवैचित्र्येण त्रयाणामेव स्फुटमुपलम्भात्, अवान्तरगुणानामङ्गाङ्गिभाववैचित्र्येणानन्त्यादस्फुटत्वाच्चेति भावः ।' न तु गुण इति—न गुणान्तरमिति यावत् । एतेषां प्राचीनोक्तानां कश्चिद्दोषत्वमिति अतस्तैरेव वामनादिभिर्वैशेषिकगुणत्वेन स्वीकृतिमुपलक्ष्यीकृत्य । गोवर्द्धनेति—अत्र यतिभङ्गो लक्ष्यः । उभयमेवेति—मतान्तरकथनं नानवद्यमित्यलम् ।

(१०) 'दुष्टमित्युभयमेवे'त्यादि (क) (ङ) पुस्तकयोः पाठः,'—मित्युभयविधत्व'मिति (ख) पुस्तके ।

स्पर्शाः स्वपञ्चमाधःस्था अटवर्गा लघू रणौ ।
माधुर्य्यव्यञ्जका वर्णा नैकरूपाः क्रमेण चेत् ॥ १९०का

नैकरूपा इति पृथक् पृथग्वर्गजा एव । अटवर्गा इति टवर्गः केवलो वा स्वपञ्चमाधःस्थो वा ओजस्येव । उदाहरणम्—

विधाय पुष्पावचयं चलन्त्या मञ्जीरनादो मदखञ्जनाक्ष्याः ।
मन्दोऽप्यमन्दं हरिमञ्जनाभं कुञ्जेशयं जागरयाञ्चकार ॥ ३

नैकरूपाः क्रमणित्येकरूपत्वे दूषणम् । यथा—

कान्ते निशान्त एकान्ते पादान्ते क्लान्तिमन्तति ।
अङ्गस्ते गञ्जनव्यञ्जी मञ्जीरो मञ्जुभिः स्वनैः ॥ ४

इत्यादेः खल्वनुप्रासरीतिरूढस्य वर्त्मनः ।
माधुर्य्यबहुलत्वेऽपि गौड़ीया रीतिरिष्यते (ग)॥१९०(क)का

किन्तु—जृम्भते तव कञ्जाक्षि ! कान्तिः काञ्चनबन्धुरा ।
अम्बुदोपरि शम्पेव नन्दनन्दनवक्षसि ॥ ५

तद्वदित्यर्थः । तेषां माधुर्य्यादीनाम् । स्पर्शा इति—कादयो मकारपर्य्यन्ता वर्णाः स्पर्शा इत्यर्थः । तत्र स्वस्य कवर्गस्य पञ्चमो ङकारः तदधःस्थाः ङ्क-ङ्ख-ङ्ग-ङ्घ वर्णा माधुर्य्यव्यञ्जका भवन्ति—एवं चवर्गादपि ज्ञेयम् । अटवर्गा इति—टवर्गास्तु सर्वथैव न माधुर्य्यव्यञ्जकाः । रेफ-णकारौ लघू एव माधुर्य्यव्यञ्जकौ ; चेत् यदि ते पञ्चमाधःस्था वर्णा एकरूपा न भवन्ति तदा माधुर्य्यव्यञ्जकाः— यदि चैकस्मिन्नपि काव्ये ङ्क ङ्ख-ङ्गादिसजातीयवर्णानां धारावाहिकतया निवेशस्तदा दोष एव—उदाहरणे व्यक्तीभविष्यति । तस्मात् पृथग्वर्गजा एव पञ्चमाधःस्थसंयुक्तवर्णा ग्राह्या, न त्वेकवर्गजा इत्यर्थः । एकवर्गस्थसजातीयवर्णानां निवेशो दोषो यथा 'कान्ते निशान्ते' इति । कान्ते श्रीकृष्ण एकान्ते निशान्ते मन्दिरे त्वामन्विष्य पदान्ते क्लान्तिं श्रममन्तति बध्नाति सति । अति अदि बन्धने धातुः—श्रमं प्राप्तवतीत्यर्थः । त्वन्मञ्जीर एवाङ्गः शीघ्रन्तव गमनस्यातैव त्वं वर्त्तस इत्याक्षेपस्य व्यञ्जी प्रकाशकः ।

अनुप्रासरीतियुक्तस्यास्य मार्गस्य मधुरवर्णबहुलत्वेऽपि गौड़ीया रीतिरेवात, न तु रसनिष्ठं माधुर्य्यमिति हृदयम् । शम्पा विद्युदिव । तत्रैदृशैव माधुर्य्यमयस्वेवानुप्रास इति

(ग) चकारात् आदिपदेन शान्तोऽपि गृहीतः । इदानीं रसनिष्ठधर्मत्वमेषां दर्शयति । त्रिधा विभागस्य तत्त्वमूलमुद्द्योतकृदुक्तमत स्मरणीयम्, तच्च प्राक् दर्शितम्, प्रसादगुणस्य रसविशेषातिरिक्तत्वम् । प्रसादश्च खलु वाक्यनिष्ठो गुण इत्यन्याभ्यां भिन्न इति जयदेवादिमतम् । गौड़ीया रीतिरिति—अयमुपविभागो रीतिगुणस्वरूपनिरूपणकालुष्यकलितोऽनवस्थापादकश्च

इत्यादौ शुष्कमाधुर्य्यम् । अथौजोव्यञ्जका वर्णा उच्यन्ते—

योग आद्यतृतीयाभ्यां चेद्द्वितीयचतुर्थयोः ।
उपर्य्यधो द्वयोर्वाऽपि रेफेण सह चेद्युतिः ॥
शषौ टवर्गश्चानन्त्यो वृत्तिदैर्घ्यन्तथौजसि ॥ १६१ का

कक्खटं, रुक्खेला, अच्छं, कच्छः उत्थानं, ककुप्फेन: (ग)। एवं रग्घासः, उज्झितं, बद्धः, ककुब्भासः, अर्कः, शक्रः, दुर्ग्रहः। शषौ स्पष्टौ। टवर्गश्चानन्त्य इति किम्? रुट रुड्। उदाहरणम्—

जड्डीड्डं सर्ग्मूर्द्ध्नां मुकुटतटलुठद्रत्नदीप्तिच्छटाभि
श्छन्नं यत् पादपीठं प्रकटितपटिमप्रौढ़िगर्भैर्महोभिः ।

गुणालङ्कारयोर्विवेको न वाच्यः। वर्गाणामन्त्यमूर्द्धत्वेनैव शृङ्गारोत्कर्षान्माधुर्य्यम्, अनुप्रासस्तु तत्तदनपेक्षोऽपि सिध्यतीत्यनयोर्भेदोपलब्धेः।

योग इति—आद्येनाक्षरेण द्वितीयाक्षरस्य योगः, एवं तृतीयाक्षरेण चतुर्थाक्षरस्य। रेफेण सह वर्णस्योपरि युतिर्योगो यथाऽर्कः, तथा वर्णस्याधो योगो यथा प्रत्नः, उपर्य्यधोदेशे च रेफेण योगो यथा दुर्ग्रहः। अनन्त्य इति—अकारादिस्वरसहिता एव (II) टटादयो वर्णा ओजोव्यञ्जकाः, न तु अकारादिरहिता रुट् रड् इति वर्णाः।

न तथाऽकरसम्मतोऽपि। नेयं सूक्ष्मेक्षिकेति निपुणमेव टीकाकृतां कस्यचिन्मतत्वेनानादेयतासूचनम्। गुणानां मुख्यत एव रसनिष्ठत्वं, रीतीनान्तु पदसङ्घटनाऽङ्गद्वारेति भेदः। मूलोदाहृतेऽनुप्रासवत्पदकदम्बकघटनादेव विच्छित्तिरिति रीतित्वेन व्यपदेश एव ज्यायान्, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'ति न्यायात्। अत्रोदाहरणे एकरूपशब्दप्रयोगादैचित्र्यहानितो न माधुर्य्यं गुणः। कक्खटमिति कठिनस्य नाम। रुचो दीप्तेः खेला। ककुप्फेन इत्यत्र शाकपार्थिवादिसमासाश्रयेण कथञ्चिदर्थबोधः। रुचो ग्रासः, ककुभां दिशां भासो दीप्तयः। झयो होऽन्यतरस्यामिति (८।४।६२) पूर्वसवर्णादेशः। इयमेव दण्डिवामनाद्यालङ्कारिकसिद्धाऽसमग्रगुणा गौड़ीया रीतिः। गौड़ीयादिरूढ़ानां देशसिद्धिमूलत्वेऽपीयं प्रथा गौड़ीयकविचक्रचूडामार्गस्य न सदा सम्यक् सम्भवेति यथा तथाऽस्माभिरितरत्र सूचिता। यदत्राधस्तात् कौस्तुभकृतां गाढ़बन्धलक्षणस्यौजसः पुनर्दीप्तमध्यमृदुत्वाभिधैरुत्तमतमध्यममधुराख्यैर्वाऽधस्तादुपदर्शितैर्भेदैर्न्त्रिविभागस्तत् क्वचित् प्राचीनमहाकविपदानुस्यूतानां समाधानाय क्वचिज्जयदेवाद्यर्वाचीनकविगीतकवितानां गौरवरक्षामात्रमिषकमेवेति च मन्यामहे।

(II) 'अकारादिसहिता एव' 'अकारादिरहिता एवेति' पाठौ यथाक्रमं (क) (ग) पुस्तकयोः, अन्यत्र 'अकारसहिता एव' 'अकाररहिता एवे'ति पाठ उपलभ्यते। द्वितीयपक्षे तु 'अकार'पदं स्वरोपलक्षणमिति ज्ञेयम्।

सर्वादिगर्वखर्वीकरण(12)-चणभुजादण्डशौटीर्य्यचण्डः
शिष्टाभीष्टं क्रषीष्ट प्रचुरघनघृणाविक्रमश्चक्रपाणिः ॥ ६

एष ओजोमार्गः ।

अटवर्गैररेफैश्च कखगघाभ्याञ्च विवर्जितैः ।
अयुक्तैश्च महाप्राणैर्मध्यतां प्रतिपद्यते ॥ १६२ का

मध्यतां मध्यौजस्त्वम्(ग) । कखगघाभ्यामिति—अच्छादिवर्जनं न कार्य्यमित्यर्थः । महाप्राणैरिति हकारेण सह वर्गचतुर्थैस्तैः, अयुक्तैः केवलैरित्यर्थः, चकारात् क्वचित् संयुक्तैश्च ।

शृङ्गारेऽप्येष चारुः स्यात् करुणादौ भवेन्न वा ।
माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैर्युक्तश्चेदतिसुन्दरः ।
गाढ़बन्धः स आख्यातः पाठे वदनपूर्त्तिकृत् (घ)॥१६३का

यथा—कस्तूरीतिलकायितं त्रिजगतीसौभाग्यलक्ष्म्या घन-
स्निग्धश्याममयातयाममधिकश्लाघ्यं मुहुः पातु वः ।
आभीरीस्तनकुम्भकुङ्कुमरसासङ्गेन सौगन्ध्यभाग्—
ब्रह्मानन्दमहासुधाम्बुधिरहःसन्दोहदोहं महः ॥ ७

ऊर्द्धं यस्य पादपीठं सर्वेषां देवराजप्रभृतीनां मूर्द्धां मुकुटसम्बन्धिरत्नदीप्तिच्छटाभिश्छन्नं प्रकटितपटुतायाः प्रौढ़िर्गर्भे येषां तैर्महोभिस्तेजोभिः करणैर्महादेवादेरपि गर्वस्य खर्वीकरणे ख्यातो यो भुजादण्डस्तस्य शौटीर्य्ये पराक्रमे प्रचण्डश्चक्रपाणिः शिष्टानामभीष्टं क्रषीष्ट । कथम्भूतः ? प्रचुरो मेघतुल्यकृपाविक्रमो यस्य सः ।

एष मध्यमौजोव्यञ्जकवर्णः करुणारसे कस्यचिन्मते चारुः स्यात् कस्यचिन्मते न । ब्रह्मानन्दस्वरूपमहासुधाम्बुधेः सकाशादपि यो रहःसन्दोहो रहस्यप्रेमानन्दसमूहस्तं पूरयति यन्महस्तेजःस्वरूपं वस्तु तद्वो युष्मान् पातु । कथम्भूतम् ? मेघतुल्यस्निग्धश्यामं पुनश्चायातयाममगतरसमेकरसमित्यर्थः । पुनः त्रिजगतीसौभाग्यसम्पत्तिरूपनायिकायाः कस्तूरीतिलकायितम् ।

(घ) 'गाढ़बन्धत्वमोज' इति वामनकृतं शब्दगुणत्वेन निर्द्दिष्टस्यौजसो लक्षणम् । 'बन्धः पदरचना, तस्य गुणा ओजःप्रभृतय' इति काव्यप्रियायाम् । स च बन्धो दृढ़मिश्रशिथिलभेदेन त्रैविध्यमापन्नो यथायथं चमत्कारमावहतीत्याकरे सूचितम् । अत्र सौन्दर्य्यञ्च न पाठधर्म्मवशेन,

(12) —'करणचलभुजे'त्यशुद्धः पाठः केवलम् (क) पुस्तक एवोपलभ्यते ।

यथा वा—सान्द्रानन्दघनं घनाघनघटास्निग्धोज्ज्वलश्यामल-

ज्योत्स्नाजालजटालमाजय इव प्रेम्णास्त्रिलोकीश्रियः ।

कृष्णस्याङ्गमनङ्गसङ्गरलसद्गोपाङ्गनाऽपाङ्गक-

व्यासङ्गेन तरङ्गितं मम मनः सङ्गित्वमङ्गीक्रियात् ॥ ८

प्रसादस्य व्यञ्जिका तु केवलं रचना मता ।

न तत्र वर्णप्राधान्यं प्रसादो विशदार्थता ॥ १९४ का

सर्वेष्वेव रसेषु प्रसादस्योपयुक्तत्वान्न वर्णगतनियमः । उदाहरणम्—

कोपे यथाऽतिललितं न तथा प्रसादे वक्त्रं विधे ! सततमातनु मानमस्याः ।

इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गीं राधा विवर्त्तितविनम्रमुखी बभूव ॥ ९ ॥

यद्यपि गुणपरतन्त्रा रचनाद्यास्तदपि वक्त्रादेः (घ) ।

औचित्यात्तदधीना भवन्ति तस्माद् गुणोऽपि तदधीनः॥१९४(क)का

तस्माद्धेतोः, वक्त्रादेर्वक्तृवाच्यबोद्धव्यानां, तदधीनो वक्त्राद्यधीनः । उद्धते वक्तरि उत्तमोजो धीरोदात्ते वक्तरि मध्यममोजो धीरललिते वक्तरि माधुर्य्यं, प्रसादस्तु सार्वत्रिक इति ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभे गुणविवेचनो नाम षष्ठः किरणः ॥ *

यथा वेति—कन्दर्पयुद्धे लसद्गोपाङ्गनायाः स्निग्धापाङ्गव्यासङ्गेन चञ्चलं त्रिलोक्याः शोभारूपस्य श्रीकृष्णस्याङ्गं कर्त्तृ मम मनःसङ्गित्वमङ्गीक्रियात् मम मनसि सदा स्फुरत्वित्यर्थः । कथम्भूतम् ? सान्द्रानन्दनिविडं घनस्य वर्षुकमेघघटातुल्यास्निग्धश्यामलज्योत्स्नासमूहैः जटालं युक्तमित्यर्थः ।

विशदार्थता—अत्र कष्टं विनाऽर्थबोधकता प्रसादः, तस्य व्यञ्जिका रचनैव ।

हे विधे ! अस्या राधाया मानं सदा विस्तारयेति श्रीकृष्णस्य वचसो भङ्गीमाकलय्य ।

यद्यपीति सूत्रम् । औचित्यादिति—यथा वक्त्रधीना रचनाद्यास्तद्युक्तपदेऽप्योजो-माधुर्य्यादिगुणादयोऽपि तथा भवितुमर्हन्तीति । * *

अपि तु सहृदयसंविदालम्बनतया विशेषापेक्षत्वेन । बन्धघटितस्य चमत्कारस्य पाकशय्यादि-विषयतत्त्वस्य च स्वरूपं रीतिकिरणविवेके प्रपञ्चयिष्यते । 'सान्द्रे'त्यत्र 'प्रेम्णामालय' इत्यंशः-श्लोकाकृतता न व्याख्यातः सहजसिद्धत्वात् । 'कोप' इत्यादि श्लोके चतुर्थकिरणतो यत् पाठ-वैलक्षण्यं न तत् चर्तितव्यत् । औचित्यादित्यादि—औचित्यं [illegible] दिव्यस्य विस्तर इति—